

26. évfolyam

2011. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

PELYACH ISTVÁN

A kiadvány



OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap



KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI
MINISZTERIUM



LENGYEL
INTÉZET
INSTYTUT
POLSKI

Szegedi Lengyel Önkormányzat,
Nemzeti Civil Alapprogram,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

STANISŁAW A. SROKA

A krakkói egyetemen a 15. században tanuló bártfai diákok és későbbi sorsuk 5

RING ÉVA

Magyar–lengyel galíciai felkelési tervek és a kollektív emlékezet 15

AGNIESZKA KAWALEC

Az árulók: Adolf Roliński, Ludwik Księżopolski – és a galíciai igazságszolgáltatás a 19. század harmincas éveiben 35

EWA BEREŚ

Az 1846 és 1849 közötti időszak eseményei Krosnóban és környékén 48

VARGA E. LÁSZLÓ

Őfelsége katonája, Kádár alattvalója. Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy életútja 61

Kitekintés

ZAKAR PÉTER

A Csanádi egyházmegye kormányzata 1848–1849-ben 82

BIRÓ TEOFIL

Skót *Highlanderek* a waterloo-i hadjáratban 102

G. TÓTH PÉTER

Egyházi kapcsolatok Szeged és Csanád között a késő középkorban 120

Műhely

KOVÁCS ISTVÁN

Galícia öröksége? 131

Múltidéző

Feljegyzések a sokali nemzeti gárda létrejöttéről és feloszlásáról 1848-ban. Stanisław Bykowski visszaemlékezése (Fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Kovács István*) 138

Határainkon túl

A gyökérvet – az élet. Beszélgetés Andrzej Chwalba történésszel (Az interjút készítette: *Maciej Szymanowski*) 159

Andrzej Chwalba műveinek válogatott bibliográfiája 164

ANDRZEJ CHWALBA

Elkerülhető lett volna-e az 1914–1918-as Nagy Háború? 165

Elmélet és módszer

SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

A történetelmélet önigazolása 174

Figyelő

Bűnügyek és retorikai mesterfogások az antik Rómában

(Tamás Nótári: *Tényálláskezelés és szóközi taktika Cicero védőbeszédeiben. Lectum Kiadó, Szeged, 2010.*)

SÁRY PÁL 185

Mitológia és filológia. Új elmélet a lengyel állam keletkezéséről

(László Tapolcai: *Lengyelország történeti és mitikus kezdetei. A tér alakulása. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010.*)

BAGI DÁNIEL 188

Korlátok és kötődések a középkori városi együttélésben

(*Segregation-Integration-Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. Eds. Derek Keene, Balázs Nagy, Katalin Szende. Ashgate, Farnham, 2009.*)

GÁLFFY LÁSZLÓ 195

Egyetemtörténet új megvilágításban

(László Szögi – Júlia Varga: *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története I. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872. Szeged, 2011.*)

VAJDA TAMÁS 203

A politikai érdeklődés homlokterében

(Donáth Péter: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből, 1868–1958. Trezor Kiadó, Budapest, 2008.*)

UGRAI JÁNOS 208

Az Osztrák–Magyar Monarchia tábornokai

(Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornaszernagyok. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára sorozat. Ed. Veszprémy László. Argumentum Kiadó, 2010.*)

BAGI ZOLTÁN 213

A „negyvennyolcológusok” új kézikönyve

(Hermann Róbert: *Negyvennyolcas történetünk mai állása. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2011.*)

ANTOS BALÁZS 216

„Megverték nemzedéke”. A Szolidaritás mint a szocializmus válságjelensége

(Miklós Mitrovits: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika 1980–1981. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.*)

KAROL BIERNACKI – ROTÁR KRISZTINA 221

Számunk szerzői 228



STANISŁAW A. SROKA

A krakkói egyetemen a 15. században tanuló bártfai diákok és későbbi sorsuk

A középkorban sok magyar, köztük bártfai polgár tanult Európa különböző egyetemein. A legnagyobb népszerűségnek az olasz egyetemek örvendtek, a későbbi időszakban pedig a bécsi és a krakkói egyetemek. A magyar fiatalok elsősorban azért mentek külföldre, mert Magyarországon nem volt állandó jellegű egyetem. Többször is próbálkoztak ugyan ezidőben felsőfokú intézmény megalapításával, de mindegyikük tiszavirág életet élt.

A 15. században 55 bártfai polgár kezdte meg tanulmányait a krakkói egyetemen.¹ Közülük 17-en szereztek baccelaureusi címet, és csak egy fő szerzett magiszteri címet. Más Felső-Magyarországon fekvő városokkal összehasonlítva a diákok létszámára és a baccelaureus címre vonatkozó bártfai statisztika nagyon előnyös képet mutat. Lőcsének például ebben az évszázadban 63 diákja volt a Krakkói Egyetemen, közülük 31 szerzett baccelaureusi címet, Késmárk 29 diákot küldött (csak 3 jutott el a baccelaureusi címig), Körmöcbányáról 36 diák érkezett (8 szerezte meg a legalacsonyabb egyetemi végzettséget), egyedül Kassa dicsekedhet 111 diákkal, akik közül 26 szerzett baccelaureusi címet. A magiszteri előmenetelben egyedül a lőcsei diákoknak volt okuk büszkének lenniük (13 fő), miközben más e területen fekvő városok polgárai általában baccelaureusi címmel fejezték be a tanulmányaikat (Kassa 4 magiszter, Körmöcbánya 1, Késmárk 1).²

A bártfai diákok általában több évig tanultak Krakkóban. Azoknak, akiknek sikerült baccelaureusi címet szerezniük, ehhez általában két-öt évre volt szükségük. Kivételt egyedül Krisztián fia Ambrus jelentett, aki hét évet töltött ott. Az egyetlen bártfai diák, aki magiszteri címet szerzett, Mihály fia György volt, akinek további öt évre volt szüksége a magiszteri cím megszerzéséhez. Az 55 diák közül senkinek sem sikerült befejeznie az egyetemet egy év alatt.³ A bártfai diákok, ahogy az a baccelaureusi vizsgaidőszak alatt összeállított

¹ *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*. Vol. I. Ed. Gąsiorowski, A. – Jurek, T. – Skierska, I. – Grzesik, R. Kraków, 2004. (a továbbiakban: *Metryka*). A részletes forrásadatokat lásd a táblázatban a tanulmány végén. Gąsiorowski, A.: *O mieszczanach studiujących na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku*, in: *Aetas media. Aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa, 2000. 662.; *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*. Vol. 1. Ed. Lepszy, K. Kraków, 1964. 213.

² Gąsiorowski: *O mieszczanach studiujących*, 662. A kassai diákokról lásd: Caproș, I.: *Košickí študenti na univerzite v Krakove v 15. a na začiatku 16. storočia*. *Historický časopis*, 55. (2007) 249–266.

³ Lásd a forrásadatokat a táblázatban. Gąsiorowski, A.: *Immatrykulowani i promowani. Jednoroční studenci akademii krakowskiej w XV wieku*, in: *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej*. Poznań, 2000. 479–491.

graduálási ranglistán is látható, egészen magas színvonalat képviseltek, ugyanakkor senki-nek sem sikerült a legjobbnak lennie a vizsgaidőszakban. Ehhez legközelebb Stenczel László került, aki 1467-ben második helyet ért el, de a vizsgázók csoportja ekkor csak 5 főből állt. Szintén második volt Mihály fia György (1430-ban 8 végzős között). Hasonlóan jó eredményt ért el Szaniszló fia János, aki 1432-ben harmadik lett a 12 diák közül. Ehhez hasonló jó eredménnyel zárták még tanulmányaikat: István fia András (1488-ban 4. lett a 29 diák közül), Miklós fia Péter (1444-ben 5. lett a 18 iskolamester közül), Jakab fia György (1500-ban 8. lett 19 végzős között), Antal fia János (1470-ben 8. lett a 20 fő közül) és János fia Jakab (1477-ben 8. a 21 végzősből). Aránylag gyenge diáknak számított Krisztián fia Ambrus és Mihály fia Bálint, akik a baccalaureusi vizsgákon az utolsó helyek egyikét szerezték meg (Ambrus 1486-ban a 28. helyet érte el a 31 fős csoportban, míg Bálint 1495-ben 30. lett a 44 diákból). Az egyetlen végzős, aki magiszteri címet szerzett, Mihály fia György a mezőny közepébe tartozott (3. a 6 főből). Az eddig nem említett, baccalaureusi címet szerző bártfai diákok vizsgáik során csoportjuk középmezőnyében végeztek.⁴

Ismerkedjünk meg a bártfai diákok egyetemi tanulmányaik befejezése utáni sorsával! Számos problémával találkozunk az egyes személyek beazonosítása során. Ezekre a nehézségekre A. Gąsiorowski a megújult krakkói egyetem elsőéves hallgatóinak sorsával kapcsolatos kutatásai során hívta fel a figyelmet: „A középkori diákok egyetem utáni sorsának kutatása kivételesen hálátlan feladat. Ennek elsősorban az az oka, hogy ugyanannak a személynek megváltozik a forrásbeli megnevezése. A matrikula a diák keresztnévét és az apja nevét, valamint a származási helyét adja meg. A későbbiekben a volt diákok már csak a keresztnévüket és származási helyüket használták, vagy előfordult, hogy csak a keresztnévüket... Ez különösen a polgárok esetében volt így.”⁵ Az 55 diák közül, akik Bártfáról Krakkóba mentek tanulni, csak néhányról tudjuk, hogy mivel foglalkozott az egyetem elvégzése után. A következőkben említett néhány fiatal esetében is csak arról van információnk, mivel foglalkoztak közvetlenül az egyetem után. A többiekéről pedig vagy nem maradt fenn forrás, vagy a jelen pillanatban nem áll módunkban összekapcsolni a konkrét személyeket és információkat. Bártfára vonatkozóan ugyan elég gazdag a forrásbázis, de a megőrzött iratok elsősorban a kereskedelmi kapcsolatokra vonatkoznak, míg az egyetemen végzettek főként közjegyzői, notariusi (jegyzői) vagy egyházi karriert futottak be.

Az első diák, akinek több figyelmet szenteltek, Grolok Jakab, aki 1445-ben iratkozott be a Krakkói Egyetemre. Ő egy Bártfára a 15. század első felében betelepedett család tagja volt. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, az 1432–1450 között Bártfán városi jogot szerző polgárok jegyzékét tartalmazó iraton az 1433. évszám alatt szerepel Grolok Péter neve, aki valószínűleg a mi diákunk bátyja.⁶ E bejegyzésnek megfelelően Grolok Péter a korabeli bártfai plébános, Krystian nővérenek volt a fia. Grolok Péter felesége Katalin, két fia pedig Márton és Miklós. Péter 1445-ben fiatalon halt meg, a fiatalok gyerekek felnevelésével az

⁴ Lásd a forrásadatokat a táblázatban. Graduálási ranglistájáról lásd: Gąsiorowski: *Immatrykulowani i promowani*, 489–490.

⁵ Gąsiorowski, A.: *Pierwsi studenci odnowionego Uniwersytetu Krakowskiego (1400/1401)*. Roczniki Historyczne, 71. (2005) 73.

⁶ Budapest, Széchényi Könyvtár, Kézirattár, clme 124, k. 3: „*Petrus Grolok filius sororis domini Cristianni plebani nostri feria 6 post festum beate Katherine Virginis et Martiris suscepit ius civile huius civitatis*”; Sroka, S. A.: *Registre prijati do meštianskeho stavu v Bardejove z rokov 1432–1450 a 1462–1488*. Studia historica Tyrnaviensia, 9–10. (2010) 355.; Ábel, J.: *A bártfai Szegyed temploma könyvtárának története*. Budapest, 1885. 27.

elhunyt nagybátyja, Krystian plébános foglalkozott.⁷ A mi Jakabunknak még egy bátyja volt, Márton, aki ugyan feltűnik különböző dokumentumokban, de nem játszott jelentős szerepet Bártfa városának történelmében.⁸ Grolok Jakab apja Márton volt, ahogyan ez az egyetemi matrikulából kiderül. Róla azonban semmit sem tudunk, kivéve azt, hogy jól nőtt, mivel a menyasszony bátyja, Krystian hosszú éveken át bártfai plébános volt. A bártfai levéltárban megőrzött forrásokban ezenkívül más személyek is megjelennek Grolok vezetőnéven, őket viszont nehéz elhelyezni a család fent meghatározott családfáján. A bírósági könyvben 1418. évben megjelenik egy bizonyos Zsófia, aki Grolok János Melcz esküdt lánya s Zeydanswancz Jakab felesége volt. Az 1432 előtt kiadott városi jogokat tartalmazó könyv hiányában nehéz megíósolni, hogy ők Bártfán laktak-e, és rendelkeztek-e polgárjoggal. 1436-ban jelenik meg a forrásokban Grolok Stenczil, 1480-ban fogadták el a bártfai városi jogokat Grolok Pál és Hans Grolok, míg a 15. században bizonyos Grolok Márton (Mertin), talán Jakab bátyja színészként lép fel az Isten feltámadása című darabban.⁹

Grolok Jakab sok időt szentelt tanulmányaira. Már 1445-ben beiratkozott az egyetem szabad művészetek (bölcész) karára. Ezt a szakot nem végezte el, de később a jogi karon próbálkozott újra. 1462-ben fejezte be jogi tanulmányait, s már a következő évben rendszeresen jogi doktori címmel szerepelt.¹⁰ Mielőtt megkezdte volna Krakkóban egyetemi tanulmányait, 1461-ben 300 régi forintot kölcsönzött városának, mely összeg egykor az unokatestvéréé, Mártoné volt (Grolok Péter fiáé), öröklés útján került birtokába. A kölcsönadott pénzért kamatot kapott a várostól, évente 21 régi forint értékben, ami megfelelt a bártfai felső malom éves jövedelmének. A bártfai archívumban fennmaradt 1462-es levelében Grolok Jakab Bártfa vezetőihez fordul azzal a kéréssel, hogy küldjék el neki Krakkóba a neki járó kamatot, s küldjék el az ő költségére IX. Gergely dekrétumait.¹¹ A kamat küldésére valóban sor került.¹²

Az egyetemi tanulmányok befejezése és a jogi doktori cím megszerzése után Grolok Jakab nem tért vissza szülővárosába, hanem Bieczben telepedett le. 1466-ban Bieczben kelt és Bártfa városa titkárának írt levelében ügyének intézését kérte, és megígérte, hogy pozitív eredmény esetén visszatér Bártfára összes vagyontárgyával és könyvével. A szülővárosába történő esetleges visszatérésre hatást gyakorolt a Sandec közelében pusztító járvány.¹³ Furcsának tűnik, de 1467-ben Grolok Jakab Sandecbe költözött, ahol egy évvel korábban még járvány pusztított, ezért is akart visszatérni Bártfára. Ott német prédikátor lett (*predicator Theutunicorum*), miközben Dębnó-i Jakab a korabeli sandeci és krakkói előljáró kápláni

⁷ Štátny archív v Prešove, pobočka Bardejov, fond Magistrát mesta Bardejov (továbbiakban: ŠROKA Bardejov), 305. sz., k. 17: „Venientes in nostri presenciam dominus plebanus Cristanus rector parochialis ecclesie sancti Egidii protector puerorum Martini et Nicolai filiorum Petri Grolog pie memorie et Catherine relicte olim Petri Grolog.”

⁸ ŠROKA Bardejov, 1433. sz.; 2649. sz.; 524. sz., 97.

⁹ Budapest, Széchényi Könyvtár, Kézirattár, clme 124, k. 7v; ŠROKA Bardejov, 305. sz., k. 111v.; Ábel J.: *Színügy Bártfán a XV. és XVI. században*. Századok, 18. évf. (1884) 22–51.

¹⁰ ŠROKA Bardejov, 1433. sz.: „ich czw Crokaw fürbether in der hoenschulen wnd lernunge mich aws haldin wnd sten solde”; Ábel: *A bártfai Sz.-Egyed temploma*, 29–30.

¹¹ ŠROKA Bardejov, 1433. sz.; Kíryk, F.: *Zwiqzki handlowe i kulturalne miast malopolskich ze Slowacjã w XV i XVI stuleciu*. Historické štúdie, 41. (2000) 19.

¹² Ábel: *A bártfai Sz.-Egyed temploma*, 31.

¹³ ŠROKA Bardejov, 1627. sz.: „Nam si voluntas et desiderium meum optatum sortietur effectum, extunc me una cum omnibus rebus et libris in Bardpham propter pestem validam que adhuc viget in civitate Sandeczensi transferre vellem”; Ábel: *A bártfai Sz.-Egyed temploma*, 32.

posztját is betöltötte.¹⁴ Jakab Bártfa városának adott kölcsönének ügye minden bizonnyal ekkor még nem zárult le, mivel Dębno-i Jakab Bártfa városi hivatalának írt levelében 1468-ban kérést nyújtott be a Groloknek járó összeg kifizetésére vonatkozóan.¹⁵ A pénzügyi dolgokban káplánja nevében Dębniński 1476-ban is intézkedett a bártfaiaknál.¹⁶

Halála közeledtével Grolok Jakab végrendeletet írt, melyben 360 régi forintot adományozott a krakkói Szent Anna templom Szűzanya oltára részére. Az oltár másik támogatója a kobylin-i Stanisław volt, jogi doktor és az egyetem későbbi rektora, aki erre a vallásos célra 140 régi forintot szentelt. 1484 novemberében a teljes összegért megvették Krakkó városától tizenkét büntetés éves fenntartását, kivásárlási joggal.¹⁷ 1485-ben az oltáralapítványt Jan Rzeszowski krakkói püspök is helyben hagyta.¹⁸ Grolok Jakab 1488-ban halt meg, az elhunytat testvére, Márton következő évben kiadott dokumentuma említi, amelyben szabályozták az egykor a városnak kölcsönadott pénz sorsát: azt a városnak vissza kellett térítenie Grolok Mártonnak, Jakab egyetlen örökösének.¹⁹ Grolok halála után örökösei a Szent Egyed plébániatemplom könyvtárának ajánlottak néhány templomi kegytárgyat (aranyozott ezüst pohár, *pacificalé*), nyomtatott miscskönyvet és más, egyéb könyveket. Ezek között szerepelt minden bizonnyal a *Sermones sacri*, melyet a mai napig a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár őriz.²⁰

Az egyetemi tanulmányok befejeztével a végzősök gyakran döntöttek egyházi karrier mellett. Ezt reprezentálják a 15. századi bártfai plébánosok. A források 9 főt említenek ezidőben a plébánosi tisztségben, köztük 4 egyházi személy rendelkezik igazolt egyetemi végzettséggel, amelyet nem minden esetben a Krakkói Egyetemen szereztek. Az első plébános, akiről tudjuk, hogy egyetemet végzett, az a bártfai György volt, aki 1464-ben vette át a Szent Egyed templom plébániáját a templom sokéves pásztorától, Krystiantól.²¹ Erre a *beneficiumra* Perényi Miklós ajánlotta be a város vezetőinek, aki jól ismerte Györgyöt, mivel fia tanára volt. A városi tanácsnak írt levelében Perényi magiszterként említette Györgyöt. Nem tudjuk, hogy a bártfai György megegyezik-e azzal a Györggyel, aki Creyzer Miklós fia volt, s 1455-ben iratkozott be a Krakkói Egyetemre. A következő bártfai Györgyöt, aki bejelentkezett az egyetem matrikulájába, 1463-ban regisztrálták, és nem azonosítható a mi plé-

¹⁴ Kraków, Archiwum Kurii Metropolitalnej, Acta officialia Cracoviensia, vol. II., 212.; *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*. Ed. Sroka, S. A. Vol. II. Kraków, 2000. 230. sz. (a továbbiakban: *Dokumenty polskie*); Rábik, V.: *Národností kňazi (kazatelia) v živote stredovekých miest na Slovensku*. Studia historica Tyrnaviensia, 6. (2006) 136–147.

¹⁵ *Dokumenty polskie* II. 230.

¹⁶ *Dokumenty polskie* II. 272.

¹⁷ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506*. Ed. Piekosiński, F. Vol. IV. Kraków, 1882. 599. sz.

¹⁸ *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*. Vol. III. Kraków, 1880. 273. sz.; Michalewicz, J. – Michalewiczowa, M.: *Liber beneficiorum et benefactorum Universitatis Jagellonicae in seculis XV–XVIII*. Vol. 1.: *Fundationes pecuniariae Universitatis Jagellonicae saec. XV–XVIII*, pars 1, Kraków, 1978, 52. sz.

¹⁹ ŠROKA Bardejov, 2649. sz.: „*Ego Martinus Grolock presbiter una cum testamentariis presentibus et absentibus unius equidem voluntatis, fratris mei discreti domini Jacobi Grolock presbiteri pie recordii (sic!)*”; Ábel: *A bártfai Sz.-Egyed temploma*, 38.

²⁰ ŠROKA Bardejov, 2649. sz.; Ábel: *A bártfai Sz.-Egyed temploma*, 39.; Csontos J.: *A pozsonyi sz. ferencziek tartományi könyvtárának codexei*. Magyar Könyvszemle, 3. évf. (1878) 53. 19. sz.: „*Sermones sacri – liber Jacobi de Bartpha decretorum baccalarii. Orate pro eo*”; Sopko, J.: *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin, 1981. 131. sz.

²¹ ŠROKA Bardejov, 1522. sz.: „*intellextimus, quomodo honorabilis vir dominus Cristanus alias plebanus ... postremum suum diem pridem clausisset*”.

bánosunkkal. Szintén nem lehet figyelembe venni azt a bártfai Györgyöt sem, aki 1434-ben iratkozott be az egyetemre, mivel valószínűleg már túl idős lenne a plébánosi funkció betöltéséhez.²²

Bizonyosan a Krakkói Egyetemen végzett a következő bártfai plébános, Heckel Ágoston, György utódja. A plébánosi tisztségbe 1466. május 9-én jegyezték be.²³ Krakkói tanulmányait 1463-ban kezdte. Vezetékneve ugyan hiányzik a bölcsész (szabad művészetek) kar promóciós könyvéből, ám Ágoston legkésőbb 1467-ben baccalaureusi címet szerzett egyházjogból, amit Grolok György Új-Sandecből Bártfára küldött levelében igazol.²⁴ Jogi doktori és főesperes-helyettesi címmel Ágoston 1475-ben is megjelenik Robert Carracciolus de Licio *Opus Quadragesimale quod de poenitentia dictum est* című művét tartalmazó inkuábulumi feljegyzésben, melynek pontos dátumát nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy 1475 előtt nyomtatták ki Strassburgban. Ezt a könyvet Ágoston 1475-ben vette meg lelkipásztori tevékenységéhez egy bizonyos lőcsei Rabener Bálinttól 1,5 régi forintért.²⁵ Eckel Ágoston 1482-ig töltötte be a plébánosi funkciót. Utódja Stenczel László lett, aki 1463–1467 között végezte el a Krakkói Egyetemet, ahol bölcsész (ars) doktori címet szerzett.²⁶ Kivételesen rövid ideig, csak tizenhét hétig volt plébános. Erről egy a bártfai levéltárban őrzött dokumentum tanúskodik, amelyben rövid feljegyzés található a 15. század második és a 16. század első felében Bártfán plébánosi tiszteletet betöltött személyekről. Ez a dokumentum azonban számos időrendi hibát tartalmaz az egyes plébánosok halálkozására vonatkozólag, ezért nagy óvatossággal kell kezelni a benne foglalt információkat.²⁷ Hasonlóan rövid ideig, csak harminc hétig volt plébános a Misnia-i Mar Simon, aki Stenczel Lászlót követte. Az ő végzettségéről semmit sem tudunk. A bártfai plébánosi tisztelet 1482 augusztusa és decembere között töltötte be.²⁸ 1483-ban a lőcsei Bremer János (Brenner, Brunner) lett Bártfa plébánosa. Az ő végzettségéről sem áll rendelkezésünkre forrás. Azt tudjuk viszont, hogy 1494. október 6-án hunyt el.²⁹

Egyetemi végzettséggel rendelkezett viszont Mendel János (Menlen) plébános, aki funkcióját 1494-től, Bremer János halála után töltötte be. Felső-Sziléziából, Biala (lat. Czolcz) helységről származott és bölcsész (ars) doktori címmel rendelkezett, amelyet valószínűleg 1489-ben szerzett meg a Krakkói Egyetemen. Vizsgaidőszakában a huszonöt vizsgázó közül a legjobbnak bizonyult.³⁰ Mendel János szintén könyveket gyűjtött, melyeket

²² ŠROKA Bardejov, 1522. sz.; *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Ed. Wagner, C. Posenii–Cassoviae, 1780. 480.

²³ *Bártfa szabad királyi város levéltára*. Ed. Iványi B. Budapest, 1910. 1628. sz.

²⁴ ŠROKA Bardejov, 1708. sz.: „Augustinus czwer pharer has zagen der nur baccalareus yn den heyligen reychtin”.

²⁵ Ábel: *A bártfai Sz.-Egyed temploma*, 160.

²⁶ Lásd a forrásadatokat a táblázatban.

²⁷ ŠROKA Bardejov, 1769. sz.

²⁸ ŠROKA Bardejov, 305.sz. k. 95v, 96v.

²⁹ ŠROKA Bardejov, 1769. sz.

³⁰ ŠROKA Bardejov, 3161. sz.: „quia ecclesia parrochiali beati Egidii confessoris in civitate nostra Bartphensi sita Agriensis diocesis ex morte condam honorabilis viri domini Johannis Brenner de Lewtca felicitis recordii plebanum in pastoris nostri honorandi ultimi et immediati possessoris eiusdem vacante cuius quidem presentacio sew ius patronatus ad nos pleno iure dinoscitur pertinere honorabilem virum dominum Johannem Menlen de Czolcz artium baccalarium Wratislaviensis diocesis presbiterum”; *Księga promocji wydziału sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*. Ed. Gąsiorowski, A. – Jurek, T. – Skierska, I. – Swoboda W. Kraków, 2000. 85. (89/92). (a továbbiakban: *Księga*)

később a Szent Egyed templom plébániakönyvtárának adott át. Tudjuk, hogy rendelkezett Szakszóniai Rudolf 1483-ban Strassburgban nyomtatott művével, a *Meditationes vitae Jesu Christivel*, mely minden bizonnyal segítségére volt a prédikációkra való felkészülésben.³¹ Mendel János 1516-ig volt Bártfa plébánosa.³²

Egyetemi címmel kellett rendelkezniük a helyi iskolák rektorainak is. Bártfán, ahogy arra már korábban kitértem, a helyi iskola 1434-től szerepel a forrásokban.³³ A középkori rektorok közül legalább három rendelkezett egyetemen szerzett végzettséggel. Az első közülük Simon, aki 1477 körül szerepel baccalaureusi címmel. Lehetséges, hogy ő azonosítható azzal a bártfai Simonnal, Miklós fiával, aki 1451-ben iratkozott be a Krakkói Egyetemre. Nincs ugyan hírünk arról, hogy tudományos címét bölcsész (ars) karon szerezte meg, de más szakon is végezhetett.³⁴ A bártfai iskola másik rektora, aki egyetemi végzettséggel rendelkezett, a besztercebányai Orbán, aki 1478-ban került az iskola élére.³⁵ Krakkóban szerzett doktori címet,³⁶ hasonlóan utódjához, Antalhoz, aki szintén Besztercebányáról származott. Ők tehát nem voltak bártfai polgárok, hanem más városból érkeztek. Antal 1474-ben iratkozott be a Krakkói Egyetemre, hogy már két évre rá doktori címet szerezzen. A vizsgán a tizenöt vizsgázó között a 12. helyen zárt. A doktori cím megszerzése után érkezett Bártfára, ahol 1481-ben lett az iskola rektora.³⁷ Lehetséges, hogy személye megegyezik azzal a besztercebányai Antallal, aki 1490-ben a Krakkói Egyetem bölcsész (ars) karán nagyon jó eredménnyel (3. hely a tizenhét vizsgázó közül) magiszteri címet szerzett.³⁸

Néhányan a bártfaiak közül krakkói tanulmányaik befejeztével könyvek másolásával foglalkoztak. Érdekes karriert futott be közülük a bártfai János, Schwarz Antal fia. Az ő könyvmásolói tevékenységéről bővebben már írtam más helyen, azt azért érdemes itt is megemlíteni, hogy 1468-ban jelentkezett az egyetemre, baccalaureus pedig két évvel később lett. 1471-ben, édesapja halála után belépett a sziléziai lubiazi ciszterci kolostorba, ahol még 1480-ban is találkozhatunk személyével.³⁹

Szintén Krakkóban vizsgázott a bártfai Krisztián fia Ambrus, aki 1479-ben iratkozott be az egyetemre, a doktori címet pedig 1486-ban szerezte meg.⁴⁰ Ugyanebben az évben Jan Regiomontanus tábláit tartalmazó csillagászati kéziratokat másolva Ambrus a kolofont doktorként írta alá.⁴¹ Lehetséges tehát, hogy a Krakkói Egyetem bölcsész (ars) karának

³¹ Ábel: *A bártfai Sz.-Egyed temploma*. 148.

³² ŠROKA Bardejov, 1769. sz.; 3121. sz., k. 78, 100, 144, 168v, 200, 226.; 3591. sz.

³³ Iványi: *Bártfa*, 311.

³⁴ Békefi R.: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1906. 62.

³⁵ Iványi: *Bártfa*, 2065.; Békefi: *A népoktatás története Magyarországon*, 145. sz.

³⁶ *Księga*, 53. (64/26).

³⁷ ŠROKA Bardejov, 2180. sz., 2181. sz.; „Antonius de Novo Solio baccalarius Cracoviensis”; Békefi: *A népoktatás története*, 150. sz., 151. sz.; Iványi: *Bártfa*, 2065.; *Metryka*, 367. (74e/22); *Księga*, 68. (76/25).

³⁸ *Księga*, 85. (90/3).

³⁹ *Monumenta Lubensia*. Ed. Wattenbach, W. Breslau, 1861. 20.; Csontos J.: *Adalék a magyarországi XIV–XV-ik századi könyvmásolók és betűfestők történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 4. évf. (1879) 134–149.; Kuzmík, J.: *Slovník starovekých a stredovekých autorov prameňov a knižných skriptorov so slovenskými vzťahmi*. Martin, 1983. 483..

⁴⁰ Lásd a forrásadatokat a táblázatban.

⁴¹ *Catalogus codicum manuseriptorum medi aevi latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*. Vol. 4. Ed. Kowalczyk, M. – Kozłowska, A. – Markowski, M. – Włodek, S. – Zathy, G. – Zwiercan, M. Wratislaviae, 1988. 315.: „Finiuntur Tabule venerabilis viri magistri

promóciós könyvében szereplő bártfai Ambrus nem azonos az 1479-ben az egyetemi matrikulába bejegyzett diákkal, másolónk a tudományos fokozatot pedig egy másik karon szerezte meg. Az Ambrus által átmásolt kódexek jelenleg a Jagelló Könyvtár gyűjteményében találhatóak.⁴²

Szintén egyetemi végzettség várható el a helyi közjegyzőktől.⁴³ A 15. században a források Bártfán tizenkét helyi közjegyzőt említenek.⁴⁴ Közülük csak Feucht Baltazár és a nagy-szebeni György végzett egyetemet.⁴⁵ Baltazár a bécsi egyetemen szerzett doktori címet, valószínűleg György is ott tanult.⁴⁶ A többi személy végzettségéről semmit sem említenek a források.

A többi bártfai polgárról, aki Krakóban tanult, csak töredéknyi forrás maradt fenn. Ennek ellenére nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy visszatértek szülővárosukba, és kisebb vagy nagyobb szerepet töltöttek be Bártfa 15. századi kulturális életében.

Összegezve tehát a 15. században a Krakkói Egyetemen tanult bártfai polgárok egyetem utáni sorsát, megállapíthatjuk, hogy a források alapján az 55 diák közül 16 személy, tehát majd 30%-uk sorsáról rendelkezünk információval. Többségük jelentős kulturális vagy egyházi szerepet töltött be a 15. századi Bártfán. Az egyetemi végzettség, amely ugyan mindig eléggé költséges volt, és lemondásokkal járt a szülők részéről, kétségtelenül Bártfa „társadalmi elitjébe” segítette az adott személyt. Sokan közülük a tanulmányi éveik során szerzett könyvek iránti kötődést a későbbi időkben is megőrizték vagy könyvmásolói munka formájában, vagy pedig saját tulajdonban lévő, gyakran igen gazdag gyűjteménnyel rendelkező könyvtárak formájában. Sok diák futott be egyházi karriert, szülővárosában plébánosi vagy oltárigazgatói tisztelet betöltve a Szent Egyed templomban.

Ioannis de Regio Monte anno Domini 1486 per me doctorem Ambrosium de Bartpha”; Csontos J.: *A krakkói könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. Magyar Könyvszemle, 7. évf. (1882) 386.

⁴² Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Kézirattár, 616. sz., 617. sz.

⁴³ Wólkiewicz, E.: „*Viri docti et secretorum consci*”. *Personel kancelaryjny Wroclawia w późnym średniowieczu*. Sobótka, 61. (2006.) 1. 31.; Bodnárová, K.: *Notári a pisári v službách mesta Bratislavy na začiatku novoveku*. Slovenská archivistika, 42. (2007) 1. 15–38.

⁴⁴ Petrovičová, M.: *Bártfa város jegyzői a XV. Században*. In: *Középkortörténeti tanulmányok*, 6. Szeged, 2010. 169–178.

⁴⁵ ŠROKA Bardejov, 1060. sz., k. 1: Georgius de Cibinio baccalarius (1458); k. 12: notarius Georgius de Cibinio (1459); k. 24: Georgius de Cibinio et arcium baccalarius notarius (1460); k. 61: Gorg Hermasterer notarius (1463); 1670. sz., k. 1: Balthazar Fewchter notarius civitatis, baccalarius Wiennensis (1466); k. 34: Balthazar notarius (1467); k. 60: Balthazar baccalarius notarius (1468); k. 146: Balthazar Fewchter notarius (1473).

⁴⁶ Schrauf, K.: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Budapest, 1892. 95.

Táblázat

A 15. SZÁZADBAN A KRAKKÓI EGYETEMEN TANULÓ BÁRTFAI DIÁKOK

Forrás: M (*Metryka*) – *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, vol. I. Ed. Gąsiorowski, A. – Jurek, T. – Skierska, I. – Grzesik, R. Kraków, 2004.

K (*Księga*) – *Księga promocji wydziału sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*. Ed. Gąsiorowski, A. – Jurek, T. – Skierska, I. – Swoboda, W. Kraków, 2000.

Muczkowski – *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*. Ed. Muczkowski, J. Kraków, 1849.

	név	beiratkozás	iskolamester	magiszter	ranglista	forrás
1	Augustinus	1411				M 11/129
2	Nicolaus institoris	1419				M 19h/118
3	Johannes Michaelis	1421				M 21e/064
4	Augustinus Nicolai	1427	1430		5/8	M 27e/058; K 30/24
5	Johannes Stanislai	1427	1432		3/12	M 27e/031; K 32/17
6	Georgius Michaelis	1427	1430	1435	iskolamester 2/8; magiszter 3/6	M 27e/135; K 30/21B; 35/3M
7	Georgius Nicolai	1427				M 27e/032
8	Andreas Johannis	1434				M 34h/096
9	Georgius Johannis	1434				M 34e/038
10	Martinus Martini	1437	1441		7/11	M 37e/011; K 41/7
11	Michael Andree Cemerknacht	1444	1447		12/20	M 44h/124; K 47/47
12	Petrus Nicolai	1444	1448		5/18	M 44e/085; K 48/5
13	Jacobus Martini Grolok	1445				M 45e/074
14	Laurencius Johannis	1450				M 50e/128
15	Geremias Andree	1451				M 51e/094
16	Symon Nicolai	1451				M 51e/095
17	Johannes de Bartwa Michaelis Grunvalth	1454				M 54e/037
18	Johannes Nicolai	1454				M 54h/164
19	Stanislaus Johannis	1454				M 54h/163
20	Michael Georgii Rimer	1454	1459		4/9	M 54e/024; K 59/79
21	Georgius Nicolai Creyzer	1455				M 55e/072
22	Caspar Michaelis	1456				M 56e/043
23	Gregorius Pauli Besoren	1457	1459		20/29	M 57e/030; K 59/66
24	Caspar Loeth	1459				M 59e/091
25	Jacobus Stephani	1459				M 59e/092
26	Stephanus Cristanny	1460				M 60e/098

27	Augustinus Heckel	1463				M 63e/019
28	Georgius	1463				M 63e/022
29	Ladislaus Georgii Stanzel	1463	1467		2/5	M 63h/159; K 67/16
30	Johannes Pauli	1465				M 65e/105
31	Martinus Johannis Sythilin	1466				M 66e/069
32	Martinus Johannis	1467				M 67e/046
33	Andreas Ladislai	1468				M 68e/115
34	Jeronimus Pauli	1468	1470		7/17	M 68e/016; K 70/22
35	Johannes Anthonii	1468	1470		8/20	M 68e/116; K 70/76
36	Valentinus Nicolai	1468				M 68h/201
37	Georgius Philippi	1469				M 69e/058
38	Wladislaus Johannis	1469				M 69h/147
39	Johannes Georgii	1470				M 70e/039
40	Martinus Petri	1470				M 70e/040
41	Jacobus Johannis	1475	1477		8/21	M 75e/020; K 77/76
42	Johannes Nicolai	1476				M 76e/044
43	Gregorius Anthonii	1478				M 78h/164
44	Ambrosius filius Christianni	1479	1486		28/31	M 79h/128; K 86/121
45	Hilarius Laurencii	1479				M 79e/038
46	Johannes Andree	1479				M 79e/079
47	Johannes Hieronimi	1479				M 79h/158
48	Johannes Johannis Mawrer	1480				M 80e/025
49	Andreas Georgii	1483				M 83e/101
50	Andreas Stephani	1488	1490		4/29	M 88e/011; K 90/21
51	Valentinus Michaelis	1493	1495		30/44	M 93h/326; K 95/118
52	Caspar Stanislai	1498				M 98e/108
53	Georgius Jacobi	1498	1500		8/19	M 98e/107; K 1500/16
54	Georgius Petri	1499	1501		28/32	M 99e/203; Muczowski, 132 old.
55	Bartholomeus Jacobi Szychlar	1500				M 1500e/004

STANISŁAW A. SROKA

Studenci bardziowscy na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku i ich późniejsze losy

Artykuł omawia studia mieszczan bardziowskich na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku i ich późniejsze kariery. Według zachowanych źródeł, głównie metryki uniwersyteckiej, w XV w. przebywało w Krakowie na studiach 55 żaków z Bardziowa. W artykule autor charakteryzuje ich późniejsze losy, wykorzystując bogate archiwalia bardziowskie. Wszak większość ze studiujących mieszczan wróciło do swojego rodzinnego miasta i tam robiło różne kariery. Źródłowo daje się uchwycić, niekiedy w formie tylko szczątkowej, losy 16 studentów spośród 55 osób, czyli prawie 30 %. Większość z nich odgrywała w XV-wiecznym Bardziowie znaczącą rolę kulturalną lub religijną. Niewątpliwie studia uniwersyteckie, zawsze dosyć kosztowne i pociągające za sobą czasami wyrzeczenie się ze strony rodziców, sytuowały daną osobę „w śmietance towarzyskiej” Bardziowa. Wiele osób swoje wyniesione z lat studiów zamiłowanie do książek kontynuowało w latach późniejszych, czy to w postaci działalności jako kopiści książek czy też jako posiadacze prywatnych, niekiedy całkiem sporych rozmiarów, bibliotek. Sporo żaków obrało kariery kościelne, pełniąc w swoim rodzinnym mieście funkcję plebana przy kościele św. Idziego, czy też altarysty.

STANISŁAW A. SROKA

Students from Bardejov at the University of Cracow in the 15th century and their future career

The paper describes the citizens of Bardejov studying at the University of Cracow in the 15th century and their future career. According to the source material, mainly the university register, there were 55 students from Bardejov who were studying in Cracow in the 15th century. Based on the vast archival material available in Bardejov, the article analyses the students' future life, as many of them returned to their home town and pursued various careers. The sources show, even though sometimes incompletely, the further life of only 16 out of 55 students, so nearly 30%. The majority of them played an important role in 15th-century Bardejov, either in its cultural or religious life. The university studies, which were always expensive and demanded a lot of sacrifice from the parents, undoubtedly guaranteed a student the position in Bardejov's "cream of society". Even after their studies, many of the students preserved the love of books, either by working as copyists or by owning their private, often huge, libraries. Many students decided on the church jobs, holding the posts of altarist or vicar at the St. Giles church in their home town.



RING ÉVA

Magyar–lengyel galíciai felkelési tervek és a kollektív emlékezet

A Lengyel Királyság egyik legrégebb hódítása, a hajdani Halicsi-Volhyniai Fejedelemségből kiszakított Vörös-Oroszország etnikailag és vallásilag a lengyel–litván állam talán legheterogénabb területe volt, ami a táj és a városok képére is erősen rányomta a bélyegét.¹ Parasztsága katolikus lengyelekből, görög katolikus és ortodox vallású ruténekből, örményekből és kisebb számban a Talmudot elutasító karaitákból állt. Nemessége ezzel szemben a 18. századra már ellengyelesedett, és áttért a katolikus hitre. Városaiban a német patríciusok mellett lengyelek, örmények és főként jiddisül beszélő zsidók éltek.² Galíciában ezért egyaránt megtalálhatók voltak a fényűző, olasz és francia mintát követő barokk, rokokó stílusú kastélyok, a fából emelt kúriák és parasztviskók. Mellettük zsindegyházzal fedett fatemplomok emelkedtek, városainak látványát pedig a németek és zsidók manzárdtetős házai mellett a keleti ornamentikájú örmény templomok tették izgalmassá. Napjainkban az egész egykori tartomány a nosztalgikus visszaemlékezések és a folyamatos múltkeresés tárgya. A ma részben Lengyelországhoz, részben Ukrajnához tartozó terület iránt nagy érdeklődést tanúsítanak 'az eredetüket',³ őseiket kereső egykori galíciai németek és az innen elszármazott zsidók.⁴ Galícia 'újra felfedezését' nagymértékben a nosztalgia keltette életre, melyet a szépirodalom is táplál. Írásunkban mégsem a romantikus múltkereséssel szeretnénk foglalkozni, hanem arra kívánunk rámutatni, hogy Galícia történelme méltatlanul mellőzött a historiográfiában, kapcsolataink 18. századi fejezete tele van meglepetésekkel.

A magyar–lengyel felkelési tervek előtörténete

A 18. század végi magyar–lengyel kapcsolatok és a galíciai felkelési tervek előzményeinek tárgyalását a bari konföderáció megalakulásával kell kezdenünk. 1768. február 29-én a len-

¹ Horn, Maurycy: *Ruś Czerwona*. In: *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945*. Warszawa, 1981. Vol. 2. 22–23.; Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” Budapest, 2001. 39–40.

² Ez még az Osztrák–Magyar Monarchia idején is így volt, lásd: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. Galiczia. VI. k. Budapest, 1898. 663–716.

³ Közkeletű német kifejezéssel ezt *Spurensuche*-nak (nyomkeresés) hívják. Kurdi Krisztina: *Galícia és a galíciai zsidóság* Bredeczky Sámuel „Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien” című művében. PhD értekezés, ELTE Bölcsészkar, 2009. 3.

⁴ Számos genealógiai társaság jött létre: *East European Genealogical Society*, *Galizien German Descendants*, *Gesher Galicia- Jews Galician SIG*, *Hilfskomitee der Galiziendeutschen*, *Hilfskomitee der evangelisch- lutheranische Deutschen aus Polen*, *Landsmannschaft Weichsel- Warte*. E társaságok céljait több német és angol nyelvű honlap is szolgálja. Kurdi: *Galícia és a galíciai zsidóság*, 3.

gyel rendek egy része szövetkezett a katolikus vallás egyeduralmának visszaállítására és az ország függetlenségének visszaszerzésére. Ez utóbbi célkitűzés összefonódott Szaniszló Ágost lengyel király hatalmának meggyengítésével és az őt támogató Czartoryski család reformjainak hatályon kívül helyezésével. Az általuk kezdeményezett politikai programot, amely a nemesi köztársaság működőképességének és védelmi rendszerének megerősítésére irányult, Andrzej Zamoyski dolgozta ki, aki 1764–1767 között a Korona nagykancellárjának címét is viselte.⁵ 1767-ben azonban lemondott tisztségéről, így fejezve ki tiltakozását az ellen, hogy a disszidensek egyenjogúsításával szemben az országgyűlésben szót emelő lengyel nemeseket és egyházi méltóságokat Repnyin orosz nagykövet letartóztatta és elhurcoltatta Oroszországba.⁶

A bari konföderáció vezetői a bécsi udvar támogatásával 1768-ban menedéj jogot kaptak Magyarországon, s ettől kezdve 1771-ig rendszeresen Eperjesen, illetve annak környékén gyűltek össze.⁷ A lengyel menekültek 1769-ben szabadkőműves páholyt is létrehoztak Eperjesen *Az Erényes utazóhoz* néven, amely a varsói nagypáholy fennhatóságát ismerte el.⁸ Az 1783-ig működő páholynek kezdettől fogva voltak magyar tagjai, így az biztosította az információáramlást a lengyel, a galíciai és a magyar rendek között.⁹ Ugyanilyen szerepet

⁵ E reformok lényegi változásokat hoztak a *Rzeczpospolita* életében: legelőször is a *sejm* ülését konföderációvá alakították át, ami lehetővé tette a *liberum veto* felfüggesztését. Ezért tudott a rendi országgyűlés évekig folyamatosan tanácskozni. Eltörölték a *liberum veto* alkalmazását, és többségi szavazást vezettek be a megyegyűléseknek megfelelő sejmeken, ahol a kismességet megfosztották szavazati jogától. A *sejm* munkáját ezentúl házirend szabályozta, s a jövőre vonatkozólag pénzügyi kérdésekben itt is bevezették a többségi szavazást: az így elfogadott határozatok akkor is érvényben maradtak, ha a *sejm* munkája a *liberum veto* alkalmazása miatt félbeszakadt. Új, állandóan működő kormányt hoztak létre, pénzügyi reformot hajtottak végre, eltörölték a belső vámoikat, bevezették a nyilvános költségvetést. Átszervezték a hadsereg irányítását, a lengyel és litván *hetmanok* (főparancsnokok) tevékenységét ellenőrzés alá helyezték. Megkezdődött a városok jogi helyzetének egységesítése. 1768-ban eltörölték a pallosjogot. Összességében elmondható, hogy a reformok következtében nemcsak a királyi hatalom erősödött meg, de nőtt a szakszerűség is az állam irányításában, valamint a vállalkozói kedv a felállított gazdasági társaságok hatására. Gebei Sándor: *Egy sztereotípiá nyomában*. Aetas, 18. évf. (2003) 3–4. sz. 68–86.; Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”, 162–164.

⁶ Szaniszló Ágost trónralépése után igen sok reformot vezettek be, de a nem katolikusok egyenjogúsítása nem történt meg. 1766-tól kezdődően II. Katalin (Nagy Frigyes nyomására) egyre hangosabban kezdte követelni a lengyel–litván államban élő görög-keleti ortodoxok és protestánsok egyenjogúsítását a katolikusokkal. A követek azonban ebben a kérdésben megmakacsolták magukat, ezért az orosz nagykövet, Repnyin gróf különböző ellenkonföderációk szervezésével próbálta biztosítani a többséget a vallásszabadság elfogadásához a sejmben. Ennek ellenére, amikor a követek megtudták, hogy 1767 őszén ismét napirendre tűzik a kérdést, hevesen tiltakoztak. Repnyin gróf pedig elrendelte a lehangosabban méltatlankodó nemesek, köztük Kajetán Soltyk krakkói püspök letartóztatását és elhurcolását Oroszországba. Ezt követően mondott le főkancellári tisztségéről Andrzej Zamoyski. Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”, 165.

⁷ Itt kereste fel őket Charles-François Dumouriez, a francia forradalom későbbi legendás híri tábornoka, akit XV. Lajos küldött a lengyel felkelők támogatására. Henry, Isabelle: *Dumouriez. Général de la Révolution (1739–1823)*. Budapest, 2002. 116–132.

⁸ Abafi szerint az Erényes utazóhoz című páholy alapítására már 1769-ben kérte Bernhardt Izsák a varsói Erényes Sarmatához címzett páholytól az engedélyt. Az első tagok közül a lengyelországi Bernhardtin kívül Kriebel eperjesi tanácsos és Szolkov József kereskedő neve ismert. Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest, 1993.⁸ 31., 38.

⁹ A páholy legismertebb magyar tagjainak a szeptesi adminisztrátor, gróf Török József, valamint fia, a későbbi tanulmányi főigazgató, gróf Török Lajos, továbbá Szirmay László zempléni alispán számítottak. Abafi: *A szabadkőművesség*, 39.

játszottak a konföderáció bukása után a Felvidéken letelepedő lengyelek, akik Melánie Benkovská szlovák történész kutatásai szerint több százan lehettek, s leszármazottaik Sáros megyében még a 20. században is a *Konfoderak* nevet viselték.¹⁰

Lengyelország első felosztását követően az egymással hagyományosan jó kapcsolatokat ápoló lengyel és magyar nemesség azt remélte,¹¹ hogy az új tartományt, Galíciát a Magyar Királysághoz csatolja a bécsi udvar. Ez a feltételezés annál is inkább megalapozott volt, mert a Habsburg Monarchia területi igényét azzal támasztotta alá, hogy az egykori Halicsi és Lodomériai fejedelemség a 13. században a magyar államhoz tartozott. Ezt az álláspontot Benczúr József jogtörténész, történész fejtette ki az udvar kérésére.¹² A magyar és a lengyel jogrend összeegyeztethetőnek tűnt, Galícia betagolása a Magyar Királyságba nem okozott volna túlságosan nagy törést a tartomány lakóinak életében. A bécsi udvar azonban nem így döntött, Mária Terézia sok habozás után Galíciát az örökös tartományokhoz csatolta. Az új tartományban már 1772-ben eltörölték a lengyel közigazgatást és igazságszolgáltatást, az alkalmazottak nagy részét elbocsátották. Az osztrák közigazgatási rendszer és a német hivatali nyelv bevezetése, a lengyel köztisztviselők felváltása német és cseh hivatalnokokkal sokkolta a lengyel nemességet.¹³ 1774-ben az *Allgemeine Schulordnung* bevezetése, ami a középiskolai oktatásban is elrendelte a német nyelv használatát, később pedig csak olyan diákok felvételét engedte a csökkentett számú gimnáziumba, akik tudtak németül,¹⁴ tovább szította az elégedetlenséget. A lengyel nemesség, amely a germanizáció által gyermekei és nemzete jövőjét látta veszélyeztetve, petícióban követelte, hogy Galíciát csatolják Magyarországhoz.¹⁵ Rövid időn belül megszületett a felismerés, hogy a galíciai lengyel rendek természetes szövetségei lennének a felvidéki, a bécsi udvar vámpolitikájával mérhetetlenül elégedetlen magyar nemeseknek. Egy lehetséges, közös magyar–lengyel Habsburg-ellenes felkelés gondolata az 1780-as évek végén a bécsi udvar rémálma lett, különösen azután, hogy a belga rendek is bejelentették elszakadási szándékukat. II. Lipót úgy próbálta leszerelni a lengyel nemesség elégedetlenségét, hogy megígérte az autonómiát a galíciai rendeknek. Rövid ideig tartó uralkodását követően azonban ismét kiújult az ellenségeskedés a bécsi udvar ellen, ennek kifejeződéséeként alakult meg 1793-ban a lembergi Hazafias Társaság,¹⁶ amely körülbelül 150 tagot számlált, és nemcsak sajtóorgánuma, hanem kiter-

¹⁰ Benkovská, Melánie: *Barski konfederáci a Prešov. Nové obzory* 18. Vychodoslovenské Vydavateľstvo v Košiciach pre Múzeum Slovenskej Republiky Rád v Prešove roku 1976. 115.

¹¹ Śreniowski, Stanisław: *Rzeczypospolita i Galicja*. Przegląd Historyczny, (1952) 1. sz. 96–98.; Reyhmann, Jan: *Ze stosunków kulturalnych polsko–węgierskich w epoce Oświecenia*. Warszawa, 1960. 7., 27., 53–54.

¹² Benczúr, József: *Jurium Hungariae in Russiam minorem et Podoliam, bohemiaeque in Oswiciensem et Zatoriensem ducatus praeviae explicatio*. Vindobonae, 1772.; uő.: *Vorläufige Ausführung der Rechte des Königreichs Hungarn auf Klein- oder Roth-Russen und Podolien*. Wien, 1772. és 1783. H. n. (Névtelenül)

¹³ Rudolf, Mark A.: *Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung- Kirche- Bevölkerung*. Herder-Institut, Marburg, 1994.; Kozłowski, Jerzy: *Emigracja okresu schyłkowego Rzeczypospolitej szlacheckiej i porozbiorowa (do 1864 r.)*. In: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych*. Ed. Andrzej Pilch. Warszawa, 1984. 46–58.

¹⁴ Wroczyński, Ryszard: *Dzieje oświaty polskiej 1795–1945*. Warszawa, 1980. 48.

¹⁵ Śreniowski: *Rzeczypospolita i Galicja*, 96–98.

¹⁶ Reyhman, Jan: *Ze stosunków kulturalnych polsko–węgierskich w epoce Oświecenia*. Warszawa, 1960. 7., 27., 53–54.

jedtt vidéki hálózata is volt.¹⁷ A Társaság egy mérsékeltbb és egy radikálisabb szárnyra tagolódott. A Habsburgok iránt lojális arisztokraták, Adam Kazimierz Czartoryski herceg és Józef Ossoliński gróf számítottak az első csoport vezetőinek. Czartoryski herceg, aki a magyar testőrökkel Bécsben szoros kapcsolatba kerülve magyarul is megtanult, puławy-i kastélyában gyakran látta vendégül a felvilágosult magyar arisztokratákat: Haller József grófot, Erdődy Imre grófot, az ifj. Csáky grófot és Ürményi Józsefet.¹⁸ Ahogyan ez később, az 1798–1799-es krakkói per során kiderült, Adam Kazimierz Czartoryski évek óta következetesen törekedett egy a Habsburg-ház irányítása alatt álló, egyenjogú államok (Ausztria, Csehország, Magyarország és Lengyelország) alkotta konföderáció, „egy Keleti Svájc” kialakítására.¹⁹

A francia forradalmárok külpolitikája és annak visszhangja a lengyelek körében

1792 tavaszán, II. Lipót halálakor már tartott a francia forradalom, s hamarosan kitört a háború Franciaország és Ausztria között. A forradalom külügyeit ekkor Charles-François du Périer Dumouriez, a tapasztalt katona irányította, aki XV. Lajos titkos ügynökéként a bari konföderáció idején Lengyelországban tartózkodott, és közben megfordult Magyarországon is. A Habsburg-ellenes és poroszbarát francia diplomaták közé tartozott. 1792 tavaszán is arra törekedett, hogy Poroszországot engedelményekkel semlegességre bírja, Ausztria ellenében viszont messzemenőig ki akarta használni a belga lázadás kínálta lehetőségeket. Dumouriez a Brissot által meghirdetett „természetes határok” kialakítását szorgalmazta: úgy vélte, hogy védekezni kell ott, ahol e határok már kialakultak (például Elzászban), és támadni kell, ahol azokat még meg kell teremteni (a Rajna és az Alpok irányában). 1792. július 16-án Dumouriez lemondott tisztségéről. Augusztus 10-én Pierre-Henri-Hélène-Marie-Lebrun (Tondou)²⁰ lett az utóda, Dumouriez azonban katonai parancsnokként is meghatározó szerepet játszott a forradalom külügyeinek irányításában 1792 őszéig. Valószínűleg felvidéki tartózkodásának emlékei alapján szorgalmazta a háború kirobbanásának kezdete óta a magyarországi és oroszországi belső lázadások szítását.²¹ Feltehetőleg az ő ösztönzésére került sor 1792 nyarán a török szövetség, a Habsburg Monarchián belüli felkelések és egy kozáklázadás kirobbantása tervének kidolgozására, azzal a céllal, hogy létrehozza a „Franciaország testét védelmező szövetséges köztársaságok gyűrijét”.²² Ebben a tervben Galícia neve is többször szerepelt.

A török szövetség azonban meghiúsult, mivel a Porta nem volt hajlandó fogadni Sémonville-t, az újonnan kinevezett francia nagykövetet. Ettől kezdve az újdonsült köztár-

¹⁷ Kosim, Jan: *Okupacja pruska i konspiracje rewolucyjne w Warszawie 1796–1806*. Wrocław, 1976. 168–169.

¹⁸ Reychmann: *Ze stosunków kulturalnych polsko-węgierskich*, 7., 27., 53–54.

¹⁹ Pachoński, Jan: *Legiony polskie 1794–1807. Prawda i legenda*. Warszawa, 1969. 1. köt. 371.

²⁰ Larousse. *Grand Dictionnaire Universel du XIX^e siècle*. Paris, 1914. 10. köt. 294.

²¹ Archives des Affaires étrangères, Paris (a továbbiakban: AE). Correspondance Politique (a továbbiakban: CP). Turquie v. 184., f. 125., 156.; Sorel, Albert: *La question d'Orient au XVIII^e siècle*. Paris, 1878. 305.; Jacques Godechot, *La grande nation*. Paris, 1956. 1. köt. 80–84.; Sybel, Heinrich: *Geschichte der Revolutionszeit von 1789 bis 1795*. Düsseldorf, 1877. 2. köt. 22–23.

²² Sybel: *Geschichte der Revolutionszeit*, 37–39. E törekvéseket Sybel művéből Fraknói Vilmos is ismerte, lásd: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Budapest, 1880. 199–200.; Grossbart, Julien: *La Politique Polonaise de la Révolution Française jusqu' aux Traités de Bâle*. Annales historiques de la Révolution Française, vol. 6. (1929) No. 2. 252.

saság diplomáciája felváltva kísérletezett a poroszok és a törökök megnyerésével. Minden valószínűség szerint a valmy-i győzelmet követő tárgyalásokhoz készített dokumentumok egyike az *Utasítások és alapelvek tervezete, amely alapján a porosz királlyal tárgyalni kell*²³ című dokumentum is, amelyet Dumouriez iratai között foglaltak le, árulását követően:

„Kihaszználánk még a telet, hogy felkeléseket szítsunk Magyarországon, Csehországban és Ausztriában, s hogy ezzel egyidejűleg felébresszük a lengyelek szunnyadó bátorságát, valamint a Török Birodalom Oroszország és Ausztria elleni kéréllhetetlen bosszúvágyát.

Ha a konstantinápolyi porosz ügynökök közösen lépnének fel a Francia Köztársaság megbízottaival, semmi sem lenne könnyebb, mint rávenni a nagyvezírt, hogy jövő tavasszal ismét indítson háborút a két császári udvar ellen.

Másképp a Francia Köztársaság nem ok nélkül számít a jelenlegi svéd kormányra, amely könnyen indíthatna egy szárazföldi és tengeri elterelő hadműveletet a Baltikumban, valamint Finnországban. [...]

Amint a következő tavasszal a hadműveletek újra kezdődnének, s a Poroszország támogatására számító Ausztria komoly erőfeszítéseket tenne a franciák megtámadására a Rajna mentén, hirtelen nyilvánosságra hoznánk a Franciaország és Poroszország közötti különbék megkötésének hírért. A porosz csapatok visszavonulnának Frankföldről, és 12 000 hessenivel váratlanul rátámadnának Csehországra [...] Egy másik porosz hadsereg vagy Sziléziába vonulna, vagy a lengyel hazafiakkal együtt megtámadná a Lengyelországban tartózkodó oroszokat.

A törökök szintén előrenyomulnának Lengyelország irányába, valamint az 1788-as első hadjárat terveinek megfelelően a Temesvári Bánság és Horvátország irányába, a havasalföldiek segítségével, akiket nem lenne nehéz fellázítani. [...]

Flottánk a Földközi-tengerről behatolna a Fekete-tengerre, hogy megkönnyítse a törökök partraszállását a Krím-félszigeten.

Ily módon a két császári udvar, amely kibékíthetetlen ellensége Poroszországnak és Franciaországnak, azt venné észre, hogy egyszerre támadják meg őket északon a svédek, keleten a törökök és franciák, szárazon és vizen, a Rajna-vidéken a franciák és a bajorok, Itáliában a franciák, Csehországban a poroszok és a hesseniek, Lengyelországban és Sziléziában a lengyel hazafiakkal egyesült poroszok.

Poroszország tehát rövidesen kárpótolhatná magát a jelenlegi hadjárat veszteségeiért. Legyőzné riválisát Németországban, ahol túlsúlyra tenne szert. Jóvátenné Lengyelország igazságtalan elhagyását,²⁴ s ennek fejében könnyedén megszerezhetné a Köztársaságtól

²³ *Projet d' instruction et Bases d' après lesquels il convient de négocier avec le Roi de Prusse.* Archives National, Paris, (a továbbiakban: AN). F. 7. 4690. Papiers saisis chez Dumouriez. A tervezet teljes szövege franciául megtalálható: Ring, Éva: *New documents for the evaluation of Martinovics conspiracy.* Danubian Historical Studies, vol. 2. (1988) No. 1. 65–76.

²⁴ A dokumentum szerzője itt az 1790-es oroszellenes porosz–lengyel szerződés be nem tartására utal. A szerződésben Poroszország Gdańsk és Toruń átadása fejében megígérte Lengyelországnak, hogy segítségére siet egy esetleges orosz támadás esetén. Bár a városok átadásába a sejm nem egyezett bele, s ezért Poroszország a megállapodást érvénytelennek tekintette, a lengyel rendek igen rossz néven vették, hogy 1792 nyarán a benyomuló orosz csapatokkal szemben nem nyújtott segítséget a *Rzeczpospolitának*. Rostworowski, Emanuel: *Polska w układzie sił politycznych Europy.* In: *Polska w epoce Oświecenia.* Ed. Bogusław Leśnodorski. Warszawa, 1971. 57.; Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”, 185.

Gdańskot és Toruńt, közben pedig megkönnyítené a galíciai lengyelek visszacsatolását. Poroszország a saját területeihez csatolná Szilézia maradékát.

Oroszországot Belorusszia, a Krím-félsziget és a lengyelektől és törököktől legutóbb elvett területek elkobzásával lehetne büntetni.

A törökök szerezhetnének néhány körzetet Horvátországban. Erdély Havasalföld és Moldva mintájára függetlenné válhatna. [...]

Nem beszélek azokról az eszközökről, amelyeket hatékonyan és teljes erkölcsi biztonsággal lehetne alkalmazni, hogy fellátsuk Magyarországot, Csehországot és Ausztriát, annak érdekében, hogy három független államot hozzunk létre, amelyek közül az első Magyarországból és Horvátország egy részéből, a második a tulajdonképpeni Ausztriából, Stájerországból és Morvaországból, a harmadik pedig Csehországból állna.

A franciák nem szereznének maguknak semmit, fáradozásaiknak és kiadásainak eleendő kárpótlását látnák abban, hogy elvihetik a szabadságot és függetlenséget a Rajna, valamint a Meuse mellett és Flandriában élő népeknek, továbbá szilárd és tartós békét szereznének Európának, nem beszélve a gyalázatos Osztrák-ház megdöntéséről.”

Nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy az *Utasítások és alapelvek tervezetében* felvázolt koncepciót mennyi belső ellentmondás terhelte, s mennyire elrugaszkodott a valóságtól. Legfeljebb utalni szeretnénk arra, hogy a „szabadság exportálása a Rajna torkolatvidékére” azonnal kizárta volna Anglia jóindulatú semlegességét, amire pedig a forradalmárok számítottak, mivel a szigetország a semlegesség feltételül éppen Belgium és Hollandia függetlenségének maximális tiszteletben tartását szabta meg. 1792 őszén mindezenre a porosz diplomaták sem arról tárgyaltak titokban Szentpéterváron, hogy hogyan védhetnék meg Lengyelországot az orosz annexiótól, hanem Lengyelország második felosztásáról. Arról már nem is beszélve, hogy mit szóltak volna a fenti elképzeléshez azok a horvátok, akik a francia javaslat eredményeképpen esetleg török fennhatóság alá kerültek volna.

Témánk szempontjából a voluntarista elképzelésből az a rész a fontos, amely Lengyelország határainak átalakítására és a magyarországi lázadások szítására vonatkozik. A francia forradalmárok a porosz különbéke érdekében átengedték volna az általa hön óhajtott két Hanza-várost, Gdańskot és Toruńt, továbbá a lengyel uralom alatt maradt Sziléziát, ugyanakkor Ausztriával visszaadták volna a nemesi köztársaságnak Galiciát. A török szövetség érdekében pedig feláldozták volna Dél-Magyarország és Horvátország egyes részeit. Ennél is nagyobb horderejűnek tűnt az a szándék, amely a Habsburg Monarchia felbomlásztására és helyén három független köztársaság kialakítására irányult volna.

Dumouriez és Lebrun terve mindenekelőtt a lengyel emigránsok²⁵ körében váltottak ki nagy visszhangot. A targowicei konföderáció megalakulását és az orosz hadsereg benyomulását követően a Reformpárt több vezetője – köztük Ignacy Potocki, Jan és Stanisław nevű fivéreivel, Hugo Kollataj, valamint Tadeusz Kościuszko – Szászországba menekült, ahol szoros kapcsolatban álltak a francia diplomatákkal. Amikor az időközben Lengyelországból

²⁵ 1792. május 14-én a konzervatív mágnások megalapították a targowicei konföderációt, amely hivatalosan segítséget kért Oroszországtól az 1791. május 3-án elfogadott lengyel alkotmány megbuktatására, s az általa hatalomra juttatott kormány leváltására. A kérés teljesítése érdekében szinte azonnal százezer fős orosz hadsereg vonult be hadüzenet nélkül Lengyelországba, hatályon kívül helyezte az alkotmányt, leváltotta a kormányt, a hivatalnokokat és nemeseket pedig arra kötelezte, hogy letegyék a hűségüket II. Katalinnak. A birtokosok nagy része felesküdt II. Katalinra, de a Reformpárt vezetői nem hitték, hogy elkerülhetik az orosz retorziókat, ezért inkább emigráltak; többségükben Szászországban telepedtek le. Ring: *„Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”*, 194.

kiutasított francia nagykövetet, Déscorches-t kormánya Konstantinápolyba küldte a török szövetség megkötése érdekében, ő titokban hátrahagyta titkárait, Kazimierz La Roche-t és Pierre Bonneau-t Varsóban, Lipcsében pedig felfogadta Ignacy Potocki gróf francia származású magántitkárát, Pierre Parandier-t, hogy biztosítsa a kapcsolatot a lengyel hazafiak és a francia kormány között.²⁶ Parandier 1792 novemberében tolmácsolta Lebrun külügyminiszter óhaját: a lengyel emigránsok küldjenek maguk közül megbízottat Párizsba. A választás Tadeusz Kościuszkora²⁷ esett, aki – a Hugo Kollataj által kidolgozott – 1793. február elején kész tervekkel kereste fel Dumouriez-t a belga hadszíntéren, majd Párizsban kapcsolatba lépett a *Gironde* legbefolyásosabb képviselőjével és Lebrun külügyminiszterrel.²⁸

A Varsóból időközben szintén kiutasított La Roche 1793. február 18-án Kollatajhoz írott leveléből úgy tudjuk, hogy Kościuszkó a franciák által három hónappal korábban kidolgozott terv némileg módosított változatával érkezett Párizsba, és ezt terjesztette elő Lebrunhoz írott emlékiratában.²⁹ Az ő elképzelése is a francia–svéd, illetve a francia–török szövetség megkötésére, illetve két nagyszabású diverzió megindítására számított 1793 tavaszán: az első a svédek hajtották volna végre a Balti-tengeren Oroszország ellen, lehetővé téve a franciáknak, hogy fegyvert szállítsanak Lengyelországba, a másodikat a törökök indították volna Oroszország, illetve a Habsburg Monarchia ellen a francia hadiflotta fekete-tengeri támogatásával. Kościuszkó véleménye szerint az említett terv végrehajtását „zavargások és helyi felkelések szításával kellene kezdeni Magyarországon, Galíciában, Csehországban, Sziléziában, Poroszországban és Oroszországban”.

A terv végrehajtásáról hosszas tárgyalások folytak Párizsban, ám a zavaros belpolitikai helyzet, Dumouriez árulása és a jakobinusok előtérbe kerülése miatt Lebrun csak hitegette Kościuszkót, szövetséget nem akart kötni a lengyelekkel, nehogy ily módon csökkentse egy esetleges porosz vagy osztrák különbke esélyeit. Kościuszkó így eredmény nélkül volt kénytelen visszatérni Lipcsébe. A szászországi emigránsok ekkor a kivárás álláspontjára helyezkedtek. A Lengyelország területi integritása és a lengyel alkotmány visszaállítására irányuló felkelés kirobbantását az orosz–török háború kitörésétől tették függővé. Időközben ugyanakkor a Bécsben élő lengyel arisztokraták javaslatára megpróbálkoztak egy sokkal hagyományosabb módszerrel is: Ossoliński herceg közvetítésével felajánlották a Habsburgoknak, konkrétan Sándor Lipót főhercegnek a lengyel koronát.³⁰

Az emigránsok azonban nem tudták megakadályozni a titkos szervezkedést, amihez az elégedetlenség vezetett Lengyelországban. Valamikor 1793 tavaszán, miután híre ment, hogy a lengyel hadseregben újabb létszámcsökkenést hajtanak végre, összeesküvés kezdett formálódni a katonatisztek körében. Tagjai – nem ismervén a tényleges franciaországi helyzetet – vakon bíztak a forradalmárok által 1792. november 19-én meghirdetett francia

²⁶ Kozłowski, W. M.: *Le dernier projet d' alliance franco-polonaise (1792–1793)*. Revue d' histoire diplomatique, vol. 37. (1923) No. 3–4. 268–269.; Grossbart: *La Politique Polonaise*, 242.

²⁷ Kościuszkóra azért esett a választás, mert az Amerikai Függetlenségi Háborúban szerzett érdemeiért 1792. szeptember 26-án a francia konvent tiszteletbeli francia állampolgárnak választotta Washingtonnal, Pestalozzival és Schillerrel együtt. Az emigránsok így joggal remélték, hogy javaslatai meghallgatásra találnak. Szyndler, Bartłomiej: *Tadeusz Kościuszkó*. Warszawa, 1991. 159.

²⁸ Biblioteka Narodowa, Warszawa. Kézirattár, BOZ. 773. Mf. 55691.; Askenazy, Szymon: *Napoleon a Polska*. Warszawa, 1918. 2. köt. 51–57.; Grossbart: *La Politique Polonaise*, 242–252.

²⁹ Grossbart: *La Politique Polonaise*, 242–252.

³⁰ Kukiel, Marian: *Wezwanie Austrii na trón Polski w roku 1794*. Biblioteka Warszawa, 1910. 2. köt. 226–227.

segítségben.³¹ A konspiráció vezetői, Ignacy Działyński gróf és a felvidéki Galgócra elszármazott bankár, Andrzej Kapostas kapcsolatot teremtettek Lengyelország elszakított részeinek lakosaival.³² Kapostasnak állítólag sikerült létrehoznia az összeköttetést a magyarországi elégedetlenekkel is.³³ 1793 nyarán a varsói összeesküvők követeket küldtek a szászországi lengyel emigráció vezetőihez, és arról tájékoztatták őket, hogy a katonaság teljhatalmú diktátorra választotta Kościuszkot, és csak a felszólításra vár. Az emigránsok azonban a kedvezőtlen nemzetközi helyzet miatt nem akartak elhamarkodott vállalkozásba kezdeni. Kościuszko 1793 szeptemberében mindenesetre elutazott Galíciába, hogy a helyszínen tanulmányozza az előkészületeket. Bár a galíciai felkelés vezetőjéül választott Stanisław Sołtyk gróf éppen Bécsben tartózkodott, a Krakkó melletti titkos podgorzei találkozáson a fővezér utasította a varsói összeesküvés képviselőit, hogy alakítsanak helyi bizottságokat a vajdaságokban, kezdjék meg a parasztság felkészítését, gyűjtsenek pénzt és fegyvereket.³⁴ Kościuszko ezt követően elküldte megbízottját, Wielhorski grófot Párizsba, hogy a lengyelországi és a galíciai összeesküvés céljára kérjen a Közléti Bizottságtól 12 millió livres segélyt.³⁵

Wielhorski gróf november végén érkezett meg Párizsba. Megbízatását azonban a francia diplomácia nem tekintette legitimnek, mert nem a varsói összeesküvők küldték, ezért Desforgues külügyminiszter Parandier révén arra szólította fel a konspiráció vezetőit, hogy delegáljanak teljhatalmú képviselőt Párizsba, akivel a forradalmárok érdemben tárgyalhatnak. A varsói összeesküvők választása Franciszek Barss ügyvédre, az Óváros elöljárójára esett, aki 1794 februárjában érkezett meg Párizsba. Parandier és Barss februári beadványából kitűnik, hogy a szászországi emigránsok továbbra sem tettek le arról a szándékukról, hogy Oroszországban, Poroszországban és Galíciában is felkeléseket robbantsanak ki, és arra is számítottak, hogy a zavargások átterjednek a Habsburg Monarchiára. Elképzelésüket támogatta Pierre Parandier is a Közléti Bizottsághoz intézett levelében:

„Nem kétséges, hogy a Francia Köztársaság a zsarnokok megbuktatása érdekében felkeléseket tud szítani Európa különböző országaiban, de Oroszországban, Poroszországban, Galíciában erre csak a lengyelek képesek. A lengyel felkelésnek át kell terjednie az 1772-ben elcsatolt területekre is.

³¹ A francia konvent világforradalmi terveket dédelgetve 1792. november 19-én segítséget ígért minden népnek, amely kész harcolni függetlensége visszaszerzéséért. Nyilván ezzel akarták elősegíteni a korábban idézett tervezet végrehajtását. Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”, 201.

³² Zajaczek, Józef: *Historia Rewolucji Polskiej w roku 1794*. Warszawa–Łwów, 1907. 1. köt. 94–95.; Pawlikowski, Józef: *Pamiętnik o przygotowaniach do insurekcji Kościuszkowskiej*. Przegląd Polski, 1876. 7. sz. 77–78.; Tokarz, Waclaw: *Warszawa przed wybuchem powstania 17. kwietnia 1794 roku*. Warszawa, 1911. 12.; Kiniewicz, Stefan: *Ignacy Działyński (1754–1797)*. Kórnik, 1930. 106–135.

³³ *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1966. 12. köt. 1–3. szerint Kapostas körözését 1794 tavaszán rendelték el a Monarchiában, mivel von Baum galíciai *Kreishauptmann* állítása szerint Kapusta 1794 tavaszán Morvaországban és Sziléziában próbálta fellázítani a lakosságot, és midőn ott kudarcot vallott, Magyarországra indult. Lengyel Tudományos Akadémia Könyvtára, Krakkó (PAN Bibl. w Kr.), Kézirattár. T. A. Hajdeckiego 2171. T. 7. 88.

³⁴ *Memoryal o przygotowaniach do powstania r. 1794*. In: *Ostatnie lata Hugona Kollątaja*. Ed. Waclaw Tokarz. Krakkó, 1905. 235–238.; Zajaczek: *Historia Rewolucji Polskiej*, 94–95.; *Pamiętnik o przygotowaniach*, 85.; Grossbart: *La Politique Polonaise*, 129.

³⁵ A. E. C. P. Pologne 321. köt., 561., 619.; Sorel: *La question d'Orient*, 3. köt. 528.; Askenazy: *Napoleon a Polska*, I. 60.

A lengyelek nagyon könnyen kirobbanhatnak felkeléseket a két Sziléziában, sőt Oroszország belsejében is. Hosszú ideje készülnek erre, kidolgozott tervekkel és megfelelő eszközökkel rendelkeznek.

De különösen Galíciát, az Osztrák-háznak ezt a fontos tartományát lenne könnyű elszakítani Lengyelországnak.

A galíciaiak már megkeresték a fővezért, hogy közös katonai akciót hajtsanak végre a lengyelekkel.

Kociuszko [sic!] azonban nem fogadhatta el az ajánlatukat, amíg nem kapott határozott választ a francia kormánytól arra a segélykérésre, amelyet rajtam keresztül juttatott el, s amelyről én Frimaire 6-án [1793. november 27. – R. É.] kelt 109. számú sürgönyömben már beszámoltam: Lengyelország ugyanis nem engedheti meg magának, hogy még eggyel több ellensége legyen, anélkül, hogy a Francia Köztársaság támogatásában biztos lehetne. [...]

A galíciai felkelés kiemelkedő jelentőséggel bír Franciaország számára. Függetlenül attól, hogy ez a tartomány fizeti a legtöbb adót s állítja ki a legtöbb katonát Ausztria számára, a felkelés maga után vonhatja az államaiban élő többi, függetlenség után áhítózó nép lázadását.

A felkelt Galícia romba döntheti az Osztrák-házat.”³⁶

Parandier leveléből kitűnik, hogy az emigránsok nagyon kedvezőtlennek tartották a nemzetközi helyzetet, ezért a felkelés kirobantásának várható pillanatában a nagyhatalmak erejét többfrontos támadással akarták megosztani.³⁷

Az előkészületekre azonban nem sok idő maradt. Lengyelországban a hadsereg létszámának tervezett csökkentése miatt a tetőfokára hágott az elégedetlenség: a felkelés 1794. március 13-án spontán módon kitört. A kész helyzet elé állított emigránsok – sejtve, hogy Lengyelország végleges felosztása a tét – úgy döntöttek, hogy hazatérnek és részt vesznek a harcban. Szorult helyzetükben ismét megpróbálták segítséget kérni a Portától, de eredménytelenül.³⁸ Barss sem ért el több sikert Párizsban: hiába kérte több ízben a Közjóléti Bizottságot, hogy adjon 30 millió livres támogatást a lengyeleknek, akik ennek segítségével Galíciában is kirobantják a felkelést, nem talált meghallgatásra. Ugyancsak eredménytelenül írta a Közjóléti Bizottság külügyekkel foglalkozó referense, Buchot 1794. június 25-én, hogy „amíg Lengyelország nem lehet egészen biztos a támogatásunkban, legyen az pénz, amit tőlünk vár, vagy egy elterelő hadművelet a Baltikumban vagy Törökország irányából; kétséges, hogy a felkelés vezetői olyan lépésekre szánják el magukat, amelyekkel azt kockáztatják, hogy a császár ellenük fordul, és szövetkezik Poroszországgal és Oroszországgal. Tehát a galíciai felkelés kirobantásához az első ösztönzésnek tőlünk kell érkeznie. [...] Ha nem is lehet még egészen biztosan látni a felkelés végkimenetelét, s még nem ismert min-

³⁶ *Extrait de la lettre de Pierre Parandier au Comité de Salut Public*. A. E. C. P. Pologne. 322. köt. 251–252.

³⁷ Grossbart; *La Politique Polonoise*, 483–486. Kollataj az 1793. december 23-i, Barsshoz intézett levelében kifejti, hogy a franciák láthatólag belső stabilizációra törekzenek, a koalíció pedig szeretné a háborút minél előbb befejezni. PAN Bibl. w Kr. Rkp. 200 (K) 167. Megfigyelésének helyességét alátámasztja Bacher francia ügyvivő 1794. március 26-i jelentése is, amelyben azt közölte, hogy Poroszország és Ausztria hajlik a békekötésre, és feltehetőleg Svájc közvetítését fogják kérni. Sorel: *La question d'Orient*, 4. köt. 33.

³⁸ Reyhmann, Jan: *Z nieznaniej korespondancji Descorchesa i La Rochea z r. 1794–95*. Przegląd Historyczny, 1956. no. 1. 161–162.

den tartalék és terv, az egészen biztos, hogy [a lengyel felkelés – R. É.] a Francia Köztársaság ügyét szolgálja, [...] s csak javunkra válhat bátorítása és támogatása.”³⁹

A Közjóléti Bizottság Saint-Just és Robespierre javaslatára mégis elutasította a lengyelek segélykérését, mivel nem akart semmiféle közösséget vállalni egy olyan mozgalommal, amely nem törölte el a nemesi kiváltságokat, s nem taszította le a trónról a királyt. Kościuszko az adott helyzetben úgy döntött, hogy a lakosság minden forradalmi hajlandósága ellenére Galíciában fenn kell tartani a nyugalmat, és Ausztria semlegességének biztosítása érdekében ismételten felajánlotta a lengyel koronát Sándor Lipót főherceg-nádornak.⁴⁰ A bécsi udvar ugyan késznek mutatkozott tárgyalni Kościuszko megbízottaival – nehogy elveszítse Galícia lakosságának rokonszenvét –, gesztusa azonban nem volt őszinte: már másjusból megkezdtek az előkészületeket Kislengyelország megszállására, mert nem akartak kimaradni az újabb lengyel felosztásból, mint ahogyan az 1793 januárjában történt. A lengyel trón felajánlására vonatkozó, Ignacy Potocki és Stanisław Sołtyk grófok által előterjesztett javaslatot elutasították.⁴¹ Az esetleges galíciai felkelés kiobbantásáról keringő hírek miatt pedig megfigyelés alatt tartották a Bécsben tartózkodó lengyeleket.⁴²

A francia tervek visszhangja a Habsburg Monarchiában

A francia tervek visszhangját elemezve először 1792 októberében bukkanunk annak nyomára, hogy Dumouriez és Lebrun elképzeléseit feltehetőleg ismerték a Habsburg Monarchiában. Martinovics Ignác, aki ebben az időben titkos jelentéseiben az állítólagos illuminátusok terveiről informálta az udvart, 1792. október 7-én Bécsben azt írta gróf Colloredo kabinetminiszternek, hogy a négyéves szejm marsallja, Stanisław Małachowski az osztrák fővárosban tartózkodik, és levelezést folytat a francia kormánnyal. Martinovics egyúttal figyelmeztette az udvart, hogy a francia kormány azon mesterkedik, hogy a törököket rávegye egy Oroszország és Ausztria elleni háború kiobbantására.⁴³ Nem sokkal később, november elején⁴⁴ a magyar fővárosban elfogtak egy német nyelvű röplapot, amely arra szólította fel Pest lakosságát, hogy 1792. október 31-én gyűljön össze, és kezdjen harcot a szabadságjogai kivívásáért. Az udvar egyik legmegbízhatóbb besúgója, Mednyánszky János helytartótanácsos értesülései szerint a röplapot kétezer példányban terjesztették Magyarországon.⁴⁵ Ezzel nagyjából egy időben Riedel báró, az osztrák jakobinusok későbbi vezetője Bécsből tucatnyi kézzel írott röpiratban arra hívta fel a német városok polgárait, hogy a kalapjukon kokárdával és felfegyverkezve gyűljenek össze valamelyik téren november 1-jén,

³⁹ *Le Commissaire des Relations extérieures aux Citoyens Représentants du peuple composant le Comité de Salut Public*. A. E. C. P. Pologne 322. köt. 48.

⁴⁰ Góralski, Zbigniew: *Austria a trzeci rozbiór Polski*. Wrocław, 1979. 96–97.; Sorel: *La question d'Orient*, 4. köt. 55.

⁴¹ Szolovjov, Szergej: *Isztorija pagyenyija Polsi*. Moszkva, 1863. 339.; Kukiel, Marian: *Dzieje Polski porozbiorowe. 1795–1921*. London, 1963. 60.

⁴² PAN Bibl. w Kr. T. A. Hajdeckiego 2171. T.7. passim.; A galíciai felkelés közeli kiobbantásának hírért jelentette például Jan Jakub Patz szász ügyvivő is Varsóból 1794. március 19-én és július 26-án. *Z okieñ ambasady saskiej*. Warszawa, 1969. 48., 131.

⁴³ *A magyar jakobinusok iratai* (a továbbiakban: MJI). Szerk. Benda Kálmán. 1. köt. Budapest, 1957. 804–805.

⁴⁴ Nem tévedés, a röplapot a kitűzött határidő lejárta után kezdték terjeszteni.

⁴⁵ M. O. L. Kabinetsarchiv, Privatbibl. I. 50. 26. köt. Nr. 87. f. 132–133.

és indítsanak harcot a zsarnokság megdöntésére.⁴⁶ A cseh szakirodalom is megőrizte az emléket egy ma már eltűnt, ugyancsak kézzel írott felhívásnak, amelyet néhány köztisztviselőben álló egyén címére postáztak, egy példányát pedig a Károly-hídon szögezték ki. Ez a röplap arra szólította fel a polgárokat, hogy november 3-án gyülekezzenek a Hýbernská téren, és kezdjenek harcot az arany szabadság kivívására, a zsidók kiűzésére. A cseh röpirat kifejezetten Dumouriez tábornokra hivatkozott és azt állította, hogy az „tud a nyomorúságunkról, nem tagadja meg tőlünk a segítséget, és a rosszul kormányzott királyságokból szabad köztársaságokat akar alakítani”.⁴⁷ A „rosszul kormányzott királyságok szabad köztársasággá alakítása” valószínűleg utalás a Monarchia helyén kialakítandó három államra. Az időpontok közelsége alapján feltételezhető, hogy a francia forradalmárok által kiküldött emisszáriusoknak kell tulajdonítanunk a röplapok terjesztését: a felkelésnek a jelek szerint Pesten kellett volna kirobbannia, a német területeken folytatódott volna, s utójára szerjett volna át Csehországra.⁴⁸ Martinovics Ignác 1792. november 18-án kelt újabb titkos jelentése is arra vall, hogy a francia forradalom és a Monarchiában élő elégedetlenek között valóban létrejött a kapcsolat. Részletesen tájékoztatta ugyanis az udvart a francia hadiflotta által tervezett fekete-tengeri diverzióról, a lengyelek megsegítéséről, a Bánát ellen irányuló török támadásról.⁴⁹ Nem sokkal később kezdte emlegetni, hogy az illuminátusok megfigyelése érdekében Prágába kell utaznia. Nem tudjuk, hogy erre az utazásra sor került-e valaha, de Pergen gróf, rendőrminiszter titkos ügynökei 1793. június 15-én azt jelentették, hogy Töplitz-ben (Teplice) magyarok tartózkodnak, nem sokkal azelőtt pedig Karlsbadban (Karlov Vary-ban) időző lengyelekről adtak hírt.⁵⁰ A bécsi udvar a francia kapcsolatok miatt már 1793. február 22. óta figyeltette a Monarchiában tartózkodó lengyeleket,⁵¹ júniusban pedig elrendelte, hogy a fürdőhelyek vendégeinek nevét is jelenteni kell. Bár a cseh rendőrség a titkos ügynökökkel ellentétben sem a lengyelekről, sem a magyarokról nem hallott, Hugo Kollátaj fennmaradt levelezéséből egyértelműen kiderül, hogy 1793. június közepén Alexander Batowski gróffal együtt Karlov Varyban tartózkodott, július 1-jén pedig mindketten átköltöztek Tepličébe.⁵² Ekkor, 1793 júniusában–júliusában ajánlotta fel a lengyel emigráció a koronát először a Habsburgoknak, s nagyon valószínű, hogy ebben az akcióban a külügyi koncepciót kidolgozó Kollátaj is szerepet játszhatott. 1793 nyarán kezdték terjesz-

⁴⁶ *Aufruf an alle Deutsche zu einem antiaristokratischen Gleichheitsbund*. In: Valjavec, Fritz: *Die Entstehung der politischen Strömungen in der Habsburger-Monarchie*. Wien–München, 1962. 162–163.

⁴⁷ Prášek, Justin-Václav: *Panováni císaře a krále Františka I. Dějiny Čech a Moravy nové doby*. Praha, 1905. 10. köt. 21.; Mejdřícká, Květa: *Čechy a francouzská revoluce*. Praha, 1959. 86.

⁴⁸ Masson említi a Siccard nevű francia ügynököt, akit 1792 novemberében Szászországon, Csehországon át Lengyelországba küldtek, de Prágában letartóztatták, és később kiutasították. Masson, Frédéric: *Le département des affaires étrangères pendant la Révolution 1787–1804*. Paris, 1877. 245.; Sybel azt állítja, hogy Lebrun közvetlen kapcsolatban állt az osztrák és a magyar elégedetlenekkel. Sybel: *Gesichte der Revolutionszeit*, 151–152. 1793 júniusában Galatiban letartóztattak egy francia emisszáriust, aki belga papnak adta ki magát. Lásd: Gróf Pergen levele Lazansky grófhoz. Wien, 1793. június 19. Štátný Ústřední Archiv, Prager Gubernium (a továbbiakban: St. U. A. P. G.). 1791–1806. 15e., 252.; 1793. 907.; lásd még a francia titkos ügynökökről: A. E. Mémoires et documents. La France et les divers États. 651. köt. 49.

⁴⁹ MJI I. 858–859.

⁵⁰ St. U. A. P. G. 1791–1806. 15b. 1793. Nr. 70., 861.

⁵¹ Uo. 15e. 253. 1793. Nr. 253; 1793 márciusában Galíciában elrejtett fegyvereket is találtak. Lásd: PAN Bibl. w Kr. T. A. H. 2171. T. 7. 80.

⁵² Uo. Rkp. 200 (K) 11., 136., 140.

teni Magyarországon Martinovics Ignác Ferenc császár-királyhoz intézett *Nyílt levelét*, amelyből kiderül, tudott arról, hogy a lengyel emigráció felajánlotta a koronát a Habsburgoknak.⁵³ A magyar jakobinus mozgalom vezetője 1793 nyarán dolgozta ki Magyarország új alkotmánytervét is. Ebben autonóm tartományok kialakítását tervezte a magyarországi nemzetiségek számára, ahol az egyes népcsoportok helyi ügyek intézése során használhatták volna anyanyelvüket, a törvényhozó- és végrehajtó hatalmat viszont az egyes népek közösen gyakorolták volna magyar nyelven.⁵⁴ Tekintettel a lengyel emigránsoknak a bécsi udvarral folytatott tárgyalásaira, talán azt sem kell teljesen véletlennek tekintenünk, hogy Martinovics alkotmánytervében és az annak népszerűsítésére szolgáló röpiratában még nem vetette fel a Habsburg-ház trónfosztását. 1793 szeptemberében írta utolsó titkos jelentését, amelyben arról tájékoztatta a rendőrminisztert, hogy már folyik a jakobinusok szervezkedése Magyarországon, az összeesküvők szabadművés páholyokon keresztül tartják a kapcsolatot.⁵⁵ Lehet, hogy – mint annyiszor – ebben az esetben is igazat mondott, s a denunciálással saját konspiratív tevékenységét akarta fedezni. Az biztos, hogy 1793 decemberében a magyarországi és horvátországi elégedetlenek már érdeklődtek a svájci francia ügyvivőnél, Bacher-nál, hogy kaphatnának-e segítséget a forradalmároktól egy független köztársaság megteremtéséhez. A francia külügyminisztérium ebben az időben Svájcban keresztül több jelentést is kapott a Monarchiában tapasztalható nyugtalanságról, és tudott egy osztrák katonai összeesküvésről is.⁵⁶ Ne feledjük, ekkor már folyt a galíciai felkelés előkészítése is, Kościuszko pedig már elküldte megbízottját, Wielhorski gróftot Párizsba, hogy pénzügyi támogatást kérjen a hadműveletek megkezdéséhez.

Úgy tűnik, hogy a Kościuszko-felkelés kirobbanása katalizálta a Monarchián belüli mozgalmak és a lengyelek kapcsolatait. 1794 májusában már folyt a Martinovics és társai által írt jakobinus káték terjesztése Magyarországon, ezekben pedig több utalás is található a lengyel felkelésre mint követendő példára.⁵⁷ A soproni születésű Müllner János, a stájerországi jakobinusok egyik vezetője 1795-ben tett vallomásában azt is elmondta, hogy az osztrák összeesküvés vezetője, Riedel báró⁵⁸ 1794 tavaszán hosszabb időt töltött Sopronban. Itt kereste fel őt a bécsi Kajetan Gilowski, hogy egy magyarországi titkos nyomdában megjelentessék Franz Hebenstreit *Homo Homini* című versét, amelyet a szerző lengyelországi útján szeretett volna terjeszteni.⁵⁹

A bécsi udvarban tudtak a magyarországi és ausztriai elégedetlenek létezéséről, de a „*Schusterkomplott*”-ot nem tartották veszélyesnek.⁶⁰ Annál jobban féltek viszont a galíciai felkelés kirobbanásától és áttérjedésétől a Monarchiára – legalábbis ez derül ki Kollowrat grófnak, a bécsi Direktórium elnökének Ugarte grófhhoz, a morva gubernium elnökéhez intézett májusi leveléből.⁶¹ Június ötödikén és nyolcadikán a bécsi porosz követ azt jelentette az udvarnak, hogy Berlin minden kétséget kizáró bizonyítékok birtokába jutott arra vonat-

⁵³ MJI I. 819–820.

⁵⁴ MJI I. 897–908.

⁵⁵ MJI I. 928–930.

⁵⁶ A. E. C. P. Suisse v.446., 320., v.440., 534.

⁵⁷ MJI I. 1009.

⁵⁸ Aki az 1792. november 1-jei tüntetésre hívta a német városok polgárait kalapjukon kokárdával. Lásd a 42. lábjegyzetet.

⁵⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Vertrauliche Akten. 2. K. 307–308., 314–316., 751., K.3. 1113.; Allgemeine Verwaltungsarchiv, Bécs (a továbbiakban: AVA) Alte Polizeihofstelle II. 2. H. 48.

⁶⁰ Wangermann, Ernst: *From Joseph II to the Jacobin Trials*. Oxford, 1959. 146–147.

⁶¹ Štátný Ústřední Archiv v Brně. B. 95., sign. 55. K. 242. N. 835.

kozóan, hogy egyes a Monarchiában tartózkodó lengyelek veszélyes összeesküvést szőttek, ami kapcsolatban áll Párizssal, és célja a Habsburg-dinasztia uralmának megdöntése. Az összeesküvés központja Bécsben van – állította a porosz követ –, tagjai érintkezésben állnak a Monarchiában élő elégedetlenekkel és egyes Csehországban időző lengyelekkel.⁶² A bécsi udvar – bár kételkedett a hír valódiságában – megtette a szükséges intézkedéseket.⁶³ Legnagyobb meglepetésre június 15-én Zeidler gróf bizalmas jelentéséből kiderült, hogy Jan Potocki gróf, a lengyel külügyminiszter fivére, valamint az egykori szászországi lengyel emigránsok egy csoportja Teplicében tartózkodott.⁶⁴ A porosz követ információi tehát megalapozottnak tűntek. Június 28-án ezért Ferenc császár – hivatkozva a Varsóban letartóztatott porosz diplomatákra – elrendelte az időközben Karlovy Varyba költözött lengyelek: Stanisław és Jan Potocki gróf, Zabiełło tábornok, Piattoli abbé (Szaniszló Ágost egykori titkára, ekkor Ignacy Potocki leányának háziatitójá) letartóztatását, illetve Alexander Batowski gróf kiutasítását. A foglyok mindegyikének átvizsgálták az iratait és a leveleit.⁶⁵ Az elkobzott iratokból derült ki, hogy ugyanebben az időben egy Eger (Cheb) melletti fürdőhelyen (valószínűleg Frantiskovy Lázněben), közvetlenül a német határnál tartózkodott Wieniawski tábornok is, aki kapcsolatban állt a Monarchiában élő elégedetlenekkel, ezért rövidesen elrendelték az ő letartóztatását is.⁶⁶

Ezt követően kapott hírt a bécsi udvar arról, hogy Sołtyk gróf rendszeresen levelezett a velencei francia ügyvivővel, majd valamivel később az is a rendőrség tudomására jutott, hogy az ő segítségével küldtek a bécsi jakobinusok követeket Párizsba.⁶⁷ Sołtyk július 15-i letartóztatását hamarosan követte Martinovics és az osztrák összeesküvők bécsi csoportjának az elfogatása. Az udvar ekkor már gyanította a magyar–osztrák–lengyel együttműködést (ez világosan kiténik a vádlottaknak feltett kérdésekből), és azt is feltételezte, hogy a Monarchián belüli elégedetlenek között Martinovics Ignác biztosította az összeköttetést. Saurau grófnak a prágai gubernium elnökéhez írt leveléből kiténik, hogy a vizsgálóbizottság szerint az 1794 nyarán Bécsben és Pesten letartóztatott személyek egy közös konspiráció tagjai voltak, amelynek az volt a célja, hogy megdöntse az alkotmányt, és forradalmat robbantson ki Ausztriában és Magyarországon. Az összeesküvők felsorolásánál Martinovics Ignác neve áll az első helyen, őt az osztrák jakobinusok követik, s a lista legalján található a magyar vádlottak nevei.⁶⁸ A Kościuszko-felkeléssel fennálló kapcsolat meglétét ellenben nem tudta hitelt érdemlően bizonyítani a vizsgálóbizottság.

A lengyel kapcsolatok létezését azonban olyan közvetett források is alátámasztják, mint a bécsi udvar Svájcából szerzett titkos értesülései, a magyar jakobinusokat denunciózó ügy-

⁶² AVA Pergen Akten XVI. 7. H. 1., 32., H. 2., 314.

⁶³ St. U. A. P. G. 1791–1806. 15b. 223. 1794. 813., 841.

⁶⁴ Kriegsarchiv, Bécs. 1794. Depart. Lit. G-Lib. 27. pag. 5922/70.

⁶⁵ St. U. A. P. G. 1791–1806. 15e. 253. 1794. f. 931.; 176. Uo. f. 932., 949., 1016.

⁶⁶ Uo. f. 947., 1263.; Tokarz: *Ostatnie lata*, I. 151., 180.; Kriegsarchiv 1794. 44., 429.

⁶⁷ AVA Pergen Akten X/B. 1-H. 51., f.43., 48.; Silagi, Denis: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. Verl. Wien–München, 1962. 177.

⁶⁸ St. U. A. P. G. 1791–1806. 20. 6., 1794. f. 1397.; a teljes szöveg: Ring, Éva: *New documents for the evaluation of Martinovics conspiracy*. Danubian Historical Studies, vol. 2. (1988) No. 1. 65–67.; A korabeli közvélemény is úgy tudta, hogy a vizsgálat során „fény derült a Martinovics-összeesküvés osztrák kapcsolataira”. Lásd: Pichler, Caroline: *Denkwürdigkeiten aus meinen Leben 1769 bis 1798*. Wien, 1844. 1. köt. 206.; Meg kell említenünk, hogy Fraknói Vilmos is úgy tudta, hogy 1795 februárjában a bécsi jakobinusokat a „Martinovics-összeesküvésben” való részvételükért ítélték el. Fraknói: *Martinovics és társainak összeesküvése*, 203–204.; Kriegsarchiv 1794. Depart. Lit. G-Lib. 27. pag. 5922/70.; St. U. A. P. G. 1791–1806. 15e. 253. 1794. f.931-932., 939., 947-49., 1016.

nökök jelentései,⁶⁹ valamint a velencei lengyel emigránsok visszaemlékezései. Ezek egybehangzóan állítják, hogy a magyar és osztrák jakobinusok célja 30 000 fegyveres kiállítás volt, amellyel valójában a lengyel felkelést akarták segíteni.⁷⁰

A galíciai magyar–lengyel felkelési tervek a Kościuszko-felkelés és a jakobinus mozgalom bukása után

A magyar jakobinusok letartóztatása azonban nem vetett véget a különböző közép-európai népek összefogási kísérleteinek és a francia segítséghez fűződő illúzióknak. 1794 őszén a Kościuszko-felkelés helyzetének rosszabbodásával ismét felmerült a lengyel–magyar–osztrák–cseh együttműködés gondolata. Kościuszko kiáltványban szőlította fel a három nagyhatalom seregében szolgáló katonákat, hogy álljanak át a felkelőkhöz.⁷¹ A fővezér fogásba esése után utóda, Tomasz Wawrzecki sikertelen kísérletet is tett a galíciai felkelés ki-robantására.⁷² A Legfelső Nemzeti Tanács vezetői a kudarc láttán úgy döntöttek, hogy a közös lengyel–magyar fegyveres akció megindítását Galiciában 1795 tavaszára halasztják.

1794 őszén a galíciai felkelés kérdését ismét megtárgyalta a párizsi Közjóléti Bizottság egy írásbeli javaslat alapján. A dokumentum szerzője Lengyelország integritásának visszaállítását azzal kezdte volna, hogy Moldvában összegyűjti Kościuszko seregének maradványát, amihez – Franciaország közbenjárásával – szeretne volna megszerezni a Porta engedélyét.⁷³ Később pedig a lengyel katonák segítségével szándékozott ki-robantani a galíciai felkelést.

1794 végére újabb népes lengyel emigráns csoportok alakultak ki külföldön: Párizsban, Velencében, Moldvában és Havasalföldön. A földrajzi távolság és a társadalmi reformokhoz való viszony rövidesen két táborra osztotta a menekülteket, bár külpolitikai téren mindkét csoport elsősorban Franciaország segítségére számított. A mérsékelt szárny tevékenységében újra az 1770-es évek reformnemzedékének kiemelkedő személyisége, Józef Wybicki játszott kiemelkedő szerepet. A Kościuszko-felkelés alatt ismerkedett meg Jan Henryk Dąbrowski ezredessel, aki már 1792-ben javasolta, hogy a külföldre menekült lengyel katonákból szervezzenek légiókat. Dąbrowski azt remélte, hogy amennyiben a lengyel légiók felajánlanak segítségüket a francia forradalmároknak, talán meg lehetne nyerni támogatásukat a targowicei konföderáció hívei elleni küzdelemhez. Lengyelország végleges felosztása után ismét előhozakodott a tervével, ami azért is tűnt megalapozottnak, mert ebben az időben már több mint 6000 lengyel katona élt Nyugaton és legalább 2000 fő Havasalföldön. Többségük a legnagyobb ínségben tengődött, és türelmetlenül várta a pillanatot, amikor ismét harcolhat hazája függetlenségéért. A francia Direktóriummal Wybicki ismertette meg Dąbrowski elképzelését, amikor az hosszas bujkálás után végre eljutott Párizsba. A Direktórium örömmel fogadta a javaslatot, mert az elégedetlen és lázongó lengyel katonák nem kis terhet jelentettek számára, s bölcsebbnek látszott őket eltávolítani Franciaország közeléből. Ezért azt tanácsolták, hogy Dąbrowski Itáliában kezdje meg a légiók toborzását, és működjön együtt Bonaparte tábornokkal.

⁶⁹ MJI II. 24., 65–68.

⁷⁰ A. E. C. P. Pologne 323. köt. 321., 401., 407–408.; Askenazy: *Napoleon a Polska*, I. 225–226.; Smoleński, Władysław: *Emigracja polska w latach 1795–1797*. Przegląd Historyczny, 1910. XI. sz. 89.; Pachoński, Jan: *General Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818*. Warszawa, 1981. 160–162.

⁷¹ Bibl. Czar. Rkp. 967., 427., 433.

⁷² PAN Bibl w Kr. T. A. H. 2171. T. 4. 52.

⁷³ A. E. C. P. Pologne 323. köt. f. 327–328.

1796 őszén már közel 6000 fő gyülekezett Itáliában a lengyel zászlók alatt. Dąbrowski-nak az volt a szándéka, hogy Dalmáciában partra szállva, onnan Magyarország területére benyomulva egyesül a Havasalföldre menekült katonákkal, majd segítségükkel és az erdélyi magyar nemesekkel összefogva kirobbant egy közös magyar–lengyel felkelést, amelyre támaszkodva felszabadítja Galíciát. Úgy vélte, hogy Törökország ebben az esetben – kihasználva Oroszország szövetségesének, a Habsburg Monarchiának két tűz közé szorulását – azonnal megtámadná Oroszországot. Terve elfogadtatásának érdekében Dąbrowski többször járt Párizsban, míg végül sikerült megszereznie a Direktórium támogatását. Delacroix francia külügyminiszter 1797. április 4-én felszólította a lengyel emigráció vezetőit, hogy szövegezzék meg a tervezett felkelés kiáltványát. A dokumentum Wybicki megfogalmazásában került nyilvánosságra. A szövegből kitűnik, hogy a lengyel emigránsok egy svájci mintájú, szövetséges köztársaságokból álló konföderációt akartak létrehozni a Monarchia helyén. Számítottak arra, hogy a Habsburg elnyomás alatt sínylődő népeket megnyerhetik elképzelésüknek, s közös erővel bevezetik a Bonaparte által létrehozott itáliai köztársaságokban életbe léptetett mérsékelt reformokat. A lengyel emigránsok a felkelési terv kidolgozásánál messzemenőig számítottak a magyarok támogatására, akik 1790 óta többször adták jelét függetlenségi vágyuknak. A lengyel emigráció reményt merített azokból a hírekből is, amelyeket a francia kormány kapott a magyarországi közhangulatról.

Dąbrowski légióinak dalmáciai partraszállását a Bonaparte tábornok által 1797. április 7-én Léobenben aláírt fegyverszünet hiúsította meg. A közös lengyel–magyar felkelés tervének emlékét azonban azóta is őrzi a Wybicki által erre az alkalomra írott *Légionáriusok dala*, amely a jelenlegi lengyel himnusz.⁷⁴

„Nincs még veszve Lengyelország,
míg mi meg nem haltunk,
mit a zsarnok elragadott,
visszaszerzi kardunk.

⁷⁴ Zajaczek, Józef: *Historia Rewolucji Polskiej w roku 1794*. Warszawa–Łwów, 1907. 1. köt. 104–105.; Smoleński: *Emigracja polska*, 89.; Chodźko, Léonard: *Histoire des légions polonaises en Italie, sous le commandement du général Dombrowski*. Paris, 1829. 2. köt. 11–13.; *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1862 par le comte d'Angeberg*. Paris, 1862. 423–426.; A felvidéki magyar családok lengyel kapcsolatainak fontosságára a szakirodalomban először H. Balázs Éva hívta fel a figyelmet. Lásd: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, 1967. Véleményét alátámasztja a következő terjedelmes feljegyzés 1794 nyaráról: AVA Pergen Akten X. 3. A. H. 132. és Jan Henryk Dąbrowski emlékirata: PAN Bibl. w Kr. Rks. 2225. Lásd még: Vadász Sándor: *Francia tervezet magyar–lengyel felkelésre 1796-ból*. Századok, 104. évf. (1970) 1. sz. 70–75.; H. Balázs Éva: *Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie*. Nouvelles Études Hongroises, 1969–1970. No. 4-5. sz., 186–208.; Reychmann, Jan: *Jakobini węgierscy z roku 1794 a insurrekcja kościuszkowska*. Kwartalnik Historyczny, vol. 64. (1957) No. 2. 154–155.; Ring Éva: *Újabb adatok az 1797-re tervezett lengyel–magyar Habsburg-ellenes felkelés kérdéséhez*. Századok, 113. évf. (1979) 5. sz. 827–850.; *Pieśń legionów polskich we Włoszech*. In: *Ulotna poezja patriotyczna Oświęcienia 1774–1797*. Ed. Roman Kaleta. Wrocław, 1977.

⁷⁴ Wybicki Bonapartéban csalódva, majd látva a lengyel légiók tragédiáját 1802-ben tért vissza szülőföldjére, amely most már Poroszországhoz tartozott. Napóleon személyes felkérésére azonban 1806-ban mégis magas hivatalt vállalt a megalakult Varsói Nagyhercegségben. Hajlott fővel még megérte a bécsi kongresszust, részt vett a Lengyel Tudományos Akadémia megalapításában 1820-ban. 1822-ben ért véget példátlanul gazdag, illúzióktól és tévedésektől sem mentes élete.

Föl, föl Dąbrowski,
zászlódat bontsd ki,
légy te a vezérünk,
vágyakozva kérünk!”⁷⁵

E tervek sorába (amelyekről egyébként a bécsi udvar mindig értesült galíciai besúgói, a porosz és orosz udvarokból érkező figyelmeztetések, illetve konstantinápolyi nagykövetének bizalmas információi alapján⁷⁶) szervesen illeszkedik az a dokumentum is, amelyet 1796 decemberében juttatott el a francia külügyminisztériumhoz a Direktórium Magyarországon átutazó oroszországi kémje, Van Lennep. Az irat első sorai teljes mértékben bizonyítják a berlini udvar 1794. június elején szerzett információinak hitelességét: „A legutóbbi lengyel forradalom idején e forradalom vezetői igen kiterjedt és bizalmas kapcsolatban álltak a magyarországi elégedetlenekkel. Ebből kölcsönös mozgalmak terve született: annak a tervnek a sikere, amely a dolgok új rendjét volt hivatva megteremteni Lengyelországban, ösztönözte volna a magyarországi vállalkozásokat. Így, miközben a lengyelek a saját oldalukon működtek, egy másik összeesküvést is szőttek, amely igen széles körű hatást váltott ki Magyarországon, ezt azonban még a lengyel forradalom eltiprása előtt felfedték, sok személyt letartóztattak, s vezetőiket, Martinovicsot, Sigrayt stb. lefegyverezték.”⁷⁷ A nevek feltűnően pontos írása alapján gyaníthatjuk, hogy a dokumentum szerzője olyan magyarul jól tudó személytől kapta információit, aki a leMBERGI Centralizációval állt kapcsolatban. Ez a szervezet ugyanis – ellentétben a párizsi emigrációval, amely ekkor már Dąbrowski légióinak működését támogatta – török területen akarta kijelölni a menekült katonák gyülekező helyét, és Moldvából akart magyar, illetve erdélyi segítséggel betörni Galíciába, a továbbiakban pedig onnan szándékozott általános Habsburg-ellenes felkelést hirdetni a Monarchiában.⁷⁸ Ennek érdekében 1796 januárjában a galíciai rendek egy része konföderációt hirdetett, és ezt kiáltványban hozta a lakosság tudomására. Michal Kléofas Oginski naplójában megőrizte a kiáltvány tartalmi kivonatát, amelyből kitűnik, hogy a felkelés szervezői „segítségül kívánták hívni mindazon nemzeteket, amelyeket a lengyel nemzet bukása után hasonló sors fenyeget a három nagyhatalom részéről”. Bár a kiáltvány egyetlen nemzetet sem nevez meg a lehetséges szövetségesek közül, a francia Külügyminisztériumi Levéltárban fennmaradt három dokumentum is bizonyítja, hogy a felkelés kirobbantását 1797-re tervezték, s mindegyik tervezet számolt a magyarok részvételével is. Ezek közül két dokumentum is említi a megmozdulás támogatói között a Trencsén megyei földbirtokos Illésházy István grófot és a szepességi Berzeviczy Gergelyt.⁷⁹

A Van Lennep által továbbított levél írója, aki állítása szerint az összeesküvők patrónusa volt, két tervezetet is csatolt a küldeményhez: az első a galíciai felkelés lehetséges támogatóit sorolta fel, a második a tervezett megmozdulás nemzetközi hatásait mérlegelte. Az utóbbi irat három fő területet jelölt meg a felkelés végrehajtására: 1. Moldvát, ahol a lengyel haderő maradványait gyűjtötték volna össze; 2. Erdélyt, ahol a magyar elégedetlenek csatlakoztak volna a lengyel katonákhoz; 3. Galíciát, ahol a felvidéki magyar és a galíciai rendek gyülekeztek volna.

⁷⁵ *Barátok a bajban*. Budapest, 1985. 615.

⁷⁶ PAN Bibl w Kr. T. A. H. 2171. T. 6. passim.; St. U. A. v Br. B.95. sign. 55. K. 243. N. 627., 197.

⁷⁷ *Vadász: Francia tervezet*, 70.

⁷⁸ Askenazy: *Napoleon a Polska*, I. 143–144.

⁷⁹ A. E. C. P. Venise 252. köt., 364., Pologne 323.köt. 248., 317., 320–323., 357., 401., 407–408.

Tartalmilag a második dokumentum koncepciójával teljesen egybevág az a felkelési terv is, amelyet 1797. január 10-én juttattak el a Francia Külügyminisztériumba, s egy 200 ezer fős hadsereg felállításának lehetőségét veti fel. „A Bánát és Erdély könnyedén kiállítana 30 000 főt, Magyarország központi része 20 000 főt, Galícia és a hozzá tartozó [?] magyar megyék 50 000 főt, Ukrajna és Podólia 60 000 főt, a maradék 60 000-et pedig Lengyelország és Litvánia” – vélte a dokumentum szerzője.⁸⁰

Az osztrák katonai megszállás és a titkosrendőrség akciói azonban egyre jobban me-nehezítették a galíciai összeesküvők dolgát. A sokféle tervezetésnek sorozatos letartóztatá-sok vetettek véget: a bécsi udvarnak sikerült elfognia a galíciai összeesküvés két tagját, akiknél bizonyítékokat találtak a párizsi emigrációval, valamint a Czartoryski herceg köré-vel fenntartott kapcsolatokra, és sikerült leleplezniük a Gorzkowski-féle, a parasztság fel-szabadítására irányuló összeesküvést is.⁸¹ Az 1789–1799-es galíciai perek ellenére mégis azt tapasztaljuk, hogy a lengyel emigráció egészen 1809-ig mindig számított a magyarok köz-reműködésére egy tervezett Habsburg-ellenes felkelésnél.⁸²

A közös katonai akció elmaradása ellenére a terv emlékét megőrizte a szóbeli hagyomá-ny, ami később a kollektív emlékezet részévé vált. A dolog érdekessége, hogy a lengyel–magyar közös felkelés tervei írásban alig maradtak fenn, csak a francia külügyi levéltár és a párizsi lengyel emigráció őrzött meg néhány dokumentumot, ami alapján némi informáci-ónk lehet az összeesküvők szándékairól. Bár a magyar történetírás tudott a galíciai felkelés tervére vonatkozó híresztelésekről, hiszen azok a bécsi udvarba is eljutottak, ezért Sándor Lipót nádor királyi biztost küldött Zemplén megyébe az ügy kivizsgálására,⁸³ a nyomozás eredménytelenségére hivatkozva nem tekintette a szóbeszédet megalapozottnak. Azt pedig, hogy a magyar jakobinusok szervezkedése alatt Martinovics Ignác is utalt a készülő galíciai felkelésre, kizárólag az ő fantáziája termékének tulajdonította. A róla szóló, közel száz évig tartó vitában a 19. század eleji szóbeli hagyomány és az úgynevezett tudományos álláspont ütközött össze. 1880 után, amikor megjelent Fraknoi Vilmos *Martinovics és társai történe-te* című monográfiája, a magyar történészek szinte kivétel nélkül úgy vélték, hogy a magyar jakobinusok nemzetközi kapcsolatai csak Martinovics képzeletében léteztek. Az 1957-ben Benda Kálmán szerkesztésében megjelent *A magyar jakobinusok iratai* című forráskiadvá-ny első kötete bevezetőjében Benda is notórius hazudozóként mutatta be Martinovicsot, azt állítván, hogy a lengyel kapcsolatok teljesen légből kapottak voltak.⁸⁴ Jan Reyhmann a forráskiadványról írott recenziójában ugyan tapintatosan figyelmeztette a magyar történé-szeket, hogy láthatólag igen keveset tudnak a 18. századvégi lengyel emigráció különböző terveiről,⁸⁵ de az ő megjegyzései sem változtattak a magyar történetírás álláspontján. Csak 1970 után, amikor Vadász Sándor közölte a Van Lennep által továbbított levél szövegét, támadt némi érdeklődés a kérdés iránt, s merült fel komolyan az a lehetőség, hogy létezhe-tett némi kapcsolat a lengyel és magyar összeesküvők között.

⁸⁰ A. E. C. P. Pologne 323.k. 248., 317., 320–323., 357., 401., 407–408.

⁸¹ PAN Bibl w Kr. T. A. H. 2171. T. 6. 99–113.; *Z korespondencji Kościuszkii urzędowej i prywatnej 1790–1817*. Ed. A. M. Skalkowski. Kórnik, 1946. 42–43.

⁸² *Archivum Wybickiego (Wybicki Levéltár)* II. 1802–1822. Ed. A. M. Skalkowski. Gdańsk, 1950. 415.

⁸³ A Zemplén megyei vizsgálat nagy port vert fel, a korszakkal foglalkozó történészek mindegyike tárgyalta, legérősebben azonban Domanovszky Sándor: *József nádor élete és irataiban*. Bu-dapest, 1925. 1. köt. 46. sz. irat.; MJI I. XLIX.

⁸⁴ MJI I. LXXVIII.

⁸⁵ Reyhmann: *Jakobini węgierscy*, 154–155.

Bárhogyan is vélekedett azonban a magyar történetírás, a közös katonai akció tervére vonatkozó szóbeli hagyomány olyan erős volt, hogy az egész 19. században táplálta a kölcsönös segítségnyújtás különböző formáit, amelyek jól ismertek a lengyel és magyar történészek körében. Galícia megítélése – éppen a lengyelek helyzete miatt – nagyon kedvezőten volt Magyarországon is 1873 előtt. Az általános közvélekedésen csak az 1873-as tartományi reform változtatott, amikor a galíciai nemesség fontos szerephez jutott a tartomány irányításában, a lengyel nyelvet pedig széles körben lehetett használni, nemcsak a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, de az oktatásban és művelődésben is. Galícianak a lengyel nemzeti kultúra megőrzésében játszott szerepe különösen felértékelődött a porosz és orosz asszimilációs törekvések megerősödésével párhuzamosan. Galícia megítélése tehát kedvezőbbre fordult az utókor szemében, s ennek köszönhetően paradox módon ma mindkét hagyomány egyszerre él a magyar lakosság kollektív tudatában: a lengyel–magyar közös segítségnyújtás hagyománya, aminek kibontakozásában meghatározó szerepet játszott Galícia osztrák megszállása és germanizációja, továbbá Galícia tartomány politikai és kulturális pluralizmusának idealizálása.

EWA RING

Polsko–węgierskie galicyjskie plany powstania a pamięć kolektywna

Po pierwszym rozbiórze Polski i szlachta polska i węgierska, podtrzymująca wzajemnie dobre kontakty, miała nadzieję, że Galicja zostanie przyłączona do Królestwa Węgierskiego przez dwór wiedeński. Po długich wachaniach Maria Teresa jednak zdecydowała inaczej, przyłączyła Galicję do prowincji dziedzicznych. W nowej prowincji już w roku 1772 znieśli administrację i sądownictwo polskie, zwolniono wielką część urzędników. Wprowadzenie austriackiego systemu administracji oraz języka niemieckiego, jako języka urzędowego, wymiana polskich urzędników państwowych z niemieckimi i czeskimi szokowała polską szlachtę. W krótkim czasie pojawiło się przekonanie, że polskie stany galicyjskie mogłyby być naturalnymi sojusznikami niezadowolonej z polityki celnej dworu wiedeńskiego szlachty węgierskiej Górnych Węgier.

W październiku roku 1792, kiedy przygotowano koncepcję dyplomacji francuskiej w celu przekształcenia stosunków władczych w Europie, pod tytułem „Projekt poleceń i zasad, na podstawie których trzeba prowadzić pertraktacje z królem pruskim”, w tym dokumencie w propozycji pokojowej dla Prus wymieniono między innymi nazwę Galicji. Reakcją na ten projekt był inny plan, przywieziony do Paryża w styczniu 1793 roku przez Tadeusza Kościuszkę. Według propozycji polskiej realizację planów francuskich „trzeba zacząć od wzniecania buntów i lokalnych rozruchów na Węgrzech, w Galicji, na Czechach, na Śląsku, w Prusiech i Rosji”. Wiemy, że z powodu wewnętrznych walk o władzę rewolucji francuskiej Kościuszko na swoją propozycję nie otrzymał rzeczowej odpowiedzi od Lebruna, ministra spraw zagranicznych, dlatego wrócił do Saksonii. Tam dowiedział się o tym, że latem 1793 roku warszawscy spiskowcy wybrali go na przywódcę przygotowywanego powstania. W ich wyobrażeniach również mogła wystąpić plan zbrojnego ruchu galicyjskiego, dlatego, że Kościuszko przyjechał tam jesienią 1793 roku, żeby osobiście zobaczyć przygotowania. Bunt galicyjski miał wielki akcent w projektach dostarczanych do Komitetu Ocalenia Publicznego Franciszka Barssa, wysłannika saskiej emigracji. Obietnica wybuchu powstania galicyjskiego, przeniesionego na pozostałe prowincje Monarchii miała ogromne znaczenie po wy-

buchu powstania kościuszkowskiego w toku pertraktacji z Komitetem Ocalenia Publicznego, szczególnie potem, jak Austria rozpoczęła okupację Małopolski. Na podstawie raportów polskiej emigracji w Wenecji, oraz donosicieli rządu austriackiego jest prawdopodobne, że zamierzono podjęcie zbrojnego współdziałania polsko-węgierskiego podczas powstania kościuszkowskiego: Mamy liczne pośrednie dowody na to, że węgierscy jakobini chcieli wystawić wojska liczące 30 000 wolontariuszy.

Po zdobyciu Warszawy dla wielu wydawało się, że do przywrócenia przynajmniej częściowej niepodległości Polski nie pozostała inna szansa, jak wzniecenie powstania w Galicji, ale akcje tajnej policji coraz bardziej zatrudniały sytuację spiskowców. Prawdopodobnie z tego powodu polska emigracja paryska poszukiwała inną drogę do realizacji swoich planów. Ponieważ Jan Henryk Dąbrowski już od roku 1796 organizował legiony włoskie, emigranci myśleli, że właśnie za pomocą tych trzeba rozpętać powstanie galicyjskie. Według planu legiony wysadzane na ląd w Dalmacji wkroczyłyby na Węgry, gdzie przyłączyłyby się do niezadowolonych Węgrów, a potem razem wkroczyłyby do Galicji, i zajęłyby prowincję. Ten projekt też był przegrany, ponieważ generał Bonaparte zawarł rozejm z Habsburgami w Leobenie.

Powstanie galicyjskie nie wybuch pod koniec wieku 18., ale z pamiętników Józefa Wybickiego dowiadujemy się, że Polacy oczekiwali pomocy ze strony stanów węgierskich jeszcze w roku 1809, podczas ofensywy Napoleona. Wbrew braku realizacji wspólnych akcji militarnych, pamięć tych planów została zachowywana w tradycji ustnej, która stała się później częścią pamięci kolektywnej.

ÉVA RING

Hungarian–Polish Galician Uprising Plans and Collective Memory

Following the First Partition of Poland, it was expected by both the Hungarian and the Polish nobility, who were traditionally on friendly terms with each other, that the recently acquired province of Galicia was to be part of the kingdom of Hungary. However, after long hesitation, Maria Theresa annexed Galicia to the hereditary lands. In 1772, Polish administration and jurisdiction were abolished in the new land, and the majority of officials were dismissed. The implementation of Austrian administration, German as the official language and the substitution of Polish functionaries with German and Czech officials shocked the Polish nobility. It was soon recognized that the Polish estates of Galicia would make a natural ally of the nobility in Upper Hungary, utterly dissatisfied with Hapsburg customs policies.

Finished in October 1792, the French revolutionaries' foreign policy strategy for rearranging the existing balance of power in Europe entitled "Instructions and principles to be followed during the negotiations with the King of Prussia" did contain the name of Galicia. The draft presented in Paris in January 1793 by Thaddeus Kosciuszko, the envoy of Polish immigrants living in Saxony was a response to this paper. According to the Polish proposition, the implementation of France's plan should start with "instigating riots and local uprisings in Hungary, Galicia, Bohemia, Silesia, Prussia and Russia". We know that, due to internal power struggles among French leaders, Kosciuszko got no substantive response from foreign affairs minister Lebrun and returned to Saxony to learn that he had

been elected as the leader of the uprising in preparation by the Warsaw conspirators. The Galician uprising could possibly be a part of their plans, given that Kosciusko himself went there in order to supervise the preparations in the autumn of 1793. He requested help from the French before the outburst of the uprising by sending Franciszek Barss to the Committee of Public Safety in Paris. The Galician movement was to have a preponderant role in his plans: "Especially Galicia, this province important to the House of Hapsburg could easily be annexed by Poland. The Galicians had already contacted the Commander-in-Chief in order to perform military operations together with the Polish."

On the basis of the reports of the Polish emigrants in Venice and the Austrian government's informers, we can be almost certain that, in addition to the Galician uprising plans, the idea of a Hungarian-Polish military cooperation had been raised. A substantial amount of circumstantial evidence shows that Austrian and Hungarian Jacobins had the intention of raising an army of 30,000 volunteers to support the Kosciusko Uprising. This plan was not forgotten even after the downfall of the uprising. However, the Austrian occupation and the operations of the Austrian secret police rendered the situation more difficult for the Galician conspirators. As Jan Henryk Dabrowski had been organizing the Polish Legions in Italy since 1796, it was thought that the Galician uprising has to be unleashed with their help. According to the scheme, after having disembarked on the Dalmatian coast the legions would have entered Hungary to unite with Hungarian dissenters and then, together, would have penetrated Galicia to occupy the province. This plan was never fulfilled, as General Bonaparte had already concluded an armistice with Austria in Leoben before the beginning of the operation.

Eventually, the Hungarian-Galician uprising did not break out at the end of the 18th century, but it is known from the memoirs of Józef Wybicki that the Polish were still counting on the Hungarian estates' actions during Napoleon's 1809 offensive. The memory of the common action plan became part of the collective memory and nourished the intention of common military operations throughout the 19th century.



AGNIESZKA KAWALEC

Az árulók: Adolf Roliński, Ludwik Księżopolski – és a galíciai igazságszolgáltatás a 19. század harmincas éveiben

Az 1830–1831-es lengyel szabadságharc leverése után Józef Dwernicki,¹ Girolamo Romarino² és Samuel Różycki³ hadtesteinek több tízezer katonája Galíciában talált menedékre. Többségük emigrációba vonult, s Galíciát nyugatra vezető útvonala egyik állomásának tartotta csupán. Dwernicki katonáinak egy részét, főként a sebesülteket Erdély különböző pontjain, többek között Nagyenyeden helyezték el. A lengyelek a Magyar Királyság Galíciával határos megyéinek nemesi udvarházaiban is nagy számban találtak otthonra.⁴ Sokukat galíciai honfitársaik fogadták vendégszerető hajlékukba. Egy részük bekapcsolódott a földalatti összeesküvő mozgalomba, és belépett az Oroszország területén kirobbantani tervezett partizánháborút szervező csoportokba. Az ilyen jellegű tevékenység nemegyszer drámai következményeket vont maga után: több hónapig tartó kihallgatást, bírósági eljárást s a leghírhedtebb erődbörtönökben letöltendő hosszú évekig tartó büntetést.

A 19. század első felében az osztrák büntetőeljárás törvénykezésben az úgynevezett *Franciscana* volt kötelező, amelyet 1803-ban vezettek be. Annak ellenére, hogy a felvilágosodás korában a büntetőeljárás megreformálására nem egy kísérletet tettek, Ausztriában továbbra is az inkvizíciós perrendtartás alapján ítélték, amely során a vádlottat semmiféle védelem nem illette meg. A *Franciscana* szerint „az ártatlanság vélelme hivatalból a bíró kötelessége, ezért a vádlott nem követelheti, hogy számára képviselőt vagy védőt biztosítsanak”. Az új büntetőeljárás rendszerben azonban mégis bevezettek bizonyos változásokat, többek között az úgynevezett negatív bizonyítási elvet, amely azt jelentette, hogy „bizonyos meghatározott számú és fajta bizonyíték nélkül nem születhetett ítélet”. Fontos újdonságnak számított az is, hogy a bűnösség pusztá beismerését – jóllehet továbbra is a legjobb bizonyítéknak számított – a bíróságnak az ügy minden körülményét megvizsgálva kellett mérlegelnie, amiben már felfedezhető a bizonyítékok szabad értékelésének kezdete. Az is az előírások között szerepelt, hogy ítéletet csak bírói kollégium hozhatott, nem pedig egy személyes bíróság. Bizonyos ítéleteket kötelező volt magasabb fórumhoz is felterjeszteni

¹ Józef Dwernicki tábornok hadteste 1831. április 27-én szorult a Lengyel Királyságból Galíciába, és tette le a fegyvert.

² Girolamo Romarino tábornok 15 000 katonájával 1831. szeptember 17-én lépte át Galícia határát.

³ Samuel Różycki tábornok 1831. szeptember 17-én hagyta el a Lengyel Királyságot, s lépett a Krakói Köztársaság területére azzal a kéréssel, hogy engedélyezzék a Szabad Városon való átvonulást. Csapatának egy része szeptember 28-án Bóbreknél átkelt Galíciába.

⁴ Kovács, István: *Nieznani polscy bohaterowie powstania węgierskiego 1848–1849*. Warszawa, 2010. 23.

ahhoz, hogy azok jogerőre emelkedjenek. Megvolt, bár rendkívül korlátozottan a fellebbezés lehetősége is, s ez esetben a feljebbviteli bíróság nem hozhatott szigorúbb ítéletet.⁵ Bizonyos emberséges változások bevezetése ellenére továbbra is kötelező érvényű volt az inkvizíciós rendszer, amely a közvélekedés szerint nem változott semmiben. Továbbra is a *fiat justitia, pereat mundus* lélektelen elvének formalizmusa uralkodott, amit úgy lehetne tömören köznyelvre átültetni, hogy „igazságot szolgáltatni bármi áron”. A korabeli Európa inkvizíciós alapelvekre támaszkodó büntetőeljárásai között az inkvizíciós perrendtartás és az egész bizonyítási eljárás mindenki szemében olyan áldozattal azonosította a bebörtönzött foglyot, aki a legkörülmönfontabb s olykor kegyetlen eszközöket is alkalmazó nyomozás tárgya. A közvélekedésben a régi vallatási eszközökre épülő nyomozás volt a szenvedés legszörnyűbb jelképe.⁶ Jóllehet a kínzást 1776-ban kiiktatták az osztrák jogrendből, az úgynevezett ellenszegülésért – a vallomás megtagadása vagy a hazug vallomás esetén – járó büntetés, a megkorbácsolás vagy a kenyéren és vízen éheztetés továbbra is alkalmazott eszköz volt.⁷

A galíciai igazságszolgáltatás arcképcsarnokát osztrák hivatalnokok töltik ki, akik szinte versengtek egymással a foglyok üldözésében. Nevüket megannyi visszaemlékezés és emlékirat megörökítette, s a sötét képzettársítások révén a honfitársak megjegyezték őket. Franz Krieg von Hochenfeld, az országos bíróságok elnöke Galíciában – „két lábon járó égimeszélő szerű csontváz, akit aszottá tett határtalan feslettsége, rideg, mint a halott fizimiskája, amelyen mosolyt, még gúnyorosat se látni, nem szólva az együttérzés legcsekélyebb jeléről”; Leopold Sacher Masoch von Kronenthal – „lembergi rendőrigazgató, agyafúrt, lecsapni kész, szívesen bölcselkedett a fogva tartott fiatalokkal, imígyen fedve fel gondolkodásmódjukat és beállítottságukat. Erkölcsei szempontból a lehető leggátlástalanabb volt. [...]; Lembergben volt még egy hozzájuk hasonló lengyelfaló – báró Franz Karl Gustaw Landenau, akinek kisebb befolyása volt a polgári, de annál nagyobb a katonai személyekre”.⁸ Az említettekén kívül szólnunk kell azokról is, akik a kihallgatásokat vezetve közvetlen kapcsolatba kerültek a foglyokkal: Maurycy Wittmannról, a lembergi büntetőbíróság tanácsosáról, akit „a foglyokkal érintkezve faragatlanság és durvaság” jellemzett, valamint Josef Pressenről, a lembergi büntetőbíróság elnökéről mint „alacsony értelmi szintű, rosszmájú és bosszúálló jellem”-ről.⁹ Nem lehet csodálkozni azon, hogy a lengyelek különösképpen megbélyegezték azokat az árulókat, akik a fentebb jellemzett személyekkel önszántukból együttműködtek, kiszolgáltatva barátaikat vagy jötevőjüket – csalóka ígéretek és illékony hasznok fejében. Még inkább fájó, ha olyan esetekkel találkozunk, amikor érdemdús, szabadságharcos múlttal rendelkező személyek álltak át az országrablók oldalára: „Ránk, galíciaiakra nézve sorscsapás – írta August Bielowski¹⁰ Lucjan Siemieńskinek¹¹ –, hogy a leg-

⁵ Sójka-Zielińska, K.: *Historia prawa*. (Wyd. 12.) Warszawa, 2008. 345., 351.

⁶ Stebelski, Piotr: *O reformie śledztwa wstępnego*. (H., é. n.) 3.

⁷ Sójka-Zielińska: *Historia prawa*, 350–351.

⁸ Bogdański, Henryk: *Pamiętniki 1832–1848*. (Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A. Knot). Kraków, 1971. 43–45.

⁹ Bogdański: *Pamiętniki*, 46.

¹⁰ August Bielowski (1806–1876) joghallgató, aki részt vett az 1830–1831-es szabadságharcban. Mítan visszátért Galíciába, bekapcsolódott az 1830-as évek konspirációs mozgalmába. Költő, történész, a *Monument Poloniae Historica* című munka szerzője és kiadója, az Ossolińskiakról elnevezett Nemzeti Intézet igazgatója.

¹¹ Lucjan Siemieński (1807–1877) az 1830–1831-es szabadságharc résztvevője, a galíciai konspirációs mozgalom aktivistája, Bielowski és Seweryn Goszczyński barátja. Attól tartva, hogy letartóztatják, Franciaországba távozott. Költő, publicista, irodalomkritikus és műfordító.

tiszteletreméltóbb hazafiasságunk ellenére is fecsegünk, mint a vénasszonyok, s meggon-
dolatlanságunkkal és hányaveti szószátyárkodásunkkal szerencsétlenséget hozunk azon
személyek fejére, akikre a legnagyobb szükségünk van. Fájó szívvel írok erről, mert szabad-
sághőseink, akik pletykálgatással mulatják az idejüket, végtére is adalékokkal szolgálnak a
rendőrségnek.”¹²

Az 1830-as évek eleji összeesküvéseket, Józef Zaliwski partizánakcióját,¹³ valamint az
Ossolińskiak nevét viselő Nemzeti Intézet illegális kiadványait¹⁴ s különösképpen az ezek
következményeit érintő levelezésben és emlékiratokban gyakorta megjelenik két személy,
Adolf Roliński és Ludwik Księżopolski, az 1830–1831-es szabadságharc résztvevői, későbbi
gyűlölt besúgóok neve. Az előbbiről Henryk Bogdański, a felkelő, konspirátor, emlékiratíró
keserű íróniával jegyezte meg, hogy „az egyik legkiválóbb alak és legfurcsább szerzet volt,
miközben a bírósági nyomozások rendkívüli jelensége [...], s megannyi keserűség előidéző-
je, ami a czortkóvi kerülettől kezdve a kolomeai kerületen át egész Galíciát érintette”.¹⁵
Roliński, az 1830/1831-es szabadságharc tisztje az 1. lovasvadász-ezredben szolgált.¹⁶ Mi-
után az ország belsejébe irányított orosz hadseregből, amelybe az 1831-ben meghirdetett
amnesztia után besorozták,¹⁷ megszökött, Galíciában többek között Justyn Modzelewski
családjánál talált menedéket. Itt emigránstársai körében forgott, több emisszáriust, kon-
spirációban tevékeny embert megismert. Miután az osztrák hatóságok letartóztatták, a többi
elfogott felkelővel együtt Triesztbe szállították, ahonnan Amerikába vagy Nyugat-Európába
kellett volna kényszerűen kivándorolnia.¹⁸ Ő azonban, mivel a Lengyel Királyság alattvalója
volt, s félt, hogy körmönfont módon kiszolgáltatják Oroszországnak, önként vállalta, hogy a
nyomozó rendőrséggel együttműködik azért, hogy cserében Galíciában maradhasson és le-
telepedhessen. 1834-ben a volt karmelita kolostorban berendezett vizsgálati börtön foglya
lett, ahol „mézédes szavaktól megbabonázva gondolkodás nélkül a sátán [Wittman – A. K.]
kezére adta magát”.¹⁹ Wittman, mint erre Roliński évek múlva visszaemlékezett, „a legkü-
lönfélébb módon próbált bizalmamba férkőzni és meggyőzni arról, hogy őszintén sajnál, és
teljes szívéből igyekszik kiszabadítani, csak igyekezzek kívánsága szerint cselekedni. [...] E-
ttől kezdve vak eszköze voltam, gondolkodás nélkül azt tettem, amit akart. [...] Nemcsak
azt vallottam be, amit tudtam és hallottam, hanem azt is, amiről voltaképpen nem is volt

¹² Fischówna, H.: *Z listów Goszczyńskiego, Bielowskiego i Siemieńskiego*. Pamiętnik Literacki, 1910. 562–563. August Bielowski 1833. január 26-án kelt levele Lucjan Siemieńskihez.

¹³ Józef Zaliwski (1795–1855) a Lengyel Királyság hadseregében ezredes, az 1830–1831-es szabadságharc résztvevője. 1833-ban Galíciában partizánosztásokat szervezett, amelyeknek az lett volna a feladatuk, hogy felkelést robbantsanak ki a Lengyel Királyság területén. Az osztrák hatóságok letartóztatták, és húsz év Kufsteinben letöltendő várbörtönre ítélték. Az 1848-ban meghirdetett amnesztia nyomán szabadult. Ezt követően Franciaországba távozott.

¹⁴ 1831 és 1834 között Konstany Slotwiński (1793–1846) volt az Ossolińskiak nevét viselő Nemzeti Intézet igazgatója. 1832-től többek között titkos konspirációs irományokat, broszúrákat, hazafias felhívásokat, betiltott történelmi tematikájú tudományos munkákat, valamint Adam Mickiewicz, Julian Ursyn Niemcewicz, Seweryn Goszczyński és mások tiltott műveit jelentette meg nyomtatásban. A Roliński besúgója nyomán letartóztatták, az *Ossolineumot* bezárták, és az igazgatót nyolc év várfogságra ítélték, amelyet Kufsteinben kellett letöltenie.

¹⁵ Bogdański: *Pamiętniki*, 48.

¹⁶ Horoszkiewicz, J.: *Notatki z życia*. Opracował, wstępem i przypisami zaopatrzył H. Wereszycki. Wrocław–Kraków, 1957. 168.

¹⁷ Kovács István: *Józef Bem. Bohater wiecznych niedzi*. Warszawa, 2002. 46.

¹⁸ Kovács: *Nieznaní polscy bohaterowie węgierskiego powstania 1848 i 1849*, 25.

¹⁹ Bogdański: *Pamiętniki*, 48–49.

tudomásom. Különféle dolgokat találtam ki, vádaskodtam, és rengeteg ártatlan embert kompromittáltam.”²⁰

Rolińskiról bővebben Konstanty Slotwiński pere kapcsán írtak a történészek, aki akkoriban az Ossilińskiak nevét viselő lengyel Nemzeti Intézet igazgatója volt, s akit ennek kapcsán hazaárulással vádoltak és ítélték el az Ossolineumban folytatott illegális kiadói tevékenysége miatt.²¹ Roliński sok embernek tette tönkre az életét, így saját pártfogójának és jótévőjének, Justyn Modzelewskinek is, aki majdhogynem atyailag gondoskodott róla Galíciában.²² A lengyel levéltárban szép számú aktaköteg tartalmaz vallomásokat²³ több száz oldalnyi terjedelemben, melyek a Roliński által állandóan változtatott esemény-, hazugság-, agyszülemény-változatokat tartalmaznak, „mert – mint Ludwik Jabłonowski megjegyzi – a maga mentségére valószínűtlen dolgokat diktált jegyzőkönyvbe, majd néhány nap múlva magába szállva visszavonta azokat, hogy aztán az első adandó alkalommal újabb zagyvaságokat hordjon össze”.²⁴ Ezen „zagyvaságok” során azonban több tucat személy nevét diktálta le, olyanokét, akik valóban részt vettek a konspirációs és partizánvétekezésben, de nemegyszer teljesen ártatlanok véletlenszerűen odavetett nevei is szerepeltek vallomásaiban. Ők is mind megtöltötték a börtönök celláit.

A felsorolt árulók közül a második, Ludwik Księżopolski kevésbé ismert személy. Neve jóval ritkábban jelenik meg a 19. századi beszámolókból vagy visszaemlékezésekből, de olyasfajta jelzős szerkezettel illetik, mint „emberi söpredék”, „Sacher kémje”,²⁵ „alávaló bitang és áruló”.²⁶ E jellemzések csak részben adják vissza a becsapott és elárult hazafiak keserűségét, akik tárt karokkal fogadták őt, mint házuk vendégét beavatták bizalmukba, s cserébe bírósági perek sora s hosszú börtönbüntetés volt a hála, de akadtak, akik életükkel fizettek az ismeretségért.

Ludwik Księżopolski több mint egy éven át forgolódott olyan emberek között, akik Kelet-Galíciában leginkább elkötelezték magukat a partizán-akciók előkészítésében. Részt vett az egykori szabadságharcos parancsnokainál szervezett találkozásokon, ajánlóleveleket kapott, amelyek révén a legnagyobb titkoknak is beavatottja lett, valamint rendszeres anyagi támogatásban részesült. Mindazonáltal elég hamar kiderült róla, hogy a lengyel rendőrigazgató kémje, aki feljelentéseivel sok ember életét tette tönkre. Vallomásaiban nem rejtette véka alá: abban a reményben működött együtt a rendőrséggel, hogy az osztrák ható-

²⁰ Horoszkiewicz: *Notatki z życia*, 318.

²¹ Łapiński, H.: *Konstanty Slotwiński jako dyrektor Ossolineum*. Roczniki Biblioteczne, r. 9. z. 3–4. 1967. 400.; Łapiński, H.: *Konstanty Slotwiński (1793–1846). Zarys biograficzny*. Rocznik Zakładu im. Ossolińskich. t. 10. 1975. 23.; Łapiński, H.: *U początków działalności wydawniczej Ossolineum*. Wrocław, 1973. 78.; Szubert, Tomasz: „Cóż to za życie nowe, co za cuda wielkie stały się niemal dotykającymi dla zmysłów moich!” – Konstanty Slotwiński – nieznaną więźniem Kufsteinu. Sobótka, 2008. nr. 1. 7.

²² Rolińskiról az alábbi személyek írtak: Bogdański Henryk: *Pamiętniki*, 46–54.; Białynia Choledecki, J.: *Baniałuki Rolińskiego...* Lwów, 1908. 21–30.; Białynia, J.: *Eugeniusz Albert Ulatowski, więzień stanu i męczennik w świetle aktów procesu karnego przeciw pułkownikowi Józefowi Zaliwskiemu i współnikom*. Lwów, 1911. 21–27.; Horoszkiewicz: *Notatki z życia*, 155., 160., 178., valamint Roliński gyónása: 316–319.

²³ Centralnij, Derzsavnij Iszoricnij Arhiv Ukraini u Lvivi (a továbbiakban: CDIAUL), f. 152. op. 2. szpr. 67–76, 213, 506.

²⁴ Jabłonowski, Ludwik: *Złote czasy i wywczaszy. Pamiętnik szlachcica z pierwszej połowy XIX stulecia z przedmową S. Wasylewskiego*. Wyd. 2. Poznań [1927]. 159.

²⁵ Bogdański: *Pamiętniki*, 54.

²⁶ *Wspomnienia mojego życia napisał Michał Budzyński w 1860 r.* t. 1. Poznań, 1880. 126.

ságok kedvezően ítélik meg útlevíkérelmét, amelynek révén ki akart jutni Franciaországba.

Książopolski egyike volt azoknak az 1831-es szabadságharcosoknak, akik Galíciában átmeneti menedéket láttak, lehetőséget arra, hogy továbbmehessenek Franciaországba. Az 1834. február 4-én felvett kihallgatási jegyzőkönyvből²⁷ tudjuk, hogy a Lengyel Királyságból érkezett, és a szandomíri vajdaság Radom nevű helységéből származott. Kihallgatásának idején huszonnyolc éves volt, nőtlen, római katolikus. Szülei már nem éltek, mindamellel megemlítette, hogy apjának, Józefnek egykor majorja volt Radomban. Bátyja, Joachim az 1830–1831-es szabadságharc kirobbanása előtt az 1. vadászrezredben szolgált altisztként, s a szabadságharc alatt léptették elő hadnaggyá.²⁸ Maga Książopolski a szabadságharc előtt helyettes megbízottként szolgált a babski körjegyzőségen Rawa járásban, a mazóviai vajdaságban. A szabadságharc kirobbanásának hírére két-három héten belül Sochaczewbe ment, ahol az 1. vadászrezred 3. zászlóaljának szervezése folyt, s belépett az ezredbe. A szabadságharc leverése után altisztté léptették elő: őrmester lett. A szabadságharc bukása után, 1831. október 5-én Maciej Rybiński tábornok hadtestével együtt Porszország határán állott. Ő azonban úgy döntött, nem lépi át azt, hanem hazatér. Egy éven át tartózkodott nagybátyjánál, Jan Książopolskinál a rawai járásban fekvő Wola Pękoszewskában. Ezt követően Radomban lakó húgához ment. Néhány nap eltelté után azonban besorozták az orosz hadseregbe, és Oroszország belsejébe küldték. Alfred Alfonssal és Ferdynand Arendával együtt sikerült megszökniük, s nem sokkal 1832 karácsonya előtt átlépve Galícia határát, (a radziechówi területben fekvő) Krzywe faluban egy bizonyos Wierzbicki nevű személynél találtak menedéket. Az emigránsoktól megtudták, hogy Lembergben működik egy bizottság, amelynek feladata a szabadságharcosok megsegítése, így Lembergben a megadott címre, Ignacy Kulczycki megjelölt lakásába mentek, akiről tudták, hogy a bizottság meghatalmazása alapján anyagi segítséget nyújt az emigránsoknak. Kulczyckinál találkoztak Józef Zaleskival. Mindenki öt forintot kapott, valamint ajánlóleveleket galíciai birtokosokhoz, akiknek gondoskodniuk kellett ellátásukról. Książopolskit Morańcécébe küldték Ludwik Borowskihoz. Háromheti ott-tartózkodás után azonban visszatért Lembergbe; ezúttal Jan Kanty Podoleckit, a lengbergi Komité titkárát kereste fel, aki azt tanácsolta neki, hogy jelentkezék a lengbergi rendőrségen. Ő azonban az itteni magas megélhetési költségek miatt elköltözött egy faluba, s e község kerületi központjában próbálta a szükséges útlevelet kijárni. Ajánlóleveleket a tarnopoli területben fekvő Dytkowcécé ezúttal Leopold Starzyński gróftól kapott. Miután az elkövetkező két hónap eredménytelenül telt el, visszatért Lembergbe, s Lorensi rendőrfelügyelőnél jelentkezve várta, hogy útlevelet kapjon. Éppen a húsvéti ünnepek előtt jutott a tudomására, hogy a rendőrség az emigránsok elszállítására készül. Emiatt nyugtalanságában August Bielowskihoz fordult, hogy megtudja, a rendőrség tervei szerint mi a Lengyel Királyságból származott és Ausztriából kényszerrel eltávolítandó emigránsok úti célja. Bielowskitól tudta meg, hogy a hatóságok Olmützbe szállítják őket, majd onnan az oroszoknak átadandó cári alattvalókat tovább a Lengyel Királyságba. Ugyanő azt tanácsolta Książopolskinak, hogy mindezt elkerülendő utazzék

²⁷ CDIAUL, f. 152, op. 2. szpr. 88, Protokół przesłuchania Ludwika Książopolskiego uczestnika polskiego ruchu partyzanckiego na terytorium Galicji w 1833 r. (Ludwik Książopolskinak, a Galícia területén 1833-ban szervezett partizánmozgalom résztvevőjének jegyzőkönyve). k. 1–8.

²⁸ Ezt a vallomást Robert Bielecki is megerősíti: „Joachim Książopolski a szabadságharcban 1831. március 22-től hadnagy az 5. vadászrezredben; 1831. május 6-án belépett a 6. vadászrezredbe.” Bielecki: „*Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*. t. 2., E – K. Warszawa, 1996. 383.

Laszkiba Eugeniusz Ulatowskihoz – mellékesen megemlítve, hogy Franciszek Bobiński ezredes is ott tartózkodik, aki felkelést tervez kirobbantani az oroszországi Volhíniában. Így hát azt javasolta neki, jobb, ha belép a partizáncapatba, „mint hogy kitoloncolják Orosz-Lengyelországba”.²⁹ E helyzetben Bielowski tanácsához híven Księżopolski úgy döntött, Laszkiba megy, de állítása szerint, nem azért, hogy belépjen Bobiński csapatába, hanem hogy „létfenntartása helyszínét” megtalálja. A Bielowskitól kapott ajánlólevelekkel Eugeniusz Ulatowskihoz ment, s a társaságában találta Stanisław Macewicz őrnagyot (a szabadságharc alatt ugyanabban az ezredben szolgáltak, s az őrnagy volt a parancsnoka), Franciszek Bobiński ezredest és Józef Gleinlichet. Ez utóbbitól tudta meg, hogy Franciaországból szép számmal érkeztek Galíciába emisszáriusok, akik a Lengyel Királyságban és Volhíniában partizánháborút szerveznek Oroszország ellen. Maga Gleinlich Macewicz parancsnoksága alatt állt. Księżopolski Gleinlichel együtt Gluchowicében tartózkodott, majd Macewicz őrnagy kérésére segített abban, hogy egy fegyverszállítmány Laszkiból, Eugeniusz Ulatowskitól eljusson Rzepniówba, Kazimierz Dzieduszycki birtokára. Ott szerveződött ugyanis Macewicz osztaga, s oda érkeztek egyre-másra az emigránsok, akiket Dzieduszycki a vendégeknek kijáró szeretettel fogadott, s amikor már nem tudta saját birtokán elhelyezni a jövevények sokaságát, édesanyja birtokára küldte őket. Rzepniówban újabb és újabb emigránsok jelentkeztek, többek között Ordyniec és Świecicki, akiket August Bielowski irányított Laszkibe, s onnan tovább Rzepniówba, hogy Macewicz alakulóban lévő csapatába lépjenek be. Księżopolski később vallomásaiban több nevet felsorol. Állítása szerint „Macewicz bandájához tartozott volna [Dzieduszyckin és Geinlichen kívül]: Tomanowicz, Bogacki, a Poznańi Nagyhercegségből származó Pinecki. Egyébként több emigránstól hallottam, hogy [Jerzy] Bulharyn, egy lovasezred őrnagya, Michał Choćko, litvániai felkelő, Borkowski, volhíniai felkelő, Maciejewski kapitány, Duchński, békeidőben földmérő, a forradalom alatt tiszt saját bandákat akarnak szervezni Litvániában, Podóliában és Volhíniában. Macewicz vállalkozása nem sikerült, mivel a helyi polgárok egy-némelyike nem akarta rendelkezésükre bocsátani mindazt, amit a hadjárat céljára követeltek.”³⁰

Księżopolski 1833. június 3-tól tartózkodott Rzepniówban, de amikor az emigránsok jelentősen megsaporodtak, Dzieduszycki, tartva birtokai átkutatásától, a vendégeket szétosztotta a szomszédos udvarházakban, így Księżopolski Pełtew faluba, egy bizonyos Torosiewicz nevű egyénhez került, s egészen 1833. december elejéig ott vendégeskedett. Innen kiruccanva látogatta meg Marcin Zamoyskit Derewlanyban, s állandóan vagy tizennégy emigráns tartózkodott ott, többek között Ignacy Kulczycki, aki emigráns röpiratokkal látta el őket; Księżopolski Dzieduszyckinál is nemegyszer megfordult, ahol gyakran találkozott Bulharyn őrnaggyal, aki feleségével együtt állandóan Dzieduszycki édesanyjánál lakott.³¹

Végül nem látván értelmét annak, hogy – anyagi eszközök híján is – tovább időzzön Galíciának ezen a részén, Księżopolski úgy döntött, visszatér Lembergbe: „Ezenkívül Zamoyskinál semmi érdemleges nem történt, s mindezen események arra a meggyőződésre juttattak, hogy az itteni kormánynak jelentést tegyek róluk, úgy vélvén, ezzel az országnak hasznot hajtok, magamnak pedig kijárhatom a franciaországi utazás engedélyezését.”³²

²⁹ CDIAUL, f. 152, op. 2. szpr. 88, Protokół przesłuchania Ludwika Księżopolskiego uczestnika polskiego ruchu partyzanckiego na terytorium Galicji w 1833 r. (Ludwik Księżopolskinak, a Galícia területén 1833-ban szervezett partizánmozgalom résztvevőjének kihallgatási jegyzőkönyve). k. 4.

³⁰ Uo. k. 7.

³¹ Uo. k. 8–9.

³² Uo. k. 10.

Księżopolski életének további alakulása nyomon követhető, ha vallomásait összevetjük August Bielowskihoz tett vallomásaival, minthogy szembesítésükre 1834. november 2-án valóban sor került.³³ Eszerint Księżopolski Lembergbe történt megérkezése után azonnal August Bielowskihoz ment, aki akkoriban a „Halicka utcában, Józef Gleinlich úr szomszédságában” lakott, és kertelés nélkül pénzt kért létfenntartására, merthogy az neki jár. Bielowski, miután Gleinlichnél megbizonyosodott arról, hogy megbízható személy, a következő tartalmú kártyalapocskát adta át neki: „igazolom, hogy az alábbi lap átadója, a lengyel hadsereg katonája minden szempontból érdemes a honfitársak támogatására”. Księżopolski beszámolója szerint heves szóváltásra került közöttük sor (Bielowski vallomása szerint még ököltre is mentek): „Szemrehányást tettem Önnek azért – mondta Księżopolski –, hogy meghiúsította kijutásomat Franciaországba, és a volhíniai felkeléssel szédített.” Bielowski igyekezett megmagyarázni, hogy a felkelés kirobbantását el kellett halasztani, de biztos, hogy elérkezik annak is az ideje.³⁴ Bielowski szobájában ilyen körülmények között került sor a Józef Gleinlichkel való találkozásra. Ő megmutatta neki útlevelét, amelyet Kazimierz Kleinlich névre állítottak ki, és ezzel utazott volna Krakkóba.

Księżopolski ekkor találkozott egy bizonyos Dobrowolskival, „akit Kochanowski úgy állított be [neki] mint kémét”. Ő azt tanácsolta neki, „hogy a Rendőrigazgató úrnak, Sacher tartományi tanácsosnak tárjam fel vállalkozásomat, amit meg is tettem, s feljelentésemre Macewiczet és Jan Gleinlichet letartóztatták”.³⁵ Księżopolski további vallomásaiban hozzátette, hogy a tervezett szembesítéskor megerősítette Gleinlich személyazonosságát, arról biztosítva a rendőrséget, hogy a megfelelő személyt tartóztatták le. Vallomásaiban olvasható, hogy „kihallgatásomkor Józef Gleinlichről pontos leírást adtam Lorensi rendőrbiztos úrnak. Mondtam, hogy J. Gleinlich közepes termetű, hosszúkás arcú, sápadt, haja szőke, bajsa és pofaszakála vöröses, s hogy rövid sziürke posztókabátot, rajta diószínű hajtókás, fekete szögletes gombsorú báli kabátot viselt. Mint partizánvállalkozásba keveredett személynek a leírása révén egy múlt héten letartóztatott emigránssal szembesítettek. Ennek révén felismertem benne ugyanazt a Józef Gleinlichet, akiről korábbi vallomásaimban említést tettem.”³⁶

Azzal, hogy Księżopolski ráállt a rendőrséggel való együttműködésre, még korántsem mondott le arról, hogy felvegye a Lembergi Bizottság segélypénzét. Erről meglepő őszinteséggel nyilatkozott: „Ezenkívül hozzá kell tennem, hogy itt, Lembergben egy bizonyos Kochanowski tanácsára egy bizonyos Bernatowiczhoz mentem [...], aki Kochanowski szerint az itteni bizottság tagja, és állítólag pénzzel tudja ellátni az emigránsokat – ezen Bernatowiczról 5 rénusi forintot kaptam ércpénzben.”³⁷

August Bielowski is mint a korszak konspirációs mozgalmának megannyi tagja áldozatul esett Księżopolski besúgásának. Ez az áruló Bielowski perében főszerepet játszott, az ő vallomásai nyomán kutatták át Bielowski lakását, majd tartóztatták le őt. A tízegynéhány hónapig tartó nyomozás során a terhelő adatokat és vádakokat többek között Adolf Roliński vallomásai is szaporították. Míg azonban Roliński a per folyamán hihetetlen mesékkel állt

³³ CDIAU, f. 152, op. 2, szpr. 227, Protokól z przesłuchania Augusta Bielowskiego, oskarżonego o udział w polskich organizacjach partyzanckich na terytorium Galicji w 1833 r. (August Bielowski kihallgatási jegyzőkönyve, akit azzal vádoltak, hogy részt vett a Galícia területén 1833-ban szervezett partizánmozgalomban.). K. 9–3.

³⁴ CDIAUL, f. 152, op. 2, szpr. 227. k. 12.

³⁵ CDIAUL, f. 152, op. 2, szpr. 88, k., 10.

³⁶ Uo. k. 16–18.

³⁷ Uo. k. 11.

elő, s ezzel mint tanú hitelét veszítette, Księżopolski vallomásai a valóságot tartalmazták. Igyekezett hitelesen beszámolni azokról az eseményekről, amelyekben részt vett, címeket közölt, s időnként aprólékos részletességgel leírta az általa feljelentett személyek lakásába vezető útvonalat, híven mutatta be azokat a helyszíneket, ahol megfordult, pontos személyleírásokat adott, s vallomásai során készséggel állt elébe a szembesítésnek. A nyomozás alatt majdhogynem naivan tárta fel alantas indulatait, amelyek cselekedeteit motiválták, azt sem rejtette véka alá, hogy voltaképpen a személyét ért állítólagos bántalmak és nyilvános sérelmek miatt áll bosszút.

1833 decemberében e feljelentések következtében August Bielowskit is letartóztatták.³⁸ A rendőrség azzal gyanúsította, hogy bár galíciai polgárnak mondja magát, valójában Antoni Bielowskinak hívják, és a Lengyel Királyságból jött emigráns. Księżopolski a rendőrség kérésére egészen pontos személyleírást adott Bielowskiról, de vallomásaiban valóban tévedett: „Antoni Bielowski átlagos magasságú: sovány, arca beesett, himlőhelyes, fekete atillát és fekete galléros sötétkék köpenyt viselt. Haja szőke, konya bajsza vöröses.”³⁹ Az áristomban töltött éjszaka után, reggel Jan Lorensi rendőrbiztos hallgatta ki. Bielowski többek között „Alirschterg cs. kir. rendőrségi hivatalnok tanúsága” alapján könnyen tudta igazolni valódi személyazonosságát. A vád megalapozatlansága miatt szabadon engedték, de egyúttal rendőrségi megfigyelés alá helyezték. Barátaitól azonnal megtudta, hogy letartóztatását Księżopolskinak köszönheti, akivel *nota bene* a rendőrség épületében kihallgatása napján találkozott.⁴⁰

Ludwik Księżopolski és Adolf Rliński további vallomásai következtében később a rendőrség két ízben tartott Bielowskinél házkutatást, először 1834. január 28-án, majd március 20-án. Az első alkalommal megtalálták Bielowskinak többek között Lucjan Siemieńskivel és Seweryn Goszczyńskival folytatott levelezését.⁴¹ E levelek Siemieńskit is kompromittálták, és alapot szolgáltattak a letartóztatására.⁴² A rendőrség mindent megtett Goszczyński kézre kerítésére, neki azonban sikerült elrejtőznie Galícia területén, amikor pedig már nagyon égett a talaj a talpa alatt, Franciaországba távozott. A rendőrség Bielowski lakásában az Ossolineum illegális kiadványa mellett megtalálta azoknak az emigránsoknak a névsorát is, akiket a Lemberg-i Bizottság segélyben részesített. Bielowskit 1834 márciusában letartóztatták, s több hónapot töltött vizsgálati fogságban, míg végül a feljebbviteli bíróság 1834. augusztus 12-én kelt rendelkezése alapján börtönbe került. Pere 1834. augusztus 28-án kezdődött el.⁴³ Egy nappal később, augusztus 29-én a nyomozóbizottság újabb kihallgatásokat kezdeményezett, amelyek 1834. október 3-án, november 2-án, majd több hónapos

³⁸ Fischówna: *Z listów Goszczyńskiego, Bielowskiego i Siemieńskiego*, 561.

³⁹ CDIAUL, f. 152. op. 2, szpr. 88. k. 15.

⁴⁰ CDIAUL, f. 152. op. 2, szpr. 227, k. 13.

⁴¹ Seweryn Goszczyński (1801–1876) a romantika korának lengyel költője, társadalmi aktivista és forradalmár, az 1830–1831-es szabadságharc résztvevője. Mivel 1830. november 29-én éjjel részt vett az orosz uralkodó nyári rezidenciája ellen intézett támadásban, halálra ítélték. Erősen elköteleződött a galíciai konspirációs mozgalomban. Attól tartva, hogy letartóztatják, Franciaországba távozott, ahol kapcsolatba lépett Andrzej Towiańskival. 1872-ben visszatért Lembergbe, s itt is halt meg.

⁴² Az Országos Elnökség 1834. március 20-án kelt rendelete értelmében a tarnopoli sztarosztás a leMBERGI rendőrségre szállította Siemieńskit, akit 1834. április 4-én hallgattak ki A. Bielowskival és E. Korytkóval együtt. Június 28-án a rendőrségről a leMBERGI büntetőbírószágra vitték át. Július 28-án a feljebbviteli bíróság felmentette őt a felségárulás vádjá alól. Fischówna: *Z listów Goszczyńskiego, Bielowskiego i Siemieńskiego*, 561.

⁴³ Fischówna: *Z listów Goszczyńskiego, Bielowskiego i Siemieńskiego*, 561.

szünet után 1835. május 14-én, 16-án, 25-én, 27-én folytatódtak, és 1835. június 1-jén zártak le.⁴⁴ Bielowskit Maurycy Wittmannak, a lengbergi büntetőbíró tanácsosának a vezetésével hallgatták ki.⁴⁵

A tanúvallomások és a lakásában található iratanyagok alapján Bielowskit felségárulással vádolták. Két komoly vádat szegeztek ellene: egyrészt embereket verbuvált Zaliwski partizánosztaga számára, másrészt tagja volt „az itteni demokratikus komiténak”, és együttműködött Konstany Słotwińskival és Emil Korytkóval abban, hogy az Ossolineum nyomdája forradalmi broszúrákat jelentessen meg.⁴⁶

August Bielowski a több hónapig tartó kihallgatás során következetesen tagadta a politikai jellegű, valamint a konspirációra és a partizánszervezkedésre vonatkozó gyanúsításokat. Azzal védekezett, hogy élénk irodalmi és kiadói tevékenységet folytat, de – mindenkor aláhúzva – ezt mindig az állami hatóságok, így a cenzúrahivatal tudtával és engedélyével, legálisan teszi. A tanulmányai során szerzett jogi ismereteivel élve, átlagon felüli intelligenciáját is bevetve igyekezett a feje felől elhárítani a gyanút, még ha azt többek vallomásai és a nyomozás során gyűjtött bizonyítékok is megerősítették. Az ellene vallók szemére vetette, hogy hazudnak, igyekezett hitelességüket aláásni, miközben arra törekedett, hogy lehetőség szerint az események saját meggyőző változatát adja elő. Amikor a vita során kifogyott az érvekből, a bűnösségét egyértelműen alátámasztó bizonyítékokkal szemben „megmakacsolta magát”, s nem hagyta, hogy védekezésének addigi vonalától eltérítsék.

Védekezését főként Ludwik Księżopolskira építette. Bielowski eleinte tagadni igyekezett kettejük ismeretségét, elég nyakatekertten magyarázgatta, hogy valójában nem ismeri őt, bár egy alkalommal tényleg megfordult nála anyagi támogatásért kuncsorogva, de szegénységére hivatkozva ajtót mutatott neki, mire válaszul „otromba szavakkal illette őt”. Végül aztán a mind terhesebb vendéget kénytelen volt kipenderíteni az ajtón.⁴⁷ Księżopolski e ponton feljelentette Bielowskit a rendőrségen, hogy őt megverte. Bielowski erre kénytelen volt az egész esetről beszámolni. Valóban ököltre mentek, de némileg más körülmények között, mint ahogy ez elhangzott.

Bielowski vallomásaiban a koronatanút hitelteleníteni igyekezett a rendőrség szemében azzal, hogy az lopásra vetemedett, amit jelentettek a rendőrségnek, „gyakran látták részegen tántorogni a csapszékben”, s miután a távollétében lakásába is ittasan besomfordált, más néven mutatkozva be az ott tartózkodó szolgálónak, felforgatta Bielowski személyes holmiját. Ezen a műveleten tetten érve nem lehetett őt másnak nevezni, mint tolvajnak. Księżopolski nem tagadta a lopás vádját, de azt lényegtelennek állította be, merthogy „ez ügyben nem kérdezték a rendőrségen, annak ellenére, hogy fogvatartása már tíz hónapja tart”. Arra, hogy a személyes holmikat átkutatta, a következő magyarázattal szolgált: „...kíváncsi voltam, hogy nincsenek-e hazafias tartalmú könyvei”. E napon szerinte nem dobták ki a lakásból, „sőt ellenkezőleg, a vádlotthoz jövén őt ágyban találtam, és ekkor történt az, hogy megverték”. Vallomásaiban a tanú megerősítette, hogy „Bielowski szomszéd-ságában Józef Gleinich lakott”.⁴⁸

Bielowski következetesen kitarzott vallomásai mellett, és álláspontján a per végéig semmit se változtatott, Księżopolski tanúi hitelességét megkérdőjelezte, azt állítva, hogy a korábban elszenvedett sérelmei miatt hazudozik. Többször szemére vetette az iszákosságot,

⁴⁴ CDIAUL, f. 153, op. 2. szpr. 227, k. 1, 4, 8, 14, 18, 25, 30, 35.

⁴⁵ Wittmanról többet itt: Bogdański: *Pamiętniki*, 46.

⁴⁶ CDIAUL, f. 152. op. 2, szpr. 227. k. 2.

⁴⁷ Uo. s. 6.

⁴⁸ Uo. k. 12–13.

a feslett életmódot s mindenekelőtt a lopást.⁴⁹ Lehet, hogy ez valóban Księżopolski rovására volt írható, de az is lehet, hogy csak a korábban megbeszélte védekezési taktika része, mivel a Księżopolski feljelentése nyomán letartóztatott Eugeniusz Ulatowski is ezzel vádolta őt a nyomozás során.⁵⁰

E vádak azonban nem vették el a rendőrség kedvét attól, hogy együttműködjenek az áruzóval, sőt ellenkezőleg, viselkedését azzal igazolták, hogy nem adtak hitelt a vádlott magyarázatainak: „Bár a kihallgatott Księżopolskit gyalázta és rágalmazta, és említett egynémely olyan körülményt, amely alapot adhatott arra, hogy a kihallgatottat gyűlölje, de ezek nem olyanok, hogy miattuk Księżopolski hamisan vádolná bűntettel a kihallgatottat, és kitegye magát annak a veszélynek, hogy az rágalmazza.”⁵¹

A nyomozás során többször is kérték Księżopolskit, hogy közvetlen szembesítés során ismerje fel a vádlottakat. Maciejewski százados azonosítása is így folyt le.⁵² Hasonlóképpen gyakran fordultak hozzá azzal a kéréssel, hogy adja meg a keresett gyanúsítottak lehetőség szerinti pontos személyleírását. Letartóztatásuk aztán annak alapján történt. Księżopolski a már említett Bielowski kivül Bobińskiról, Duchieńskiről, Ksawery Mikorskiról, Odyniecéről, Świecickiről, Julian Tomanowiczról, Michał Choćkóról, Nowickiről, Majewskiről, Pineckiről, Boguckiról, Bułharynról, Maciejewskiről, Bernatowiczról adott pontos személyleírást. Úgy írta le őket, hogy nem emlékezett pontosan a keresztnevekre és a családnevekre.⁵³

Gyakran kérdezték Józef Zaleski százados lembergi tartózkodásának célja felől. Księżopolski ezzel kapcsolatban pontosan azt mondta, amit tudott, mármint hogy ő kezelte az emigránsok támogatására szánt pénzalapot, egyébként lembergi tartózkodása idején, amikor az útlevelelre várt, ő is kapott Zaleskitől hetente 5 vagy 6 rúnusi forintot. Amikor a rendőrség megkísérelte kideríteni tartózkodási helyét, meglehetősen részletességgel elmondta, hogy „Zaleskit utoljára Kazimierz Dzieduszyckinél Rzepniówban láttam, ahol Volhíniából érkező felesége is tartózkodott. Hogy most hol van, nem tudom, de az emigránsok körében az a hír járta, hogy Kuczyńskival Franciaországba szándékoztak utazni. Hogy elutaztak-e, abban kételkedem, mert Kulczyckit később december elején Derewlanyban Zamoykiéknál láttam.”⁵⁴

Księżopolski a Lembergi Bizottság tevékenységéről is beszámolt, amely ismeretei szerint főként az emigránsok anyagi támogatásával foglalkozott, s arról, hogy a partizáncsapat érdekében együttműködött volna másokkal, nem volt tudomása. De a bizottság tagjait felsorolta: gróf Ksawery Krasicki, Jan Kanty Podolecki, Ignacy Kulczycki, Antoni Bielowski, Józef Zaleski százados.

Księżopolski vallomása főként azt a katonai vállalkozást érintette, amely a złoczówi kerületből indult volna ki, s működési területe Volhínia lett volna. Rámutatott, hogy emigránsok, a franciaországi kiküldöttek és a partizánvállalkozás résztvevői, Kazimierz Dzieduszycki, Marcin Zamoyski, Eugeniusz Ulatowski és a Herman-fivérek, Ryszard és Florenty

⁴⁹ CDIAUL, f. 152, po. 2, szpr. 227, k. 9.

⁵⁰ Białynia Chołodecki, J.: *Eugeniusz Albert Ulatowski, więzień stanu i męczennik w świetle aktów procesu karnego przeciw pułkownikowi Józefowi Zaliwskiemu i współnikom*. Lwów, 1911. 22., 24.

⁵¹ CDIAUL, f. 152, op. 2, szpr. 227, k. 32.

⁵² CDIAUL, f. 152, op. 2, szpr. 174. Protokół przesłuchania Ludwika Księżopolskiego świadka w sprawie Józefa Zaliwskiego i innych uczestników polskich organizacji partyzanckich na terytorium Galicji, k. 1–3.

⁵³ CDIAUL, f. 152, op. 2, szpr. 88, k. 15, 19–23.

⁵⁴ CDIAUL, f. 152, op. 2, szpr. 88, k. 12.

házaiban találtak rejtékhelyre. Felsorolta az emigránsokat Stanislaw Macewicz-csel, Józef Gleinlichel, Franciszek Bobińskivel, Karol Borkowskival, Henryk Dmochowskival, Ignacy Kulczyckival az élen. Személyleírásokat adott, részt vett a foglyok azonosításában, s abba is beleegyezett, hogy vádlóként „szembesüljön”, és – Gleinlich, Borkowski, Ulatowski vagy Bielowski esetében – részt vegyen a vallomástevők szembesítésében. Azok közül, akiket vallomásaival Księżopolski tönkretett, Eugeniusz Ulatowskit, a Lemberg melletti Laszki tulajdonosát, a Lembergi Bizottság partizánokat támogató élvonalbeli tagját érte a legszomorúbb sors. Ellene vallott Roliński, s mi több, Józef Zaliwski is. Ulatowski a bizonyítékok sokasága folytán nem tudott eredményesen védekezni. Bizonyos tényeket beismer, másokat tagadott. Księżopolski esetében támadási taktikát alkalmazott, szemére vetette, hogy megsértett becsvágya miatt áll bosszút. Ulatowskit megviselte a több hónapi börtön, súlyosan megbetegedett, de nem részesülhetett orvosi ápolásban. Nem segítettek felesége könyörgő beadványai, amelyeket leMBERGI rendőrhatalóságokhoz és bírókhoz címzett, s nem talált meghallgatásra magához a császárhoz benyújtott kérelme sem. 1836. május 17-én Eugeniusz Ulatowski meghalt, elhantolására – ahogy Białynia Cholodecki állítja – éjjel 3 órakor került sor, oly titokban, hogy még a legközelebbi hozzátartozók sem tudtak róla.⁵⁵

Księżopolski a vallomástételek, találkozások és szembesítések során minapi ismerőseitől és jótevőitől megaláztatások sorát szenvedte el, s leplezetlen megvetés lett osztályrésze. Annak ellenére, hogy ő maga is hosszú hónapok óta osztozott a foglyok sorsában, mindezt abban a reményben viselte el, hogy az osztrák hivatalnokok betartják ígéretük és kiállítják neki az annyira áhított útlevelet Franciaországba. Másként történt: „Księżopolksinak azzal hálálta meg besúgásait az osztrák kormány, hogy kiszolgáltatta őt Moszkvának.”⁵⁶

Hasonló sors érte Adolf Rolińkit is. Azt követően, hogy kibogozhatatlanul belebonyolódott alávalóságai és hazugságai, amelyekkel az osztrák igazságszolgáltatást is kompromittálta, Rolińkit rágalmozásért tíz év nehéz börtönre ítélték, amelyet a tiroli Kufstein erődjében kellett letöltenie nehéz vasban. Nem bocsájtották meg neki, hogy a per záró szakaszában, a teljes bírói kar jelenlétében volt bátorsága megsérteni az ügyét tárgyaló bírót. „A megannyi bűnös vád után megszólalt bennem a lelkiismeret hangja, észre tértem, de már késő volt! Mindent visszavontam, és az egész bírói testület és rendőrfalka jelenlétében kijelentettem, hogy Wittman és Pressen, e büntetőbírói főnökök voltak azok, akik a leghamisabb vallomásokat szedték ki belőlem azáltal, hogy esténként megjelentek a cellámban, s ördögi lakomára hívtak, leitatva, az érzékek mámorában ecsetelték leendő boldogságomat, amennyiben vallomásaimmal szaporítani fogom az áldozatok számát.”⁵⁷ Roliński ugyanarra a tébolyító helyre került, ahol az általa kiszolgáltattott honfitársai szenvedtek. Henryk Bogdański írta róla, hogy „Pressennek és Wittmannak esett áldozatul amiatt, hogy a nyilvánosság előtt leplezte, milyen aljas módon ösztökélték őt hamis vallomásokra, és megbűnhődte azt, hogy annyi embert tett szerencsétlenné. A lelkiismeret-furdalás és a kufsteini börtönparancsnokság alávaló bánásmódja megbetegítették. Megvallva bűneit és bocsánatért vezekelve fejezte be életét.”⁵⁸ Megrendítő módon írta le Roliński életének utolsó pillanatait rabtársa, Julian Horoszkiewicz, aki emlékiratában idézi a megkeseredett fogoly nyilvános gyónását, aki halála közeledtén kért mindenkit, hogy bocsásson meg neki.⁵⁹

⁵⁵ Białynia Cholodecki: *Eugeniusz Albert Ulatowski, więzień stanu*, 5–47.

⁵⁶ Bogdański: *Pamiętniki*, 54–55.

⁵⁷ Horoszkiewicz: *Notatki z życia*, 318–319.

⁵⁸ Bogdański: *Pamiętniki*, 53.

⁵⁹ Horoszkiewicz: *Notatki z życia*, 318–319.

Annak ellenére, hogy a két szomorú sorsú áruzó őszinte megbánást tanúsított, Roliński és Księżopolski neve intő figyelmeztetésként jelenik meg az emlékiratokban és visszaemlékezésekben, felvillantva az osztrák igazságszolgáltatás igazi arcát is.

Fordította: KOVÁCS ISTVÁN

AGNIESZKA KAWALEC

Adolf Roliński i Ludwik Księżopolski a galicyjski wymiar sprawiedliwości w latach 30. XIX wieku

Po upadku powstania listopadowego jesienią 1831 r. tysiące byłych powstańców walczących w Królestwie Polskim przeciw wojskom carskiej Rosji szukało schronienia w Galicji, ale też na dworach szlachty węgierskiej, w powiatach przygranicznych z Galicją oraz na terenie Siedmiogrodu, m.in. w Nagyenyed. Spośród licznej grupy niedawnych powstańców przebywających na terenie Galicji, wielu zaangażowało się w działania konspiracyjne i partyzanckie, mające na celu przygotować nowe powstanie przeciwko znenawidzonej Rosji. Konsekwencje tych wydarzeń były dla nich często bardzo dramatyczne. Aresztowania, wielomiesięczne procesy, wyroki skazujące na długoletnie więzienia i pobyt w osławionych twierdzach.

„Bohaterami” niniejszego tekstu są dwaj żołnierze insurekcji 1830/1831 r., którzy w wyniku represji popowstaniowych zostali przymusowo wciągnięci do armii rosyjskiej i skierowani w głąb Rosji, ale po dezercji z transportu znaleźli schronienie w Galicji. Tu ciesząc się zaufaniem i szacunkiem swych niedawnych towarzyszy broni, zostali wtajemniczeni w prace konspiracyjne. Obydwaj – Adolf Roliński i Ludwik Księżopolski, zdecydowali pójść na współpracę z władzą austriacką i denuncjowali swych współpracowników, znajomych, przyjaciół i dobroczyńców, ale też obcych i przypadkowych ludzi, mając nadzieję na „wdzięczność” i pomoc ze strony Wiednia. Poprzez historie dwóch zdrajców, ale też dramatyczne dzieje ich ofiar, autorka starała się ukazać mechanizm działania ówczesnych organów śledczych oraz faktyczne oblicze austriackiego wymiaru sprawiedliwości na terenie Galicji w latach 30. XIX wieku.

AGNIESZKA KAWALEC

The traitors: Adolf Roliński, Ludwik Księżopolski – and Galician jurisdiction in the 1830s

After the suppression of the 1830/1831 or "November" war of independence, in autumn, thousands of soldiers, who had fought against the tsarist Russian army on the territory of the Kingdom of Poland, were seeking refuge in Galicia, in the noble mansions of the Hungarian counties bordering Galicia and in Transylvania, for example, in Nagyenyed. Many of the former freedom fighters who found a new home in Galicia joined underground conspiracy movements and partisan groups which were planning a new revolt against much hated Russia. Often, these events led to serious consequences, like arrests, several-

month-long legal proceedings, years of prison terms and incarceration in notorious prison fortresses.

The „heroes” of the paper were soldiers during the 1830/31 Polish war of independence who, as part of the retaliation after the suppression, were forced to enrol in the Russian army and sent to distant provinces in Russia. They managed to escape and find refuge in Galicia. There, surrounded by the respect and trust of their former brothers in arms, they joined the underground movement. Two of them, Adolf Roliński and Ludwik Księżopolski decided to collaborate with the Austrian secret police and gave up their partners, acquaintances, friends and benefactors associated with the conspiracy – they went as far as to randomly name persons unknown to them in the hope of Vienna's „gratefulness” and help in exchange. Through the story of the two traitors and the personal dramas of the victims, the author aims to present how the investigative bodies of the era operated and to show the Austrian jurisdiction in Galicia in the 1830s in its true colours.



EWA BERES

Az 1846 és 1849 közötti időszak eseményei Krosnóban és környékén

Krosnónak és környékének lakosai Lengyelország felosztottságának idején minden lengyel földön lejátszódó eseményében tevékenyen részt vettek. Küzdöttek előbb az 1794-es Kościuszko-felkelésben, majd az 1830–1831-es szabadságharcban.¹ A 19. század folyamán Krosnóban és környékén számos fontos esemény zajlott le: az 1846-os krakkói nemesi demokrata felkelés és a császárpárti parasztfelkelés, valamint a Népek Tavasza. Ezeket megannyi tényező keltte elő, többek között azok az elemi csapások, amelyek 1843 és 1845 között nem kímélték Galíciát, és még súlyosabbá tették a parasztság amúgyis nyomorúságos állapotát. Ide számíthatók az árvizek, a háziállatokat pusztító járványok és a rossz termések. 1845-ben írta a hivatalos újság, a *Gazeta Lwowska*: „A Dunajec, a Visztula és a Wysłoka folyók mentén élő szegény parasztság helyzete leírhatatlanul nehéz, oly nyomorúság sújtotta őket, hogy egész falvak kóboroltak a feljebb fekvő vidékeken kolduskenyéren élve, s a gabona, a krumpli ára [...] 60 százalékkal vagy annál is feljebb szökött. Ehhez kapcsolódott még az egész Európát sújtó burgonyavész. [...] A kikapált krumpligumó szerfelett apró, ízetlen, természet-rágtá, amelyet már a rothadás is kikezdett.”² Ezekről az eseményekről jegyezték fel 1845 júliusában a krosnói Kapucinusok Krónikájában is: „A medrűkből kilépő Visztula és a San, meg a többi folyó is borzalmas károkat okozott partmenti lakosoknak.” Ugyanezen év novemberében a következő olvasható a Krónikában: „Ínséges, természetlen esztendő, az élelmiszercikkek drágák, [...] a föld termékei megrohadnak, mindenütt szörnyű éhínség.”³ A leírt elemi csapások és az azokat kísérő éhínség, valamint a növekvő feudális kizsákmányolás és elnyomás fokozták a parasztok elégedetlenségét, akik mind elenségesebben viszonyultak a nemesi udvarházakhoz. Ezzel egyidejűleg a különféle konspirációs szervezetek egész Galíciában mind intenzívebb agitációs munkába kezdtek, aminek célja a felosztások mindhárom lengyel területét átfogó össznemzeti felkelés lett volna.

Krosnóban és környékén 1845-től folytak a felkelés előkészületei. Ahogy Władysław Kucharski írta: „Már augusztusban vásárolták a fegyvereket, kovácsolták a kaszát és faragták a kaszanyelet, élesítették a szablyát, öntötték a golyót és készültek a télre – a nagy vadászatra. Csendben, mellékutakon eljutva gyülekezett a nemesség Polankában Tytus

¹ *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów*. Wybór tekstów źródłowych. Oprac. M. Tyrowicz. Kraków–Wrocław, 1956. 41.; Babinetz, P.: *Ocalić od zapomnienia. Stary cementarz w Krośnie*. Materiały z wystawy, która odbyła się w Muzeum Podkarpackim w Krośnie w 2002 r.,; Kosiek, A.: *Stary Cementarz*. Podkarpackie, 1974. No. 16. 6.

² Szewczuk, J.: *Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772–1848*. Lwów, 1939. 176.

³ Archiwum Prowincji Krakowskiej oo. Kapucynów (a továbbiakban: APK oo. Kapucynów). syg. 16. Chronologia Klasztoru oo. Kapucynów w Krośnie, Księga druga (1837–1903) 10–13.

Trzeciecinél, Komborniában Feliks Urbańskinál és másoknál, akik sokan voltak.”⁴ A környékbeli nemesség fegyvert és lőszert vásárolt, Miejscében lisztet raktározott kenyérsütéshez, s mindenütt a felkelésről és a parasztok felszabadításáról beszéltek. E tevékenységbe gyakran bekapcsolódtak egyházi személyek is. A környékbeli papok a felebaráti szeretetre hivatkoztak, fegyvert gyűjtöttek, „Jan Puchalski atya, krosnói vikárius pedig puskaport raktározott a parókian.”⁵ A továbbiakban így folytatja Kucharski: „Általános volt az előkészület, mert nemcsak a nemesség, hanem a szolgaszemélyzet, a polgárok és bérlők, intézők és erdészek, továbbá a mandatáriusok is fegyverkeztek és gyűjtötték a híreket, a felkelésre szólító felhívás pedig bejárta az egész vidéket, s már csak arra vártak, kinek a parancsára pontokat azt elkezdni. Bizony voltak olyanok is, akik terveket vázoltak, kijelölték a gyülekezési pontokat, és megragadták az erős, bár a nagyközönség számára láthatatlan kormánykereket.”⁶

A lengyel demokraták Krosno vidékén már 1845-től ténylegesen aktív tevékenységet folytattak. 1844 végén Edward Dembowskit és Franciszek Wiesiołowski bízta meg Nyugat-Galícia megszerzésének feladatával, míg Teofil Wiśniowski a San folyótól keletre eső területeken kellett volna agitációt folytatni.⁷ Dembowski Teofil Berwińskivel együtt arra törekedett, hogy kapcsolatot teremtsen a kisnemességgel, az udvari hivatalnokokkal, tisztviselőkkel, tanítókkal, kántorokkal, s olyan bizottságokat is alapított, amelyek összeesküvő tevékenységet folytattak. A jaslói és krosnói körzetek forradalmi ágense Feliks Bolechowski erdész volt, 1846 február derekán történt letartóztatása után pedig Franciszek Wolański, a Glinik Mariampol-i Wincenty Pol útirajzainak, feljegyzéseinek illusztrátora. Az ágensek Demokratikus Kátét terjesztettek, fegyvert és pénzt gyűjtöttek a felkelésre.⁸ Wolański Jasło és Sanok között tevékenykedett, „megjelent a nemesi udvarházakban [lengyel – K. I.], kárpátaljai városokban és kisvárosokban nemegyszer éjfélkor, hogy éberségre ösztökéljen, s a honpolgári kötelességekre intsen.”⁹ Krosnóban kiemelkedő szerepet játszott Marcell Myszkowski, az élelmiszerkereskedő és bolttulajdonos, egykori ulánus altiszt. Azt tervezte, átkel Magyarországra, hogy egykori ezredével kapcsolatot teremtsen. Erre az útra azonban nem került sor, s Myszkowski azzal foglalkozott, hogy felkelésre szólító felhívásokat küldjön szét, és segítse a felkelő-ügynököket a kapcsolatteremtésben. Amikor nem sikerült az a kísérlet, hogy lerohanják Duklát, ahol két század gyalogos tartózkodott, s feltöltött katonai gabonaraktárak és pokrócraktárak álltak, elhatározták, hogy Jasło ellen indítanak támadást. E célból akartak Turzában és Krosnóban csapatokat összevonni. E vál-

⁴ Kucharski, W.: *Rozruchy lutowe w Jasielskim*. Odbitka z „Gezety Sanockiej”, Sanok, 1908. 2.

⁵ Kucharski: *Rozruchy lutowe w Jasielskim*, 3.

⁶ Kucharski: *Rozruchy lutowe w Jasielskim*, 4.

⁷ Schnür-Peplowski, Stanisław: *Życie za wolność. (Opowieść z przeszłości Galicji)*. Lwów, 1897. 66.; Wiesiołowski: *Pamiętniki z r. 1845–1846*. In: *Pamiętniki spiskowców i więźniów galicyjskich w latach 1832–1846*. Oprac. K. Lewicki. Wrocław, 1954. 197.; *Wiosna Ludów. Teksty i materiały źródłowe*. Warszawa, 1953. 391–398.; Stecka, M.: *Edward Dembowski*. In: *Polski Słownik Biograficzny (a továbbiakban: PSB) Vol. 5*. Kraków, 1939–1946. 85–86. Teofil Wiśniowski: galíciai összeesküvő, a Lengyel Demokrata Társaság emisszáriusa, Franciszek Wiesiołowski: Tarnów környéki földbirtokos, a demokratikus galíciai összeesküvés résztvevője, Teofil Berwiński: a költő, politikus és katona Ryszard fivére.

⁸ Żychowski, M.: *Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji*. Warszawa, 1956. 132.; [Nabielak, Robert:] *Spiski i ruchy w Galicji*. Część druga: 1846 r. (Gazeta Wiejska 1867) In: *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów 1772–1849*. 185–187.

⁹ Kucharski: *Rozruchy lutowe w Jasielskim*, 4.

lalkozást Mieczysław és Bolesław Darowski, Turza tulajdonosai irányították volna.¹⁰ 1846. február 20-án Krosnába érkezett Franciszek Wolański, és Marcell Myszkowski lakásában megfogalmazott egy felhívást, amelyben a felkelés kirobbanásának dátumául az 1846. február 21-ről 22-re virradó éjszakát tűzték ki. Jasło megrohanásának tervében is megállapodtak. E felhívást a krosnói kincstári hivatal ajtajára is ki akarták szögezni.¹¹ Wolański elrendelte, hogy a kijelölt helyekre irányítsanak szekereket, gyűjtsenek össze fegyvereket és élelmet. Maga Komborniába ment, ahol Feliks Urbański udvarházát jelölték ki találkozási pontnak. Ott már egy hete gyülekeztek a környékbeli összeesküvők, s mindenre felkészülve élelmet halmoztak fel, „az udvarház cselédszobájában éjjel-nappal sütötték a kenyeret, s ehhez a falu tízegynéhány asszonyának segítségét is igénybe vették”.¹² Másnap tízegynéhány összeesküvő indult el Komborniából Wzdów felé. Maga Feliks Urbański emlékiratában így számolt be erről az eseményről: „Miatán Krosnából Komborniába érkeztem, tízegynéhány lovasszánt találtam az udvaron, s az előtérbe lépve pedig rengeteg fegyvert. Két ember közölte: holnap, azaz február 20-án kitör az össznémeti felkelés. Íme, itt a Forradalmi Kormány proklamációja, olvasd fel a pitvarban várakozó községi hivatalnak. Elmondtam, hogy az én meghatalmazottam Tarnówból rendkívül szomorú híreket hozott, s most nem a felkelésről van szó, hanem arról, hogy ki-ki mentse az életét. Megbízottam elmesélte az itt összegyűlt uraknak mindazt, amit saját szemével látott Tarnówban. Kijelenttem, hogy legjobban azt tesszük, ha elmegyünk Sanokba, ahol minderről meggyőződhetünk. Beleegyeztek. 20-án napfelkeltekor elindultunk a szánokon – az út Haczówba vezetett. Itt tudtuk meg, hogy az első emisszáriust, Goslart a parasztok elfogták s gúzsba kötve gyötrik a kocsmában.”¹³ Nekik sikerült ezt elkerülniük, és Trześniówon át eljutottak Wzdówba, ahol mindnyájukat letartóztatták.¹⁴

Sajnos, a tarnóvi eseményeknek a krosnói kerületbe eljutott híre megakadályozta a felkelés kitörését, amelyre a parasztmozgalom is bénítóan hatott.¹⁵ Urbańskit összeesküvő társaival együtt elfogták és Sanokba vitték.¹⁶ A Népek Tavaszáig tartották börtönben. Franciszek Wolańskit, aki nőnek öltözve akart Magyarországra szökni, egy parasztórség Krosno előtt elfogta, és a kerületi központba vitte.¹⁷ Február 19–20. között a jasłói parasztok több mint száz embert hurcoltak a kerületi központba,¹⁸ Sanokban pedig 251 személyt tartóztattak le.¹⁹

A parasztdúlásnak hívott paraszti mozgalom Bochnia, Tarnów, Újszandec, Jasło és Sanok környékére terjedt ki, de kisebb mértékben Rzeszów, Wadowice és Sambor környékét is érintette. Hivatalos jelentések szerint a parasztok egész Galíciában 430 udvarházat

¹⁰ Homola, I: *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*. In: *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*. t. 1.: do roku 1918. red. Garbacik, J., Kraków, 1972. 244.; *Rok 1846 w Galicji. Materiały źródłowe*, 74–75.

¹¹ Kucharski: *Rozruchy lutowe w Jasielskim*, 8.

¹² Pigoń, Stanisław: *Z Komborni w świat. Wspomnienie młodości*. Kraków, 1957. 37.; *Rok 1846 w Galicji. Materiały źródłowe*, 79.

¹³ Rymar, S.: *Haczów. Wieś ongiś królewski (1350–1960)*. Kraków, 1962. 194–195.

¹⁴ Rymar: *Haczów. Wieś ongois królewski (1350–1960)*, 195.

¹⁵ Kieniewicz, Stefan: *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku*. Wrocław, 1951. 164.

¹⁶ *Rok 1846 w Galicji. Materiały źródłowe*. Zebrali i opracowali J. Sieradzki i C. Wycech. Warszawa, 1958. 80.

¹⁷ Kieniewicz: *Ruch chłopski*, 164.; Homola: *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*, 245.

¹⁸ Żychowski: *Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji*, 183. Stefan Dembiński 169 letartóztatotról tud.

¹⁹ Ostaszewski-Barański, K.: *Krwawy Rok (1846)*. Złoczów, 1897. 176.

fegyvereztek le, és több mint ezer embert gyilkoltak meg a nemesek, hivatalnokok és bérlők közül.²⁰ Legtöbbször a tarnóvi és bochniai kerületben estek áldozatul a parasztság megmozdulásának.²¹ A cséphadarókkal, villákkal, kaszákkal, fűrészekkel felfegyverkezett parasztsztrálok felöltötték az udvarházakat, összetörték azok berendezését, elvitték a vetőmagot és az állatokot, valamint megsemmisítették az udvarral szembeni tartozásukat dokumentáló iratokat. Az udvarházak tulajdonosait és családját a szolgaszemélyzettel együtt megölték vagy átadták a hatóságoknak. Ezért pénzbeli térítést kaptak, mondván, az az előfogatokért vagy szolgálataikért jár.²² Ezt követően attól tartva, hogy a parasztdúlás nagy parasztfelkeléssé alakul át, az osztrák közigazgatás fellépett a parasztmegmozdulások ellen. A galíciai eseményekről szóló hivatalos hírek már 1846. február 20-án eljutottak Lembergbe. A kormányzósági hatóságok egész Galiciát ostromállapot alá helyezték, és elrendelték a letartóztatásokat.²³ A parasztság nem volt szervezett, s a Pilzno környéki Smarzówból származó Jakób Szelán kívül nem rendelkezett nagyobb tekintélynek örvendő vezetővel. Szelának 33 Jasło környéki és 17 Tarnów környéki falu engedelmeskedett. Az eddig kutatások szerint az ő vezetésével 30 udvarházat pusztítottak el és 48 személyt öltek meg.²⁴ Szela kísérletet tett a parasztság megszervezésére – táborokat hozott létre és parasztországokat állított fel, s a lembergi kormányzósághoz fordulva a jobbágyi szolgáltatások mérséklését és a falvak helyzetének jelentős könnyítését kérte. Az ilyen irányú tevékenysége miatt nyugtalan hatóságok Szelát 1846. április 20-án letartóztatták, majd családjával együtt Bukovinába telepítették le, ahol 1866-ban halt meg.²⁵

A parasztmozgalomban számos Krosno környéki falu részt vett: Żarnowiec, Potok, Krościenko Wyżne, Krościenko Niżne, Czudec, Odrzykoń, Polanka, Jablonica, Malinówka, Kombornia, Budzyń, Targowiska, Jedlicze, Kozuchów, Męcinka.²⁶ Általában véve itt mindez nem nyilvánult meg olyan kíméletlen formában, mint a tarnóvi kerületben. A Komborniaiban elfogott urakat a Wytrząska (Cserdító – K. I.) nevű kocsmába szállították, ott félholtra verten hideg vízzel lelocsolva kitétték őket a fagyra, majd mindnyájukat a kerületi központba: Sanokba vagy Jasłoba szállították.²⁷ Dembiński pap számol be arról az eseményről, amelynek színhelye az Urbańskiakhoz tartozó falu, Haczóv volt:²⁸ „Haczóvba, amelynek közösségéről az a meggyőződés alakult ki, hogy támogatja a felkelést, Goslart küldték, hogy a tettek mezejére lépjenek. Február 20-án érkezett oda. [...] A pap [...], akihez (Gerard Lech) ment, elárulta őt, és felszólította a parasztsztrálokot, hogy fogják el őt. A plébániát hirtelen körbefogták, s a parasztsztrálok pillanatnyi habozás nélkül Goslarra vetették magukat, és sűrű ütlegek közepette magukkal vitték. Ruházatától és lábbelijétől megfosztva

²⁰ Kieniewicz: *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku*, 259.

²¹ Kieniewicz szerint a tarnóvi kerületben 750 személy veszett oda (i. m. 250–258.), más források szerint 423, míg a bochniai kerületben 69 a lemészároltak száma.

²² Łoziński, B.: *Szkice z historii Galicji w XIX wieku*. Lwów, 1913. 245–246.

²³ Żychowski: *Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji*, 194.

²⁴ Żychowski: *Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji*, 216–217.; *Działalność Szeli, raport Strzelbickiego*. In: Kieniewicz, Stefan: *Rewolucja Polska 1846 roku*. Wybór i źródła. Wrocław, 1850. 192–197. Szela életrajzát lásd: Biblioteka Ossolińskich, rkps 6270/III, 117., nyomtatásban: *Rok 1846 w Galicji. Materiały źródłowe*, 301–310.

²⁵ Żychowski: *Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji*, 322–323.

²⁶ Dembiński, S.: *Rok 1846. Kronika dworów szlacheckich zebrana na pięćdziesięcioletnią rocznicę smutnych wypadków lutego*. Jasło, 1896. 98., 165., 170–172., 288–289.; Homola: *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*, 245.

²⁷ Pigoń: *Z Komborni w świat. Wspomnienie młodości*, 37.

²⁸ Trzeciecki, J.: *Pamiętki i wspomnienia z ziemi sanockiej*. Krosno, 1907. 107.

félmeztelenül vonszolták végig a havon, bele-belerugdalva s cséphadarókkal, botokkal oda-odasózva neki. Imígyen bánva vele érték el a kocsmát, ahol egy másik fogollyal összebilin-cselték.” Ott tovább verték őket, szemükre hányva, hogy „a lengyelek a parasztokat ki akarták irtani, különösen az asszonyok szájából hangzottak furcsán ezek a vádak, akik zokogva kiáltozták: »mi rátok dolgozunk, te meg le akartatok mészárolni bennünket.«” A megkín-zott Goslart a többi megkínzott fogollyal együtt a sanoki börtönbe szállították.²⁹

A nemesi udvarházak megrohanása során azok kirablására és az ott lévő javak elpusztít-tására is sor került, mint ez a Krosnával szomszédos Polánkában is történt, amely Tytus Trzecieski tulajdona volt. E helysége, ahol a geográfus és költő, Wincenty Pol feleségével és gyermekeivel, valamint Józef nevű testvérével, a krosnói orvossal vendégeskedett, a környékbeli falvak – Odrzykoń, Turaszówka és Białobrzegi – parasztjai támadtak rá. Az esemény időpontja vasárnap reggel volt, amikor az udvarházban vendégeskedők – a krosnói templomba készülve – éppen reggeliztek. „A házigazda, akinek meg sem fordult a fejében a rablótámadás eshetősége, kirohant a gangra, s az ott mind nagyobb számban gyü-lekező parasztokat a tömeges és lármás megjelenésük oka felől kérdezi, annál inkább is, merthogy idegen községekből jöttek ide. A császár parancsára jöttünk, felelték, azért, hogy az itt fellelhető fegyverek és lengyelek után átkutassuk a házat.” Trzecieskit és a Pol-fivéereket a parasztok megkötözték, és nekiálltak a ház kirablásának. A fiatal házaspár ele-gánsan berendezett rezidenciájából semmi sem maradt, az ezüstöt és a kisebb bútorokat szétlopták, az ajtókat, ablakokat és a nagyobb bútorokat összetörték, s a pincében lévő bort megitták. Ezt követően elhatározták, hogy a lefogottakat a jaslói sztarosztaságra viszik. Tytus Trzecieskit a bátyja, a Gorajowicéből származó Franciszek kiszabadította a hóhérse-gédek kezéből. A Pol-fivéereket a parasztok Jaslóba szállították.³⁰ Wincenty Pol, aki rövid időre éppen barátjánál, Polánkában tartózkodott, 1840-től a Gorlice közelében fekvő Mariampolban lakott. Innen kiindulva járta be a Kárpátokat és a Tátrát, s itt dolgozta fel a lengyel földek földrajzát és néprajzát. Összegyűjtött munkái vele voltak Polánkában, emiatt az is mind áldozatul esett a pusztításnak. Maga a kárvallott így emlékezett erről: „Az ezüst-ben, fehérműben, bundákban, ruházatban, kocsikban, porcelánokban, üvegholmikban és az ehhez hasonlóknak, valamint a könyvekben, térképekben, értékes kutatóeszközökben el-szenvedett kár meghaladta a 6 ezer lengyel zlotyt. [...] A legnagyobb veszteséget azonban kézirataim, jegyzeteim, rajzaim megsemmisülése jelenti, amelyek kilencévi kutatómunkám és ötévi tudományos utazásaim eredményei voltak.”³¹ Wincenty Polt Jaslóból Lembergbe szállították, ahol több hónapot töltött börtönben. Az *Ossolineum* munkatársai járultak hoz-zá szabadon bocsátásához,³² Pol soha többé nem tért vissza Mariampolba, s udvarháza az enyészeté lett.³³

A parasztok fentebb leírt viselkedése az osztrák hatóságok számlájára írható. A jaslói sztaroszt, Stanisław Przybylski egyenesen szította az ilyesfajta viselkedés tüzeit, amint ezt az alábbi leírás is tanúsítja: „Jaslóban három polgár hallotta, amint a kormánybiztos rész-

²⁹ Dembiński: *Rok 1846*, 165 – 166.; Tyrowicz, Marian: *Zarys życia i materiały biograficzne*. Warszawa, 1953. 60–68.

³⁰ Dembiński: *Rok 1846*, 280–281.; Szujski, J.: *Tytus Trzecieski. Wspomnienie pośmiertne*. Kraków, 1894. 10.

³¹ Pol, Wincenty: *Pamiętniki*. Oprac. K. Lewicki. Kraków, 1960. 330.

³² Pol: *Pamiętniki*, 310.

³³ Hanik, J. – Rosnowska, J.: *Wincenty Pol*. In: PSB, XXVII/2. z. 113. Wrocław Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1982. 255–263.; Zubrzycki, T.: *Rzeź galicyjska*. Stanisławów, 1910. 14.; Dembiński: *Rok 1846*, 287.; Ostaszewski-Barański: *Krwawy Rok (1846)*, 166–167.

letes eligazítást tartott a parasztnak, hol és miként raboljanak. A biztos mindig e szavakkal fordult a parasztnak: »A kormány számít rátok, bízik benne, hogy a lázadókat elfogjátok«, amikor pedig az egyik paraszt megkérdezte, hogy ellenállás esetén mit tegyenek az illetővel – az volt a kurta válasza: »öljétek meg.«³⁴ Egyes helységek másféle magatartást tanúsítottak. Néhány Krosno környéki faluban, amelyeket a jaslói sztarosza mintaszervezetnek minősített, az összeesküvésbeni részvétellel gyanúsított tulajdonosokat letartóztatták ugyan, de javaikhoz nem nyúltak. Ilyen falvak voltak: Targowiska, Jaszczew, Redlicze, Męcinka, Kozuchów, Trzcinica.³⁵ Előfordult az is, hogy a földesuraknak segítséget nyújtottak a parasztnak. Így például Kombornia tulajdonosának felesége, Emilia Urbańska az egyik iskrzyniai parasztportán talált menedéket.³⁶ Parasztnak segítettek a Chłędowski-családnak is, amely akkoriban Nowotaniecban bérelt birtokot. Kazimierz Chłędowski elbeszélése szerint a falu parasztszjai „megelőzték az idegen csürhét, megjelentek az udvarházban, s mondták apámnak, hogy veszély fenyegeti, üljön velük szekérre, s ők elviszik Sanokba, a kerületi központba. »Így magának semmi baja se lehet, s a ház asszonya a gyermekkel otthon maradhat, mert a közösség megvédi őket az idegen parasztnaktól.« Így is történt.³⁷

Arra, hogy az események ily fordulatot vettek, a földesurak és a papok is meghúzták a vészharangot. Antoni Ujejski atya, a Krosnával szomszédos Krościenko Wyzne plébánosa megpróbálta visszafogni a parasztnak, kérve-kérte, hogy ne veszítsék el a józan eszüket. Erről tanúskodik alábbi bejegyzése a plébánia krónikájában: „Éppen február 20. volt az a nap, amikor Iskrzynia tulajdonosa Feliks Urbański a komborniai nemesek, hivatalnokok és szolganépek élén hajnalban átlépte a település határát. Iskrzynia népessége, amelyet már egy éve azzal riogattak, hogy a nemesek ki fogják irtani, arra gondolván, hogy íme, ütött a végórja, otthonát odahagyva az itteni lakosokkal együtt a plébániára menekült. Miután misét mondtam, s meghallgattuk a szentgyónást, beszédet intéztem hozzájuk a gangról, bizonygatva, hogy a nemességnek esze ágában sincs bántani őket, menjenek nyugodtan haza. Látszólag mintha megnyugodtak volna szavaimra, mert hirtelenjében mindenki szétszéledt, s hazament. 67 ember azonban az említett Urbańskit megrohanta és elhurcolta magával.³⁸ Azoknak a napoknak a légkörét találóan írja le Dukla földesura 1846. április 1-jén: „Öt hete élünk félelemben, elárasztanak az erőszakoskodásokról és anarchiáról szóló hírek. A kormányzati rend megszűnt, a jog érvényét veszítette, a parasztnak felmondják kötelezettségeiket.³⁹ A krosnói polgárokat is megrettentette az események alakulása, és küldöttséget menesztettek Bécsbe az udvari kancelláriához.⁴⁰ Az osztrák hatóságok úgy döntöttek, erőt alkalmaznak a parasztsággal szemben. Április derekán 55 ezer főnyi haderőt vontak össze Galíciában. 1846 márciusában Krosnába érkeztek a Reiss nevű jaslói sztarosza által mozgósított katonai osztagok, amelyek feladata a községek lecsillapítása lett volna. A támadások és rablások apránként abbamaradtak, de a parasztnak megtagadták az úrdolgát, s ez az osztrák katonaság újabb fellépését vonta maga után; faluról falura járva kényszerítették a parasztnak munkára. Ez az akció hat hét alatt 170 falura terjedt ki.⁴¹ Stanisław Pigoń így

³⁴ Ostaszewski-Barański: *Krwawy Rok (1846)*, 161.

³⁵ Dembiński: *Rok 1846*, 252., 394.; Homola: *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*, 245.

³⁶ *Rok 1846 w Galicji*, 165.

³⁷ Chłędowski, Kazimierz: *Pamiętniki. Galicja 1834–1880*. Kraków, 1957. Vol. I. 69–70.

³⁸ *Rok 1846 w Galicji*, 164.; Homola: *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*, 246.

³⁹ *Rok 1846 w Galicji*, 21.

⁴⁰ Kieniewicz: *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku*, 77.

⁴¹ Buszko, Józef: *Region jasielski w latach 1772–1859*. In: *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*. Kraków, 1964. 348–349.; Homola: *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*, 246.

írt ezekről az eseményekről: „A parasztdúlás után új borzalom hatotta át a falut: a pacifikáció. A kormány véstörvényéseket állított fel, amelyek az udvarházakban berendezkedve bűnöst és ártatlant egyaránt kíméletlenül maga elé citált és visszakényszerített a robotba. [...] A parasztdúlás után [...] hosszú időn át árva gyerekek, ezen év áldozatai kódrogtak a falvakban. [...] Néhány napi váltakozással más és más portára esett elszállásolásuk és élelmezésük kötelessége. Hátikosarakban vitték őket szomszédtól szomszédig. Elhanyagoltak, rongyosak, tetvesek voltak, nyomorra és koldussorsra ítélve tengették életüket, míg meg nem haltak vagy annyira fel nem nőttek, hogy a gazdaságokban munkát vállalhattak vagy szolgálul elszegődhettek valahová.”⁴²

Az 1846–1847-es terméketlen esztendő újabb éhínséggel és járványokkal köszöntötte be. Különösen súlyosnak mutatkozott 1847 aratás előtti időszaka, amikor az emberek öszes élelmiszertartalékaik és jószágaik eladására kényszerültek. Ahogy Emilia z Jabłonowski Skrzyńska naplójában feljegyezte: „Közeledik a tavasz, de senki se örül neki, mindenkinek fáj a szíve, mert az országban szörnyű éhínség tombol, s az emberek képtelenek túlélni nyomorú helyzetüket.”⁴³ Emiatt, valamint a tífusz- és a pestisjárvány következtében tömegestül haltak meg az emberek. Nem egy faluban a lakosság fele elhalálozott. Magában Komornóban és Wola Komborskában 1847-ben 430 személy halt meg – elsősorban éhínség következtében. Krosnában viszont ugyanebben az esztendőben hideglelés vitt el 270 személyt.⁴⁴ Tetten érhető azonban olyan „hihetetlennek tetsző esetek is, amelyek során az anyák megölték gyermekeiket, és emberhúst fogyasztottak táplálékul”.⁴⁵ A kapucinus atyák krónikása az 1847-es esztendőt összegezve feljegyezte, hogy „ez az egész esztendő siralmas volt [...]. A járvány szünet nélkül tombol, az óriási és szörnyű, aligha századok óta nem tapasztalt halandóság különösen a falut sújtja. Ehhez még pusztító éhínség is társult, így mindenütt jajgatás, sírás, könnyözön.”⁴⁶

Az 1846-os lengyel események beharangozói voltak a Népek Tavaszaként ismert forradalmi hullámnak, amely két évvel később egész Európát elárasztotta. Ennek során Krosnában, akárcsak a többi galíciai városban, Nemzeti Gárda alakult. A gárdaalakítás engedélyezésére már az 1848. március 14-én kelt császári rendelet is utal.⁴⁷ A március 19-én kelt lemergi felirat 6. pontja szól annak szükségességéről, hogy „a városokat a lehető legsürgősebben fel kell fegyverezni a béke és a rend fenntartása, valamint a személy- és vagyonbiztonság megóvása érdekében”.⁴⁸ A lemergi felirat Bécsben történt átszerkesztése után a nemzeti gárdát „az egész országban a bizottság által jóváhagyott kívánalmaknak megfelelő szélesebb alapon” szándékoztak megszervezni.⁴⁹ A gárda szervezését Lembergben Stadion kormányzó 1848. március 19-én engedélyezte.⁵⁰ A nemzeti gárdát az 1848. március végén

⁴² Pigoń: *Z Komborni w świat. Wspomnienie młodości*, 38–39.

⁴³ *Dzienniki Emilii z Jabłonowskich Skrzyńskich*, nr 67. 1847. március 7-én kelt bejegyzés. b. nr s., Zbiory Muzeum Podkarpackiego w Krośnie.

⁴⁴ Archivum Parafii św. Trójcy w Krośnie, a szerző által összeállított számadat, amelynek forrása a *Liber Mortuorum pro civitate Krosno cum suburbis*, t. 2: 1833–1849.

⁴⁵ *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów*, 204.

⁴⁶ APK oo. Kapucynów, 16.

⁴⁷ Stolarczyk, Marian: *Galiczyjska Gwardia Narodowa w 1848 r.* In: *Galicja w 1848 roku*, t. 12: *Galicja i jej dziedzictwo*, Rzeszów, 1999. 75.

⁴⁸ *Adres Lwowski, 18–19 marca 1848*, Ossolineum, rkps 7229, 135–136. In: *Rok 1848 w Polsce. Wybór i źródeł*. Wrocław, 1948. 201.

⁴⁹ Schnür-Peplowski, Stanisław: *Z przeszłości Galicji*. Lwów, 1895. 497–505. In: *Rok 1848 w Polsce*, 227.

⁵⁰ Zawadzki, W.: *Dziennikarstwo w Galicji*. Lwów, 1878. 19–31. [In:] *Rok 1848 w Polsce*, 197.

kiadott *Szervezési statútum* hatálya alapján állíthatták fel. Ez a városokban, kisvárosokban és az ezernél több lelket számláló falvakban tette lehetővé a gárdák szervezését. A statútum szabta meg a gárdának és tagjainak kötelességeit is. Fel kellett készülniük a katonaelet fázisaira, ismerniük kellett a gyakorlatozás előírásait, meg kellett ismerni a fegyvert és a fegyverforgatást, s kötelesek voltak „minden erővel fenntartani az egységet, az egyetértést és a testvéri szeretetet”. A nemzeti gárda megalakítását a statútum vidéken a sztarosztákra, a városi előljáróságokra, a városi tanácsokra és a helybéli tisztekre bízta. Mint rendőri és belbiztonsági erő a sztarosztáknak és azon városok polgármestereinek alárendelve működött, ahol a kérdéses alegységeket létrehozták. A vezénylés következő fokán a kormányzó vagy a galíciai osztrák hadtest főparancsnoka és a belügyminiszter állt. A gárda zászlóaljainak és századainak közvetlen parancsnokai lengyel tisztek és altisztek voltak. A demokraták többsége a gárdára eljövendő felkelő hadseregeként tekintett.⁵¹ A gárdában a nagykorú polgárok tartoztak önkéntesen szolgálni – az iparoslegények, napszámosok és a szolgaszemélyzet kivételével. A gárdistáknak maguknak kellett fegyverzetükről, egyenruházatukról és felszerelésükről gondoskodniuk. A szegényebb sorúak számíthattak a közösség támogatására.⁵² A gárdisták sötétkék, málnavörös-hajtokás egyenruhát hordtak, magas négyszögletű csákójukat ezüst sas díszítette.⁵³ A gárda szervezése zökkenőmentesen zajlott, mivel önkéntesekben nem mutatkozott hiány. Ezek száma Lembergben ötezer fő körül mozgott, „de az ország más részein sem volt olyan város, ahol százakra ne rúgott volna a számuk”.⁵⁴ Jaslóban például már 1848. június 28-án egy 160 főből álló osztag tette le az esküt.⁵⁵ Sanokban is alakult nemzeti gárda.⁵⁶ Krosnában Jan Łagoński patikus, a városi választmány tagja állt kapitányi rangban a század élén, amelynek főhadnagya egy Kamiński nevű egyén volt.⁵⁷ A gárda inspektorának tisztét Antoni Jeziorański, az 1830–1831-es szabadságharc hivatásos katonája töltötte be, aki annak hírére jött lengyel földre, hogy Galíciában lengyel hadsereg alakul. 1848 októberében jelent meg Krosnában, ahol rokonánál, a helybéli orvosnál, a magyar származású Juliusz Kállay doktornál vendégeskedett. Jeziorańskinak az volt a feladata, hogy a Magyarországra tartó fiatalokat útjukban segítse, és a harmincegynéhány gárdista kiképzésében részt vegyen. Ebben Kalicki is segítségére volt, aki szintén részt vett az 1830–1831-es szabadságharcban.⁵⁸ Jeziorański említést tesz emlékiratában egy ulánusosztagról is, amely a környékbeli nemesekből alakult. Így ír erről: „Jól megülték lovat, s emellett a 2. ulánusezred egyenruháját viselték [...], de semmi több [...] a gyakorlat poharzatással kezdődött, aztán adomázással folytatódott, s ebédeléssel s

⁵¹ Stolarczyk: *Galicyjska Gwardia Narodowa w 1848 r.*, 78–79.

⁵² Kieniewicz, Stefan: *Galicja w latach 1846–1848*. [In:] *Wiosna Ludów na ziemiach polskich*, t. 1. Łódź, (é. n.), 314.

⁵³ Kieniewicz, Stefan: *Czyn polski w dobie Wiosny Ludów*. Warszawa, 1948. 88.

⁵⁴ Kieniewicz: *Czyn polski w dobie Wiosny Ludów*, 88.

⁵⁵ Kucharski, Władysław: *Wiosna Ludów w Jasielskiem, na podstawie rękopiśmiennych materiałów Franciszka Trzecieckiego i Rady Narodowej obwodu jasielskiego. Odbitek ze Sprawozdania Dyrekcji CK IV Gimnazjum za r. sz. 1910*. Lwów, 1910. 19.

⁵⁶ Opas, T.: *Sanok w okresie przedautonomicznym*. In: *Sanok. Dzieje miasta*. Red. F. Kiryk, Kraków, 1995. 331.; Ostaszewski-Barański, K.: *Rok żłudzeń (1848)*. Złoczów, 1901. 145.

⁵⁷ Mazurkiewicz: *Wiadomości historyczne*, 13.; *Provinzial Handbuch des Königreiches Galizien und Lodomerien für das Jahr 1848*. Lemberg, 319.

⁵⁸ Terlecki, M. H.: *Kadra wojskowa powstania styczniowego związana z Krosnem i regionem*. In: *Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*. Red. F. Leśniak. Krosno, 2002. Vol. 4. 372.; Kozłowski, Eligiusz: *Antoni Jeziorański*. In: *PSB*, Vol. 9. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964–1965. 215–216.; Kozłowski, Eligiusz – Wrzosek, M.: *Dzieje oręża polskiego 1794–1939*. Warszawa, 1973. 244–246.

egy pohár tokajival végződött!”⁵⁹ Amikor utasítás jött Krosnába Jeziorański letartóztatására és Lembergbe szállítására, Kállay segítségével Magyarországra távozott, ahol belépett az ott alakuló lengyel légió lovasságába.⁶⁰

A nemzeti gárda mellett 1848. április 13-tól működött a galíciai lengyel demokratákból Lembergben megalakult Nemzeti Tanács is, azzal, hogy a nemzet érdekeit képviselje. Hivatalos lapja a *Rada Narodowa* című újság volt. A Nemzeti Tanács néhány nappal létrejötte után Központi Nemzeti Tanácsá alakult át, amely hozzávetőleg 170 tagot számlált. Együttel kezdetét vette a vidéki láncszemek, vagyis a kerületi nemzeti tanácsok megalakítása is. Úgy tervezték, hogy ilyennek minden egyes körzeti központban létre kell jönnie. A kerületi nemzeti tanácsok a kisebb városokban, városkákban is létrehozták a maguk filiáját. Legfontosabb feladatuk az volt, hogy az országabló közigazgatás tevékenységét ellenőrizzék, a galíciai feliratokban megfogalmazott javaslatokat megvalósítsák, gyűjtések révén pénzalapokat teremtsenek, foglalkozzanak a nemzeti gárda alakításával kapcsolatos kérdésekkel, a különféle társadalmi rétegek, körök közvéleményét hatásosan formálják, és kapcsolatot tartanak a Központi Nemzeti Tanáccsal.⁶¹ 1848 áprilisában és májusában többek között Samborban, Stanisławówban, Bochniában, Újzandecben, Brezánban, Tarnopolban, Wadowicében és Jaslóban alakult Nemzeti Gárda.⁶² A tanácsoknak több tucat tagja volt, többségében nemesek, gazdag polgárok, értelmiségiek, egyházi személyek, ritkábban szegényebb városiak és parasztok. Minden filia-tanács egy tagot delegált a járási tanácsba, s minden kerületi tanács egy személyt küldött a Központi Nemzeti Tanácsba. A Központi Nemzeti Tanács jaslói képviselője Franciszek Trzeciecki volt, aki az ottani hét ügyosztály egyikében – az Országos Ügyek Osztályán fejtett ki tevékenységét.⁶³ A jaslói tanács az egyik legjobban megszervezett tanács hírében állt, amelynek egyik tagja, a földműves Wojciech Mercik még a Központi Nemzeti Tanácsban is szerepet vállalt, amelyet olyan tanácsokkal látott el, miként kell a parasztság bizalmát és támogatását megnyerni.⁶⁴ A krosnói Nemzeti Tanács a jaslói Nemzeti Tanácsnak volt alárendelve annak filiájaként.⁶⁵ Elnöke a már említett dr. Juliusz Kállay volt.⁶⁶ A városok forradalmi eseményei és a falvakban tapasztalható nyugtalanság hatására a környékbeli földesurak és a papok az áprilisban Jaslóban tartott járási gyűlésen dokumentumba foglalták, hogy május 3-án eltörlik a jobbágságot. Ezt a kötelezettségvállalást Franciszek Trzeciecki mellett többek között a polankai Tytus Trzeciecki, Karol Klobassa, Zręcin és Bóbrka tulajdonosa, a chlebnai Adam Stojowski, a frysztaki Konstanty Kiernicki, a makowski Tadeusz Wiktor, a wietrznai Otton Chłędowski, az

⁵⁹ *Pamiętniki Jenerala Antoniego Jeziorańskiego od roku 1848 do roku 1863*. Lwów, 1880. 15.

⁶⁰ *Pamiętniki Jenerala Antoniego Jeziorańskiego od roku 1848 do roku 1863*, 19–21.; Terlecki: *Kadra wojskowa powstania styczniowego związana z Krosnem i regionem*, 372.

⁶¹ Stolarczyk, Marian: *Działalność Lwowskiej Centralnej Rady Narodowej. W świetle źródeł polskich*. Rzeszów, 1994. 87–90.

⁶² Kucharski: *Wiosna Ludów w Jasielskiem*, 17.

⁶³ Kucharski: *Wiosna Ludów w Jasielskiem*, 18.; Batowski, Aleksander: *Dariusz wypadków 1848 r.* Rękopis przejrzał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył Marian Tyrowicz. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974. 148. Franciszek Trzeciecki a jaslói kerületben fekvő gorajowicei birtok tulajdonosa, a Művelődési Társaság alapítója és az 1861-es alkotmányozó gyűlés követe, a krakkói Kölcsönösen Biztosító Társaság kezdeményezője volt.

⁶⁴ Batowski: *Dariusz wypadków 1848 r.*, 213.

⁶⁵ Kucharski: *Wiosna Ludów w Jasielskiem*, 18.

⁶⁶ Mazurkiewicz, A.: *Wczoraj i dziś Krosna i ziemi krośnieńskiej*. In: *Księga pamiątkowa b. Szkoły Realnej, b. Gimnazjum, obecnie Liceum Ogólnokształcącego im. M. Kopernika w Krośnie*. Krosno, 1967. 7–18.

ustrobnai Henryk Kurdwanowski, Gąsiorowski atya, a jaslói plébános, Walenty Madejski atya, a dembowieci plébános írták alá.⁶⁷ Az emlékiratot a Krakóban napvilágot látó *Jutrzenka* című lapban tették közzé.⁶⁸

A Népek Tavasza idején a Krosno környéki önkéntesek, de azok is, akik Galícia és a Lengyel Királyság különféle szegleteiből érkeztek, Magyarországra akartak jutni, hogy részt vegyenek az ottani forradalmi eseményekben. A 140 fős legnépesebb csoportot a sambori járás lakói alkották, második helyet a szanoki járás foglalta el a maga 113 önkéntesével, őket követték a jaslói járásbeliek és a környező kerületekből származók. Ez utóbbiak 76-an voltak, és a legkülönbélebb rétegeket képviselték. Voltak közöttük nemesek, értelmiségiek, polgárok, egyetemisták, középiskolai diákok, szolgák.⁶⁹ Erre vezetett a Kossuth Lajos felhívására Magyarországra tartó ezredek, valamint az osztrák hadseregből dezertáló magyar katonák útja.⁷⁰ Annak a szövetségnek köszönhetően, amelyet Ferenc József kötött az orosz cárral a magyar forradalom leverésére, Oroszország hatalmas, 200 ezer fős haderőt küldött Magyarországra ellen. Egy részük 1849 tavaszán Krosno környékén tartózkodott.⁷¹ Számos korabeli beszámolóban találunk erre vonatkozó információkat. Franciszek Prek például feljegyezte visszaemlékezésében június 13-án: „Útközben tengernyi orosz haddal találkoztam: gyalogság, kozákság és tüzérség és különféle dolgokkal megpakolt társzekérsor vonult el szemem előtt. A lovak szépek voltak, a hámak erősek.” Június 23-án Prek feljegyezte, hogy I. Miklós cár Paszkevics herceggel együtt a Dukla környéki Żmigródba mentek, hogy szemlét tartsanak az orosz hadak fölött.⁷² Ezekről az eseményekről többek között Kazimierz Chłędowski és Jan Stapiński is említést tesznek.⁷³ Az 1848-as és 1849-es esztendő iskolai értékelésében ellenben a rzeszówi gimnázium igazgatója már a következőket jegyezte fel: „Duklánál 85–90 ezer fős hadtestet vontak össze. 1849. június 19-én Krakóból s a Żmigródban töltött éjszaka után személyesen érkezett Duklához Konstantin nagyherceggel együtt minden oroszok cárja, aki szemlét tartott az egész összegyűlt orosz hadsereg fölött, majd az első osztag élén a magyar határhoz ment, s őfelsége ott, Barwineknél elsőként lépte át a határt. Ott áldotta meg az egész orosz hadat, és még ugyanezen a napon visszatért żmigródi főhadiszállására, majd Krakóba.”⁷⁴ A hadak átvonulása nyomozta a helybéli-

⁶⁷ Kucharski: *Wiosna Ludów w Jasielskiem*, 10–11.

⁶⁸ Kucharski: *Wiosna Ludów w Jasielskiem*, 10–11.; Kieniewicz, Stefan: *Pomiędzy Stadionem a Goslarem. Sprawa włościańska w Galicji w 1848 r.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980. 40.

⁶⁹ Scnür-Pepłowski, Stanisław: *Z tajnego archiwum*. Lwów, 1896. 24–28.; Zielecki, A. – Kacnelson, D.: *Udział Polaków z Galicji w powstaniu węgierskim 1848–1849 roku*. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”. 1982. z. 4/53, „Historia”, 78.; „Niewiasta Katolicka”, 1911. No. 1. 167.; Homola: *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*, 247.

⁷⁰ Felczak, Waclaw: *Historia Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966. 241.; Kieniewicz: *Galicja w latach 1846–1848*, 336.

⁷¹ Kieniewicz: *Galicja w latach 1846–1848*, 341.; Rzeszowskie w dobie Wiosny Ludów, Rzeszów, 1948. 27.; Swieykowski, E.: *Studia d historii sztuki i kultury wieku XVIII w Polsce*. 1. t.: Monografia Dukli, Kraków, 1903. 45.; Mazurkiewicz: *Wczoraj i dziś Krosna i ziemi krośnieńskie*, 13.; Homola: *Krosno i powiat krośnieński w latach 1772–1914*, 247.; Buszko: *Region jasielski w latach 1772–1859*, 351.

⁷² Prek, F. K.: *Czasy i ludzie*, 345–346.

⁷³ Chłędowski: *Pamiętniki*, 70–71.; Stapiński, J.: *Pamiętnik*, do druku przgotował oraz wstępem opatrzył K. Dunin-Wąsowicz. Warszawa, 1959. 176.

⁷⁴ Adamowski, M.: *Z kroniki starego gimnazjum w Rzeszowie*. In: *Rzeszowskie w dobie Wiosny Ludów*, 68.

eket, erről Emilia z Jabłonowski Skrzyńska is ír a naplójában: „Tegnap levelet kaptunk Skrzyńska mamától, írja, hogy a hadak átvonultak a vidékükön anélkül, hogy bármilyen kiengést elkövettek volna, csak a lovak abrakoltatása és tiszték fogadása okozott gondot, Dukla környékét viszont kiélték, s gabonatakaromány híján kopárrá legelték.”⁷⁵

Az orosz katonák krosnói jelenlétéről a kapucinus atyák krónikájából is tudomást szerezhethetünk. A benne foglalt tájékoztatás szerint a városba már május 25-én megérkeztek az orosz katonák: „Ebben a hónapban hatalmas tömeg katona vonult át, úgyhogy csaknem az egész várost és környező falvakat is megszállták és megtöltötték csapataikkal.”⁷⁶ A kolos-torba is elszállásoltak orosz katonákat, akik a refektóriumban rendezték be a kenyérraktárakat. Az egymást váltó egységek több hónapon át tartózkodtak ott, ami nagyon terhes volt a szerzetesek számára.⁷⁷ Az osztrák hadak ezzel szemben a jezsuita kollégiumot foglalták el és alakították át raktárrá. 1849 februárjában ez az épületegyüttes hatalmas tűzvész színhelye volt.⁷⁸

A bécsi forradalom leverése és Lemberg bombázása után az osztrák hadsereg ostromállapotot hirdetett Galíciában. Az állam egységét a hadsereg és a rendőrség garantálta. Így emlékezett erre Henryk Bogdański, a galíciai konspirációs mozgalom résztvevője és memoáríró: „Lecsillapodott a jobbító szándékú társadalmi és nemzeti nekiveselkedés. Megszűnt a nemzeti gárda [...], szétszéledtek a nemzeti tanácsok tagjai [...] s a lembergi nemzeti tanács is befejezte tevékenységét.”⁷⁹ A Bach-korszakban, vagyis Alexander Bach belügyminisztersége idején kezdetét vette Galícia elnémetesítése.⁸⁰ Krosnót és környékét az egész Galicián úrrá levő gazdasági válság sújtotta, amely egészen az autonómia elnyeréséig tartott.

Fordította: KOVÁCS ISTVÁN

⁷⁵ *Dzienniki Emilii z Jabłonowskich Skrzyńskiej*, nr 72. 1849. június 2-ról szóló beszámoló.

⁷⁶ APK oo. Kapucynów, 17.

⁷⁷ APK oo. Kapucynów, 17.; Kosiek, A.: *Zbrojna Pomoc*. Kurier Krośnieński, 2003, 2/141. 3.

⁷⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I na Wawelu. Teki Schneidera, nr 820. 458.; Mazurkiewicz, A.: *Wiadomości historyczne*. In: Bal, A. – Chajec, W. – Lorens, A. – Mazurkiewicz, A. – Sulimowski, Fe. – Ross, J. – Ziobro, M.: *Ilustrowana monografia powiatu krośnieńskiego oraz przewodnik po Krośnie nad Wisłokiem i okolicy*. Rzeszów, 1957. 54.

⁷⁹ Bogdański, Henryk: *Pamiętnik 1832–1848. Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A. Knot*. A kéziratot kiadásra előkészítette, a bevezetőt írta, jegyzetekkel ellátta Antoni Knot. Kraków, 1971. 384.; Ostaszewski-Barański: *Krwawy Rok (1846)*, 414–426.

⁸⁰ Chwalba, Andrzej: *Historia Polski 1795–1918*. Kraków, 2000. 488.

EWA BERES

Wypadki lat 1846-1848 w Krośnie i okolicy

W okresie rozbiorów w Krośnie miało miejsce wiele ważnych wydarzeń: Powstanie Krakowskie, rabacja chłopska oraz Wiosna Ludów. W Krośnie i okolicy przygotowania powstańcze trwały od 1845 r. Uczestniczyli w nich demokraci polscy- m. in. Edward Dembowski, Franciszek Wiesiołowski, Teofil Wiśniowski oraz miejscowa szlachta i inteligencja. Datę wybuchu powstania ustalono na noc z 21 na 22 lutego 1846 r. Niestety w krośnieńskie dotarły wieści o wypadkach tarnowskich i dlatego nigdzie nie doszło do wybuchu powstania, któremu przeszkodził ruch chłopski zwany rabacją. Objął on wiele wsi w okolicach Krosna, ale nie przybrał tak ostrych form jak w Tarnowskim. Najczęściej dochodziło do napadów na dwory szlacheckie, pobicia ich właścicieli, dostarczania ich do cyrkułów austriackich oraz rabowania i niszczenia mienia dworskiego, tak jak to miało miejsce w Polance będącej własnością Tytusa Trzecieckiego, u którego przebywał gościnnie poeta i geograf Wincenty Pol.

W trakcie Wiosny Ludów w Krośnie, tak jak i w innych miastach galicyjskich utworzono Radę Narodową, na czele której stał dr Juliusz Kallay. Powstała też Gwardia Narodowa dowodzona przez Jana Łągońskiego. Funkcję inspektora pełnił Antoni Jeziorański. Jego zadaniem było udzielanie pomocy ochotnikom polskim przedostającym się licznie się na Węgry, aby wesprzeć tamtejsze powstanie. Tędy ruszały do swego kraju, wzywane przez Lajosa Kossutha, pułki węgierskie stacjonujące w Galicji oraz węgierscy dezertery z wojska austriackiego. Wiosną 1849 r. w Krośnie i okolicy pojawiła się też armia rosyjska, którą na mocy porozumienia z cesarzem Franciszkiem Józefem, car Mikołaj I posyłał do stłumienia rewolucji węgierskiej.

EWA BERES

Events in Krosno and its environs between 1846 and 1849

During the years when Poland existed as a partitioned land, in the middle of the 19th century, Krosno and its environs were the scene of many significant events. The region was affected by the Kraków Uprising of 1846, the ensuing peasant revolt and the events of the Spring of Nations.

In Krosno, the preparations for the uprising began in 1845, with the participation of Polish democrats, among others Edward Dembowski, Franciszek Wiesiołowski and Teofil Wiśniowski, as well as the representatives of the local nobility and intelligentsia. The date set for the outbreak of the uprising was the night of the February 21, 1846. The news about the Tarnów massacre prevented the planned outbreak, with the peasant movement called the peasant revolt having a paralysing effect, too. The peasant revolt did affect the villages in the Krosno area, but it claimed fewer victims and wreaked less havoc than in the Tarnów district. Most often it manifested itself in looting mansions, destroying farms, beating up landowners and handing them over to the district's Austrian commissioners, as it happened in the case of Tytus Trzeciecki's estate in Polanka, while the poet and geographer Wincenty Pol was staying there.

During the Spring of Nations, as in other towns in Galicia, a National Council was established, presided by Dr Juliusz Kallay. The National Guard was also set up, with Jan Łagoński in command and Antoni Jeziorański as the supervisor of the Guard. One of its task was to provide help to the volunteers setting off in the autumn for Hungary to support the Hungarian war of independence. The hussar regiments stationed in Galicia also departed in the autumn for Hungary to the call of Lajos Kossuth, and they, too, needed assistance. The Russian troops sent by tsar Nicholas I on the request of Franz Joseph I to suppress the Hungarian war of independence arrived in the Krosno district in the late spring of 1849.



VARGA E. LÁSZLÓ

Ófelsége katonája, Kádár alattvalója*

Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy életútja

Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy 1874. december 20-án született Debrecenben, ahol Szmazsenka Ferdinánd Jenő Ernő Mária néven jegyezték be a római katolikus egyház anyakönyvébe.¹ A *Kriegsarchiv*ban Bécsben róla fellelhető iratokban Ferdinánd utónéven és eredeti vezeték- és utónevén szerepel,² míg magyar királyi honvédségbeli szolgálata alatt – 1924-ben történt névmagyarosítása után – Taróczy Nándorként.³ A Szmazsenka vezeték-név lehet szlovák⁴ vagy cseh eredetű is, de valószínűbb a szlovák eredet. Édesapja ágáról felvidéki származású, a család és rokonsága a 19–20. században Nyitra vármegyében, Szakolcán⁵ és Pozsony vármegyében, Malackán⁶ éltek. Ez utóbbiban ma is élnek Szmazsenka nevűek. A 17. századig visszavezetett családfa szerint ősei között vannak morvák, csehek, németek, osztrákok, szlovákok, lengyelek és magyarok.⁷ Már kiskorában a katonai pálya érdekelte, sőt határozott szándéka volt, hogy katona lesz.⁸ Életrajzának és katonai pályájának legfontosabb adatai a következőkben foglalhatók össze.

* A szerző a *Przeгляд Historyczno-Wojskowy* 2007. évi 2. számában tette kötté Taróczy Nándor tábornok visszaemlékezéseit. E tanulmány a visszaemlékezés elé írt bővített és átdolgozott változata. A lengyel nyelven megjelent írás címe és adatai: *Transport amunicji do Polski przez Węgry podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. Relacja gen.dyw. Nándora Taroczego*. Wstęp i opracowanie Endre László Varga. *Przeгляд Historyczno-Wojskowy*, Warszawa, rok LIX. Nr. 2/2007. 183–194.

¹ Születése után egy héttel, 1874. december 27-én keresztelték. Keresztszülei: Szmazsenka Jenő római katolikus hivatalnok, Szmazsenka Erna római katolikus hajadon. Római katolikus Szent Anna Főplébánia – Debrecen – Kereszteltek Anyakönyve 1863–1880. 4. k. 301. 225. sorszám.

² *Kriegsarchiv* (a továbbiakban: KA), *Qualifikations-Listen, Offiziers Belohnungsanträge* 136 047. Szmazsenka Ferdynand.

³ A névmagyarosítás belügyminiszteri engedéllyel történt. „A m. kir. belügyminiszter úr 1924. július 4-ei 114.000/IX.sz. rendeletével a harc téren szerzett kiváló érdemeire tekintettel családi nevének »Taróczy« névre való átváltoztatását megengedte.” *Külügyi Közlöny*, 1924. szept. 2. 8. sz. 72. Vezetéknévét Alsó-Taróc község nevéből vette, ott sebesült meg másodszer az első világháborúban. Dr. Taróczy Erika közlése levélben (Budapest, 2003). A település akkor Sáros vármegyében a bártfai járásban, ma a Szlovák Köztársaságban (Nižný Tvarožec) található, hét kilométerre a jelenlegi lengyel–szlovák határtól

⁴ Vezetékneve a szlovák vagy cseh nyelvű *smažit'* (sütni) igéből képzett főnév, azaz magyarul sütő.

⁵ Ma Skalica a Szlovák Köztársaságban.

⁶ Ma Malacky a Szlovák Köztársaságban.

⁷ Dr. Zakariás Zoltán közlése (2002). A családfa az ő tulajdonában.

⁸ Taróczy Erikné közlése levélben (Budapest, 1995.)

Taróczy altábornagy anyja, Herold Mária Jozefa osztrák volt.⁹ Apja Szmazsenka Ferdinánd Ferenc János.¹⁰ A szlovák eredet ellenére úgy ő, mint gyermekei és a rokonság tagjai magyarnak érezték és tartották magukat. Fel sem merült bennük, hogy a trianoni béke aláírása után elköltözzenek Csehszlovákiába. Apja foglalkozása távírdai mérnök, állami telefonhálózati műszaki igazgató¹¹ Kassán, Debrecenben és Budapesten. A fővárosban Puskás Tivadarnak, a telefonhíradó feltalálójának munkatársa.¹² Debrecenben kötöttek házasságot 1874. március 28-án.¹³ Hat gyermekük született: Ferdinánd, Jenő,¹⁴ Ervin¹⁵ utónevű

⁹ Herold Maria Jozefa (Linz, 1843. február 19. – Budapest, 191?) szülei, azaz Taróczy altábornagy anyai nagyszülei: Herold Joseph, a 14. gyalogezred századosa, illetve Punzenberger Theresia, linzi polgári származású. Másolat a Szent József római katolikus plébánia keresztek anyakönyvéből. Linz, 1939. december 12. Holzinger Miklósné született Bacsó Katalin tulajdonában (Budapest).

¹⁰ Szmazsenka Ferdinánd Ferenc János (Szokolca, 1847. április 29. – Budapest, 1915. szeptember 26.) szülei, azaz Taróczy apai nagyszülei: Szmazsenka Ferdinánd városi bírósági és Zlinszky Ernesztina. Születési anyakönyvi másolat a keresztek anyakönyvéből. Római katolikus plébániahivatal Szokolca, 1939. december 20. Másolat. Holzinger Miklósné született Bacsó Katalin tulajdonában (Budapest). Haláláról a magyar és német nyelvű gyászjelentés Dr. Papp Gábor tulajdonában (Budapest).

¹¹ KA, Qualifikations-Listen. Szmazsenka, Ferdynand

¹² A telefonhíradó ötlete Puskás Tivadaré volt, műszaki megalkotása Szmazsenka Nándor érdeme, aki VIII. kerület Futó utcai lakásában konstruálta meg és próbálta ki a prototípust. Ezután került sor a budapesti telefonhíradó felállítására 1894-ben. Dr. Taróczy Erika, Dr. Zakariás Zoltán (Budapest, 2002), Taróczy Jenő és Bacsó Nándor közlése (Budapest, 2003). Ekkor már Puskás nem élt, útban hazafelé az Egyesült Államokból 1893-ban Londonban elhunyt.

¹³ Másolat a Szent József római katolikus plébánia keresztek anyakönyvéből. Kassa, 1939. december 14. Bacsó Nándor tulajdonában (Budapest).

¹⁴ Szmazsenka (Taróczy) Jenő (Kassa, 1879. október 2. – Budapest, 1972. január 11.) reáliskolában érettségizett. 1902-ben a Műszaki Egyetemen, Budapesten szerzett gépészmérnöki diplomát. Az 1900-as párizsi világkiállításon műszaki rajzaiért díjat kapott, amit az egyetem kéthetes párizsi jutalomúttal honorált. A MÁV-nál volt gyakornok, itt dolgozott mérnökként és főmérnökként. Műszaki főtanácsosként ment nyugdíjba 1937-ben. Fia, Taróczy Jenő közlése (Budapest, 2002). Katonai szolgálata: 1903–1904-ben egyévi önkéntes iskolát végzett távbeszélő-szolgálat szakon, amit vasút- és távbeszélő-szolgálati ezred kötelékében teljesített kitűnő eredménnyel. A tartalékos tiszti vizsgát is kitűnően tette le. KA, Qualifikations-Listen. Szmazsenka, Eugen. Részt vett az első világháborúban, vasúti és távíróezredben szolgált, tartalékos századosként szerelt le 1918-ban. Az 1918–1919-es forradalmak alatti tevékenységét a Honvédelmi Minisztérium Igazoló Bizottsága igazolta. Rendeleti Közlöny. Személyes ügyek. 1920. október 23. 50. sz. 1807. Unokája az ismert, sportpályáját már befejezett Taróczy Balázs teniszesező.

¹⁵ Szmazsenka Ervin (Budapest, 1885. január 11. – Budapest, 1976. november 13.) öt reáliskolai osztály után 1900–1902-ben Hainburgban az utász hadapródiskolát végezte el elégséges eredménnyel. 1902–1904-ben Bécsben a hadapródiskola gyalogsági szakát abszolválta jó eredménnyel, 1904. augusztus 18-án avatták hadapród tiszthelyettesé. A Ferenc Ferdinánd főherceg nevét viselő 19. gyalogezredben kezdte szolgálatát Pozsonyban. Itt számfellett, 1906-ban átkerült a magyar királyi csendőrséghez próbacsendőrnek. KA, Qualifikations-Listen Szmazsenka, Erwin. Ténylegesenítették, 1908-tól hadnagy parancsnokként szolgált egy-egy évet Egerben, Késmárkon, Désen, 1911–1913-ban Balázsfalván. 1914. július 1-jén főhadnagyként vezényelték a Honvédelmi Minisztérium 16. csendőrségi osztályára, ahol 1918-ig szolgált. Az 1918–1919-es forradalmak alatti tevékenysége nem ismert, de a Honvédelmi Minisztérium Igazoló Bizottsága igazolta. Személyügyi Rendelet, 1921. aug. 10. 35. sz. 357. A honvédelmi miniszter 1920. március 1-jei hatállyal a Honvédelmi Minisztérium 5. (csendőrségi) osztályába helyezte, ekkor százados. Rendeleti Közlöny, Személyes Ügyek 1920. február 28. 15. sz. 277. 1927-ben a Honvédelmi Minisztérium (ekkor) VI/c (csendőrségi) osztályáról mehetett előnyugdíjba. Ez évben még szerepel Magyarország Tiszti Név- és Címtárában, rendfokozata nincs megadva. A magyar királyi honvédség és csendőrség 1927. és

fiúk és három leány: Ernesztina Emma Mária,¹⁶ Mária Terézia Jozefa¹⁷ és Helén utónevű, aki csecsemőkorban elhalálozott. Taróczy Nándor 1904-ben kötött házasságot Cserjomuskina Mária Boriszovnával,¹⁸ egy orosz földbirtokos¹⁹ lányával. Nizzában ismerte meg, a leány asztmáját kezelte ott.²⁰ A házassághoz kauciót, 66 700 koronát tett le a menyasszony apja.²¹ Házasságkötése után egy évvel utazott Taróczy először hivatalosan Oroszországba,

1928. évi névkönyveiben már nem szerepel. Korai nyugdíjazásának oka nem ismert. Nyugdíját a Rákosi-rendszerben elvették, a Hortobágyra telepítették ki feleségével együtt. Visszatérésük után zacskóragasztásból éltek. Nincs leszármazottja. Dr. Papp Gábor közlése. (Budapest, 2003.) Haláláról a gyászjelentés az ő tulajdonában. A rokonságban hivatásos katona volt még: Szmazsenka Ferdinánd Alfonz nevű unokatestvére (Szakolca, 1884. február 16. – Budapest, 1946. február 14.), aki hadapródiskolát végzett 1905-ben Budapesten, gyalogsági szakon. Hadtörténelmi Levéltár, tiszti anyakönyvi lapok (a továbbiakban: HL AKVI) Az első világháború előtt a 37. gyalogezredben Nagyváradon százados, 1921. november 1-jével századosként nyugállományba helyezték. Rendeleti Közlöny 1921. október 15. 688. A Budapest XII. kerületi Állami Anyakönyvvezetőség által kiállított halotti anyakönyvi kivonatan nyugállományú alezredesként szerepel. Dr. Taróczy Erika tulajdonában. Fia, Taróczy Erik (Nagyvárad, 1918. november 22. – Budapest, 1997. szeptember 26.) nyugállományú magyar királyi páncélos őrnagy. Hadapródiskolába Kőszegen járt, a Toldy Reálgimnáziumban érettségizett 1937-ben. Karpaszományosként 1937. október 1-jén kezdte meg szolgálatát a magyar királyi 14. honvéd gyalogezrednél. A Ludovika Akadémia gyalogsági szakának elvégzése után, 1940-ben avatták hadnaggyá. 1940. augusztus 1. – 1941. december 1. között a magyar királyi honvéd 12. kerékpáros zászlóaljnál Munkácson szolgált, majd 1945. február 6-ig a magyar királyi 3. hk. ezred 1. zászlóaljánál segédtsízt. Részt vett a magyarországi és ausztriai harcokban 1945. május 9-ig, ekkor vezényelve a 2. páncélos hadosztályparancsnoksághoz, ahol hadműveleti segédtsízt. Főhadnagy 1943. május 1. 1945. május 10-én esett hadifogságba, Stájerországban, onnan Szevasztopolba került, 1948. július 25-én tért haza. 1949. február 28-án rendeletileg elbocsátották a honvédségből. Soron következő munkahelyeiről – Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaságnál autóbusszvezető, majd a fővárosi konzervgyárban gépkocsivezető – szintén elbocsátották. Lakatosként dolgozott a Nyersolajszivattyú Gyárban, esti tagozaton elvégezte a gépipari technikumot. Műszaki igazgatóként innen ment nyugdíjba 1975-ben. Első házasságából egy fia, a másodikból egy lánya született. A rendszerváltozás után öreggyá lépett elő. Lánya, Dr. Taróczy Erika közlései levélben (Budapest, 2003). A távoli rokonságból hivatásos katona volt még Schnörch Jenő altábornagy (? 1877. ?? – Gyula, 1965. január 23.) (a gyászjelentés Dr. Papp Gábor tulajdonában, Budapest) és Dr. Zakariás Zoltán (született 1910), akit 1932-ben avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián, utász szakon. 1941. november – 1942. december között a keleti fronton. 1945–1947-ben hadifogságban Nyugat-Szibériában. Ezután polgári foglalkozású mérnök. A hadtudományok kandidátusa nyolevanegy éves korától.

¹⁶ Szmazsenka Ernesztina Emma Mária (Kassa, 1876. január 20. – Cegléd, 1928. szeptember 28.) Másolat a római katolikus Szent József plébánia keresztelték anyakönyvéből. Kassa, 1944. március 31. Bacsó Nándor tulajdonában (Budapest). A gyászjelentésen Erna keresztneven szerepel. Férjhezett Bacsó Ferencel. Házasságkötés Budapesten, 1901. június 29-én. Az 1944. április 14-én kelt házassági anyakönyvi kivonati másolat. Mindkettő Holzinger Miklósné született Bacsó Katalin tulajdonában (Budapest). Gyermekai: Ferenc, Nándor, Erna.

¹⁷ Szmazsenka Mária Terézia Jozefa (Kassa, 1877. december 2. – Budapest, 1969. január 4.). A kassai római katolikus Szent Erzsébet plébánia keresztlevele 1883-ból és a gyászjelentés Dr. Papp Gábor tulajdonában (Budapest). Ez utóbbin Szmazsenka Irma Mária néven szerepel. Homonnay Jenő szobrászművész felesége, két lánygyermekük volt.

¹⁸ Cserjomuskina Maria Boriszovna (? 1883 ? ? – Budapest, 1942. március 20.). Haláláról a gyászjelentés Bacsó Nándor tulajdonában.

¹⁹ Borisz Cserjomuskin a nagy orosz író, Tolsztoj barátja volt. Dr. Taróczy Erika közlése levélben (Budapest, 2003).

²⁰ Dr. Taróczy Erika közlése levélben (Budapest, 2003).

²¹ KA, Heiratskautionen, Heer und Marine 1904–1907. Tom. V/a. Zl. 1-768. 553. sorszám

ahol az orosz–japán háborúban a Monarchia katonai megfigyelője volt.²² Az első világháború kitöréséig többször is meglátogatták felesége szüleit és az orosz rokonságot. „Masa néni”, ahogy a magyar rokonság hívta, nem tanult meg helyesen beszélni nyelvünkön,²³ noha tökéletesen értett második anyanyelvén. Férjével egymás között franciául vagy oroszul beszéltek. A későbbiekben látni fogjuk, mennyire befolyásolta Taróczy pályáját orosz nyelvtudása. Ferdinánd utónevű gyermekük csecsemőkorban elhalálozott.

A császári és királyi gyalogsági hadapródiskola (Budapest, 1891–1894) elvégzése után avatták hadapród tiszthelyettségé.²⁴ A császári és királyi 1. tiroli császárvadász ezredben (1894. szeptember 1. – 1899. november 1.), majd a császári és királyi 4. tiroli császárvadász ezredben kap beosztást (1899–1902, századszolgálat, zászlóalj segédtsízt, különböző magasabb parancsnokságokhoz, így a XIV. hadtest és a 15. dandárparancsnoksághoz vezényelve). A hadiiskola²⁵ elvégzése után (1904–1906) főhadnagyként a tiroli császári és királyi 4. császárvadász ezredben folytatja katonai pályáját, ahol zászlóalj segédtsízt.²⁶ Innen a 19. tábori vadász zászlóalj állományába kerül Komáromba, ahonnan 1906. december 1-jén²⁷ tovább vezényelték. Előbb a katonai főreáliskolába Morvafehértemplomba (*Militärober-realschule, Märisch-Weißkirchen*), majd Budapestre a császári és királyi hűvösvölgyi gyalogsági hadapródiskolába (*Infanteriekadettenschule, 1909–1911*), ahol a tan- és nevelőszemélyzet tagja.²⁸ 1912-ben a 23. császári és királyi tábori vadász zászlóaljban teljesített szolgálatot,²⁹ ahonnan 1913-ban visszakerült a tiroli császári és királyi 1. császár vadászrezredhez.

Az első világháború kitörése után a császári és királyi 4. császár vadászrezreddel – a 10. gyalogszázad parancsnokaként, századosként – a 4. hadsereg alárendeltségében vonult ki a keleti frontra. Az 1914. augusztus 28–31-i, Korczównál³⁰ és Delatyntól nyugatra fekvő helységeken vívott harcokban kitért bátor és határozott magatartásával. Augusztus 28-án ösztöngyűjtötte az 1. zászlóalj szétvert legénységét, mintegy félszázadnyi erőt, és az ezredzászlóval bravúrosan előrenyomult, majd tűzharc után a 3. zászlóalj törzséhez vezette őket. Miután nem találta meg az ezredparancsnokságot Korczównban, amelynek a kapott parancs értelmében jelentést kellett tennie, átvette a parancsnokságot az ezred ott szétszórta alegység-

²² Erre vonatkozóan a *Kriegsarchiv* minősítvényi táblázatában csak az szerepel, hogy 1905-ben körutazást tett Oroszországban; felsorolva a városok, ahol járt. A rokonok és Árokay Lajos: *Az önálló magyar katonai attaséi szolgálat létrehozásának előzményei*. Hadtörténelmi Közlemények, 30. évf. (1983) 1. sz. 84. szerint az orosz–japán háborúban a Monarchia katonai megfigyelője.

²³ Dr. Zakariás Zoltán közlése (Budapest, 2002).

²⁴ Rendfokozati előlépései: hadapród tiszthelyettes 1894. augusztus 18., hadnagy 1895. szeptember 1., főhadnagy 1899. november 1., százados 1909. november 1., őrnagy 1916. július 1., alezredes 1918. augusztus 1., majd módosítva 1917. november 1-jére, ezredes 1920. május 1., tábornok (a rejtés miatt vezérőtanácsnok) 1925. május 1., altábornagy (a rejtés miatt vezérőtanácsnok) 1928. november 1.

²⁵ A bécsi császári és királyi hadiiskola vezérkari tiszteket képzett a császári és királyi haderő, a Magyar Királyi Honvédség és a Császári és Királyi Landwehr számára. A felvétel feltételei: minimum háromévi csapatszolgálat „igen jó” minősítéssel, a német nyelv alapos ismerete, jó lovaglótudás, huszonnyolc évnél fiatalabb életkor, nőtlen családi állapot és sikeres felvételi vizsga öt tárgyból.

²⁶ Schematismus für das k.u.k. Heer und für die Kriegsmarine. Wien, 1906. 272., 628.

²⁷ HL AKVI 3295, Minősítvényi táblázat, Szmazsenka Ferdinánd. Másolat a *Kriegsarchiv*-ből, Schematismus 1907. 273., 652.

²⁸ Schematismus 1910. 1141. o., 1911. 1158. o., 1912. 1172.

²⁹ Schematismus 1913. 738. A zászlóalj-parancsnokság székhelye Pancsova.

³⁰ KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 136 047, 88 610.

gei felett. Azokat rendbe szedte, gondoskodott a nagyszámú sebesült elszállásolásáról és a századok elhelyezéséről. Augusztus 30-áról 31-re virradó éjjel kimerültsége ellenére önfeláldozóan ellátta az előőrs-parancsnoki szolgálatot, sikerült neki jó hangulatban összetartani a legénységet. Augusztus 31-én rettenetes tüzéségi tűzben századával előnyomult, és a Delatyntól nyugatra levő helységeken leküzdötte az ellenséget. Helytállásáért kapta az első háborús kitüntetését.³¹ 1915. áprilisi második, maradandó sebesülése³² – tüdőlövés³³ – után már nem vett részt harci cselekményekben. A hadsereg-főparancsnokság szállásmesteri (anyag csoport) osztályához vezényelték (*Quartiermeisterabteilung*).

1915. augusztus 5-én a német hadsereg bevonult Varsóba, Orosz-Lengyelország felszabadult. A területet német és osztrák–magyar megszállási övezetre osztották Varsó, illetve Lublin székhellyel (*K.u.k. Okkupationsgebiet*). Az utóbbi városban létrehozott katonai kormányzóságon (*Militär General-gouvernement*) a katonai közigazgatás és a személyi ügyek referense, majd Szerbia elfoglalása, 1915 októbere után az ottani megszálló erők felállításában kapott feladatot,³⁴ a katonai közigazgatás megszervezésében vett részt. Ezt a munkát végezte az olasz megszállási területen is.³⁵ „Kezdeményezőkézségével és előrelátó tevékenységével tett különleges szolgálatokért” a hadsereg-főparancsnokság főszállásmestere előterjesztésére 1917-ben³⁶ a Vaskoronarend 3. osztályát a hadidíszítménnyel és kardokkal kapta meg. A szállásmesterség állományában volt 1917. szeptember 17-ig.³⁷ A bécsi *Kriegsarchiv*-beli iratokból nem derül fény arra, hol szolgált tovább a Monarchia összeomlásáig. Utolsó beosztására utalhat, hogy a honvédelmi miniszter 1918. december 14-én mentette fel vezérkari beosztása alól.³⁸ Az 1919-ben megkezdődött igazolási eljárás során a forradalmak alatti magatartását vizsgálva „Szmazsenka Nándor alezredes a 4. volt közös tiroli császári vadászrezdnél igazolva” bejegyzéssel szerepel.³⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása alapjaiban változtatta meg generációk addig megszokott életét. 1918 novemberében Stromfeld Aurél vezérkari alezredessel⁴⁰ egyetér-

³¹ KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 88 610. Részletezve a harcscselekmény és javasolva a Katonai Érdemkereszt 3. oszt. a hadidíszítménnyel kitüntetésre.

³² KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 136 047. Lásd a 3. sz. jegyzetet is.

³³ Lásd a 3. sz. jegyzetet.

³⁴ KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 66809. 1916. febr. 4. Fenti érdemeiért az Ezüst Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján kitüntetését kapta. Az HL Igazoló bizottsági anyagok 8895. sz. Szmazsenka Ferdinánd. Revalból 1923. jún. 4-én írott jelentésében olvasható: „...amikor a lengyel ügyek az AOK-nál [Armeeober Kommando – hadsereg-főparancsnokság] a ressortomhoz tartoztak.” Nem ismeretes, hogy ez a megjegyzése fenti beosztására utal-e, vagy valamelyik más, előttünk ismeretlen beosztásra, ahol a lengyel ügyek is (milyenek?) hozzá tartoztak (mikor?).

³⁵ KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka Ferdynand 210 174.

³⁶ Uo.

³⁷ KA, Qualifikations-Listen, Szmazsenka, Ferdynand.

³⁸ Rendeleti Közlöny, Személyes ügyek, 1919. február 8. 364.

³⁹ Személyügyi Rendeletek, 1921. május 1. 276. A fenti tény nem mond ellent az előző jegyzet főszövegében foglaltaknak, mivel állománytette a 4. volt közös tiroli császárvadász ezred. Az állománytést az alakulat, ahol a személyi nyilvántartást vezetik.

⁴⁰ Stromfeld Aurél (Budapest, 1872. szeptember 19. – Budapest, 1927. október 10.) a közös hadsereg vezérkari tisztje, alezredes. A szerb, az orosz és az olasz fronton harcolta végig az első világháborút. 1918. decemberben belépett az MSZDP-be. 1918 novemberétől a Ludovika Akadémia parancsnoka, 1919. január 18-tól a Berinkey-kormányban hadügyi államtitkár. A magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, a felvidéki győztes hadjárat irányítója. A Clemenceau-jegyzék elfogadása után tiltakozásul lemondott. A Tanácsköztársaság bukása után két év kilenc hónap börtönre ítélték, megfosz-

tésben megszervezte és létrehozta a Hivatásos Tisztek Szociáldemokrata Szakszervezetét, miután az MSZDP egyik akkori vezetője, Weltner Jakab⁴¹ hozzájárulását megszerezték.

Vezérkari tiszt letére jól kellett tudnia, hogy a tisztikar és a legénység nem politizálhat, nem is szólva a szakszervezeti tagságról, ami konszolidált viszonyok között elképzelhetetlen. Mind tisztnek, mind a legénységnek az eskü és a szolgálati szabályzat a mérvadó, ellenkező esetben a hadsereg nem hadra fogható, előbb-utóbb szétzüllik. A szakszervezet létrehozásával az volt a céljuk, hogy a demoralizált hadsereg állományának bizalmát megnyerjék, egyúttal a katonai fegyelem megszilárdítását is remélték. A vesztt háború után az erkölcsi, gazdasági és politikai csődben vesztglő országban ez nem mindennapi feladat volt. Nem a két alapító szervezőn és a hozzájuk hasonló gondolkodású tette készen múlt, hogy ez nem sikerült. 1918–1919-ben rendkívüli idők jártak. Békekötés előtti állapotok uralkodtak, a szomszédok megkezdték a történelmi Magyarország területéből az antant által a háború alatt nekik ígért területek elfoglalását. A gyorsan változó események kényszerében – az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország széthullása, az őszi rózsás forradalom, a Tanácsköztársaság, a román megszállás, a nemzeti hadsereg bevonulása Budapestre – egyáltalán nem beszélhetünk konszolidált viszonyokról.

Taróczy politikai párt vagy világnézet mellett nyilvánosan nem exponálta magát. Diplomáciai szolgálat lehetősége már 1918 decemberében felmerült. A Honvédelmi Minisztérium katonapolitikai osztálya Kijevbe, az ukrán kormányhoz kívánta küldeni az akkori megfogalmazás szerint katonai szakelőadónak,⁴² funkcióját tekintve katonai attasénak. A szükséges okmányok és engedélyek beszerzése után mégsem indulhatott el,⁴³ mert a Minisztertanács 1919. február 4-i ülésén katonai szakelőadók kiküldését nem látta célszerűnek.⁴⁴

A Károlyi-kormány alatt 1919 januárjában Pogány József, a katonatanácsok vezetője küldte Taróczyt Bécsbe,⁴⁵ hogy az udvari levéltárban (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) és a Hadügyminisztérium Levéltárában az uralkodóházat és a Monarchia egykori vezetőit kompromittáló iratokat összegyűjtse. Nem találtunk adatokat arról, hogy ettől kezdve 1921 nyaráig mit csinált. Azt tudjuk, hogy ebben az évben alosztályvezetőként szolgált a budapesti Hadtörténelmi Levéltár Biztosságán Bécsben. Más beosztása korábbról nem ismert, de visszaemlékezése⁴⁶ szerint 1919–1922-ben a magyar királyi vezérkar főnöke, később a VI/2 ügyosztály nyilvántartó irodájának „*Morgen*” néven szereplő és a szláv északkelet tudósítójának ügykörét ellátó megbízottja volt, amely munkát az említett Biztosság vezetője

tották rendfokozatától, nyugdíjától és kiténtetéseitől. 1921-ben szabadult, raktáros, magántisztviselő. 1923-ban újra letartóztatták, de fél év múlva kiengedték.

⁴¹ Weltner Jakab (Budapest, 1873. december 6. – Budapest, 1936. április 18.) asztalosipari munkás, 1894-től a Magyar Szociáldemokrata Párt tagja, 1910-től a Népszava felelős szerkesztője, 1918-ban a Magyar Nemzeti Tanács tagja, 1919. március 21-én egyik aláírója a két munkáspárt egyesülésének. A Tanácsköztársaság bukásakor Bécsben volt, innen az USA-ba ment, 1924-ben hazatért. Az 1918–19-es tevékenységére vonatkozó vádiratot 1929-ben visszavonták. 1931-től haláláig országgyűlési képviselő, a szociáldemokrata frakció egyik vezetője.

⁴² HL HM katonapolitikai osztály – 1918-32 871. Az irat kelte 1918. december 6., megbízólevele franciául az ukrán kormánynak 1918. december 9-i keltezésű, itt fogalmazvány.

⁴³ Az utazás előkészületeit lásd Árokay: *Az önálló magyar katonai attasé szolgálat*, 84.

⁴⁴ A honvédelmi miniszter előterjesztése ellenére született a fenti határozat. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, Az 1919. febr. 4-ei ülés, 5. napirendi pont. Másolat.

⁴⁵ A HL Honvédelmi Miniszter -1948-49 528 eln. sz. ü. alapszám 14 343 sz.

⁴⁶ HL VKF 2. oszt. eln. -1938:14833 sz. irat melléklete.

melletti beosztásával párhuzamosan látta el. Mint írja, ezért a tevékenységért nem kapott anyagi javadalmazást, és a feladatra önként jelentkezett. Hírszerző munkája során került kapcsolatba a bécsi lengyel katonai attaséval, báró Prochaska Emil őrnaggyal, és a Lengyel Likvidációs Bizottság elnökével, Pöschek Edward ezredessel, volt közös hadseregbeli bajtársaival. Együttműködött velük, de ezért nem kért és nem kapott anyagi juttatást. (Erről a tevékenységéről még szólunk.)

Budapesten 1919. október 13-án létrehozták a Magyar Királyi Felszámoló Hivatal a Békeszerződés Végrehajtására elnevezésű intézményt. A Bécsben működő kirendeltséget⁴⁷ (Bécsi Magyar Felszámoló Hivatal, később a Bécsi Magyar Királyi Követség Felszámoló Hivatal) dr. Szalay László államtitkár vezette. A kirendeltség III. osztálya volt a múzeumi és a levéltári osztály, IV. osztálya pedig a hadsereg-osztály huszonhárom fővel.⁴⁸ A felszámolóhivatal csak formailag tartozott a követség alárendeltségébe. A trianoni béke aláírása után Bécsben élő magyar tiszteket vezényeltek át a *Kriegsarchiv*-beli Magyar Bizottságba, teljes nevén a Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum Bécsi Magyar Bizottságába, amelyet Englisch-Popparich Jenő ezredes vezetett. Továbbra is a Felszámoló Hivatalhoz (1924-től a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum állományába⁴⁹) tartoztak, de szakmai irányításukat és felügyeletüket a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum látta el. 1920 októberében a vezérkari főnök tervezete szerint a bizottság személyi állománya 28 törzs- és főtisztből, 1 történész tudósból, 5 gépíróból, 4 írnokból, 2 szolgából állt volna. Végeredményben azonban csak huszonhárom fős létszámot hagytak jóvá.⁵⁰ Elnevezésük nem volt pontosan rögzítve. Nevezték őket Bécsi Magyar Bizottságnak, Bécsi Magyar Hadtörténelmi Bizottságnak is. Egy 1921-ben kelt irat a kirendeltséget más néven, a budapesti Hadtörténelmi Levéltár Bizottsága néven említi. Levelezésüknél mindig az M.(agyar) B.(izottság) betűket használták. A kirendeltség az 1922-es iratokban ismét más néven, a M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum Bécsi Magyar Bizottsága néven szerepel.⁵¹ Szmaszenka alezredes 1921 nyarán mint az osztrák–magyar központi hatóságok ügymenetét ismerő, Bécsben tartózkodó tiszt így került a *Kriegsarchiv*-beli Magyar Bizottságba. A császári és királyi központi katonai hivatalok előadójaként a magyar vonatkozású iratokat kutatta fel

⁴⁷ A Magyar Királyi Felszámoló Hivatal a Békeszerződés Végrehajtására (rövid elnevezése: Felszámoló Hivatal) elnevezésű intézményt Friedrich miniszterelnök 1919. október 13-án hívta életre az 5291/1919 ME rendeletével. Budapesten a Tárnok utca 2. szám alatt volt a székhelye. Élén a minisztertanács által kinevezett elnök állt. Állománya az egyes szakminisztériumok által delegált személyekből és szerződéses alkalmazottakból állt. Engedélyezett maximális létszáma 25 fő. HL HM Bécsi magyar felszámoló hivatal 1918–1919. 3. doboz. Feladata az osztrák–magyar államközösség felszámolása: a közös vagyon felosztása a két érdekelt ország között, valamint a volt közönségből eredő tartozások és követelések felszámolása. Önálló hivatal volt, a külügyminisztérium felügyelte, 1920-as szolgálati rendtartása szerint hat osztállyal működött: pénzügyi, anyagfelszámolási, múzeumi és levéltári, hadsereg-osztály, tengerészeti osztály és segédhivatali. MOL K 144 Küm. Felszámoló Hivatal 1919–1944. 7. cs. Személyzeti ügyek 1920–1937. 2786/1920 számon a bécsi kirendeltség szolgálati rendtartása. Bécs, 1920. május 17.

⁴⁸ HL HM Eln.-1921-16 000/19 095 eln.1.-1921. Kimutatás a M. Kir. Felszámoló Hivatal 5. főosztály személyi állományáról.

⁴⁹ Bonhardt Attila: *A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum Bécsi Levéltári Kirendeltsége. Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve*. Budapest, 2003. 181.

⁵⁰ Bonhardt: *A Hadtörténelmi Levéltár*, 171., 27. jegyzet

⁵¹ HL HM Bécsi Magyar Felszámoló Hivatal 1919–1924. 4. doboz.

és válogatta ki – amelyeket aztán Budapestre szállítottak –, egyúttal a bizottság vezetőjének helyettese is volt alosztályvezetőként.⁵²

1921. november 1-jei hatállyal Taróczyt nyugállományba helyezték,⁵³ mivel a trianoni béke előírásai szerint a hadsereg hivatásos tisztjeinek létszámát 1750-re kellett csökkenteni. Ez azt jelentette, hogy csak a közvetlen katonai beosztású tisztek tarthatták meg rendfokozatukat. A nyugállományba helyezett fiatalabb tisztek egy részét „Rangosztályba sorolt közigazgatási alkalmazottként” (ROSKA) más minisztériumok égisze alá rejtve továbbra is megtartották a hadsereg szolgálatában.⁵⁴ Ő is így szolgált tovább, 1922. november 2-tól 1923. január 21-ig⁵⁵ a fent említett bécsi kirendeltség vezetője volt,⁵⁶ amikor visszavezényelték Budapestre.⁵⁷

Bécsi munkája mellett önként jelentkezett hírszerző tevékenységre. Ezt hivatali teendője mellett egész ottani tartózkodása alatt, 1922 végéig végezhetette „Morgen” fedőnevű hírszerzőként az első világháború után még sokáig a hírszerzők Mekkájának tartott osztrák fővárosban, „a szláv északkelet” alatt valószínűleg Csehszlovákiát, Lengyelországot és Szovjet-Oroszországot kell értenünk. A Honvédelmi Minisztérium VI-2 osztályának vezetőjével, Sztójákovics (Sztójay)⁵⁸ alezreddessel 1919–1920-ban huzamosabb időn keresztül minden héten találkozott,⁵⁹ amikor az Bécsbe utazott. Emlékiratában nem említi, hogy a Pokorny Hermann⁶⁰ irányításával Bécsben működő magyar hírszerző „S” csoportnak⁶¹ lett volna a tagja.

⁵² HM Eln.-1921-16000/19095 eln.1.-1921. Kimutatás a M. Kir. Felszámolóhivatal 5. főosztály személyi állományáról.

⁵³ Rendeleti Közlöny, Személyes Ügyek. 1921. okt. 15. 629. Indokként a „Trianoni béke folytán” szerepel. Az 1918–1919-es forradalmak alatti magatartását a HM Igazoló Bizottsága igazolta. Személyügyi Rendeletek, 1921. jún. 1. 25. sz. 276.

⁵⁴ Így például a Külügy-, a Belügy-, a Mezőgazdasági és a Kereskedelmi Minisztériumban.

⁵⁵ HL Visszaemlékezések és Tanulmányok Gyűjteménye. 2555. sz.; Moravék Elek: *A bécsi levéltári kirendeltségnek története 1919-től 1946-ig*. 27 oldalas, nagyméretű lapon, gépelt szöveg. Eredeti másolat. 22–23., HL HM-1948-49 528 eln. sz. ü. alapszámon 14343. sz.

⁵⁶ A Külügyi Közlöny 1922. december 9. 22. sz. 207.: hivatali beosztása levéltári igazgató, a beosztás helye nincs megnevezve. Moravék: *A bécsi levéltári kirendeltségnek története*, 22–23.: Szmazsenka ezredes a Magyar Királyi Hadilevéltár felszámolási munkáinak vezetője Bécsben.

⁵⁷ HL HM-1948.-49 528 eln. sz. ü. alapszámon, 14 343. sz. szerint 1923. január 21-én érkezett vissza Budapestre.

⁵⁸ Sztójay (Stojákovics 1935-ig) Döme (Versec, 1883. január 5. – Budapest, 1946. augusztus 22.) hivatásos katona, gyalogsági tiszt, vezérezredes. Szerb származású hivatásos katona, katonadiplomata, diplomata, miniszterelnök és külügyminiszter. Háborús bűnősként 1946-ban kivégezték. Bővebben lásd: Szakály Sándor: *Az ellenforradalmi Magyarország hadseregének felső vezetése*. Hadtörténeti Közlemények, 31. évf. (1984) 3. sz. 591. A lengyel hadügyminiszter javaslatára 1936. március 26-án az *Order Odrodzenia Polski* – Lengyelország Újjászületése Érdemrend 2. osztályát kapta. Archiwum Akt Nowych Warszawa, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Protokół Dyplomatyczny (a továbbiakban: AAN Warszawa, MSZ Prot. Dypl.) 272. A kitüntetési előterjesztés nem található az iratok között. Valószínű, hogy a Magyarország által Lengyelországnak 1920-ban nyújtott lőszerszállításban játszott szerepe miatt kapta. Róla lásd még Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Budapest, 1992. 399.

⁵⁹ HL HM-1948-49 528 eln.sz.ü alapszám, 14 343. sz.

⁶⁰ Pokorny Hermann (Kremsier, 1882. április 7. – Budapest, 1960. február 1.) Morvaországban született német anyanyelvű, császári és királyi hivatásos tiszt, vezérkari alezredes az első világháború végén. A bécsi magyar hírszerző csoport vezetője 1919–1920-ban. Magyar állampolgárságot kért és kapott, a honvédségben teljesített szolgálatot. Nyugállományú vezérezredes 1945. október 1-jén.

Bécsi éveinek azonban van egy különös epizódja. Visszaemlékezése szerint a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása után felvételét kérte a lengyel hadseregbe. Pontos dátumot és indokot nem közöl. Okunk van feltételezni, hogy ez az 1919. március 21-ét követő napokban történhetett, a magyarázat pedig az lehetett, hogy a szovjet-orsz Vörös Hadsereg és a magyar Vörös Hadsereg találkozását megakadályozandónak ítélte. Vélhette úgy, hogy ennek elhárításában részt kell vennie,⁶² s erre a lengyel hadsereget tartotta alkalmasnak, amely a keleti határok rendezetlensége miatt harcban állt a szovjet-orszokkal.

Amíg a választ várta kérelmére, az 1919-ben Bécsben felállításra került lengyel katonai attasé hivatalát látta el a szükséges műszaki és technikai segédletekkel, biztosítva a hivatal működőképességét, mint írja, beszegődött hozzájuk munkatársnak. Ezt persze nem szó szerint kell értenünk, ez a tevékenység hírszerző működésének részét alkotta. Cserébe a lengyelektől megkapta a vezérkaruk 2. osztályán készült, a közép-európai országokra – köztük Magyarországra – vonatkozó kétheti és havi információs jelentéseket (*Referat Informacyjny*), amelyeket magyarrá fordítva a futárszolgálat útján a 2. vezérkari főnöki osztályhoz továbbított. Néhány közülük ma is megtalálható a Hadtörténelmi Levéltárban Budapesten,⁶³ néhány az eredeti nyelven másolatban az Új- és Legújabb Kori Külügyminisztériumi Levéltárban, és jóval több a Központi Katonai Levéltárban Varsóban.⁶⁴ Régi személyes ismeretségeit felhasználva ügynököket „szerzett” a lengyeleknek, megszervezte és elindította tevékenységüket Csehszlovákia területén. Erre a lengyel katonai hírszerzésnek akkor égetően szüksége volt, mert lengyel Sziléziában (*Teschen*), a volt Árva vármegye területén és a Szepességben területi terhelte a két ország viszonyát. Emiatt nem állt Prágának érdekében, hogy a lengyel–szovjet–orsz háborúban a lengyelek oldalára álljon,⁶⁵ vagy

Lásd: Pokorny Hermann: *Emlékeim. A láthatatlan hírszerző*. Összeállította, közlésre előkészítette és a tanulmányt írta Józsa Antal. Budapest, 2000.

⁶¹ Az „S” csoport valójában a Honvédelmi Minisztérium VI-2 csoport Bécsben dolgozó részlege volt, mint „sajtófigyelő” csoport működött a magyar királyi követség mellett. A rendelkezésre álló források szerint Szmazsenka nem volt tagja.

⁶² A Központi Katonai Levéltárban, Varsóban nem találtunk erre vonatkozó iratot. 1919-ben nem létezett olyan lengyel törvény, amely ezt lehetővé tette volna, így valószínűleg elutasító választ kapott. Külhonos állampolgárok a Nemzetvédelmi Tanács (*Rada Obrony Państwa*) 1920. július 19-én kelt rendelete alapján és a hadügyminiszter végrehajtási utasítása szerint a lengyel állampolgárokkal azonos jogok és feltételek alapján vállalhattak önkéntes szolgálatot. Adott időtartamra szerződéses szolgálati jogviszonyt létesített velük a lengyel hadsereg, azonban ennek letelte után nem formálhattak jogot lengyel állampolgárságra. Az utasítás 1920. július 29-ei módosítása értelmében azok a külföldi állampolgárok, akikre a versailles-i és a Saint Germain-i békeszerződések ide vonatkozó tiltó rendelkezései voltak érvényesek, nem vállalhattak szolgálatot. A rendelet nem említi a trianoni békeszerződést, így elvben nem lett volna akadálya annak, hogy Szmazsenka ezredes a lengyel hadsereg önkéntese legyen. 1920-ban azonban már nem létezett számára ez a lehetőség, mivel azt egy másik szerződés, az 1920. május 29-én Koppenhágában aláírt magyar–szovjet hadifogolycsere egyezmény megtiltotta. Lásd a 80. sz. jegyzetet is.

⁶³ HL VKF. - 1920. II. csop. ált. 29. doboz.

⁶⁴ Archiwum Akt Nowych Warszawa, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Gabinet Ministra (a továbbiakban: AAN Warszawa, MSZ, GM) 1920. sygn. 228. Eredeti másolatok. A Budapesten és Varsóban található iratok ugyanabból a sorozatból valók, de nem minden esetben ugyanazok maradtak fenn. Legteljesebb gyűjtemény a Központi Katonai Levéltárban; a Varsóban őrzött, 1921-ben keletkezett irategyüttes 104 információs jelentést tartalmaz.

⁶⁵ 1919-ben a csehszlovák vasúti hatóságok feltartóztatták az Olaszországból érkezett hadianyagszállítmányt az osztrák–cseh határon (29 vagon), és csak a francia Hallier tábornok intervenciójára engedték tovább. Öt nap múlva, 1919. augusztus 22-én egy újabb olasz szállítmányt, amelyhez Ausztriában huszonhárom vagont kapcsoltak, Prágába irányítottak. Cisek, Janusz: *Sqsiedzi wobec*

őket 1920-ban, a kritikus időszakban bármiben segítse. Az Olaszországból, Ausztriából, Magyarországról származó, Lengyelországba szánt hadianyag-szállítmányokat 1919-ben feltartóztatta, majd a prágai, francia és amerikai diplomaták intervenciójára ímmel-ámmal átengedte; 1920 júliusától azonban már be sem engedte.

Taróczy visszaemlékezése szerint ő javasolta a lengyel katonai vezetésnek, hogy a lengyel kormány hivatalosan kérje a magyar kormánytól a lőszerszállítmányok továbbítását Magyarország területén. Így is történt. Ennek megszervezésében és lebonyolításában nem vett részt, azt diplomáciai úton intézték. 1920. június 9-én a magyar, 10-én a román féllel kötöttek szállítási egyezményt a lengyelek.⁶⁶ Ez az osztrák eredetű lőszerre vonatkozhatott, mert ugyanezen a napon a bécsi lengyel ügyvivő 100 francia hadfelszerelést szállító szerelvény átengedését és továbbítását kérte a magyar kormánytól, amit az rekompenzáció nélkül azonnal engedélyezett.⁶⁷

Ezután indultak el „Polonia” néven a lőszer szállító szerelvények Bécsből Magyarországon és Románián át Lengyelországba. Azokat Ebenfurtban vette át a magyar fél, és a Győr–Budapest–Nagyvárad–Felvinc–Csíkszereda–Agind vonalon érkeztek Czernowitzbe. A lengyel fél kötelezte magát arra, hogy a szállításhoz szenet biztosít a MÁV mozdonyok részére, a románok viszont a napi egy szerelvény továbbításához három mozdonyt követeltek a lengyelektől.⁶⁸ Ezzel a szállítás elvben megoldódott. A gyakorlatban azonban rövidesen komoly akadályok merültek fel. Az amszterdami székhelyű Szakszervezetek Nemzetközi Föderációja a fegyverszállítások bojkottjára szólította fel a munkásokat. (Ugyanakkor július 30-án a II. Internacionálé a fehérterror miatt Magyarországot ellen szólított fel bojkottra.) A Nemzetközi Föderáció felhívására az osztrák munkástanácsok 1920. július elejétől kezdve nem engedték ki az országból a szállítmányokat.⁶⁹ Július 2-án Ausztriában tizenöt szerel-

wojny 1920 roku. London, 1990. 263. A bécsi lengyel katonai attasé jelentése, 1919. szeptember 29. 1920 nyarán az Egyesült Államok prágai követe a lengyelek felkérése nélkül interveniált a szállítmányok átengedése ügyében. Archiwum Akt Nowych Warszawa, Ministerstwo Spaw Zagranicznych, P III (a továbbiakban: AAN Warszawa, MSZ P III) Czechosłowacja, sygn. 5498. A prágai lengyel követ jelentése, 1920. augusztus 12. Kelet-Galícia és Kárpátalja kérdésében sem értett egyet a két ország kormánya. A lengyel fél szerint „a csehek titokban minden eszközzel azon dolgoznak, hogy Kelet-Galiciát elszakítsák Lengyelországtól, s így létrejöhessen a cseh–orosz korridor, ami a lengyelelles cseh politika számára esőrendű jelentőségű. Ezzel kapcsolatban a cseh sajtóban észrevehető az a diplomatikusnak szerfelett nem nevezhető álláspont-változtatás, mely szerint a csehek soha nem egyeznek bele abba, hogy ha Kárpátalja nem lehet cseh–orosz folyosó, lengyel–magyar hídfőállás legyen.” Cisek: *Sąsiedzi wobec wojny*, 2. sz. dok. 264. Csehszlovák helyzetjelentés, 1920. november 1. A lengyel–szovjet–orosz konfliktusban Csehszlovákia 1920. aug. 4-én bejelentette semle-gességét, és Beneš külügyminiszter augusztus 14-én Belgrádban aláírta a csehszlovák–jugoszláv szerződést, a kiasantant alappillért.

⁶⁶ CAW Oddz. II SG sygn. 7760. A Bécsi lengyel Szállításvezetőség (Oddziat Kierownictwa Transportów Wojskowych – OKTW) távirata a Hadügyminisztérium IV. (anyagi) osztálya számára Varsóba, 1920. június 11.

⁶⁷ MOL K 63 külügyminisztérium politikai osztály 1929-17/7-sz.n. Magyar hadianyag-szállítások Lengyelország részére, más lengyel rendeltetésű hadianyag átszállítása Magyarországon, 2., MOL K 64- külügyminisztérium-reservált politikai iratok 1920-17 sz.n. Lengyelország támogatása Magyarország részéről az 1920. évi lengyel–orosz háború alkalmával. Titkos! A hatoldalas gépiratban lásd a 2. oldalt.

⁶⁸ A Bécsi Lengyel Szállításvezetőség (OKTW) számjeltávirata a Hadügyminisztérium IV. osztály számára Varsóba 1920. június 11-én és a budapesti lengyel katonai attasénak 1920. június 30-án. Centralne Archiwum Wojskowe, (a továbbiakban CAW), Varsó. I. 303. 4. SG. Oddz. II. sygn. 7760.

⁶⁹ A Bécsi Lengyel Szállításvezetőség (OKTW) távirata a bécsi lengyel katonai attasé számára, 1920. július 7. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. sygn. 7760.

vényben 175 berakodott vagon várt elszállításra.⁷⁰ A Munkástanácsok már a berakodásnál figyelték a vagonokat, és értesítették a szállítmányokról⁷¹ a várható útvonal állomásait. A lengyelek élelmiszerral, csúszópénzzel, szénnel próbálták a munkástanácsok engedélyét megszerezni, nem sok sikerrel.⁷² Egy szállítmánynak van mindössze nyoma a levéltári iratokban, amely a bojkott ellenére 1920. július 15-én érkezett meg Jugoszlávián keresztül Szegedre, s onnan tovább Lengyelországba.⁷³

Az osztrák kormány szemet hunyt a szállítások felett – mivel Lengyelországból kapott élelmiszert – egészen addig, amíg ennek ellenkezőjére nem kényszerítette a szovjet-oroszokkal 1920. július 5-én Koppenhágában aláírt hadifogoly-egyezmény. Ebben ugyanis semlegességet vállalt más államok Szovjet-Oroszország ellen viselt háborújában, kötelezte magát, hogy részükre nem gyárt és területén nem enged át semmiféle hadianyagot.⁷⁴ Ennek értelmében 1920. július 21-én az osztrák Államtanács megtiltotta hadianyag kiszállítását.⁷⁵ Válaszként a lengyel kormány 1920. augusztus 15-én megtiltotta az élelmiszerszállítást.⁷⁶ Valójában azonban az osztrák kormány semmilyen gyakorlati lépést nem tett. Csak akkor lépett fel, ha jelentést kapott, hogy a tiltás ellenére lőszer akartak kivinni Ausztriából.⁷⁷

A kiszállítás érdekében Szmazsenka ezredes is közreműködött. Személyesen eljárt Armana olasz tüzérezredesnél, aki az antant lőszerellenőrző bizottságát vezette Bécsben. A tényt említi visszaemlékezésében, de azt nem, hogy a közbenjárásnak lett-e gyakorlati eredménye. Azt azonban tudjuk, hogy magánszállítmányozási cégekkel a lengyeleknek 1920. augusztus 10–17. között sikerült harmincnégy vagonnyi hadianyagot kiszállítaniuk, amelyekben lőszer nem volt.⁷⁸ Ezt követően már csak a Weiss Manfréd Művekben, Csepelen legyártott lőszerre számíthattak. Innen érkezett 1920. augusztus 12-én Varsó alá,

⁷⁰ A Bécsi Lengyel Szállításvezetőség (OKTW) számjeltávirata a Hadügyminisztérium IV. osztály számára Varsóba, L19/TI 1920. számon. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. sygn. 7760.

⁷¹ A Bécsi Lengyel Szállításvezetőség (OKTW) átirata a bécsi lengyel katonai attasé számára, 1920. augusztus 15. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. sygn. 7760.

⁷² A Hadügyminisztérium IV. osztály (Varsó) számjeltávirata a bécsi katonai attasénak, 1920. július 11. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. sygn. 7760.

⁷³ A Bécsi Lengyel Szállításvezetőség (OKTW) számjeltávirata a Hüm. IV. osztály számára Varsóba, 1920. július 14. CAW I. 303.4. SG Oddz. II. sygn. 7760, a budapesti lengyel katonai attasé átirata a budapesti román katonai attasénak, 1920. július 15. CAW I. 303. 4. SG Oddz. II. sygn. 7164.

⁷⁴ Lásd a hadifogoly egyezmény szövegében a 3§-t. CAW I. 303. 4. SG Oddz. II. sygn. 7755. A Bécsi Lengyel Szállításvezetőség (OKTW) L. 857. sz. heti jelentése katonai attasénak Bécsben. Gépirati másodpéldány, 1920. augusztus 29. Magyarország már korábban, 1920. május 29-én ugyancsak Koppenhágában hasonló feltételek vállalásával írt alá hadifogoly egyezményt Szovjet-Oroszországgal: „...azon feltevésben, hogy Magyarország Oroszországnak más államokkal folytatott háborújában vagy polgárháborúban semmiféle katonai lépéseket nem tesz, és Szovjet-Oroszország és Ukrajna ellenségeinek semmiféle közvetlen vagy közvetett segítséget nem nyújt.” MOL K 97 A tallinni követség iratai. 1. cs. sz. n. 52. A rigai hadifogoly egyezmény szövege, gépirati másodpéldány.

⁷⁵ A Bécsi Lengyel Szállításvezetőség (OKTW) számjeltávirata a Hadügyminisztérium IV. osztály számára Varsóba, 1920. július 22. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. sygn. 7760. A Budapestről indított két szerelvény 1920. július 29-én ért a magyar–román határra. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. sygn. 7760. Górka őrnagy, bukaresti lengyel katonai attasé 1635 sz. számjeltávirata a bécsi lengyel katonai attasé számára, 1920. július 29.

⁷⁶ A Hadügyminisztérium IV. osztály (Varsó) számjeltávirata a bécsi katonai attasénak, 1920. augusztus 15. CAW I. 303. 4. SG. Oddz. II. sygn. 7760.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

Skierniewicébe 80 vagonban 22 millió gyalogsági lőszer, amelyet a fővárosért vívott csatában használtak fel.⁷⁹

Szmazsenka az Ausztriából Magyarországon át szállított lőszerrel kapcsolatban 1920. január 10-től augusztus 16-ig (a lengyel–szovjet háborúban fordulatot jelentő, lengyelek által megnyert varsói csatáig) ötvenhat jelentést küldött Budapestre, amelyek nem találhatók meg a Hadtörténelmi Levéltárban. Nyugdíjas⁸⁰ korában otthonában őrizte ezzel kapcsolatos jegyzeteit és dokumentumait, de azokat feltételezésünk szerint 1944-ben megsemmisíthette, s ennek következtében a részletek homályban maradnak. Varsóban, a Központi Katonai Levéltárban a bécsi és a budapesti katonai attasé 1919–1921-ben keletkezett (ma már hiányos) irataiban főleg az Ausztriából Magyarországon át történő lőszerszállítás technikai lebonyolításával kapcsolatos számjeltáviratok és a hadügyminisztérium válaszai, utasításai maradtak fenn.

1920 augusztusából a budapesti lengyel katonai attasé, gróf Alfred Wielopolski huszárszázados számjeltáviratainak csak rejtjelezett változatai maradtak. Ezek azonban nem Szmazsenka ezredes tevékenységével lehetnek kapcsolatosak – mert mint írja, az ő szerepe véget ért azzal, hogy a magyar kormány engedélyezte az ország területén a külföldi eredetű lőszer átszállítását –, hanem a magyar–lengyel tervezett katonai együttműködéssel és a Csepelről 1919–1920-ban szállított lőszerrel.

Visszaemlékezésében erről egyáltalán nem ír. Talán azért, mert ebben nem vett részt, bár mint hírszerzőnek tudnia kellett róla. Emellett szól az is, hogy különlegesen bizalmas viszonyt tartott fenn a lengyelekkel.

Ennek történeti felvázolására itt nem vállalkozunk. Jelezzük azonban, hogy már 1919. március 19-én⁸¹ szállítottunk Lengyelország számára 20 millió Mannlicher gyalogsági lőszer, 10 000 db 8 cm-es gránát srappelt, 10 000 db 10 cm-es gránát srappelt, 200 db főzőkonyhát, 300 db főzőládát, 40 db sütőkemencét, 1920-ban pedig 45 millió Mannlicher gyalogsági töltényt, 13 millió Mauser töltényt, 600 000 Mannlicher tölténytárat, 240 db főzőkonyhát, 200 db főzőládát, 80 db sütőkemencét, 40 millió Mauserhez csappantyút. Az 1920-as szállításban nagy szerepe volt Divéky Adorján történésznek, aki 1917 óta a lengyel

⁷⁹ Tłuszkiewicz, Stanisław: *Przyjaźń polsko-węgierska na tle historii*. Wilno, 1936. 19.; Kovács Endre: *Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között*. Budapest, 1971. 38. Hetven vagon emelt, a forrás megjelölése nélkül. Lásd a 73. és 87. sz. jegyzeteket is.

⁸⁰ Katonai pályájának és életrajzi adatainak összegyűjtésében segítségemre voltak, amit ezúton köszönök: néhai Kéri Kálmán nyugalmazott vezérezredes, dr. Szakály Sándor hadtörténész, a hadtudományok kandidátusa, dr. Bonhardt Attila alezredes főlevéltáros, az Osztrák Hadilevéltár mellett Működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség volt vezetője, majd ezredesként a Hadtörténelmi Levéltár igazgatója aki a kéziratok értelmezésében is segítségemre volt, valamint a Taróczy családból: néhai Taróczy Erikné, dr. Taróczy Erika, Taróczy Jenő és a rokonságból: dr. Zakariás Zoltán, Bacsó Nándor, Holzinger Miklósné született Bacsó Katalin és dr. Papp Gábor.

⁸¹ A szállítások adatait lásd MOL K 63 Külügyminisztérium politikai osztály iratok – 1929-17/7-4334 alapszámon 4800. Lengyelország támogatása Magyarország részéről az 1920. évi lengyel–oros háború alkalmával. 5 oldalas gépirat, készült 1928. december 3. Az iratcsomóban egy másik, szám nélküli lapon kézírással ugyanezek az adatok szerepelnek, mint a gépelt összefoglalóban. Ennek dátuma: 1929. augusztus 27. Ugyanezek az adatok megtalálhatók: MOL K64 Külügyminisztérium, rezervált politikai iratok – 1920-17-2.cs. sz. n. Titkos összeállítás „Lengyelország támogatása Magyarország részéről az 1920 évi lengyel–oros háború alkalmával.” című iratban. 6 oldal gépirat 1 melléklettel. A fentebb közölt adatokkal megegyezően ez a melléklet is tartalmazza az 1919-ben és 1920-ban Magyarországról Lengyelországnak szállított magyar eredetű lőszer és hadfelszerelési anyagok mennyiségét. A feldolgozás dátuma: 1928. dec. 3, a mellékleté: 1929. augusztus 27. Másolat.

fővárosban tartózkodott. Az 1919-es lőszerszállításnak két komoly következménye volt. Az egyik az, hogy a magyar Vörös Hadseregnek a kezdeti időben nem volt lőszere, másrészt a lőszernek köszönhetően 1919-ben megállították a lengyelek az ukránok támadását Kelet-Galíciában. Az 1920-ban Varsó alatt a Vörös Hadsereg felett aratott győzelemmel pedig megakadályozták a lengyelek Nyugat Európa szovjet-orosz megszállását.

Nem sokkal bécsi szolgálatának befejezése előtt, 1922. november 21-én mint „levéltári igazgatót” nevezték ki Szmazsenkát I. osztályú konzullá.⁸² Belgrádba⁸³ kívánták küldeni katonai szakelőadónak, ezért a látszat kedvéért (a rejtés miatt) a Külügyminisztérium kötelékébe kellett hogy átkerüljön, civilként. Bécsből történt hazaérkezése után „a központba került”,⁸⁴ ami alatt a Külügyminisztériumot kell értenünk. Érdemi forrás hiányában feltételezzük, hogy az állomáshelyének elfoglalásáig eltelt néhány hónapot felkészüléssel töltötte. Mégsem Belgrádba⁸⁵ került, mert 1923. április 12-től megbízták a katonai szakelőadói ügykör ellátásával a magyar királyi követségen Észtországbban.⁸⁶ (Visszaemlékezésében úgy véli, hogy 1922 végén osztották be a revali magyar királyi követségre, de mint fentebb láttuk, 1922. november 21-én nevezték ki I. osztályú konzullá, s csak 1923. januárban tért vissza Bécsből.)

Tallinnban – német nevén Revalban – teljesített szolgálatot II. osztályú követségi tanácsosi címmel ideiglenesen felruházott I. osztályú konzulként, majd követségi tanácsosként,

⁸² A kinevezésről lásd: Budapesti Közlöny 1922. december 1. 276. sz. 1.; Külügyi Közlöny, 1922. december 9. 22. sz. 207.

⁸³ A Minisztertanács 1922. október 27-i ülésén a honvédelmi miniszter a külügyminiszteren keresztül sürögősséggel kérte a minisztertanács hozzájárulását ahhoz, hogy a magyar királyi követségen Belgrádban eddig szolgálatot teljesítő Marsik Jenő I. osztályú követségi titkári címmel felruházott II. osztályú konzul katonai szakelőadó helyére, akit a krakkói konzulátushoz helyeztek át, Szmazsenka Nándor nyugalmazott vezérkari ezredes kerüljön kiküldésre. A külügyminiszter előterjesztését a Minisztertanács elfogadta, s felhatalmazta arra, hogy előterjessze a kormányzónak Szmazsenka I. osztályú követségi konzullá történő kinevezését. MOL K 27. Minisztertanács-i jegyzőkönyvek, másolat. 1922. október 27-i ülés, 6. napirendi pont.

⁸⁴ Külügyi Közlöny, 1923. április 15. 5. sz. 26. Szmazsenka Nándor I. osztályú konzul a központból a magyar királyi követséghez Revalba áthelyezve.

⁸⁵ Az eredeti elképzelések szerint Fleischacker (1927. decembertől Andorka) Rezső százados ment volna Revalba, de Prágába került, Bajnóczy József (akkor alezredes) helyére, ezért 1924-ben Szmazsenka ezredes ment Revalba, Belgrádba pedig Siller Antal vezérkari őrnagy. A Minisztertanács 1923. január 10-i ülésén a honvédelmi miniszter sürögős javaslatára hozzájárult magyar királyi követség felállításához Revalban és Fleischacker százados kiküldéséhez katonai szakelőadónak. Az 1923. február 9-i ülésen követségi attasévá nevezték ki. MOL K 27. Minisztertanács-i jegyzőkönyvek 140. doboz. 1923. február 9. 85. napirendi pont. Másolat. Lásd szintén Árokay Lajos: *A rejtett magyar katonai attasé szolgálat első állomáshelyeinek felállítása, 1920–1923*. Hadtörténelmi Közlemények, 30. évf. (1983) 3. sz. 378–380.; uő.: *A magyar katonai attaséi szolgálat tevékenysége 1923–1928 között*. Hadtörténelmi Közlemények, 30. évf. (1983) 4. sz. 578–580.

⁸⁶ Revalban (Tallinnban) a magyar királyi követséget 1923. március 12-én állították fel. Jungerth Mihály követségi tanácsos ügyvivőként vezette a követséget. Lásd: Árokay: *A magyar katonai attaséi szolgálat tevékenysége*, 577–578.; Külügyi Közlöny, 1923. április 15. 5. sz. 26. Uo.: Szmazsenka Nándor II. osztályú követégi tanácsosi címmel felruházott I. osztályú konzul áthelyezése a központból a magyar királyi követséghez Revalba. A követség illetékessége kiterjedt a Lett és a Litván Köztársaságok területére. Külügyi Közlöny, 1923. április 15. 5. sz. 25., majd 1923. május 15-től a Finn Köztársaság területére is. Külügyi Közlöny, 1923. július 15. 9. sz. 54. 1923. március 31-én utazott ki állomáshelyére. HL HM Igazolóbizottsági anyagok, 8894. Szmazsenka Ferdinánd. HM VI-2. d. o. 12959. sz. irat. Kelt: 1923. március 13. Szolgálati utasítás a revali katonai szakelőadó részére.

ahol rövid idő alatt jól elsajátította ezt a könnyűnek egyáltalán nem nevezhető nyelvet. A követség működési területét még 1923-ban Lettországra, Litvániára és Finnországra is kiterjesztették,⁸⁷ így több helyen juthatott értékes hírek birtokába. Kitűnő megfigyelő volt. Általános műveltsége, politikai ismeretei messze átlag felettinek mondhatók. Diplomataknál, katonadiplomataknál elsőrendű követelmény a nyelvek kiváló ismerete, mert e nélkül ez a szakma egyáltalán nem gyakorolható. Anyanyelvén kívül, az észtet is beleszámítva hat nyelven beszélt, írt és olvasott,⁸⁸ ennek köszönhetően bármilyen szakirodalomból könnyen tájékozódott. Hivatali, társasági és társadalmi kapcsolatokban könnyen érvényesült. Véleményét, amely megfigyelésein, szovjet és más diplomatákkal való kapcsolattartásából merített információkon és híreken alapult, határozottan és egyértelműen hozta felettesei tudomására. Feladatkörét túllépve, részletes indoklással javaslatokat is tett nekik, így ők nem egyszer kioktatásnak érezhették azokat.⁸⁹

Katonai szakelőadói feladatát a konzuli teendők mellett végezte, valójában két munkakört látott el. Konzulként hozzátartoztak a kulturális, a vízumügyek, a konzulátus joghatósága alá tartozó területeken élő magyarok ügyei, a sajtófigyelés, a pénztári főkönyv vezetése és az adminisztráció. A két munkakörnek három közös pontja volt: a szovjet gazdaság eredményeinek, a balti–szovjet, valamint a szovjet–német politikai, gazdasági és katonai kapcsolatok figyelemmel kísérése. A központ által kért különböző kimutatások, időszaki és éves jelentések elkészítése is konzuli munkája részét képezte.⁹⁰ Szolgálati utasítása szerint katonai szakelőadói munkaköre ellátásában csak társadalmi érintkezés során gyűjthetett információkat,⁹¹ ügynökei nem lehettek, és a katonai attasék egyéb hírszerzési módszereit sem alkalmazhatta.

Felettébb érdekelte, mi történik a Szovjetunióban. Itthoni előjárói korábban többször elutasították kérését, hogy ott körutazást tehesen. Végül megkapta az engedélyt. Míután a szovjet illetékesek is hozzájárultak beutazásához, 1925 áprilisában és májusában került sor útjára. Kivételes esetnek számít, hogy egy harmadik államban konzulnak álcázott katonai attasét, akinek országa a Szovjetunióval diplomáciai kapcsolatban sem állt, beengedjenek az országba. Elképzelhetetlen, hogy a szovjet–orosz központosított államirányítás körülményei között a Külügyi Népbiztosság, a katonai hírszerzés és a Belügyi Népbiztosság beleegyezése és komoly előzetes vizsgálat nélkül állította volna ki számára a beutazási és tartózkodási vízumot, amely meghatározott időre és útvonalra szólt. A moszkvai elhárítás bizonyára tisztában volt azzal, hogy Taróczy katonai személy és nem hivatásos diplomata. Az engedélyezéshez nem szolgálhatott elégséges indokul, hogy felesége orosz származású volt. A szovjet ideológia szerint annak arisztokrata származása – burzsujnak, ellenséges elemnek számított – eleve a beutazás megtagadása mellett kellett hogy szóljon. Miért engedték be mégis, milyen előnyöket vártak a szovjet illetékesek Taróczy konzul útjától? Nem tudjuk.

⁸⁷ Külügyi Közlöny, 1923. április 15. 5. sz. 25.

⁸⁸ Németül, olaszul, oroszul, franciául tökéletesen, észtül, angolul jól. Feleségétől tanult meg oroszul, ezáltal megismerte az oroszok mentalitását, gondolkozási mechanizmusát is. Szlovákul valószínűleg nem tudott, mert édesapja szlovák neve ellenére magyar környezetben élt, gyermekei is magyar nyelvterületen éltek és jártak iskolába. Viszont az orosz nyelv kiváló ismerete esetén gond nélkül érthetett szlovákul, lengyelül, de akár szerb-horvátul is.

⁸⁹ Néhai Kéri Kálmán nyugalmazott vezérezredes közlése (1993), Árokay: *A magyar katonai attaséi szolgálat tevékenysége*, 579. ugyanerre a következtetésre jutott.

⁹⁰ MOL K 97 5. cs. A tallinni követség és konzulátus adminisztrációs iratai.

⁹¹ HL HM 1948-49528 eln. sz. ü. alapszámon 14343 sz.

Taróczy a tallinni szovjet diplomaták segítségével kapta meg a beutazási vízumot. Nekik azt mondta, hogy „a magyar vezetésnek nincsenek pontos értesülései a Szovjetunióról, ezért ő a valós tények megállapítása céljából a Szovjetunióba utazhatna”. Ez volt a vízumkérelem tényleges indoka, ürügyül pedig az szolgált, hogy felesége, aki tizenhárom év óta nem látta hazáját, moszkvai rokonai és édesanyja sírjának meglátogatása céljából utazik haza, ő lesz a kísérője. A vízum két hónapra szól. Benyomásait, tapasztalatait írásban feldolgozta, és minden biztonnal feletteseinek is továbbította. Elkészített összefoglalója,⁹² öt további „Összefoglaló helyzetkép Oroszországról” és egy, a Távol-Keletről írt tanulmánya, amelyeket 1925 és 1928 között készített, eredeti másolatban fennmaradt, jelenleg Taróczy Jenő tulajdonában⁹³ található Budapesten. Terjedelmüket, formájukat és tartalmukat tekintve valójában egyik sem jelentés, hanem tanulmányok. A szerző rendkívül alapos ismereteit, felkészültségét bizonyítják. Előre látta, hogy a Szovjetunió nem mondott le véglegesen a rigai békében Lengyelország javára elvesztett területekről, s úgy vélte, hogy a Szovjetunió és az anyagias – ahogy ő fogalmazott –, „élvhajhászó” nyugati világ között az összecsapás be fog következni.

A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok mielőbbi felvételét javasolta feletteseinek, noha ebben nem a katonai vezetés volt illetékes. Javaslatát a Magyarország számára adódó gazdasági előnyökkel indokolta, kiemelve az olaj fontosságát. Azzal is érvelt, hogy Csehszlovákia és Nagy-Britannia, mielőtt felvették volna a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, kereskedelmi kirendeltségeket létesítettek Moszkvában.⁹⁴

Szovjetunióbeli utazásával, illetve az út tapasztalatairól elkészített és feletteseinek benyújtott jelentéseivel lavinát indított el önmaga ellen. Javaslatait rossz néven vették. Moszkvai utazása után számon kérték tőle, hogy miért sürgeti a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételét, amikor az észtországi követség vezetője, Jungerth-Arnóthy Mihály⁹⁵ véleménye szerint az Magyarország érdekei szempontjából „kárhuzatos” lenne.⁹⁶

⁹² Címe: Szovjetuniói utazásom 1925. április–május.

⁹³ Összefoglaló helyzetkép Oroszországról (1925), Második összefoglaló helyzetkép Oroszországról (1926. április), Harmadik összefoglaló helyzetkép Oroszországról (1926. október), Negyedik összefoglaló helyzetkép Oroszországról. I. rész. (1927. augusztus), Ötödik összefoglaló helyzetkép Oroszországról (1928. január), A Kelet emancipációja Európa gyámsága alól, különös tekintettel Moszkva szerepére. I. rész. A kínai bonyodalmak a Csendes-óceán hegemoniájáért való harc (1927. január). Köszönöm Taróczy Jenőnek, hogy az iratokat rendelkezésemre bocsátotta.

⁹⁴ Összefoglaló helyzetkép Szovjet-Oroszországról. 1925. Lásd a VII. fejezetet, A Szovjetunió és Magyarország címmel, 85–90.

⁹⁵ Jungerth Mihály (1933-tól Jungerth-Arnóthy, Bácsordas, 1883. március 13. – Budapest, 1957. szeptember 11.) hivatásos diplomata, 1919-től a külügyminisztériumban. 1920-ban és 1921-ben a magyar hadifoglyok Szovjetunióból történő hazahozatalát célzó, Koppenhágában és Rigában aláírt egyezmények tárgyalója és aláírója. 1923–1933 között előbb ügyvivőként, azután követként vezette a Tallinnban, majd Helsinkiben működő, a többi balti államra is kiterjedő magyar királyi követséget. 1935–1939-ben Moszkvában, 1939–1944 tavaszáig Ankarában követ. A külügyminiszter állandó helyettese 1944. április 6. – október 16. között.

⁹⁶ Elképzelhető, hogy Jungerth tett ilyen kijelentést, de csak az után, hogy a Bethlen-kormány úgy döntött, mégsem veszi fel a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. (A követ 1922-ben még a Szovjet-Oroszországhoz való közeledést sugalmazta a külügyminisztériumnak.) Lásd: Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló*. Budapest. 1989. 19. A kapcsolatok felvételét Kánya akkori külügyminiszter-helyettes és kezdeti álláspontját megváltoztatva a kormányzó sem támogatta. Feltételezzük, hogy Taróczy tudott a kapcsolatok felvételéről tartott nem hivatalos magyar–szovjet megbeszélésekről. Ha nem a külügyminisztérium által, akkor a szovjet diplomatáktól Tallinnban, akikkel állandó és jó kapcsolatot tartott fenn. A diplomáciai kapcsolatok felvételére csak jóval ké-

Tarnóczy válaszában kifejtette, hogy Jungerth nem tud oroszul, nem járt a Szovjetunióban, az ottani viszonyokat sem ismeri, értesüléseit az *Intelligence Service* és a *Secret Service* dezinformációs osztályának ügynökeitől szerzi. A magyar követ odáig ment, hogy sugalmazására az észt külügyminisztérium szóbeli jegyzékben jelezte Budapestnek: Taróczy a szovjetekkel fenntartott kapcsolatai miatt *persona non grata* Észtországban. Erre ő válaszlépésként kijelentette az észt külügyminisztériumban, hogy amennyiben a jegyzéket nem vonják vissza, Budapestre történő visszarendelésének okát a szovjetek tudomására hozza. Lépése eredményes volt, mert a nyilatkozatot visszavonták.

Ruszkay Jenő⁹⁷ tábornokkal, a Honvédelmi Minisztérium VI-2 osztályának akkori vezetőjével is komoly összetűzésbe került. Ő blöffnek minősítette Taróczynak azt a véleményét, hogy a „Szovjetunió elsőrangú katonai hatalommá fejlődik, s ütőképessége hónapról-hónapra szemlátomást növekszik”.⁹⁸ Az osztályvezető Taróczyhoz 1928. április 20-án írott magánlevelében felsorolja a működése elleni kifogásokat (már-már vádak), kétségbe vonja, hogy érdemes-e vele a további együttműködést fenntartani, s jelzi azt is, hogy mindezt „a döntésre hivatott magas előjáróknak tudomására” fogja hozni.⁹⁹ Budapestről rövidesen felszólították Tarnóczyt, hogy megromlott egészségi állapotára való tekintettel kérje nyugállományba helyezését. Ezt megtagadta.

Visszahívásának ez a kísérlete fél évvel előzte meg a revali magyar királyi követség felszámolását, ami 1928 nyarán következett be. Jungerth-Arnóthy Mihály Helsinkibe tette át székhelyét,¹⁰⁰ ahol új követség nyílt. A konzulátus azonban Taróczy vezetésével továbbra is működött mint a finnországi magyar királyi követség alárendelt hivatala. A balti államokba – és minden más magyar királyi követségen működő katonai szakelődő helyett – 1928-ban a Honvédelmi Minisztérium katonai attasék kiküldését határozta el. Ezt ekkor már sem Franciaország, sem Nagy-Britannia nem ellenezte, ezért a Honvédelmi Minisztérium Elnöki B osztály kérte a külügyminisztert, hogy Taróczyt 1928. december 31-i hatállyal¹⁰¹

sőbb, 1934. április 26-án került sor, amikor Jungerth átadta megbízólevelét Moszkvában. Taróczy 1925-ös szovjetunióbeli utazása után is sürgette a kapcsolatok felvételét, amikor ez már nem volt napirenden Budapesten. Kettejük viszonyában szerepet játszhatott Jungerth esetleges féltékenysége, hisz beosztottja több nyelven beszélt, mint ő (csak németül és franciául tudott), a szovjet diplomatákkal állandó és jobb kapcsolata volt, mint a követnek. Ebből következően annak is tudatában kellett lennie, hogy Taróczy jobban tájékozott a Szovjetunióról, annak politikájáról, gazdasági és katonai eredményeiről, mint ő. Személyi ellentétük korábban is megfigyelhető. Belgrádba, katonai szakelődővé történt kinevezése után Taróczy hivatalát nem vehette át, mert 1923. január 23-án, a jugoszláv fővárosba történő elutazásának reggelén a külügyminiszter – Taróczy szerint Jungerth sugalmazására – azt megtiltotta. HL HM-1948-49526. eln. szü. alapszámon 14343. sz.

⁹⁷ Ruszkay Jenő (Budapest, 1887. január 1. – Budapest, 1946. június 22.). 1928. november 1. – 1933. május között a Honvédelmi Minisztérium VI-2. osztályvezető rendfokozata, ekkor tábornok. Bővebben lásd: Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest, 2001. 294.

⁹⁸ HL HM-1948-49528 eln. sz. ü. alapszámon 14343 sz.

⁹⁹ Uo. nincs csatolva Ruszkay levele, mert azt 1948. december 30-án visszaküldték Taróczy altábornagynak. A levélből idéz a honvédelmi miniszternek 1947. július hó 3-án írott levelében, amely az ügyiratban található.

¹⁰⁰ A minisztertanács 1928. július 22-i ülésén az 5. napirendi pontban határozott arról, hogy Tallinból a magyar királyi követséget Helsinkibe teszik át, mert Finnország a Népszövetség tanácstagja lett, s nagyobb jelentőséggel bír, mint Észtország. MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyv 166. doboz. Másolat. A külügyminiszter levele (itt másolatban) Jungerth tallini ügyvivőnek. Budapest, 1928. július 3. MOL K 97 1928-14. 5. cs.

¹⁰¹ HL HM Eln. B.-1928-12.987. HM átirat a külügyminisztériumnak.

mentse fel; Walko Lajos¹⁰² ezt meg is tette.¹⁰³ Szolgálatételre rendelték a Külügyminisztériumba, majd az elnöki osztály vezetőjénél történt jelentkezése után a honvédelmi tárca rendelkezésére bocsátották.¹⁰⁴ Ezzel diplomatakarrierje véget ért. Felszólították, hogy kérje nyugállományba helyezését, aminek eleget tett.¹⁰⁵ Altábornagyi rendfokozatban¹⁰⁶ 1929. május 1-jén helyezték nyugállományba.¹⁰⁷

Korábról is számos kitüntetés birtokosa volt, béke- és hadiszolgálat alatt.¹⁰⁸ Katonai pályájának utolsó kitüntetését, a Magyar Érdemkereszt II. osztályát¹⁰⁹ 1928-ban kapta. (Kitüntetésait az 1950-es években kénytelen volt pénzre tenni.¹¹⁰)

¹⁰² Walko Lajos (Budapest, 1880. október 30. – Visegrád, 1954. január 10). 1925. március 17. – 1930. december 9. és 1931. augusztus 24. – 1932. október 1. között külügyminiszter. Bölöny: *Magyarország kormányai*, 416.

¹⁰³ A külügyminiszter 1928. november 15-én kelt 12.652/1. sz. rendeletével hívta vissza. Jungerth 84/1928. sz. res. levele Helsinkiből Taróczynak 1928. december 10. MOL K 97 1928-51. A hazarendelés dátumát nem, csak a tényt közli: *Külügyi Közlöny*, 1928. november 24. 11. sz. 76. Lásd még: Árokay: *A magyar katonai attaséi szolgálat tevékenysége*, 579–580. oldalakon elemzi Taróczy észtországi működését.

¹⁰⁴ HL HM Eln. B.-1928-12897 alapszámon 13538.sz. külügyminisztériumi átirat a Honvédelmi Minisztériumhoz, 1928. nov. 15. Utóda Helsinkiben székhellyel a másik három balti államba is akkreditált Lány Géza vezérkari szolgálatot teljesítő őrnagy lett. HL HM Eln. B.-1928 12 985 alapszámon 13420, 14901. sz.

¹⁰⁵ Felszólítják, hogy kérje nyugállományba helyezését, mert azt 1929. május 1-jével tervezik. HL Honv. Min. 80453/titk.8.-1929. alapszámon 81925/titk.8.-1928. sz. Tallinnból 1929. március 18-án a honv. miniszternek írott levelében kéri nyugállományba helyezését HL Honv. Min. 100027/titk.8.-1929 alapszámon 100897.titk.8.-1929. sz.

¹⁰⁶ 1928. november 1-jével kapta meg az altábornagyi rendfokozatot, amikor még konzul volt Tallinban. HL Honv. Min. 80400/titk.8.-1929 alapszámon 81925/titk.8.-1929, visszarendelését a hivatalos közlöny 1928. november 24-én közölte.

¹⁰⁷ Nem lehet kizárni, hogy nyugdíjba helyezésében szerepet játszott Jungerth és Ruszkay ármánykodása. Ötvenöt éves volt ekkor, nem egészen harmincöt év szolgálati idővel.

¹⁰⁸ Kitüntetései 1914 előtt: Ferenc József megkoronázásnak 50. évfordulója alkalmából kiadott Jubileumi Emlékérem a fegyveres erő számára. (*Jubiläums Erinnerungsmedaille für die Bewaffnete Macht*, 1898), Ferenc József megkoronázásnak 60. évfordulója alkalmából kiadott Katonai Jubileumi Kereszt (*Militär-Jubiläumskreuz* 1908), Bronz Katonai Érdemérem (*Bronzene Militärverdienstmedaille*, 1909), Mozgósítási Kereszt 1912–1913 (*Erinnerungskreuz*). KA, Szmazsenka százados kitüntetési összesítője, 1916. március 16. Háborús kitüntetései: Katonai Érdemérem vörös szalagon (*Militärverdienstmedaille am Roten Bande – Schematismus*), 1914-től: Katonai Érdemkereszt 3. osztálya hadidíszítménnyel. (*Militärverdienstkreuz 3. Klasse mit der Kriegsdekoration.*), Osztrák Császári Vaskorona Rend 3. osztálya a hadidíszítménnyel, kardokkal (*Österreichisch-kaiserlicher Orden der Eisernen Krone, 3. Klasse mit Kriegsdekoration und Schwertern*), Ezüst Katonai Érdemérem, a Katonai Érdemkereszt szalagján („*Signum Laudis*” – *Silberne Militärverdienstmedaille am Band des Militärverdienstkreuzes*), KA, Offiziers Belohnungsanträge 136047. Zügeleite Stabs und Oberoffiziere 83., Bronz Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján („*Signum Laudis*” – *Bronzene Militärverdienstmedaille am Band des Militärverdienstkreuzes*), Zügeleite Stabs und Oberoffiziere 83., KA, Szmazsenka százados kitüntetési összesítője 1916., Károly Csapatkereszt (*Karl-Truppen-Kreuz*, 1917) Uo., *Marianer Kreuz*, (1916. március 10.) KA, Offiziers Belohnungsanträge, Szmazsenka szds. kitüntetési összesítője 1916. A *Marianer Kreuz* teljes megnevezése: *Deutscher Ritterorden, Marianer-Halskreuz*. A ma is működő Német Lovagrend által adományozott kitüntetés, sebesültek érdekében végzett tevékenységért adták. Ófelsége hozzájárulása esetén lehetett elfogadni. A Német Lovagrendről lásd: Felszeghy Ferenc (szerk.): *Rendjelek és kitüntetések történelmünkben*. Budapest, é. n. (1943). 71–72. Köszönöm dr. Makai Ágnes muzeológusnak – Hadtörténeti Intézet és Múzeum –, hogy felhívta figyelmemet a könyvre, és segítségemre volt a kitüntetések azonosításában. Sebesülési Érem két sávval

Nyugdíjas korában is aktív maradt. Készített szakfordítást a Hadtörténelmi Levéltár számára,¹¹¹ minden nap két kilométert futott.¹¹² Élénk figyelemmel kísérte Magyarország akkori társadalmi és politikai helyzetét, foglalkoztatták a jövő kérdései. „Nem Trianon, hanem az arzénos hölgyek, az egykerendszer és az emészthetetlen ételkészítés teszük tönkre a magyart”, írta egyik levelében.¹¹³ Nyugodt, lét- és anyagi biztonságban töltött nyugdíjas éveit 1942-ben elhunyt felesége.

Életkörülményei a második világháború végével alapvetően megváltoztak, bár a kezdet reményekre jogosíthatta fel. Amikor a Vörös Hadsereg egységei 1945 februárjában megjelentek Húvösvölgyben, rögtön felvette velük a kapcsolatot, s ennek köszönhetően a lakosság és az oroszok között semmiféle atrocitásra, rablásra, erőszakoskodásra nem került sor.¹¹⁴ Ez az eredmény indította volna arra, hogy 1945. április 9-én belépjen az Magyar Kommunista Pártba? 1946 augusztusától a Húvösvölgy-Zugliget körzet elnöke lett.¹¹⁵ Életének másik jelentős eseménye is erre az évre esik. Második házasságát kötötte Alfonz utónevű unokatestvére özvegyével, a horvát nemzetiségű Mondecár Ernesztinával.¹¹⁶

1947. június 28-án a honvédelmi miniszterhez írott kérvényében „A Magyar Köztársaság Kormányának szocialista, antifasiszta vagy demokratikus magatartása miatt egyes személyeket ért hátrányok megszüntetéséről” szóló 750/1947.M.E.sz. rendelet értelmében kérte rehabilitálását, továbbá nyugdíjának felemelését és nyugállományú vezérezredessé történő előléptetését. Kérelméhez tíz mellékletet csatolt.¹¹⁷ Előadta, hogy 1919-től két éven át feljelentés miatt eljárás folyt ellene, mivel 1919-ben bécsi szolgálati ideje alatt, a Tanács-

(*Verwundetenmedaille mit 2 Strafen*), Vöröskereszt Tiszti Díszjelvény hadidíszítménnyel (*Ehrenzeichen für Verdienste um das Rote Kreuz, Offiziersehrenzeichen mit Kriegsdcoration*). Taróczy Erikné közlése levélben. (Budapest, 1996), Magyar Érdemkereszt II. o. (1928) Magyarország Tiszti Név- és Címtára (a továbbiakban: MTNCT) 1931. 456.

¹⁰⁹ MTNCT, 1929. 471. Vezetékneve hibásan Tarnóczyként szerepel.

¹¹⁰ Taróczy Erikné közlése levélben (1996)

¹¹¹ HL Visszaemlékezések és Tanulmányok gyűjteménye. 68656. sz. A tarnavkai csata. Orosz hadtörténeti munkából, 1937-ben fordította. A csata az orosz–osztrák–magyar és német erők között zajlott le 1914. augusztus 22–26. között, s orosz győzelemmel végződött. Tarnavka község (helyesen Tarnawka) akkor Galíciában, ma Lengyelországban, a kárpátaljai vajdaságban, a lancuti járásban, Rzeszówtól 25 km-re délkeletre található.

¹¹² Dr. Taróczy Erika közlése levélben (2003), Bacsó Nándor szerint napi öt kilométert.

¹¹³ Testvérhúgához, Ernához írott levele 1935. április 18., Bacsó Nándor tulajdonában (Budapest). Az egyke Tolnában, Somogyban, Baranyában szokássá lett egygyermekes családokra, míg az arzénos hölgyek a férjüket, apjukat a Tiszazug – a Nagykunság legdélibb, a Tisza és a Körös folyók által határolt terület – falvaiban arzénal megmérgező asszonyokra utal. Lásd: Fülep Lajos: *A magyarság pusztulása*. Budapest, 1984. Gondolkodó magyarok sorozat. *Elfogy a magyarság? A Nyugat an-kétja 1933–34*. Budapest, 1999. Szerkesztette és a jegyzeteket írta Téglás János. Lásd még: Gunst Péter: *Tiszazug*. Valóság, XIX. évf. (1986) 10. sz. 89–97.

¹¹⁴ Bacsó Nándor közlése (Budapest, 2003).

¹¹⁵ Taróczy Jenő, Bacsó Nándor, dr. Zakariás Zoltán közlése (Budapest 2002, 2003). Azt nem tudni, hogy mikor lépett ki.

¹¹⁶ Mondecár Erna (Ernesztina) (Zágráb, 1893. július 27. – Budapest, 1977. szeptember 4.) Iván utónevű apja a Magyar Nemzeti Bank igazgatója Zágrábban. A házasságkötés 1946. május 16-án történt. Házasságlevél a Budapest Zugligeti római katolikus lelkészségtől, 1946. május 18. Dr. Taróczy Erika tulajdonában.

¹¹⁷ HL Honv. Min. 1948-49528. eln. sz. ü. alapszám, 14343. sz. 9 oldalas gépelt levél a honvédelmi miniszternek 10 db melléklettel, és egy újabb levél 1947. július 3-án, amelynek melléklete a Ruszkay Jenő ezredes HM VI-2 osztályvezető 1928. április hó 20-án Taróczy altábornagyhoz írott levele. A mellékletek nem találhatók az iratok között.

köztársaság előtt és alatt kapcsolatot tartott az ott élő magyar kommunistákkal.¹¹⁸ Állítása szerint a vizsgálat következtében másfél évi rangvesztést szenvedett. Tekintettel arra, hogy a vizsgálat tisztázta a vádak alól, visszakerült rangsorbeli eredeti helyére, nem szenvedett rangvesztést. Kérvényében megemlítette továbbá, hogy 1922-ben katonai szakelőadói kinevezését Belgrádba Jungerth intrikái miatt az utolsó pillanatban azért vonta vissza a Külügyminisztérium, mert orosz felesége volt; továbbá említette a korábban általunk már ismertetett revali visszahívásának körülményeit, idő előtti nyugdíjazását, aminek következtében nem érte el a vezérezredesi rendfokozatot.

A honvédelmi miniszternek írott újabb, 1947. július 3-án kelt levelében közli még, hogy tábornoki rendfokozatba való előléptetésekor, 1925 májusában egy évi „rangsorrendben megkárosították”. Kérvénye vizsgálata során azt sem vették figyelembe, hogy a magyarságra és a zsidóságra egyaránt vézskorszakot jelentő időszakban zsidó vallású, az első világháborúban vitézül harcoló tisztbajtársai érdekében közbejárt a kormányzónál. Kérelmét Veres Péter honvédelmi miniszter a Honvédelmi Minisztérium közjogi osztályának véleménye alapján elutasította.¹¹⁹

A folytatás, a kommunista diktatúra, a polgári demokratikus pártok, a középosztály felszámolását célzó intézkedések őt is sújtották, az egypártrendszer bevezetésével minden reménye szertefoszlott. Párttagsága ellenére a Szarvas Gábor úti villából hetvenhét éves korában, 1950. február 10-én őt, feleségét, a velük élő Taróczy Eriket és nejét kitelepítették Újpestre. (MKP tagságának köszönhetően „csak” Újpestre?) Más kitelepítettekhez képest „sokkal jobban járt”, mert a Rezi Károly utca 68. számú épületben lakást kaptak. A lakás közelében, az 50. szám alatt működött a „Jövő” Asztalosipari Szövetkezet, ahol éjjeliórként alkalmazták.¹²⁰ A hatszáz négyszögöles telken álló, saját tulajdonú villába pedig Götz János budapesti főügyész, Rákosi Mátyás barátja költözött be.¹²¹ A háromszintes, ma is létező épületet, amelyet saját elképzelései szerint terveztetett meg Taróczy még az első világháború előtt (ételflift, márvány kandalló, kék szalon stb.), ingóságait – festmények, bútorok, szőnyegek, könyvtár¹²² – sohasem kapta vissza, nem is kártalanították. Nyugdíját megvonták, de ebbe nem nyugodott bele. Folyton levelezett ez ügyben az illetékesekkel, míg meg nem állapították számára kegydíjat. A folyósított összeget azonban nem vette át, rendszeresen visszaküldte, mondván, ő nem kegydíjra jogosult. Végül nyugdíjának egy részét visszakapta.¹²³ 1964-ben az Innsbruckban megrendezett téli olimpiai stadion építkezései miatt édesanyja után örökölt ingatlanát az osztrák kormány kisajátította. A kártalanítás összegéből vásárolta meg a II. kerület Feketerigó utca 53. szám alatti nyaraló-épületet, amelyet át-

¹¹⁸ Hírszerző tevékenysége következtében ez szükséges volt, de a tényt beadványában nem említi. 1918–1919-es tevékenységét végül is igazolták. Személyügyi Rendelet, 1921. június 1. 25. sz. 276. és HL Honv. Min.-1947-14343. eln. sz. ü.

¹¹⁹ HL Honv. Min.-1948-49528. eln. sz. ü. alapszám, 14343. sz. Az irat *pro domo* alatt 1947. augusztus 21-i dátummal olvasható a közjogi osztály véleménye: „Kérelmét határidő után terjesztette elő, nem csatolt olyan bizonyítékokat, amelyek igazolnák, hogy baloldali magatartása miatt másfél évi rangvesztést szenvedett volna. Kérvénye teljesítése azért sem indokolt, mert 1918/19-es tevékenységét igazolták, sőt a nemzeti hadseregbe és külügyi szolgálatba is átvették. Nem csatolt nyugdíjaztatásával kapcsolatos bizonyítékokat....”

¹²⁰ Holzinger Miklósné sz. Bacsó Katalin szóbeli, dr. Taróczy Erika levélbeli közlése (Budapest, 2003).

¹²¹ Dr. Taróczy Erika közlése levélben (Budapest, 2003).

¹²² Dr. Zakariás Zoltán közlése (Budapest, 2002).

¹²³ Taróczy Jenő közlése (Budapest, 2002).

alakítottak, így vált egész évben lakhatóvá.¹²⁴ Hátralevő éveit itt töltötte második feleségével, Taróczy Erikkel, annak második feleségével és azok lánygyermekével, Erikával.

Taróczy életútja őfelsége I. Ferenc József császár és király uralkodása alatt kezdődött. A boldog békeidőkben – részint már a katonai intézményekben szocializálódva – lett a közös hadsereg tisztje. Megélt és túlélte jó néhány rendszerváltozást, forradalmakat, két világháborút. Az elsőben ereje teljében lelkesen és szolgálatkészen vett részt, harcolva királyért, a hazáért. Átélt a Monarchia és a történelmi Magyarország összeomlását, az őszirózsás forradalmat, a Tanácsköztársaságot, a Horthy-korszakot, a második világháborút, a koalíciós időket, a Rákosi-diktatúrát, a sikertelen 1956-os forradalmat, és a Kádár-korszakból is tizennyolc évet.

Hosszú élete utolsó két utolsó álmát¹²⁵ – megérni a százéves kort és találkozni egykori tiroli, császári és királyi 1. és 4. császár vadászrezredben szolgálatot teljesítő, még élő volt tisztbajtársakkal – nem sikerült elérnie. 1973. április 7-én kilencvenkilenc éves korában Budapesten hunyt el.¹²⁶ Személyében a közös hadsereg és a magyar királyi honvédség kivételes képességű, nagy műveltségű és széles látókörű tisztje távozott az élők sorából, aki hosszú szolgálati ideje alatt mindenütt kiválóan megállta a helyét.¹²⁷

VARGA E. LÁSZLÓ

Żołnierz Franciszka Józefa I, poddany Kadara. Życiorys wojskowo-polityczny węgiersko-królewskiego gen.dyw. Nandora Taroczego

Generał dywizji Nándor Taróczy (czytaj Taroucy) urodził się w czasie panowania Jego Cesarsko-królewskiej Mości Franciszka Józefa I. W jego erze się wychowywał, uczył i został wojskowym. W czasie pierwszej wojny światowej, dwa razy został ranny, po czym nie był zdolny do służby na froncie, więc służył w biurach CK. Generalnego Gubernatorstwa w Belgradzie, Lublinie i we Włoszech. W chwili upadku Monarchii Austro-Węgierskiej ma 44 lata. Odtąd do roku 1928 służył w węgierskim królewskim wojsku. Podczas pobytu w Kriegsarchiw w latach 1919-1920 w Wiedniu, zwerbował agentów do pracy na terenie Czechosłowacji dla oddziału II Sztabu Generalnego w Warszawie, oraz zdobył dla tego oddziału pomoce kryptograficzne. Latem 1920 roku, kiedy w wyniku strajków robotników i kolejarzy Austrii, Czech i Włoch zagrożone zostało zaopatrzenie w materiał wojenny Wojska Polskiego, za jego radą rząd węgierski zadośćuczynił prośbie polskiego rządu by transporty szły przez terytorium Węgier. Znał sześć języków, miał szerokie horyzonty. Już w latach 20-tych XX wieku przewidywał, że Związek Sowiecki stanie się mocarstwem światowym, z kolei Zachód krytykował za jego egoizm materialny. Interesował się z zagadnieniami społecznymi i politycznymi. W lutym 1945 roku dzięki jego porozumieniu z odpowiednim komendantem Armii Czerwonej, jej żołnierze nie popełnili żadnych wykroczeń wobec ludności dzielnicy Budapesztu, gdzie gen. dyw. Taróczy mieszkał. W latach 50-tych XX wieku pozbawiono go emerytury i willi. Pracował jako stróż nocny. Po długim, zdrowym życiu, przeżywszy kilka systemów politycznych zmarł w Budapeszcie w 1973 r. mając 99 lata.

¹²⁴ Holzinger Miklósné született Bacsó Katalin közlése (Budapest, 2003).

¹²⁵ Bacsó Nándor közlése (Budapest, 2003).

¹²⁶ Gyászjelentés Taróczy Nándor haláláról. Bacsó Nándor tulajdonában (Budapest).

¹²⁷ Külön köszönöm Dr. Bonhardt Attila ezredesnek, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatójának a tanulmány elkészítése során nyújtott konzultációs lehetőséget.

LÁSZLÓ VARGA E.

His Majesty's soldier, Kádár's subject. The life of Nándor Taróczy, lieutenant-general of the Royal Army of Hungary

Nándor Taróczy, lieutenant-general of the Royal Army of Hungary was born and raised, studied and begun his military career under the reign of King and Emperor Franz Joseph I. His second injury during World War I excluded him from field operations and he was moved to administrative services. He served in the occupied Serbian, Polish and Italian territories' military governorships. He was 44 years old at the time of the collapse of the Austro-Hungarian Empire. From 1918 to his retirement in 1928, he served in the Royal Army of Hungary. While serving in the Kriegsarchiv in Vienna, he assisted the establishment of two divisions of the Polish army's general staff, namely the military and counter-intelligence divisions and recruited secret agents to Poland in Czechoslovakia without any financial reward for himself. In the summer of 1920, during the decisive phase of the Polish-Soviet war it was to his proposition that the Polish, due to the Italian, Czech and Austrian railroad workers strike, requested the Hungarian government to allow the transportation of the war material from Western Europe through the territory of Hungary, thus ensuring the steady war material supply of Poland. Taróczy spoke four languages in addition to his own mother tongue. He foresaw the rise of the Soviet Union as a superpower in the first half of the 20th century and despised the decadency of the West. He was interested in political and social issues. Being able to speak in Russian, he succeeded to prevent the residents of his home district from being harassed by Red Army soldiers. In the 1950a, he was dispossessed of his villa, his pension was reduced and he had to work as a night watchman. Having outlived several political regimes, he died in Budapest at the age of 99 after a long and meaningful life.



ZAKAR PÉTER

A Csanádi egyházmegye kormányzata 1848–1849-ben

A Csanádi egyházmegye

A Csanádi Római Katolikus Egyházmegye 1848-ban Arad, Csanád, Torontál, Temes, Krassó megyékre, a határőrvidék bánsági területeire, továbbá Csongrád megye egy részére terjedt ki, s a század közepén 448 308 katolikus hívót és 188 plébániát foglalt magában.¹ A feudális rendszer összeomlása mozgásba hozta az egyházmegyén belüli reformerőket is. A radikális klerikusok egyik központja 1848-ban éppen a Csanádi egyházmegye volt. Tanulmányunkban megpróbáljuk összefoglalni, milyen változásokat idézett elő az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc a Csanádi püspökség irányításában. Témaválasztásunkat indokolja, hogy noha számos szerző foglalkozott a kérdéssel, mindazonáltal a változások mi-kéntje és kronológiája sem állt össze mindeddig hiánytalanul.²

Reformkövetelések

A reformerők a pesti forradalmat követően viszonylag hamar hallatták hangjukat ebben az egyházmegyében is. 1848. március 22-én Temesvár város és Temes megye együttesen tartott megemlékezést a polgári átalakulás örömeire. Reggel 7 órakor a temesvári vár bástyáiról ágyúlövések hirdették az ünnepség kezdetét. A házak falaira magyar nemzeti zászlókat tűztek ki. 9 órakor a Szabadság téren egyszerre négy oltárnál tartottak hálaadó istentiszteletet, a katolikus, evangélikus, ortodox és zsidó hívek számára. A római katolikusok számára közkívánatra „a klérusnak szabad érzelmeiről ismert” egyik tagja, Adams Kristóf rékási plébános misézett Moor Péter bruckenaui és Nátl József orcifalvi plébánosok segítségével. 10 órakor Vukovics Sebő, a Temes megyei liberális ellenzék vezéralakja tartott szónoklatot a polgári átalakulás és a nemzeti „újjászületés” dicsőítésére. A katonai és polgári hatóságok díszöltözetben, a tanuló ifjúság pedig zászlai alatt vett részt az ünnepségen. 11 órakor ünnepélyes közgyűlést tartottak, este 7 órakor kivilágították a várost, majd 9 óráig katonazene szórakoztatta a közönséget.³

¹ Az 1 617 732 lakos többsége (1 003 375 fő) ezen a területen ortodox vallású volt. *Schematismus Cleri Dioecesis Csanadiensis ad Annum Jesu Christi MDCCCXLVIII*. Temesváriini, d.n. 111. Vö.: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA). Ministerat-Vorträge M.R.Z. 1851:765.

² Köszönettel tartozom Claudiu Calinnak a temesvári és Fazekas Istvánnak a bécsi kutatásaimhoz nyújtott segítségéért.

³ Szentkláray Jenő: *Temes vármegye története összefoglaló rövid előadásban a legrégebb kortól az 1867. évi alkotmányos kiegyezésig*. (Különlenyomat a Magyarország vármegyéi és városai „Temes vármegye” című monográfiájából). Budapest, é. n. 382. Adamsot egyébként már 1848. október

Temes vármegye 1848. április 6-án tartott közgyűlésén szólásra emelkedett Magyar Alajos, a csanádi papnevelde hittanára, és az egyházi reformtörekvések egyik központi kérdéséről fejtette ki a nézeteit:

„Először is – mondta – véleményem szerint mindazok, kik a papi nőtlenséget eltörölni, s a papokat házasságra feljogosítani kívánják, nem zabolátlan vágyakat akarnak kielégíteni, hanem az erényt, s erkölcsösséget szándékoznak előmozdítani.”⁴ Nem kárhoztatta a cölibátus vállalóit, de megítélése szerint a körülmények megváltozásával ezt az egyházfegyelmi előírást fakultatívvá kellene tenni.⁵ Torontál megye áprilisban tartott közgyűlésén „az alsóbbrendű katolikus papság egyénei” javaslatot tettek a cölibátus eltörlésére és a mostani papi ruházat „kínzásától való megkíméltetésre”. A megye pártolásáról biztosította a javaslatot, és felszólította a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, hogy a következő országgyűlésen nyújtson be ilyen irányú javaslatot.⁶

A reformerők fő követelése ekkoriban az egyházmegyei, illetve a nemzeti (országos) zsinat összehívása volt. Kezdetben a püspökök is hajlottak erre a megoldásra, később azonban – látva a papság radikalizálódását – többnyire csak egyházmegyei „tanácskozmányokat” hívtak össze, a nemzeti zsinatot pedig a hadi események miatt nem tarthatták meg. A Csanádi egyházmegye esperesi kerületei is sürgették a megyei zsinat megtartását, hogy ott a reformokat életbe léptethessék. 1848. május 17-én tartott gyűlésükben a makói espereskerület lelkészei üdvözölték hazánk kivívott függetlenségét, és osztoztak a „fölszabadított nép örömeiben”, de sürgették az állam és az egyház közti viszony megváltoztatását (a katolikusok autonómiájának életbe léptetését) is. Ezt a hívők bevonásával látták megvalósíthatónak: „Sőt, mivel az egyházi ’s világi katolikusok vallási érdeke egy és ugyanaz, megyei zsinatunkban, a keresztény hajdankor ós szelleme szerint, az egész megyei katolikus közönséget óhajtanók képviseltetni, nem lévén nekünk a világ előtt semmi takarni valónk.” Az egyházkormányzati reformok és az alsópapság jutányos ellátása mellett a makói kerület papsága büszkén hirdette: „Mi polgárai vagyunk, s akarunk lenni a magyar hazának, a polgárok terheiben ’s kötelességeiben örömet osztozunk, s ennél fogva polgári jogokat is igénylünk; de szabadok akarunk lenni úgy az egyházi körben, mint a politikai téren.”⁷ Felterjesztésükben az egyházi kormányzat reformja mellett sürgették a főpásztorok kinevezésének eddigiektől eltérő módját, az alsópapságnak a kor szükségleteihez illő ellátását és az egyházmegyei nyugdíjalap reformját.⁸

Hasonló igények fogalmazódtak meg a Temesi-felső kerület papsága által is. Lonovics József csanádi püspök a nyomásnak engedve 1848 júliusának végére összehívta a megyei zsinatot, ugyanakkor a demokratikus egyházkormányzatot követelő kerületeket, így a makóit is megintette, mondván, az egyházi törvények nem engedik civilek részvételét a zsinat-

31-én letartóztatták a császári hatóságok, és december 30-án csak a Csanádi szentszék határozott fellépésére, azzal a feltétellel engedték szabadon, hogy megígérte, a továbbiakban nem fog részt venni a forradalomban. Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Adams Kristóf 1848: 1758, 1849:356.

⁴ Magyar Alajos: *Nyilatkozat a papi nőtlenség tárgyában*. Temesvár, 1848. 3.

⁵ Magyar: *Nyilatkozat a papi nőtlenség tárgyában*, 4–7.

⁶ Torontál megye közönsége – A Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumnak. Nagybecskerek, 1848. április 12. Magyar Országos levéltár (a továbbiakban: MOL) 1848/49-i minisztériumi levéltár, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Katolikus Egyházi Osztály (H 56) 107. kútfő.

⁷ A Makói kerület papsága – Lonovics Józsefnek. Földdeák, 1848. május 18. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Sacerdotes 1848, 1918/19 Nyomtatvány, iktatószám nélkül. (Eredeti ikt. szám: 107.)

⁸ Religio és Nevelés, 5. évf. (1848. június 8.) 45. sz. 400–402.

ton, a püspöki hatalomról pedig szerinte – lévén az isteni eredetű – nem dönthet az egyházmegyei zsinat.⁹ Engedményt csak az egyház hivatalos nyelvvel kapcsolatban tett: a makói kerület papságának kérésére beleegyezett, hogy a szentszéki jegyzőkönyveket és a hozzá intézett kéréseket a jövőben magyarul terjeszthessék fel.¹⁰

Lonovics József

Lonovics József, akit Magyarországon időnként liberális meggyőződésű püspöknek igyekeztek beállítani,¹¹ a korabeli konzervatív katolikus papság rendkívüli tehetséggel megáldott tagja volt, akit I. Ferenc király 1834. március 9-én nevezett ki csanádi püspökké. 1840. június 25-én az uralkodó valóságos belső titkos tanácsossá emelte. 1843. július 6-án nemesítették, október 7-én pedig a Magyar Tudományos Akadémia is tiszteletbeli tagjává választotta. 1837-től 1847-ig a nagyváradi királyi akadémia igazgatója és tankerületi főigazgató volt. Apponyi György kancellár szerette volna áthelyeztetni a váci püspökség élére és egyúttal rábízni az egyetem és az egész magyar oktatásügy irányítását, de erre végül nem került sor. Lonovics támogatta a Duna-Tisza csatorna és a Szeged–Temesvár vasútvonal tervét. Érdemei elismeréséül 1845-ben a Szent István Rend középkeresztjével tüntették ki. 1847-ben támogatta a Konzervatív Párt választási küzdelmét egyházmegyéje területén a liberálisokkal szemben, miközben egészsége helyreállítása érdekében a marienbadi fürdőt is meglátogatta.¹²

Lonovics tagja volt az 1848. március 15-én Bécsbe induló országgyűlési küldöttségnek, majd március 18-án Pozsonyban az országgyűlésen kijelentette, hogy a magyar püspöki kar örökre lemond a tizedről. Március 19-én azt írta papjainak, hogy az új törvények nagy jótéményt jelentenek a népnek és a papságnak. 23-án az uralkodó főkegyúri jogát védte a liberális főrendekkel szemben.¹³ Április második felében Temesváron a püspöki palotában ebédet adott a város katonai és polgári hatóságainak tiszteletére. Ekkor szólalkozott össze

⁹ Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. június 13. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848: szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1092.)

¹⁰ Lonovics József – Makra Imrének. Temesvár, 1848. június 13. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848: szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1095.)

¹¹ Tóth Ferenc: *A haza és haladás képviselője*. In: Emlékezés Lonovics József püspök születésének 200. évfordulóján. (A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség füzetei 13.) Szerk.: Tóth Ferenc. Makó, 1993. 43–45.

¹² Lonovics számos életrajza közül csak néhány szerző munkájára utalok: Juhász, Koloman – Schicht, Adam: *Das Bistum Timișoara-Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart*. Temesvár, 1934. 109–112.; Hermann Egyed: *Lonovics József*. In: *Négy papi arckép*. Vigilia, 13. évf. (1948. március) 132–136.; Bodó Barna (szerk.): *Bánsági Magyar Pantheon*. Temesvár, 2009. 40–41. 1847-ben Lonovics a kormánypárt érdekében a kincstári javadalmak átszervezését és a Csanád megyei kincstári birtokokon egy önálló uradalmi ügyvéd alkalmazását javasolta Apponyi György főkancellárnak. Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) 11. köt. Kossuth Lajos 1848/49-ben I. *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48*. S. a. r.: Barta István. Budapest, 1951. 106–107.

¹³ Urbán Aladár (s. a. r.): *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemeztörési iratai*. H. n., 1999. I. köt. 152.

egy díszében Julius Jakob von Haynau báróval az áprilisi törvények (az uralkodó által szentesített polgári alaptörvények) érvényességéről.¹⁴

1848 májusában belépett a Párizsban alakult „*Institut d' Afrique*” egyesületbe, amelynek célja a rabszolgatartás eltörlése és a rabszolga-kereskedelem megszüntetése volt. A makóiakkal 1848 tavaszán felmerült földhasználati vitában viszont nem volt hajlandó egyezkedni. 1848 tavaszán–nyarán egyre elkeseredettebb küzdelmet folytatott egyházmegyéje demokratikus egyházkormányzatot követelő papságával. 1848 nyarán – a püspöki kar felkérésére – a papképzés reformjával foglalkozott. 1848. június 25-én az uralkodó egri érsekké nevezte ki, 1848. július 21-én kelt, a csanádi káptalanhoz intézett levelében örömmel tekintett vissza csanádi püspökként végzett tevékenységére.¹⁵

Hiába intették a magyarországi püspökök 1848. június 4-én kiadott pásztorlevelükben a klérust a világi folyamatoknak az egyháztól való távoltartása érdekében. Miközben az ordináriusok meghirdették a nemzeti zsinatot, és sürgették az üresedésben lévő püspöki székek betöltését, határozottan elutasították az egyházkormányzat esetleges reformját. „Mi sajnálkozásra méltó tévedésnek tartjuk, ha némelyek azon balvéleménynek adnak helyt, hogy a polgári kormányformák, s hatalomgyakorlat eredete iránti tanok a kath. egyházra illeszthetők, s ennek, mint tisztán lelki országnak a szerkezetében, az Istentől örök időkre megállapított rendet meg lehet fordítani, alulról fölfelé származtatván a kulcsok hatalmát. Vagy ha azt gondolják, hogy a polgári institutiókban változás történnén, ahhoz kell alkalmazkodni az egyháznak is.”¹⁶

A cölibátus eltörlését sürgette több szemináriumi tanár és plébános is 1848. június 15-ről keltezett felhívásában, az úgynevezett csanádi pontokban. A tanácskozást az egyházmegye arad-hegyaljai esperes-kerülete kezdeményezte (alesperes: Pfeiffer József), mondván, az országgyűlés előbb határozhat a papság sorsáról, mintsem püspökiük összehívna a zsinatot. A Temesváron összegyűlt papok követelték a püspökök szabad választását és a felszentelésükkel kapcsolatos római jogok megnyirbálását, a püspökök alkotmányos (szótöbbséggel történő) kormányzását a szintén választott kanonokok segítségével, valamint a fő- és alesperesek demokratikus választását is. Egyházmegyei és nemzeti zsinatot kívántak valamennyi érintett katolikus pap bevonásával, továbbá az egyházi bíróságok és eljárások nyilvánosságát, a pártfogói jog eltörlését, a papságnak mint eltörölhetetlen jegynek a megszüntetését (a papságból való kilépés lehetőségét), a válóperes ügyek világi bíróságokra ruházását. A nemzeti zsinaton szerették volna elérni a szerzetesrendek feloszlását, civil ruha viselését az oltárszolgálat kivételével, a konviktusok reformját és a magyar tanítási nyelv bevezetését, a káplánok és plébánosok arányosabb munkamegosztását, az agg papok számára nyugdíj, a papság számára állami fizetés biztosítását, az ünnepnapok, a breviárium, a böjt, a szertartások stb. reformját.¹⁷

Lonovics a maga részéről a zsinat pótlására szolgáló felhívást olyan merényletnek nyilvánította, „amely az Istentől eredt főpásztori elidegeníthetetlen kormányzási jogot, s ezzel

¹⁴ Ambrus József (szerk.): *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma*. Nagykikinda, 1892. 7.

¹⁵ Zakar Péter: *Püspöki életrajzok a 19. századból I. (Lonovics József és Horváth Mihály)*. *Deliberationes*, 3. évf. (2010) 2. sz. 211–212.

¹⁶ *A magyarhoni tiszteletreméltó Clerusnak, Krisztusban kedves rokonink, s fiainknak az Úrban üdvözletet és atyai áldásunkat!* Pest, 1848, Húsvét utáni VI. vasárnap. (Nyomtatvány.) A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül.

¹⁷ *Atyánkfiai, tisztelt paptársaink!* Temesvár, 1848. június 15. Nyomtatvány. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1143.

az egyházi egységet, alárendeltséget s fegyelmet gyökerében támadja meg”, s egyúttal megtiltotta, hogy ilyen és ehhez hasonló felszólításokat köröztessenek az esperes-kerületekben. A reformköveteléseknek azonban már nem tudott gátat szabni.¹⁸ A csanádi pontok nyilvánosságra hozatalát követő ötödik napon Lonovics József is nyilvánosságra hozta az esperes-kerületi gyűléseken megvitandó pontokat, melyek közül az első két helyen a katolikus egyház szabadságának biztosítása (a liberális állammal szemben), illetve a papi fegyelem korszerű szilárdítása állt. Egyúttal figyelmeztette papjait, hogy „a katolika egyház szerkezete lényegesen az episcopalis rendszerre van Isteni Mesterünkötől fektetve, következőleg, hogy a püspöki hatalom csorbításában az egyház soha meg nem egyezhet”.¹⁹

Az úgynevezett temesvári pontokhoz csatlakozott a nagykikindai, valamint a torontáli középső esperesi kerület lelkészeinek a többsége is. Az előbbieket 1848. augusztus 7-én elutasították Lonovics József 21 pontból álló javaslatát a megtárgyalandó reformokról, majd Nagyikindán augusztus 28-án úgy határoztak, hogy „a június 15-éről Temesvárt kelt több plébános és tanár által kiadott pontokat egész terjedelmében pártolják”.²⁰

Az utóbbiak Törökbecsén 1848. szeptember 8-án úgy határoztak, hogy „az ismért temesvári 18 pontokat egész terjedelmükben magukévá tették”. Az aláírók között találjuk Várady János nagybecskereki, Kümmer János Henrik écskai, Matzek István katalinfalvi, Amend Frigyes tordai, Kovácsics Cézár csósztelki, Christ Károly lázárföldi plébánosokat és Béró János mollyfalvi adminisztrátort káplánjaikkal együtt. Csak Veszelovszky József törökbecsei alesperes-plébános jegyezte meg, hogy a cölibátus és a böjtök eltörlését csak anynyiban támogatja, amennyiben az „az isteni institutiók gyakorlatát nem veszélyeztetné”.²¹

Ugyancsak a papság nőszülése és a radikális egyházi reformok bevezetése mellett kardoskodott Hegedűs Pál csanádi egyházmegyes hittanár, aki 1848-ban könyvet írt a csanádi pontok igazolására *Van-e az egyháznak szüksége, és mire?* címmel. A szerző művében a radikális egyházi követelések alapos összefoglalását adta. Erélyesen ostromozta a fennálló egyházi viszonyokat. Az egyház – szerinte – megemészti tehetségeit, papjai dúsgazdagok, illetve koldusok, a tudományos ismeretek nem járulnak hozzá az érvényesüléshez. Hegedűs bevallja, hogy a reformerők az egyházon belül inkább bíznak a nemzetgyűlésben, mint a klerikusokban. Követelte többek között az egyházkormányzat demokratikus átalakítását (a püspököknek, illetve az egyházkormányzatban részt vevő egyháziaknak a papság általi választását), melynek legfőbb szerve a megyei zsinat, ahol minden pap szavazhat. Sürgette még a patronátusi jogok eltörlését, a papságból történő kilépés szabadabbá tételét, a szerzetesrendek és a papi nőtlenség eltörlését, segédlelkészek esetében a szolgálat arányos megosztását, a szemináriumi oktatás reformját, világi öltözéket és az ünnepek számának csökkentését.²²

¹⁸ Lonovics József – Makra Imrénék. Temesvár, 1848. június 19. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1143.)

¹⁹ A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinarius Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848:szám nélkül. (Eredeti iktató szám: 1304.)

²⁰ *A nagykikindai alesperesi kerület rendkívüli gyűlésének jegyzőkönyve.* Nagyikinda, 1848. augusztus 28. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1563.

²¹ *Atyánkfiai, tisztelt paptársaink!* Hely és dátum nélkül. Kézirat, a középső-torontáli esperes-kerület papságának aláírásával. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1563.

²² Hegedűs Pál: *Van-e az egyháznak szüksége, és mire?* Szeged, 1–84.

A csanádi pontok forrását főként a jozefinizmus jelentette, amely Magyarországon a reformkor végére már általánosan ismert és a liberalizmusban számos vonatkozásban továbbélő szellemi–politikai–kulturális irányzat volt. A jozefinizmus a vallás szerepét az állami keretek között az emberi jólét előmozdításában jelölte ki a józan ész figyelembevételével. Ez együtt járt a múlt és az egyházi hagyományok kritikus, helyenként ellenséges szemléletével, az „egyházi visszaélések” megszüntetésével és a „józan észnek megfelelő” egyház kialakításával. A janzenizmus és febronianizmus által előkészített episzkopális, kúria elleni törekvések mellett hamarosan a plébánosok számára is nagyobb függetlenséget követeltek. Az 1780-as években már az egyházalkotmány demokratizálására irányzott törekvések is jól érzékelhetők voltak. A jozefinisták általánosságban elutasítók voltak a szerzetesrendekkel szemben, mivel a visszaélések és a babonáság egyik forrását a szerzetesrendekben látták.²³

A reformkori egyházipolitikai vitáknak az egyházi vagyoni problémája mellett másik kedvelt témája a cölibátus eltörlése volt. 1842-ben Nyitra megye közgyűlésén javasolták a cölibátus megszüntetését, s a javaslat buzgó támogatókra talált a németkatolikus szekta (Johannes Ronge követői) magyarországi képviselői körében. Közöttük úttörő szerepet játszott Horárik János nyitrai egyházmegyes pap, majd apostszta, aki szerint „a civilizált keresztény emberiség átka, hogy az egyház az emberek ezreit eltiltja a házasságtól, vagy lehetetlenné teszi azt számukra”.²⁴ Kossuth Lajos maga is felajánlotta segítségét a cölibátus eltörléséhez az utolsó rendi országgyűlésen (1847–1848). 1848-ban azután – a sajtószabadság életbe lépését követően – számos katolikus pap adott ki cölibátus-ellenes röpiratokat, a kötelező cölibátus eltörlésétől remélve az egyházi erkölcsiségének megszilárdulását és a papi hivatások számának növekedését.²⁵

A cölibátus elleni érvek korabeli széles tárházából idézünk fel néhányat: A cölibátus ellenkezik az Isten által teremtett ember természetével és Isten parancsával (szaporodjatok és sokasodjatok). Szent Pál is megvallotta, hogy nincs kötelező parancs a nőtlenségről. A biblikus érvek mellett történeti argumentumok is előkerültek: az egyházatyák, illetve a püspökök között a kereszténység első századaiban többen is családosak voltak (például Szent Gergely, Szent Hiláriusz stb.). Hivatkoztak a görög katolikus papság szentelés előtti házasodásának lehetőségére, az anyagi természetű ellenérveket pedig a főpapság javainak arányosabb elosztásával akarták megoldani. A kötelező nőtlenség eltörlése a radikális papság szemében általános gyógyírnak tűnt az egyház előtt tornyosuló kihívások tömegével szemben.²⁶ Hegedűs Pál ezt így fogalmazta meg munkájában: „A nőtlenség eredendő bűne a papságnak, melyből a többiek sarjznak; és temetője, melyben erényei és elmetehetségei porlanak.”²⁷

A püspökhöz hűséges konzervatív és a temesvári pontokhoz ragaszkodó liberális klerikusok összecsapását eredményezte a szegedi esperesi kerület papságának a Szent Dömötör plébánián 1848. augusztus 16-án tartott gyűlése is. A jegyzőkönyv szerint: „Reggeli 8 óra-kor az elnök [Kreminger Antal prépost-plébános] Sz[ent]misét néhány gyűlési tagok,

²³ Valjavetz, Fritz: *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert.* Brünn–München–Wien, 35–45.

²⁴ Bohó Róbert – Tordai György (ford., bev. és jegyz.): *Horárik János harca a hierarchia és az egyház ellen az 1841–1845 években.* Budapest, 1956. 67.

²⁵ Zsigovits Béla: *A papi nőtlenség (coelibatus) története Magyarországon.* Budapest, 1914. 100–115.

²⁶ Sarnyai Csaba Máté: *Polgári állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése.* Budapest, 2002. 120–122.

²⁷ Hegedűs: *Van-e az egyháznak szüksége,* 42.

jelenlétükben végezvén, azon atyafiságos és hazafiúi üdvözléssel nyitotta meg a gyűlést, miszerint kinyilatkoztatá, hogy ennek még május havában kellendett megtartatnia, azonban jelen átalakulási korszakunk okozá, hogy ennyire elhalasztatott. Ezen elhalasztásban az egyház körül felmerülő eszmék tisztulását, a közigenyeltte kívánatok az egyház szelleme szerinti kifejlését hitte az elnök elérhetőnek.” A továbbiakban reményét fejezte ki, hogy ebben a kerületben senki sem lesz, aki az egyház sarkalatos tanait kétségbe vonná, „avagy az egyház Isten-rendelte püspöki rendszerét lényegében s kormányában megszorítani s a mostani világ formájához alkalmazni kívánhatná”. Hangsúlyozta, hogy kizárólag a Lonovics püspök által meghatározott pontok fölötti tanácskozásra jöttek össze. Három tárgyat említett: Lonovics József érseki és Horváth Mihály püspöki kinevezését, a magyar egyház főpapjainak tanácskozmányi pontjait, továbbá a megyei tanácskozmányra meghívó iratot. Ezt követően felolvasták a püspöki körleveleket, majd rátértek a Lonovics által javasolt pontok megvitatására.²⁸

Kreminger ezt követően kérte, ha valakinek van javaslata, azt tegye meg. „Bokányi József úr erre, mint nevezé, a Csanádi papság 18 pontjait, mint indítványát, átnyújtá. Mire az elnökség megjegyzé, hogy miután ez hozzája hivatalos úton nem érkezett, azt úgy minden kifejtés nélkül el nem fogadhatja, hanem szíveskedjék akár élő szóval, vagy nyomtatás, vagy írásból részletes indítványt tenni és nézeteit formulázni.” Ezt követően kis híján megszakadt a tanácskozás. A kisebbség Kreminger vezetésével ellenezte, hogy a püspök a megye által szabadon választott tanáccsal kormányozzon. Bizek Károly szeged-belvárosi káplán erre azt a közvetítő javaslatot tette, hogy a tanács akarata teljesüljön két vagy három meghányás után. Szűcs János rókusai segédlelkész felolvasta a többször említett temesvári pontokat, és azokat nyomtatásban is átadta Kremingernek. A többség ezekhez ragaszkodott azon megjegyzésekkel, hogy rájuk nézve a püspöki pontok egészen ki nem elégítők. Végül „Bokányi József úr tüzetesen s kiválólag megindítványozta a papi nőülés behozatalát, mire azonban Elnök, titkár, Szűcs Antal, Melicher János és Gál Damaszcén nem nyilatkozott.” Az elnököt és Gál Damaszcént már meghívták az egyházi tanácskozmányra, követül Bíró Fülöpöt, Szűcs Antalt és Bizek Károly segédlelkészt választották. A többség Szűcs Antal ellen óvással élt, mire ő ellenóvást nyújtott be. A szegedi kerület gyűlésén tehát a változást sürgetők álláspontja kerekedett felül.²⁹

A radikális papság, amely alapvetően szerette volna demokratizálni az egyházkormányzatot és bevezetni az állami életben megvalósuló alkotmányos, nemzeti elveket is tartalmazó rendszert a katolikus egyházba, 1848–1849-ben számíthatott a liberális magyar állam támogatására is. A délvidéki kisháború, illetve az önvédelmi harc kibontakozása megakadályozta a tervezett nemzeti zsinat megtartását. Lonovics Józsefet az uralkodó 1848. június 25-én egri érsekké, Horváth Mihály hatvani prépostot pedig csanádi püspökké nevezte ki. Tekintettel arra, hogy egyiküket sem prekonizálták, Lonovics továbbra is gyakorolta püspöki joghatóságát a Csanádi egyházmegyében, s az egyházmegye kormányzatát segítette az is, hogy Fábry Ignác címzetes püspök és általános helynök továbbra is a helyén maradt.

A csanádi káptalan július 11-én tartott üléséből tudatta az egyházmegye papságával a kinevezéseket. Örömmel üdvözölték az új püspököt, akit mielőbb szerettek volna körükben üdvözölni. Horváth Mihály válaszában szerényen kiemelte, váratlanul érte a királyi kegyelem, amely főpásztorrá emelte. Ha nem lenne meggyőződve arról – írta –, hogy életviszo-

²⁸ *A szegedi esperesi kerület gyűlése.* Szeged-Sz. dőmei parókia, 1848. augusztus 16. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848: szám nélkül.

²⁹ *A szegedi esperesi kerület gyűlése.* Szeged-Sz. dőmei parókia, 1848. augusztus 16. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848: szám nélkül.

nyai alakulását a gondviselés irányítja, visszariadna fényes hivatásától. Megszokva, hogy alázattal vesse alá magát a gondviselés rendeleteinek, hivatalát a szent vallás és az egyház javára és a rábízott egyházmegye felvirágoztatására fogja felhasználni. E munkában számított a káptalan közreműködésére is.³⁰

A helynökök

Fábry Ignác Lonovicsal együtt költözött Temesvárra; kezdetben irodaigazgató volt, majd kanonokká és 1839. január 1-jén általános helynöknek lépett elő. 1847 augusztusában váradi tankerületi igazgatóvá is kinevezték.³¹ Fábry és Lonovics szoros baráti viszonyát bizonyítja az a levél, amelyet a püspök 50. születésnapján Pesten, 1843. január 31-én intézett helynökéhez. A készítendő ornátusoktól kezdve, amelyekhez Rómában kellett alapanyagot vásárolni, az aradi közgyűlés híreire, a különféle diszpozíciókon át egészen Lonovics szakácsa ügyességének próbára tételéig minden fontos és kevésbé fontos hírről és tennivalóról is beszámolt helynökének.³²

Fábry Lonovicsnál is konzervatívabb felfogású pap volt, aki nem nézte jó szemmel a márciusban elkezdődött változásokat, és ennek következtében több ízben le akart mondani vikáriusi hivataláról, egészségi állapotára és tanulmányi főigazgatói hivatalával járó sok teendőjére hivatkozva. Lonovics végül 1848. augusztus 27-én felmentette, és javaslatának megfelelően Róka József éneklőkanonokot nevezte ki általános helynökének. Róka püspöke atyai bizalma megnyilvánulásának tekintette kinevezését, és utalt a papság körében megnyilvánuló fegyelmi problémákra is: „...ha szemeim eleibe állítom a jelen üdöknök viszonyosságait – írta Temesváron 1848. szeptember 3-án kelt válaszában –, melyek különben is papi állományunkra naponként nehezdednek, és azt: hogy paptársaink kivétlen az engedelmesség zabláját, szabadság címe alatt hagyják magukat a kétséget nem szenvedő önnön veszedelmök örvényébe sodortatni: megvallom, oly teher nyomandja gyenge vállaimat, hogy nagy szerencse lesz, ha alatta le nem fogok roskadni”.³³ Csak az vigasztalta, hogy naponta kikérhette Fábry tanácsait.

Ilyen körülmények között köszöntött be az októberi válság. Az 1848. október 3-ra datált uralkodói manifesztum feloszlatta a magyar országgyűlést, az országot hadi törvények alá helyezte, és egyúttal Josip Jellačićot nevezte ki a magyarországi császári királyi haderő főparancsnokává. Georg Rukavina császári királyi altábornagy, Temesvár parancsnoka október 10-én kihirdette a manifesztumot, és felmondta az engedelmességet a magyar kormánynak. A főhadparancsnokság a csanádi szentszéktől is engedelmességet követelt, Ludwig Piret tábornok nyomban átírt a szentszéknek, megküldve a Temesvárt ostromállapotba helyező manifesztumot, valamint néhány példányt őfelsége október 3-i manifesztumából, amelyet a templomokban közhírré kellett volna tenni. A vármegyei hatóságokat ugyanakkor lázítással vádolta a levélíró. Az intézkedések céljaként egyedül a „forradalmi üzelmek” elnyomását jelölte meg, és hangsúlyozta, hogy a nép kivívott szabadságát és jogait nem fenyegeti veszély.³⁴

³⁰ Márki Sándor: *Horváth Mihály (1809–1878)*. Budapest, 1917. 86–87.

³¹ Bugarsky, Stevan (ed.): *Lyceum Temesvariense*. Temesvár, 2008. 513–514.

³² Österreichische Nationalbibliothek Handschriftensammlung 64/31-1.

³³ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Róka József 1848:1521.

³⁴ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Horváth Mihály 1848/49. 1848:1675. A haditanáccsal és Temes vármegyével lefolytatott levelezést ismertette Sarnyai Csaba Máté is, de ő Piret aláírását Rukavinának olvasta. Sarnyai Csaba Máté: *Határozott kiállítás egy történelmi pillanatban. A Csanádi Püspöki Szentszék fellépése az uralkodói manifesztummal és a császárhű temesvári katonai*

A szentszék azonban másnap elutasította a bánsági főhadparancsnokság kérését. Az indoklás szerint a manifesztum nem a törvényes úton érkezett a szentszékhez, hiszen az 1848:III. tc. „a Budapesten székelő felelős magyar minisztériumot jelölve ki azon ösvényül, melyen a felsőbb rendeleteknek, valamint minden egyéb honi, úgy az egyházi hatóságokhoz is kell leérkezniök”. Másrészt a szentszék feltételezte, hogy a vármegyei hatóságok törvényes úton járnak, így a velük szembeni fellépés forradalomhoz és anarchiához vezetne. A kihirdetés tehát „a rend és közbátorság érdekében nélkülözhetlen kegyelet – s engedelmességnek a nép kebeléből kiirtása –, és ezáltal minden forradalmak legveszélyesebbikére, a közállományi s társadalmi biztosítékokat egyaránt megdöntő fejtelenségre vezetne”.³⁵

Közben Temes vármegye is Fábry Ignáchoz fordult, és – az uralkodói manifesztum törvényteleniségével érvelve – felszólította, hogy az október 3-i manifesztumot a papság ne hirdesse ki. A szentszék válaszában megnyugtatta a vármegyét, hogy már a megye kérését megelőzően elhatározták, hogy nem hirdetik ki a manifesztumot, mivel a király által szentesített, törvény által evégre kijelölt magyar kormány mellőzésével született, és célja „a törvényes hatóságok irányában a rend és közbátorság érdekében nélkülözhetlen kegyelet s engedelmességnek a nép kebeléből kiirtása”.³⁶

Rukavina altábornagy, Ludwig Piret báró altábornagy, bánsági főhadparancsnokkal egyetemben október 21-én kiáltvánnyal fordult az őfelségéhez, „Magyarország alkotmányos királyához” hű lakossághoz, amelyben az október 3-i manifesztumra hivatkozva tudatták, hogy a megyei magisztrátust feloszlatták, és ideiglenes megyei bizottmányt hoztak létre, továbbá biztosokat neveztek ki, az uralkodóhoz hűséges községeket fegyverbe szólították, hogy az őket „megsemmisüléssel fenyegető, forradalmi magyar kormánnyal szemben” egy ségesen tudjanak fellépni.³⁷ A Temesvári Bizottmány október 24-én bejelentette, hogy miután a megyei hatóság megtagadta az uralkodó rendeleteinek teljesítését, feloszlatták, és a Bizottmány feladatát a rend fenntartásában jelölte meg.³⁸ Egy másik lakossághoz intézett kiáltványában a császár ajándékának nevezte a szabadságot, amit a lakosság elnyert. Sajnos létezik egy párt – folytatta a komité –, amely a császár lágyszívűségével visszaél, és őt szent jogaiban meg akarja rabolni. A szerzők (Piret, Ambrózy Lajos báró és Zsivkovicz Panteleimon temesvári ortodox püspök) nyomatékosan hangsúlyozták a személy- és vagyonbiztonság fenntartásának fontosságát, és mindenkit rögtönítélő katonai bíraskodással fenyegettek meg, aki a császári manifesztum, illetve az uralkodó ellen bármit is tenni merészelve.³⁹

A Csanádi egyházmegye támogatását a magyar kormány is igyekezett a maga számára biztosítani. Vukovics Sebő fő kormánybiztos Szegeden 1848. október 26-án kelt levelében felszólította a csanádi szentszéket székhelye áthelyezésére. „Miután a temesvári várpa-

parancsnoksággal szemben 1848 októberében. Korunk, Harmadik folyam, 13. évf. (2002) 7. sz. 106–108.

³⁵ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848:1675.

³⁶ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848:1683.

³⁷ ÖStA Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) Serbisch-Banater-General-Kommando Kt. 1904. 1848:10/74. Nyomtatvány.

³⁸ ÖStA Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) Serbisch-Banater-General-Kommando Kt. 1904. 1848:10/75. Nyomtatvány.

³⁹ ÖStA Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) Serbisch-Banater-General-Kommando Kt. 1904. 1848:10/76. Nyomtatvány. Megjegyzendő, hogy Zsivkovicz Panteleimon 1848. május 23-án még amiatt panaszkodott Batthyány Lajosnak, hogy az ortodox vallásúak fájdalmára a katonai hatóságok az arra érdemes tisztek helyett „udvari kegyenceket” léptetnek elő. MOL 1848/49-i minisztériumi levéltár. Hadügyminisztérium, általános iratok (H 75) 1848:168.

rancsnokság hazánk ellen nyílt ellenségeskedés terére lépett – írta Vukovics –, s minden hatalmat erőszakosan magához ragadva az alkotmányos testületek működését azon vár körében lehetetlenné tette: ez okból hivatalosan szólítom fel a főtisztelendő káptalant, hogy székét biztos, s alkotmányos kormányunknak hódoló helyre áttenni mihamarabb méltóztassék. E felszólításom nem teljesítése Magyarország kormánya előtt nem csak engedetlenségnek, hanem árulásnak feljegyezve leendőne.”⁴⁰ A szentszék ezúttal Vukovics kérését utasította el. A káptalan feladata az – indokolták döntésüket a kanonokok –, hogy a püspöki szék megüresedése esetén káptalani helynököt válasszanak. Jelenleg Lonovics József még püspök, mivel nincs megerősítve érseki kinevezése. „Az egyházmegye kormánya tehát, habár az ostromállapotba helyzetetett várból ki lenne is mozdítandó – vonták le a következtetést –, a káptalannak kimozdítását nem igényeli.”⁴¹ A kanonokok ráadásul nem laknak mind Temesváron, ezért a temesvári ostromállapot a káptalan kimozdítását nem teszi szükségessé. Rámutattak arra is, hogy közhitelességű levéltárunk székesegyházunkhoz van kötve, így „levéltárunkat, melynek minden tűzágyúzás [!] elleni megóvásáról vagyon gondoskodva, jobb időnkig bezárnunk, eziránt egyenes s világos felsőbb parancsolatot várunk”. Továbbá székesegyházukban naponta „Isten dicséretére, közjóért, békéért, áldásérti könyörgésre köz isteni szolgálatban megjelenni” tartoznak. Ezt a gyakorlatot, bármilyenek a polgári viszonyok, megszüntetni nem szabad. Ha elhagynák a székesegyházat, azt a hívek botrányosnak találnák. Végül biztosították Vukovicsot, hogy nem fognak alkotmányellenes útra lépni.⁴²

A szentszék ebben a helyzetben még október 28-án a budapesti Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordult utasításért. Feliratuk hangneméből érezhető, mennyire rossz esett nekik Vukovics felszólítása. Szorongatott helyzetükben igyekeztek a helybeli hadi hatóság igényeit, „amennyire azok honunk iránti kötelességünk érzetével s hazafiságunkkal ellenkeznek, kikerülni”, s egyházi teendőik korlátai között menedéket találni, de most „újabb szorongattatást egy oly részről tapasztalunk, melyről azt legkevésbé vártuk”. Vukovics Sebő országos biztos rájuk parancsolt, hogy Temesvárról költözzenek el. Csatolták a felszólítást és arra adott válaszukat, kérték, hogy tőlük, „kiket mindeddig kötelességünk érzete, s honunk iránti rendíthetetlen ragaszkodás híven kísért”, minden veszélyt hárítson el a minisztérium, ha szükséges, adjanak ki törvényszerű utasítást, „melyet lehetőképp a legnagyobb készséggel követendünk”.⁴³

Október 28-án a temesvári császári haditanács is elvesztette a türelmét, és követelte, hogy a szentszék három órán belül válaszoljon a feltett kérdéseire: 1) Illegálisnak tartják-e a jelenlegi budapesti kormányt? 2) Elfogadják-e teljes terjedelmében az október 3-i királyi manifesztumot? 3) Feltétel nélkül alávetik-e magukat az ostromállapotnak és a temesvári haditanácsnak? Ha nem – folytatódott a fenyegető hangvétélű levél –, akkor felosztatják őket, és az egyházmegye kormányzásával egy ideiglenes konzisztóriumot bíznak meg.⁴⁴

⁴⁰ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848:1156.

⁴¹ A csanádi szentszék – Vukovics Sebőnek. Temesvár, 1848. október 28. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848: szám nélkül.

⁴² A csanádi szentszék – Vukovics Sebőnek. Temesvár, 1848. október 28. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848: szám nélkül. Érdekes, hogy Sarnyai Csaba Máté, akinek közleménye számos új eredményt hozott, Vukovics kérésének elutasításáról egyetlen szót sem szólt. Sarnyai: *Határozott kiállítás egy történelmi pillanatban*, 106–111.

⁴³ A csanádi szentszék – A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak. Temesvár, 1848. október 28. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848: szám nélkül.

⁴⁴ Itt Sarnyai Csaba Máté félreértette az iratot, hiszen azt írta, a katonai parancsnokság azért is megkívánhatja az azonnali választ, „mivel egyedül a megyés püspök kompetenciájába tartozik, hogy az

A kanonokok által 1848. október 31-én megfogalmazott válasz aligha nyerte meg a temesvári császári haditanács tetszését. A káptalan először is leszögezte, hogy az 1848:III. tc. alapján fennálló budapesti kormányt tekinti törvényesnek, ha ott más kormány létezne, akkor az törvénytelen. Az október 3-i királyi manifesztummal kapcsolatban kinyilvánították, hogy V. Ferdinánd alkotmányos királyuknak „királyi jogainak, méltóságának, hatalmának védelmezésére vagyunkat életünket, vérünket elszánt készséggel ajánljuk, az ő parancsainak az alkotmány általa szentesített törvényeink értelmében engedelmeskedni mindenkor tartozunk”. Konkrét kifogásokat is megfogalmaztak: az október 3-i leiratot nem hozzájuk, hanem az országgyűléshez intézték, hozzájuk ezen leirat törvényes úton nem érkezett meg, pontjai között az 1848:III. tc. megerősítésén kívül nem találtak olyat, ami a szentszéki teendőkre vonatkozott volna. Végezetül – írták – egészen más s különböző köre lévén a haditanácsnak és más az egyházi hatóságnak, nem avatkozhatnak bele a másik hatóságába, nem akarnak „vak eszköz gyanánt használtatni”. Miután „szabadon, s törvényes korlátai között itt nem működhetik a szentszék, önként megszűnik, s a megyének azon része, hol önállóságát találandja, a hívek szolgálatja s vigasztalása végett menekülni fog”.⁴⁵

A hadiállapot kihirdetése következtében a szentszék végül Temesváron maradt, de Róka József apátkanonok Oltványi Pál társaságában, aki egy makói kofa kocsjára előzőleg felpakolta a jegyzőkönyveket és ügyiratokat, 1848. november 1-jén Makóra menekült, ahol a csanádi püspök rezidenciájából irányította tovább az egyházmegyét. A későbbiekben csatlakozott hozzá a Temesvárról már korábban a fővárosokba utazott Mihálovics József és Hopf János is.⁴⁶ Az események ismeretében némileg meglepő, hogy Vukovicznak nem csak Róka Józsefről, hanem a Temesváron osztrák fennhatóság alatt maradt szentszékről is nagyon pozitív véleménye volt. Mint írta, „a csanádi szentszék s e püspök megye legtöbb lelkeszei szilárd hazafiság példáját adták. A szentszék elnöke, Róka József örkanonok hatóságát Makóra tette át, a várban maradt kanonokok pedig szenvedőleg viselték magokat, segedkezet a várkormányoknak egy sem nyújtott.”⁴⁷

Történéseink többsége úgy ítélte meg, az egyházmegye ezzel kettészakadt, a magyar kormányhoz hű részt a továbbiakban Róka József irányította Makóról, míg a császáriakhoz hű részt Temesváron Oltványi István örkanonok, püspöki helynök vezette.⁴⁸ Az események

elvárásokhoz nem alkalmazkodó püspöki szentszéket fölözlassa és más »az ő kívánatai előtt inkább meghajló személyzettel« váltsa fel.” Sarnyai: *Határozott kiállítás egy történelmi pillanatban*, 108. Az eredeti iratban azonban nincs szó püspökről: „...als sonst der k.k. Kriegsrath das gegenwärtig bestehenden Consistorium factisch aufgelöset und zur Leitung der Angelegenheiten ein provisorisches Consistorium zusammensetzen sich bemüssiget sehen würde.” Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848:1759. Rukavina levelét és az arra adott szentszéki választ egyébként helyes magyar fordításban közölte már *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma*, 18–19.

⁴⁵ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848:1759. A választ ismerteti: Sarnyai: *Határozott kiállítás egy történelmi pillanatban*, 108–109.

⁴⁶ *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma*, 263–264.

⁴⁷ Bessenyei Ferenc (szerk.): *Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetése idejéből*. Budapest, 1894. 367.

⁴⁸ Tamási Zsolt: *A katolikus egyházi vezetés önvédelmi törekvései az 1848 1849-es forradalom leverése után*. Történelmi Szemle, 51. évf. (2009) 3. sz. 363.; Sarnyai: *Határozott kiállítás egy történelmi pillanatban*, 110. Miklós Péter Oltványi helyett Fábry további helynökségéről írt. Miklós Péter: *Fejezetek a Csanádi egyházmegye 1848/49-es történetéből*. Századok, 144. évf. (2010) 3. sz. 639. Varsányi Péter István Fábry József [!] és Róka József helynökségéről írt. Makó története, 4. köt. Blazovics László (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1849-ig*. Makó, 1993. 444.

azonban némileg másként alakultak. 1848. október végén kizárólag Róka József rendelkeztetett helynöki megbízatással, még hozzá rendkívül széles körűvel. Október 19-én ugyanis Lonovics József püspök jelentősen kibővítette helynöke joghatóságát. „Jelen helyzetemben szükségesnek tekintvén – írta Lonovics Rókanak –, miszerint azon hatalmat, mellyel főt[isztele]tű Uraságotat püspöki Helynökömmé lett kineveztetése alkalmával felruháztam, az általam szabott határokon s jöggörön túl tágítsam, főt[isztele]tű Uraságotat ezen felhatalmazom, hogy helynöki minőségében ezentúl legjobb belátása szerint azon tárgyak s ügyek iránt is intézkedhessék, melyeket ugyanakkor enmagamnak világosan fenn tartottam, s ezúttal csupán a Sz[ent] Széki ülnököknek kinevezését, a római Sz[ent] Székkel levelezést tartom fel magamnak, őszintén óhajtván, miszerint főt[isztele]tű Uraságotnak az eként nevelt lelki hatalommal sáfarkodását Isten Sz[ent] kegyelme kísérje, s az ő dicsőségére s a megye közjává sikeresítse.”⁴⁹

1848 őszen tehát szó sem volt két helynökről, az egyházmegye irányítása a gyakorlatban Róka József kezébe került. Ő nem halogatta a teendőket, 1848. november 2-án tájékoztatta eltávozásának okairól és Makóra történt átköltözéséről az alespereseket, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, a magyar kormány hivatalos lapját, a Közlönyt, továbbá Arad, Csanád, Csongrád, Krassó, Temes és Torontál vármegyék közönségét is. A vármegyékhez intézett tájékoztatás többek között ezeket tartalmazta: „A temesvári várban törvény s alkotmány ellen fellázadt katonai őrség merényei napról-napra súlyosbodnak, és már annyira terjedtek, hogy valamint minden egyéb törvényes, úgy ezen püspöki megye egyházi hatóságának sem átalotta önállását és függetlenségét megtámadni, és a törvényes vármegyei hatóság helyébe általa önkényesen behelyezett helybéli bizottmány alá vetni akarta. Ily körülmények közt halasztást nem szenvedő kötelességemnek ismertem Temesvárról, hol püspöki helynöki hivatalomat sikeresen többé úgy sem folytathattam volna, eltávozni, és azt ide Makóra, hová mai nap megérkeztem, áttenni. Mit is a tisztelt vármegyei közönségnek azon hivatalos megkeresés mellett van szerencsém megírni: miszerint ezen püspöki megyei hivatalhoz és székhez intézendő mindennemű közleményeit ezentúl nem Temesvárra, hanem ide, Makóra irányozni méltóztassék.”⁵⁰

A Krassó megyéhez intézett levél a császári hatóságok kezébe került, mire a temesvári császári haditanács válaszul 1848. november 19-én hazaárulónak és törvényen kívül állónak nyilvánította Róka Józsefet, amiről a temesvári szentszék mind az érintettet, mind a magyarországi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot értesítette.⁵¹ Lonovics József püspök már 1848. december 1-jén megkísérelte Fábry Ignácot is kinevezni helynökévé, különösen a megye azon részére, ahová Róka nem tudott eljutni. Lonovics szerint miután Róka Józsefnek az egyházmegye Maroson túli részével igen megnehezült vagy megszűnt a közlekedése, „míg a megyében jelenleg létező szomorító körülmények tartandanak, főt[isztele]tű Róka József Helynök mellé általánosan az egész megyére ugyan, de különösen a megye mindazon részeire nézve,” melyekkel Róka működése nehezítve vagy akadályozva van, kinevezi püspöki helynökének Fábry Ignácot, aki ugyanazokkal a jogokkal bír, amivel Róka.

⁴⁹ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Róka József 1848:1726.

⁵⁰ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Róka József 1848:1760. Az irat fogalmazványát Oltványi Pál készítette, majd az időközben Makóra érkezett Hopf József cerimoniárius átfogalmazta. Kováts Sándor: *A Csanádi papnevelde története. A mai papnevelde megnyitásának első centenáriuma alkalmából. 1806–1906.* Temesvár, 1908. 369.

⁵¹ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Róka József 1848:1818. Róka József – Krassó vármegye közönségének. Makó, 1848. november 2. Hadtörténelmi Levéltár 1848/49-es fond 3/46. Eredeti tisztázat.

Sem Róka, sem Fábry joghatóságát nem akarja korlátozni, „egymás iránt nem alárendelt, hanem koordinált állásban fognak lenni, saját körükben teendő intézkedéseik egymás irányában változtathatók nem lehetnek”.⁵² Lonovics megemlítette, ha Fábry nem vállalná a helynökséget, akkor az ugyanazon feltételekkel Oltványi Istvánra ruházandó.⁵³

Lonovics József a temesvári császári haditanács Rókát elítélő döntéséről tudomást szerezve már 1848. december 19-én felszólította helynökét, hogy „a szóban lévő ügyét és baját siessen a temesvári főhadai parancsnokságnál s illetőleg az ottani haditanácsnál mielőbb ki-egyenlíteni”.⁵⁴ Ezt követően tagja volt az 1848. december végén Windisch-Grätzhez indított küldöttségnek, majd visszatért a fővárosokba.⁵⁵ Alig foglalta el a császári hadsereg 1849 januárjának elején Pest-Budát, 1849. január 10-én Pesten kelt levelében Lonovics ismét sürgette Róka Temesvárra utazását, „mivel annak további halasztása azon hivatalos viszonyról fogva, mely köztem és Főt[isztele]tű Uraságod közt létezik, csak saját compromissiomra fogna szolgálni”. Tekintettel arra, hogy Temesvárral már megnyílt a közlekedés, „a megyehivatalnak helye ezentúl már csak a székváros lehet”, végül kifejtette abbéli kívánatát, „hogy a helynökségi személyzet, amennyiben e hó utoljái nem lehetne, a jövő március közepeig térjen vissza”.⁵⁶

Lonovics kísérlete a két vikariátus egyesítésére Róka ellenállása miatt nem járt sikerrel. Makóról azt válaszolták Lonovicsnak, hogy a püspök levelét nem lehet Temesvárra beküldeni, „s hogy főt[iszteletű] Róka József Helynök Úr működésében addig a bánati vidékekre nézve sem találván különös akadályt”, egy második helynök iránti rendelkezés pedig „könnyen kellemetlen collosiokat, s zavart fogna előidézni”, nem is szólva arról, hogy Róka, ha szükséges, helyettes helynököt maga is kinevezhet. Lonovics akkor felfüggesztette rendelete hatályát, 1849. február 10-én azonban újra életbe léptette azt. Azzal érvelt, hogy miután megnyílt Pest és Temesvár között a közlekedés, és „a megye mindinkább növekedő szükségét azt mellőzhetlenül kívánja: a fentebb érintett intézkedésemet ezennel megújítom”.⁵⁷

A két vikariátus

Most tehát valóban két helynöke volt az egyházmegyének, joghatósági szempontból is rendkívül érdekes megoldással, hiszen a helynökök nem voltak egymásnak alárendelve. Rókát a temesvári császári haditanács 1849. február 15-re maga elé idézte, Rukavina állítólag még arról is biztosította Fábryt, hogy a makói helynök mindössze egy hónapos szemináriumi fogsággal fog bűnhődni vétkei miatt. Fábry erre felkérte Rókát, hogy jelenjen meg Temesváron. Róka azonban Temesvárra csak egy levelet küldött, ő maga a magyar kormány és országgyűlés új színhelyére, Debrecenbe utazott. Az előzményekhez tartozik, hogy 1848 decemberének végén Horváth Mihály kinevezett püspök Makón megtiltotta Rókának a temesvári utazást, és kilátásba helyezte neki a szatmári püspökséget.⁵⁸ Horváth Mihály az egyházmegye irányításába csak különleges alkalmakkor avatkozott, a lelki ügyek intézése így teljes egészében Róka József maradt, miközben Horváth a viharos idők közepette

⁵² Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Róka József 1848:1741 mellett.

⁵³ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Róka József 1848:1741 mellett.

⁵⁴ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Oltványi István 1849:1.

⁵⁵ Beér János (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés*. Bev.: Beér János és Csizmadia Andor. Budapest, 1954. 831. Urbán: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemeztörvényi iratai*, 2. köt. 1666–1677.

⁵⁶ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Oltványi István 1849:1.

⁵⁷ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Róka József 1850:53 melléklete.

⁵⁸ Kováts: *A Csanádi papnevelde története*, 370.

csöndesen dolgozott a makói kastélyban, misézett a szomszédos kápolnában vagy sétált a tizenegy holdas kertben.⁵⁹

Fábry közben elhatározta, hogy miután Rajačić szerb pátriárka biztosította az állomás-helyükre visszatérő katolikus papok személy- és vagyónbiztonságát, útra kel Szegedre, hogy a menekült lelkészeket rávegye a visszatérésre. Az utazásról hiába próbálták meg lebeszélni mind Rukavina, mind pedig a temesvári káptalan tagjai, február 6-án útnak indult Makón át Szegedre.⁶⁰ Útközben 1849. február 8-án Bébán a szintén szerb-császári szimpátiával vádolt Bíró Fülöp bébai plébánosnál szállt meg, aki ugyanúgy le akarta beszélni az utazásról, de Fábry nem hallgatott rá.⁶¹

Másnap reggel Fábry Kiszomborra érkezett, amely község csak egy nappal azelőtt szabadult fel a szerb-császári haderő megszállása alól. A helységben sok bánsági menekült tartózkodott, akik fennhangon szidták a császárt és a szerbeket, akik miatt földönfutók lettek. Fábry védelmére kelt a császárnak, és megpróbálta lecsillapítani a lakosságot. Többek között azt mondta, hogy kár volt a falujukat elhagyni és a szerbeknek prédául odahagyni, mert hamarosan helyre fogják állítani a törvényes rendet. Felszólította az embereket, hogy ne bántsák a császárt, mert az nem tudja, mi történik a Délvidéken. Erre a tömeg kis híján meglincselte, a nemzetőrök letartóztatták, és Makóra szállították.⁶²

Fábryt Makóról Szegedre, majd Nagyváradra hurcolták, ahol vésztörvényszék elé állították, amely azonban felmentette, így ügye polgári peres üggyé változott. A nagyváradi nagyprépost házából a temesvári helynök augusztus elején Radnára, majd augusztus 14-én Temesvárra érkezett, ahol nyomban átvette vikáriusi hivatalát az őt távollétében helyettesítő Oltványi Istvántól.⁶³ Lonovics József csak márciusban értesült Fábry letartóztatásáról, és mint a káptalannak megírta, hazabocsátása érdekében semmilyen lépést sem tehetett. Március 10-én kelt levelében ugyanakkor megerősítette Oltványi István apát és örkanonok helynöki kinevezését Rókáéhoz hasonló joghatósággal.⁶⁴ 1849. március végén Lonovics titokban 2000 forintot küldött Windisch-Grätznek a császári királyi katonai kórházak javára, majd fürdőkúrára Marienbadba távozott.⁶⁵

Közben a két vikariátus küzdelme egyáltalán nem ért véget. Rókát távolléte alatt Mihálovics (Munkácsi) József címzetes kanonok helyettesítette Makón. Nem sokkal Fábry fogságba esését követően Lonovics József és Oltványi István megpróbálták megszüntetni a makói vikariátust. Mihálovics Makón csak 1849. március közepén értesült Oltványi kinevezéséről. Kérte Oltványit, másolja le neki Lonovics levelét a vikariátus megszüntetéséről. Nekik – írta Mihálovics Oltványinak 1849. március 28-án – az egész Bánsággal volt össze-

⁵⁹ Márki: *Horváth Mihály*, 92–93.

⁶⁰ A Csanádi Káptalan – Lonovics Józsefnek. Temesvár, 1849. február 25. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Personalien, Oltványi István 1849: szám nélkül.

⁶¹ Temesvári Egyházmegyei Levéltár Personalien, Farkas János 1849:360.

⁶² Meszlényi Antal: *A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben*. Budapest, 1928. 210–211.

⁶³ *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma*, 268. Ambrus szerint Fábry utazásának célja Róka Temesvárra hívása volt, a csanádi káptalan fentebb idézett levele tükrében azonban ennél többről volt szó. A Csanádi Káptalan – Lonovics Józsefnek. Temesvár, 1849. február 25. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Personalien, Oltványi István 1849: szám nélkül.

⁶⁴ Lonovics József – A Főtiszteletű Káptalannak. Pest, 1849. március 10. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Personalien, Oltványi István 1849: szám nélkül.

⁶⁵ Andics Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*. 3. köt. Budapest, 1965. 133.

köttetésük, kivéve Temesvárt és környékét. A temesvári vikáriátus azonban 10-15 plébánia miatt igen terhes volna, mert a katonaság által oly függőségbe lenne kényszerítve, amit a magyar kormány hazaárulásnak bélyegezne. Azt javasolta, várják meg a fejleményeket, hiszen Róka fel van hatalmazva Lonovics által a vikáriusi hatalmát átruházni. Hivatalában legyen óvatos, kerülje a politikai dolgokat – javasolta a temesvári helynöknek. Róka József 1849. február 5-én a császári csapatok elől Váradra menekült, és vikáriusi hatalmát távolléte idejére Mihálovicsra ruházta. Alkalmat keresett, hogy levelét Temesvárra küldhesse, midőn Fábry úr szerencsétlen esete februárban közbejött. Fábry úr és Róka Nagyváradon találkoztak. Tovább folytatták Makón a vikáriusi munkát, mert a Maroson inneni hívek el voltak vágva Temesvártól, és mert Lonovics szabad akarata kifolyásának csak december 1-jén kelt intézkedését tarthatják, hiszen jelenleg „bizonyos hatalom járma alatt nyög”. Nagyságod vikáriátusát az elfoglalt részekre nézve elismerjük – írta Mihálovics –, de azt nem, hogy Róka vikáriátusa megszűnt volna. Végül reményét fejezte ki, hogy a magyarok hamarosan győzelmet aratnak: „A hadak kimenetele Isten kezében van, mi erősen hisszük, hogy a rác dicsőségnek Bánátban néhány hét múlva még porai sem fognak láttatni. Pest nem sokára miénk.”⁶⁶

A makói vikáriátus ezt követően a szabadságharc leveréséig folytatta tevékenységét. Oltványi Pál közvetítésével még 1849 márciusában azt kérték Lonovicstól, hogy legalább három esperes-kerületben: a makóiiban, az aradiban és a szegediben hadd folytathassák helynöki tevékenységüket, elvégre azokat a kerületeket úgysem lehetne Temesvárról kormányozni. Oltványi István nem ellenezte a kérés teljesítését, sajnos a püspök válasza nem ismeretes előttünk.⁶⁷ Mihálovics 1849. június 1-jétől a magyar hadügyminisztérium osztálytanácsosaként tevékenykedett tovább.⁶⁸ 1849 augusztusának elején a császári csapatok elfoglalták Makót, Róka ismét menekült, a vikáriusi hivatalban egyedül Oltványi Pál maradt, akit Mihálovics már korábban Temesvárra akart küldeni, de nem vállalta az utat. Most viszont – Fábry sürgetésével összhangban – Oltványi Pál összehalkolta az iratokat és augusztus 18-án szerencsésen megérkezett Temesvárra.⁶⁹

Horváth Mihály kinevezett (de nem prekonizált) csanádi püspökként még nem kormányozhatta egyházmegyéjét,⁷⁰ bár Lonovics József bizonyos személyi döntéseknél konzultált reménybeli utódával a tennivalókról.⁷¹ A nádori és kamari levéltárban tervezett kutatások mellett⁷² Horváth így inkább politikai jelentőséggel bíró ügyekben intézkedett, különösen szívén viselte a „csanádi egyházmegyéhez tartozó, és a dúló ellenség által megszállott he-

⁶⁶ Mihálovics József – Oltványi Istvánnak. Makó, 1849. március 28. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1849: szám nélkül.

⁶⁷ Oltványi István – Lonovics Józsefnek. Temesvár, 1849. március 27. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Canonicus Oltványi István 1849: szám nélkül.

⁶⁸ Zakar Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben*. Budapest, 1999. 146.

⁶⁹ *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma*, 269.

⁷⁰ Korizmic Antal 1848. július 3-án kelt levelében értesítette a Csanádi szentszéket Horváth kinevezéséről. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1848:szám nélkül.

⁷¹ Bugarsky: *Lyceum Temesvariense*, 211.

⁷² Horváth Mihály 1848. december 14-én kapott engedélyt a nádori és kamarai levéltárban található anyagok lemásolására. KLÖM 13. köt. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. *Első rész. 1848 szeptember – december*. S. a. r. Barta István. Budapest, 1952. 752.

lyekről” elmenekült papok és tanítók segélyezésének az ügyét.⁷³ 1849. április 26-án kelt kérelmére, nyugtájára, fél évre 1000 pengőforintot utaltak ki Róka József helynöknek kiesett jövedelmei pótlására.⁷⁴

Arra is volt ideje, hogy a hadsereghez látogató Kossuthot – 1849. március 24-én kért és kapott engedélye birtokában – elkísérje a tavaszi hadjárat első szakaszában. A Szemere-kormány vallás- és közoktatási minisztereként az első és utolsó kultuszminiszter volt, aki az általa szervezett „keresztes népháború” vörös keresztjét magára öltötte.⁷⁵ Az uralkodó „forradalmi üzelmek” miatt 1849 júliusában érvénytelenítette mind Lonovics József egri érsek-ké, mind Horváth Mihály csanádi püspökké történt kinevezését, és többek között a csanádi püspökséget is megürültnek nyilvánította. A hadbírótság később Horváth Mihályt halálra ítélte, és a császári hatóságok távollétében „*in effigie*” felakasztották.⁷⁶

Epilógus

Horváth Mihályt mind elvbarátai, mind konzervatív ellenfelei 1848–1849-ben a radikális egyházi reformok vezéralakjának tartották. Mednyánszky Cézár báró, Görgei Artúr tábornok forradalmi érzelmű táborigazgatója erről így vallott 1858-ban megjelent emlékiratában: „Meg kell mondanom, hogy a magyar papság többsége ugyanazt tette, mint én. Viselkedésünket támogatta egy előkelő püspök, aki elfoglalta a kultuszminiszteri széket. Fokozatosan teljesen függetlenné óhajtott tenni a félig-meddig már független egyházi ügyeket. Magukon a papokon keresztül akarta az egyházat megreformálni, oly messzire menve, hogy a papok nősülését is engedélyezi. Igaza volt törekvéseiben, és ez utóbbi reform már magától kezdett életbe lépni.”⁷⁷ Mednyánszky és Horváth az emigrációban is kapcsolatban maradt, 1850-ben a volt táborigazgató megküldte a tudós történésznek a szabadságharc alatt készített jegyzeteit, amelyek, mint írta, „hazánk legdicsebb eseményeit” tárgyalják.⁷⁸

Hasonlóan látta Horváth Mihály szerepét Scitovszky János, a császáriak által 1849 nyarán prímássá kinevezett konzervatív főpap is, aki azért akadályozta az egykori kultuszminiszter hazatérését, mert szerinte Horváth „szakadárságba akarta vinni a magyar katolicizmust”.⁷⁹ A kiegyezést követően az új prímás, a Habsburg-hű Simor János is feltételekhez kötötte Horváth Mihály vaskai apáttá történő kinevezését. 1867. július 31-én kelt levelében felhívta a kabinetiroda figyelmét arra, hogy Horváth 1848–1849-ről írt munkájában a katolikus egyháznak demokratikus alkotmányt akart adni,⁸⁰ a püspökök hatalmát meg akarta törni, az egyházi javakat pedig államosítani. Eltörölte volna a cölibátust, és fel akarta oszlatni a szerzetesrendeket. Mindezt egy nemzeti zsinat segítségével kívánta végrehajtani,

⁷³ Horváth Mihály – A csanádi püspöki helyettesnek. Budapest, 1849. június 22. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Horváth Mihály 1848/49. 1849:603.

⁷⁴ KLÖM 15. köt. *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 1849. április 15. – augusztus 15.* S. a. r.: Barta István Budapest, 1955. 171.

⁷⁵ Márki: *Horváth Mihály*, 121–123.

⁷⁶ Kletečka, Thomas (Hrsg.): *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg Band I. 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850.* Wien, 2002. 487–488.

⁷⁷ [Mednyánszky, Cézár]: *Confessions of a Catholic Priest.* London, 1858. 38.

⁷⁸ Mednyánszky Cézár – Horváth Mihálynak. Cohnar, 1850. június 5. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár MS 364/132.

⁷⁹ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. 425.

⁸⁰ Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben.* 3. köt. Pest, 1872. 123–129.

amelynek tagjai kétharmad részben laikusokból álltak volna. Egyetlen püspök sem járulhatna hozzá ezekhez a határozatokhoz – vélte Simor –, ez az egyház elárulása lenne. Azzal a feltétellel támogatta Horváth vaskai apáttá való kinevezését, ha a fenti könyvében található kiteleket visszavonja.⁸¹

Lonovics Józsefet némileg meglepő módon 1849. július 21-én elfogták Lanzendorfban, amikor marienbadi fürdőkúrájából hazafelé tartott. Pozsonyba szállították, és Scitovszky János prímás közbenjárására megengedték neki, hogy az irgalmasok házában húzza meg magát. Viale Prelá bécsi nuncius szerint Lonovics tehetséges pap volt, de inkább rendelkezett államférfiúi adottságokkal, mint egyházi képességekkel. Jozefinista felfogásának megfelelően jó kapcsolatokat épített ki mind a metternichi kormánnyal, mind annak bukása után a magyar kormánnyal. Ennek következtében innen is, onnan is fenntartással tekintettek rá.⁸²

Lonovicsot Haynau nyomására azzal vádolták, hogy 1848-ban részt vett a feloszlatott országgyűlés ülésén, hogy ősszel aláírta a püspöki kar uralkodóhoz intézett feliratát, illetve hozzájárult a temesvári dómon a császári sas levételéhez. Október elején szállították Pestre, ahol rövid időre ismét lefogták, majd az apostoli nuncius és a prímás tiltakozása következtében szabadon engedték. Haynau azért engedte, hogy szabadlábbon védekezzen, mert szerette volna, ha Lonovics szabadon, látszólag kényszer nélkül mondott volna le a csanádi püspökségről.⁸³ Viale Prelá bécsi apostoli nuncius tiltakozott a csanádi püspökség jövedelmeinek kincstár számára történt lefoglalási miatt is, hiszen Lonovics formálisan még csanádi püspök volt.⁸⁴ Az eljárást végül ugyan beszüntették Lonovics ellen, de egri érseki kinevezését érvénytelennek tekintették, csanádi javadalmáról pedig lemondatták.⁸⁵ 1850 januárjában végül – saját kérésére – a melki bencés apátságba internálták, ahová elkísérte Hopf János udvari papja is.⁸⁶

Lonovics számára kolostorba vonulásától (1850. január 23.) kezdve évi 4000 forint kegydíjat utaltak ki az államkincstárból, bár ő letartóztatásának napjától kezdve követelte ezt az összeget.⁸⁷ Lonovics 1853-ban Bécsben telepedett le, ahol többek között Széchenyivel is többször találkozott. 1857-ben papírra vetett végrendeletében élesen kárhoztatta a forradalmárokat. „Isten tudja – írta többek között –, mily korrekt volt mindig politikai gondolkozásom, mily készséggel támogattam a józan felekezet törekvéseit, s mint kárhoztattam a forradalmi párt szándokait, mint fájlaltam vést hozó diadalait.”⁸⁸

Lonovics 1860-ban térhetett vissza hazájába, IX. Pius amasiai címzetes érsekké nevezte ki. Az 1860–1861-es országgyűlésen a hétszemélyes tábla főpapi ülnökeként működött. Deák-párti politikus volt, aki egyházi kérdésekben az osztrák kormánynak is végzett szakértői

⁸¹ Prímási Levéltár (PL) Archivum Ecclesiasticum Simor magánlevéltára 1867:161.

⁸² Lukács Lajos: *A Vatikán és Magyarország. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról.* Budapest, 1981. 86.

⁸³ HHStA Kabinetsarchiv Geheimakten Nachlass Schwarzenberg Kt. 10. Fasc. III. N° 157.

⁸⁴ Lukács: *A Vatikán és Magyarország*, 85.

⁸⁵ Haynau még Lonovics lemondását követően is lehetségesnek tartotta az eljárás folytatását, de 1850. február 6-án kelt levelében kikérte Schwarzenberg véleményét. Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*, III. köt. 464–465.

⁸⁶ Hermann Egyed: *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolútizmus idején.* Gödöllő, 1932. 50–52. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II/1.* 853.

⁸⁷ HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge M.R.Z. 1851:3177.

⁸⁸ Lonovics József végrendelete. Bécs, 1857. december 3. A makói Szent István Király Plébánia Levéltára Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Iktatatlan iratok. 1857: szám nélkül.

munkát, például 1861-ben a primási hatóság megítélésével kapcsolatban. 1866. szeptember 14-én az uralkodó Lonovicsot kalocsai érsekké nevezte ki. Súlyos torokbaja miatt nem foglalhatta el érseki székét, püspöki megerősítése után néhány hónappal, 1867. március 13-án, délután 5 órakor Pesten, gégemetszést követően, mellhártyagyulladásban meghalt.⁸⁹

Fábry Ignácot 1850. március 20-án a csanádi káptalan általános helynökké választotta. Ferdinand Mayerhofer tábornok és Alexander Bach belügyminiszter is támogatta Fábryt, az uralkodó 1850. április 10-én hagyta jóvá kinevezését.⁹⁰ Nádasdy Ferenc kalocsai érsek első helyen javasolta Fábryt 1851-ben csanádi püspöknek, de Leo Thun gróf kultuszminiszter szerint nem volt olyan erős karakter, amit ez az egyházmegye megkívánt főpásztorától. Thun utalt Fábry 1848-ban bekövetkezett lemondására és idős korára is.⁹¹ A csanádi püspökséget így nem ő, hanem Csajághy Sándor kalocsai kanonok kapta meg. Fábry neve felmerült a székesfehérvári és a váci püspökség betöltése kapcsán is, de vetélytársai ott is megelőzték.⁹² Az erdélyi segédpüspök kinevezésével kapcsolatos vita során Thun kifejtette, hogy Fábry csak egy kisebb püspökség irányítására lenne alkalmas.⁹³

Scitovszky János primás már 1849. október 10-én Schwarzenberg miniszterelnökhöz intézett levelében síkra szállt amellett, hogy Fábryt nevezzék ki kassai püspöknek.⁹⁴ 1852. január 28-án Thun is Fábryt támogatta a kassai püspökség elnyerése érdekében. A tizenegy jelölt közül Fábryt minden ordinárius és politikus egyhangúlag ajánlotta – érvelt a miniszter. Mivel Fábry éveken át a kassai püspök titkára volt, továbbá esperesként és plébánosként is szolgált a Kassai egyházmegyében, ezért birtokában van a szükséges ismereteknek. Ugyan már hatvanéves, de erőteljes testfelépítésű és jó egészségnek örvend. Életmódja példamutató – folytatta Thun –, és általános tiszteletnek és szeretetnek örvend a kassai egyházmegyében. Hűségét és ragaszkodását a császárhoz, illetve a felséges dinasztiahoz a szabadságharc időszakában a gyakorlatban is bizonyította. Ilyen előzmények után 1852. február 5-én Ferenc József császár Fábryt kassai püspökké nevezte ki, aki ezt a javadalmat egészen 1867-ben bekövetkezett haláláig megtartotta.⁹⁵

Támogatta Fábry kinevezését Viale bécsi nuncius is. Ő tekintélyes, elővigyázatos és jámbor papnak tartotta a jelöltet, aki a Csanádi egyházmegye irányításában helynökként komoly tapasztalatokat szerzett.⁹⁶ Coronini tábornok a tartományi kormányzat nevében szép levélben mondott köszönetet Fábry Csanádi egyházmegyében végzett áldozatos munkájáért.⁹⁷

A köszvényére már 1849-ben is panaszkodó Oltványi Istvánt Csajághy Sándor csanádi püspök 1852. április 19-én püspöki helynökévé nevezte ki,⁹⁸ amely posztot 1860-ig töltötte

⁸⁹ Zakar: *Püspöki életrajzok a 19. századból*, 214.

⁹⁰ HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge M.R.Z. 1850:1332.; Kletečka, Thomas – Schmied-Kowarzik, Anatol (Hrsg.): *Die Protokolle des österreichischen Ministerrathes 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg. Band 2. 8. Jänner 1850 – 30. April 1850*. Wien, 2005. 286–287.

⁹¹ HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge M.R.Z. 1851:765.

⁹² HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge M.R.Z. 1851:1252.

⁹³ HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge M.R.Z. 1851:2830.

⁹⁴ HHStA Kabinetsarchiv Geheimgakten Nachlass Schwarzenberg Kt. 11. Fasc. V. N° 292.

⁹⁵ HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge M.R.Z. 1852:325.

⁹⁶ Lukács: *A Vatikán és Magyarország*, 93.

⁹⁷ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Vicarii Generales, Vicarii Capitulares, 1852: 921.

⁹⁸ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Canonicus, Oltványi István 1852:79.

be. 1854-ben a Szt. Györgyről elnevezett csanádi prépostság apátjává nevezték ki, és 1850-től kezdve haláláig, 1869. július 21-ig a temesvári püspöki gimnázium igazgatója volt.⁹⁹

Róka Józsefet a császári hatóságok a szabadságharc leverését követően letartóztatták, és a fentebb már ismertetett, Krassó megyéhez intézett levelére, továbbá arra hivatkozva, hogy a trónfosztást követően is kihirdette papjaival a lázadó kormány rendeleteit, 1849. november 5-én Temesváron halálra, majd öt nap elteltével kegyelem útján húsz éves, vasban eltöltendő várfogságra ítélték.¹⁰⁰ Fábry Ignác általános helynök kegyelmet kért számára Haynaunál. Temesvári lakosként Rókában egy egyszerű, nagyon nyugodt és szerény embert ismerhetett meg – írta Fábry. Amit a bíróság alapvetően terhére rótt, nem gonoszságból, hanem gyengeségből, gyámoltalanságból kifolyóan követte el. Egy ellentmondásos időszakban, hávaros helyi viszonyok között egy feldühödött felkelés visszautasíthatatlan követelésére három proklamációt írt alá, amelyek ugyan nagyon törvényellenesek és igazságtalanok voltak, mindazonáltal senkinek sem okoztak tetemes kárt – érvelt a helynök, mindhiába, mert Haynau nem hallgatta meg.¹⁰¹

A szabadságharc leverését követően mind Scitovszky János prímás, mind Csajághy Sándor csanádi püspök több ízben sürgette a bebörtönzött papok szabadon bocsátását. 1851-ben például Scitovszky az uralkodóhoz,¹⁰² Csajághy pedig Leo Thun gróf kultuszministerhez fordult a kegyelem kieszközlése érdekében.¹⁰³ Csajághy Sándor püspök 1852-ben ismételten sürgette Róka József szabadon bocsátását.¹⁰⁴ A siker ezúttal nem maradt el, Coronini tábornok 1852. augusztus 18-án arról értesítette a megyéspüspököt, hogy az uralkodó elengedte Róka börtönbüntetésének hátralévő részét.¹⁰⁵ A radnai kolostorban mentették fel az irregularitás alól, a császári hatóságok azonban a későbbiekben megakadályozták, hogy nyugdíjat folyósítsanak neki. Aki saját hibájából elveszítette javadalmát, az inkább vonuljon kolostorba – vélekedtek a hivatalos közegek.¹⁰⁶ A radnai kolostorba internált pap, miután vizsanyerte szabadságát, Radnán saját házában élt mint nyugdíjas,¹⁰⁷ csak 1857-ben nevezték ki tiszteletbeli apáttá.¹⁰⁸ 1858. május 17-én hunyt el, két nappal később a radnai kolostor kriptájában temették el.¹⁰⁹

Mihálovics József ügyét szintén Temesváron tárgyalták. Az ítélet szerint Mihálovics 1849. április 14-ét követően két körlevelet bocsátott ki a kerület lelkészeihez, teljesen a magyar forradalmi kormány szellemében, ezekben tudtul adta az április 14-i debreceni határozatot, a törvényes kormányt ellenségként festette le. Mihálovics ott, ahol az erőszakos

⁹⁹ Petri, Anton Peter: *Biografisches Lexikon des Banater Deutschtums*. Marquartstein, 1992. 1390–1391.

¹⁰⁰ Urtheil (Róka) Temesvár, 1849. november 5, másolat. PL Scitovszky-akták Cat. 21. 1417. cs. Acta Iudicii deleg. Polit. Compromissos concernentia. szám nélküli másolat.

¹⁰¹ PL Scitovszky-akták Cat. 21. 1417. cs. Acta Iudicii deleg. Polit. Compromissos concernentia 1849: 617, német másolat. Fogalmazványa Temesvári Püspöki Levéltár Personalien Róka József 1849: 992.

¹⁰² HHStA Kabinetsarchiv Geheimakten Nachlass Schwarzenberg Kt. 10. Fasc. IV. Nr. 245.

¹⁰³ MOL Abszolutizmus-kori levéltár Akten Ungarn, Woiwodina und Siebenbürgen 1848-1860 (D 4) 31. csomó, 67. tétel.

¹⁰⁴ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Personalien, Róka József 1852:120.

¹⁰⁵ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Personalien, Róka József 1852:1804.

¹⁰⁶ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Personalien, Róka József 1852:2593, 1853: 219.

¹⁰⁷ Kovács: *A Csanádi papnevelde története*, 370.

¹⁰⁸ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Personalien, Róka József 1857:980.

¹⁰⁹ Petri: *Biografisches Lexikon des Banater Deutschtums*, 1597–1598.

módszerrel nem érhet célt, ott ravaszsággal és más gyalázatos eszközökkel próbálja a jó hazafiakat félrevezetni. A lázadók győzelméért ünnepélyes szentmise megtartását követelte papjaitól, az elesettekért pedig gyászmise mondását rendelte el. A népet minden áldozat vállalására buzdította, és remélte, hogy papjai ezen felszólításnak a legnagyobb készséggel, buzgalommal és lelkesedéssel fognak megfelelni. Vagyonelkobzás mellett négy év vasban eltöltendő várfogságra ítélték, még örülhetett, hogy a magyar hadügyminisztériumban folytatott hivatalnokoskodására nem derült fény.¹¹⁰

Ferenc József az ő büntetését is elengedte 1852. február 9-én, így néhány nappal később szabadon bocsátották a leopoldstadti várból.¹¹¹ Tiszteletbeli kanonokságát csak nehezen, többszöri próbálkozás után,¹¹² 1861. május 11-én kapta vissza.¹¹³ Azt követően viszont a szabadságharcot támogató egykori katolikus papok közül a legnagyobb karriert futotta be: az uralkodó 1870 májusában zágrábi érsekké nevezte ki.¹¹⁴

A Csanádi egyházmegye kormányzata 1848–1849-ben sajátos, az egyházkormányzat alkalmazkodóképességét is bizonyító formákat öltött. A kormányzati rendszer változásai mögött meghúzódo pasztorális és politikai megfontolások 1848-ban a helynökség Temesvárról történő meneküléséhez, 1849-ben pedig két vikariátus létrejöttéhez vezettek. Mindez 1848/49-ben jelentősen hozzájárult a magyar kormány befolyásának a Bánságban történő fenntartásához is.

¹¹⁰ Urtheil (Mihálovics) Temesvár, 1849. november 17. PL Scitovszky-akták Cat. 21. 1417. cs. Acta Iudicii deleg. Polit. Compromissos concernentia 1849: szám nélkül.

¹¹¹ Csorich tábornok – a leopoldstadt-i vár parancsnokságának. Bécs, 1852. február 12. Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Canonicus Hon. Mihálovics József 1852: szám nélkül, másolat. Magyar Hírlap, 1852. február 15. 3171.

¹¹² Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Canonicus Hon. Mihálovics József 1857:1524.

¹¹³ Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár. Canonicus Hon. Mihálovics József 1861:753.

¹¹⁴ Petri: *Biografisches Lexikon des Banater Deutschtums*, 1270–1271.



BIRÓ TEOFIL

Skót *Highland*erek a waterloo-i hadjáratban

Általános előzmények, katonai előkészületek

Miután a szövetséges hatalmak 1814-ben vereséget mértek Napóleonra, a forradalom fiának tartott „korzikai zarnokot” száműzték, a Bourbonok dinasztiáját pedig visszaültették a francia trónra.

XVIII. Lajos azonban nem volt képes hosszú távon felszámolni a különböző társadalmi osztályok között lappangó feszültségeket. A forradalomban megszületett új francia nemzet hangos szószólói és a hosszú távollét után hazaérkező emigránsok szintúgy elégedetlenek voltak a király mérsékelt, óvatosan tapogatózó politikájával. Nem értették meg XVIII. Lajos konszolidációs törekvéseinek lényegét, amely az Ancien Régime régi rendje és a forradalom vívmányai között próbált meg egyfajta arany középutat találni. A társadalmi feszültség így egyre nőtt az országban.

Az Elba szigetére száműzött s csak a kedvező alkalomra váró Napóleon hírszerzői révén pontosan értesült a franciaországi eseményekről. Ez a Bourbonokkal szemben egyre növekvő társadalmi elégedetlenség kedvező alkalmat biztosított számára ahhoz, hogy újra kezebe kaparintsa Franciaország s egyben Európa sorsának irányítását.

1815. február 26-a éjszakáján Napóleon ezer főt számláló kicsiny hadseregével és háromszáz helyi önkéntessel elvitorlázott Elba szigetéről, s március 1-jén Franciaország földjére lépett. Háromhetes diadalmenet következett ezután. A Napóleon ellen küldött francia csapatok egy emberként álltak át az ő oldalára. XVIII. Lajos felmérve a körülményeket, március 19-én elhagyta Párizst, s a Németalföldi Királyságba menekült. Egy nappal később, március 20-án Bonaparte Napóleon nagy diadalmenetben bevonult a fővárosba. Április 10-re ismét ő uralta egész Franciaországot.

Ennek bekövetkeztével felrémlett egy újabb európai méretű háború veszélye. Ezt elkerülendő, a szövetséges hatalmak azonnal létrehoztak egy újabb koalíciót Napóleon ellen, s kötelezték magukat arra, hogy mindaddig folytatják a harcot, amíg Bonaparte Napóleon tökéletesen képtelen nem lesz az újabb bajkeverésre.¹ Napóleonnak tehát, hogy helyzetét konszolidálja, nem maradt más választása csak a háború.² Ezzel el is kezdődött a koalíciós háborúk utolsó fejezetét jelentő waterloo-i hadjárat.

Napóleonnak nyolc héten belül közel háromszázezer főre sikerült felduzzasztania seregét. Ezt további százötvenezer fővel tudta volna növelni az elkövetkező fél évben, egyelőre

¹ Neillands, Robin: *Wellington és Napóleon*. Pécs, 1995. 230.

² A sors nem is lehetett volna igazságosabb vele szemben. Pályája kezdetétől annak legutolsó pillanatáig rendszerének lényege, egyúttal törekény mozgatórugója a kaland, a háború volt. A száz nap és a waterloo-i hadjárat méltó záróakkordja volt Napóleon nem mindennapi karrierjének. Bergeron, Louis: *A császárság*. In: DUBY, Georges (szerk.): *Franciaország története I.* Budapest, 2005. 778.

azonban erre nem számíthatott, mivel nem rendelkezett sem elegendő számú egyenruhával, sem fegyverzettel. Ráadásul az újoncok kiképzése is időt vett igénybe.³ Az ellene felsorakozott erők jelentősen felülmúlták a franciáikat. A szövetségesek időközben megegyeztek a Napóleon elleni hadjárat terveiben, amely szerint több mint nyolcszázezer katonát vonultatnak fel a francia császár ellen. Wellington hercegének száztízezer fős brit, németalföldi és hannoveri csapatai Brüsszel körül állomásoztak. A brit főparancsnok balján, Liège térségében száztizenhétezer porosz katona gyülekezett Gebhardt Leberecht von Blücher vezérletével. Az osztrák Karl Philipp zu Schwarzenberg herceg kétszáztízezer katonával masírozott a Fekete-erdőn keresztül a Rajnához, míg az ugyancsak osztrák Johann Philipp Frimont tábornok további hetvenötezer, a Habsburg tartományokból verbuvált katonával nyomult előre Észak-Itálián és a Riviérán keresztül az egykori Provence tartomány felé. Az előzetes megállapodások értelmében ez a négy hadsereg egy időben nyomult volna be Franciaországba. Míg a szövetséges főerők célpontja északi és északkeleti irányból a francia főváros volt, addig Frimont tábornoknak a Rhône mentén kellett Lyon ellen vonulnia. Az összehangolt támadás tartalmát az a százötvenezer fős orosz hadsereg képezte volna, mely Barclay de Tolly parancsnoksága alatt szintén a Rajnánál gyűlt volna össze.⁴

Mivel Napóleon nem is remélhette, hogy ellenfeleihez hasonló nagyságrendű sereget sikerülhet felállítania, csupán két stratégia között választhatott. Az egyik lehetőség a védekezés volt, mely lehetővé tette volna számára, hogy a támadásra csak augusztusra készen álló szövetségesek ellen újabb csapatokat szereljen fel és képezzen ki.⁵ A másik lehetőség az offenzív, támadó háború volt. Mivel egylőre csupán Wellington és Blücher hadseregei tartózkodtak a térségben, Napóleon számára nyilvánvaló volt, hogy e seregekre kell először gyors vereséget mérnie, s akkor talán a részenkénti megveretés veszélye elrettenti az osztrák és orosz parancsnokokat az újabb támadásoktól.⁶

Természete és egész addigi pályafutása arra készítette Napóleont, hogy a támadás mellett döntsön. Miután az osztrákok és az oroszok még nem voltak a színen, az időzítés lett a legfontosabb tényezője az egész hadjáratnak. Wellington és Blücher seregei külön-külön nagyjából azonos létszámúak voltak a francia haderővel. Napóleon szempontjából tehát arra kellett a leginkább ügyelni, hogy úgy kényszerítse egyenként csatára a két szövetségest, hogy azok ne tudjanak egymás segítségére sietni. Ennek megakadályozása, valamint annak eldöntése, hogy kit támadjon meg először jelentette számára először a legfőbb problémát. Végül az utánpótlási vonalak tanulmányozása adta meg a választ a helyes stratégia kiválasztásához. Mivel a szövetségesek utánpótlási vonalai egymással ellentétes irányúak voltak,⁷ egy sikeres támadást követően visszavonulásukkal távolodnának egymástól.⁸ Ekkor

³ Chandler, David: *The Campaigns of Napoleon*. New York, 1966. 1014–1015.

⁴ Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1015. és Neillands: *Wellington és Napóleon*, 230–231.

⁵ Az előzetes számítások szerint így a helyőrségeket, az utánpótlás- és a kommunikációs vonalaikat biztosítani kényszerülő szövetségesek háromszázötvenezer támadó katonájával Napóleon kétszáz-negyvenezer katonát tudott volna szembe állítani Észak-Franciaországban. Lyon térségében a legfeljebb nyolcvanezer fős támadó sereggel szemben hatvenezer francia védekezhetett volna. Ezek a kalkulációk némi reménysugarat jelenthettek volna Napóleonnak! A defenzív taktika hátránya az volt, hogy jelentős francia területeket kellett volna átengednie a szövetséges hadseregeknek az eredményes védekezés érdekében. Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1016.

⁶ Keegan, John: *Waterloo*. Budapest, 1990. 15.

⁷ Wellington utánpótlási vonala Németalföld tengeri kikötőire támaszkodott, Blücher porosz serege pedig a Rajna-vidékre. Keegan: *Waterloo*, 16.

⁸ A megtámadott fél ugyanis valószínűleg támaszpontjai irányába húzódik vissza az utánpótlási vonalai mentén. Keegan: *Waterloo*, 16.

pedig lehetőség nyílta Napóleon előtt, hogy egyenként megsemmisítő csapást mérjen Wellington és Blücher erőire. Napóleon ezért támadó hadjáratát a „központi helyzet stratégiájára” alapozta, melynek az volt a lényege, hogy a francia hadsereggel úgy manőverezzen, hogy a két szövetséges közé benyomulva meg tudja akadályozni azok egyesülését.⁹

1815. június 14-én Napóleon erőit közvetlenül a németalföldi határtól délre összpontosította. A francia hadsereg kilencvenezer gyalogost, huszonkétezer főnyi lovasságot, tizenegyezer fős tüzérséget és műszaki személyzetet, valamint háromszázhatvanhat ágyút számlált.¹⁰ A császár tervei szerint a francia hadseregnek Liège és Brüsszel között kellett előrenyomulnia. Ily módon akadályozva meg Wellington és Blücher seregeinek az egyesítését. További tervei szerint ezek után külön-külön győzte volna le a porosz, illetve a brit–németalföldi–hannoveri hadakat.

A porosz hadsereg százötezer gyalogusból, tizenkétezer lovasból és kétszázkilencvenhat ágyúból állott. Négy hadtestre volt felosztva, melyek Charleroi-ban, Namurban, Ciney-ben és Liège-ben állomásoztak. A hadtestek élén Hans Ernst Karl, Graf von Zieten, George Dubislaw Ludwig von Pirsch, Johann von Thielemann és Friedrich Wilhelm von Bülow parancsnokolt. A poroszok főhadiszállása Namurban volt, mintegy nyolcvan kilométerre Wellington brüsszeli főhadiszállásától. A Wellington hercegének parancsnoksága alatt álló brit–németalföldi–hannoveri hadsereg mintegy hetvenkilencezer gyalogusból, tizennégyezer lovasból és százkilencvenhat ágyúból állt. A hadtestparancsnokok Oránia hercege és Sir Rowland Hill altábornagy voltak. A lovasságot és a lovas tüzérséget Lord Uxbridge ve-

⁹ Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1016–1017.

¹⁰ A francia, a porosz és az egyesült brit–németalföldi–hannoveri hadseregek létszámát nem egységesen ítélik meg a különböző szerzők. Az orosz Tarle Wellington seregét hetvenezer, Napóleonét hetvenkettőezer, Blücher haderejét pedig nyolcvanezer főben adja meg. (Tarle, Jevgenyij: *Napóleon*. Budapest, 1967. 389.) Georges Lefebvre Wellington seregét kilencvenhatezer főben, Napóleonét százhuszonhatezer főben, míg Blücherét százhuszonnégyezerben jelöli meg. Ebből Ligny-nél hatvannyolcezer francia nézett szembe nyolcvannégyezer porossal. Waterloo-nál pedig hetvennégyezer francia hatvanhétezer brit–németalföldi–hannoveri szövetségessel. (Lefebvre, Georges: *Napóleon*. Budapest, 1975. 685–686.) Az ugyancsak francia, de már modernebb szemléletű Jean Tulard Wellington seregét kilencvenezer, Napóleonét százhuszonötezer, Blücherét pedig százhuszezer főben határozta meg. (Tulard, Jean: *Napóleon*. Budapest, 1997. 530–531.) Sir Winston Churchill Wellington seregét nyolcvanháromezer katonából állónak tudja, melyeknek csupán egyharmada volt brit, a porosz sereg létszámát száztizenháromezer katonában, míg a franciáét százhuszonötezer katonában adja meg. (Churchill, Winston: *History of the English-Speaking Peoples*. New York, 1995. 322.) Honfitársa, Alfred Cobban Napóleon erejét százhuszonötezer, Blücherét százhuszezer főben tudja, míg Wellington seregét nem határozza meg közelebbről. (Cobban, Alfred: *A History of Modern France*. Volume 2: 1799–1871. Aylesbury, 1975. 68–69.) John Keegan brit hadtörténész nem ad meg közelebbi létszámot a hadjáratban részt vevő erőkről, csupán annyit állapít meg, hogy Wellington és Napóleon hadseregei a waterloo-i csata napján egyformán körülbelül hetvenezer főt számláltak. (Keegan: *Waterloo*, 18.) A magyar Márki Sándor Wellington csapatait kilencvenötezer fő, Blücherét pedig százharmincezer fő erősségűnek gondolja, míg Napóleonnak az egész hadjáratban részt vevő csapatairól nincs közelebbi információja. A Waterloo-nál küzdő felek számát Márki Sándor hatvannyolcezer brit–németalföldi–hannoveri katonában, hetvenkétezer franciában, valamint hatvanezer poroszban állapítja meg. (Márki Sándor: *A legújabb kor története*. Budapest, é. n. 128.) Mivel katonai szempontból egyértelműen David Chandler és Robin Neillands számítanak a legelismertebb szaktekintélyeknek, ráadásul az ő adataik az esetek döntő részében megegyeznek egymáséval, én is órájuk támaszkodom leginkább munkám hadtörténeti vonatkozású részeit illetően. Jelen lábjegyzettel a téma részleteire vonatkozó eltéréseket szerettem volna csupán felfedni.

zette.¹¹ Ez azonban már nem a harci tapasztalatokban jártas, csodálatos spanyolországi hadsereg volt. A haderő zömét megbízhatatlannak tartott németalföldi és német katonák adták.¹² Közülük csupán György király hannoveri légiója számított harcedzett, veterán alakulatnak. A hadseregnek csupán a harmada volt brit egység. Wellington harci tapasztalatokban jártas, rendíthetetlen katonáinak nagy része még a tengerentúlon tartózkodott, így a Nagy-Britanniából származó csapatok nagy része is tapasztalatlan zöldfülű volt.¹³ A herceg tehát igencsak megbecsülte s értékelte azt a kevés veterán alakulatát, amivel még rendelkezett a hosszú hispániai hadjáratból. Ezek közé az egységek közé tartozott az az öt skót felföldi regiment, melyek tulajdonképpeni tárgyát képezik írásomnak. A 42. (*Black Watch*), a 71. (*Lord MacLeod's Highlanders*), a 78. (*Ross-Shire Buffs*), a 79. (*Cameron Highlanders*), valamint a 92. (*Gordon Highlanders*) ezredekről van szó.

A militarizmus kezdetei a skót Felföldön;¹⁴ a Highlanderek karaktere

Ezeket a gyalogezredeket a jakobita felkelések¹⁵ időszakát követően, a 18. század második felében egy-egy klán vezetőjének cégére alatt, területi alapon állították fel a skót Felföldön.

¹¹ Neillands: *Wellington és Napóleon*, 231–232.; Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1017.

¹² Mivel Napóleonnak még mindig elég sok szimpatizánsa volt Németalföldön, jogosak voltak a britek aggodalmi a helyi katonákkal szemben. A konkrét harci cselekményeknél be is bizonyosodtak ezen aggályok. A franciák minden egyes támadásuk alkalmával legelőször a németalföldi egységeket futamították meg, volt hogy szinte puskalövés nélkül. (Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1017–1018.) A németalföldi egységek megbízhatatlanságáról vallott nézeteket Sir Winston Churchill is alátámasztja könyvében. Churchill: *History of the English-Speaking Peoples*, 322.

¹³ Churchill: *History of the English-Speaking Peoples*, 322.

¹⁴ Militarizmus alatt a professzionális hadviselést értem, amely egyértelműen a *Highlander* alakulatok brit hadseregbe történő integrálását követően vette kezdetét a skót Felföldön. Természetesen ezt megelőzően is létezett hadviselés a térségben, sőt egészen az első írásos forrásokig, vagyis a római Tacitusig vissza lehet azt vezetni. Annak ellenére azonban, hogy a *Highlanderek* életét döntő módon befolyásolta mindenkoron a háború s az azzal járó hadviselés, mégsem beszélhetünk militarizmusról a 18. századnál korábbról, hiszen az azt megelőző időszakokban inkább szabad harcosok voltak a *Highlanderek*, nem pedig fegyelmezett katonák.

¹⁵ Összesen négy jakobita felkelésről beszélhetünk (1708, 1715, 1719, 1745–1746), melyek közül is csak kettő volt jelentősnek tekinthető. Az 1715-ös felkelést Earl of Mar vezette, aki a tizenkétezer fős felföldi haderővel betört Angliába is. Prestonnál azonban Archibald Campbell, Argyll harmadik hercege útját állta, majd Sherriffmuir mellett tönkreverte a felföldi hadat. Ezzel a csatavesztéssel a felkelés elvérzett. A legnagyobb jakobita felkelés 1745-ben tört ki. Jakab Edward fia, Károly Edward maga hajózott Skóciába, ahol egy nyolchónapos kampányt folytatva a felföldi klánok jelentős részét zászlaja alá gyűjtötte. A már mintegy hatezer fős sereg ekkor elhagyta a Felföldet, s gyors egymásutánban elfoglalta Perth és Edinburgh városait. Edinburgh-ban kikiáltották a Hannoveri ház trónfosztását, s a Stuart restaurációval Károly Edward apját, Jakabot tették meg Skócia királyává. Károly ezenfelül bejelentette az önálló, független skót Parlament újbóli felállításának igényét. Ezután úgy szándékozott a helyzetét konszolidálni, hogy betört Angliába, és ott mért vereséget a hannoveriánus erőkre. A jakobita sereg százharminc mérföldre megközelítette Londont, de Derby-nél saját harcosai kényszerítették visszafordulásra Károlyt. A felkelők ugyanis nem értették meg, miért van szükség arra, hogy mélyen Angliában, távol otthonuktól hadakozzanak. Elkezdődött visszavonulásuk, ami lehetőséget teremtett az angoloknak arra, hogy rendezzék soraikat, összegyűjtsék erőiket. Habár visszavonulásuk közben a jakobita hadak még Falkirk mellett tönkrevették Hawley angol tábornok seregét, mely útjukat próbálta állni, a visszavonuló sereg egyre apadt, míg az őket követő angol erők egyre erősödtek. A végső ütközetre 1746 áprilisában került sor az észak-skóciai Culloden More mellett. Itt az ötezer fős jakobita hadsereg véres és végzetes vereséget szenvedett Vilmos herceg kilencezer vöröskabátosától. Ezek után Károly herceg is csak

Az ezredalapításokat a nemzetközi és a belpolitikai tényezők egyaránt ösztönözték. A 18. század második felében Nagy-Britannia részt vett a hétéves háborúban, majd az amerikai függetlenségi háborúban, végül a század végén a koalíciós háborúkban is, mely háborúk egyre több és több katonát igényeltek. Ebben a külpolitikai helyzetben egyre égetőbb problémát jelentett a skót Felföld társadalmi és gazdasági válsága. A földjeikről elűzött tömegek igen veszélyes feszültségforrást jelentettek a brit államhatalom számára. Akik elő tudták valahogy teremteni a hajójegy árát, azok Amerikába vándoroltak ki, és ott próbálták szerencsét. A többség azonban még erre sem volt képes, így koldulásból és fosztogatásból, valamint szélhámoskodásból tartotta fenn magát.¹⁶ A térségben uralkodó állapotokról Robert Louis Stevenson fest hí képet „Emberrablók” című regényében.¹⁷

A felkelések megtorlásaként született egy úgynevezett lefegyverkezési törvény is. Az új törvény szigorú büntetést szabott ki a fegyvertartásra és fegyverviselésre vonatkozóan, valamint megtiltotta mindennemű tartan szövetből készült ruhadarab viselését. A tilalom még a dudákra is kiterjedt, mivel azt háborús hangszernek minősítették. A törvény rendelkezett a magániskolák bejegyzéséről, valamint a tanárok számára hűségeskü letételéről. Egy másik törvény 1747-ben eltörölte a törzsfőknek azt az örökletes jogát, hogy klánjuk felett bíraskodjanak. Ezzel az intézkedéssel a klánrendszer alapjait kívánta a központi kormányzat aláásni. Az, hogy ez sikerrel is járt, annak tudható be, hogy maga a klánrendszer már a 18. század elejére hanyatlásnak indult. Így a törvény már jól előkészített talajra talált, s csupán gyorsította a folyamatot. Habár tudunk kivételekről is, mikor a klán tagjai még olyannyira kötődtek törzsfőjükhöz, hogy az 1745-ös felkelést követő években az új földbirtokosoknak kifizetett adójukon kívül elküldték járandóságukat a különba száműzött régi klánfőnöknek is. Ily mértékű hűség s szilárd „klánkötelékek” azonban igen ritkán éltek ekkor már. Ezt a korszakot inkább a klántagok közötti kötelékek lazulása jellemezte. A brit kormányzat azon szándékát, hogy a klánrendszert szétzúzza, abban lehet felismerni, hogy ezeket a szigorú törvénykezéseket oly módon hozta, hogy azok nemcsak a jakobita, rebellis, hanem a lojalista, whig párti klánokat is ugyanúgy sújtották. 1782-ben aztán hatálytalánították a felföldi viseletet tiltó intézkedéseket. 1784-ben pedig a legtöbb elkobzott földet is visszaadták korábbi tulajdonosaiknak. A jakobitizmus ekkor már nem jelentett veszélyt a brit kormányzat számára.¹⁸

Ilyen körülmények között a brit hadsereg egyre növekvő igényeinek kielégítésére logikus megoldásnak tűnt a skót Felföld fölös emberanyagának a felhasználása. Azt, hogy a felföldi katonai toborzások kölcsönösen szolgálták mind a brit államhatalom, mind pedig a skót felföldi társadalom széles rétegeinek érdekeit, alátámasztja az a tény is, hogy a skót katonai alakulatok a brit hadseregen belül annak elit részéhez tartoztak, s történelmük folyamán soha nem lázadtak fel a brit államhatalom ellen annak megdöntése céljával. Éppen ellenkezőleg, a skóciai alakulatok mindig is jóval nagyobb arányban képviseltették magukat

hathónapos kalandos bujdosás után tudott elmenekülni az országból. Meyer, Duane: *The Highland Scots of North Carolina, 1732–1776*. Chapel Hill, 1961. 10–15.; Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés Nagy-Britanniában*. Budapest, 1978. 163–164.

¹⁶ A Hannoveri ház uralmát komolyan veszélyeztető, utolsó felkelést kegyetlen megtorló intézkedések követték. A felkelés résztvevőit kivégzésekkel, börtönbüntetésekkel, birtokelkobzásokkal sújtották. Ezenfelül a felföldi társadalom egy jelentős része kényszerült az Amerikába történő kivándorlásra. Ennek okai azonban nem a száműzetésekben keresendők, mint ahogyan azt a régebbi elméletek bizonyítani próbálták, hanem sokkal inkább a térségben bekövetkezett negatív hatású társadalmi és gazdasági változásokban. Meyer: *The Highland Scots of North Carolina*, 22.

¹⁷ Stevenson, Robert Louis: *Emberrablók*. Budapest, 1956.

¹⁸ *Törvény Skócia lefegyverkezéséről (1746)*. Ford. Fejér Ingrid. Szeged, 1998.

a brit hadseregben és a brit birodalom által megvívott háborúkban egyaránt, mint ahogy az országuk lakosságának számarányához képest elvárható lett volna. A Felföldön ez az arány pedig még magasabb volt. A kétszázötven-háromszázezer fős felföldi lakosságból túlzó becslések szerint hetvenezer, mérsékelt becslések szerint harminchét-negyvennyolcezer ember katonáskodott.¹⁹ Ez az erős militarizmus a westminsteri képviselők számarányában is tükröződött. Míg a katonai képviselők számaránya a Parlamentben egész Nagy-Britanniára nézve 1/8 volt, addig Skóciára átszámítva ez 1/5, míg csupán a Felföldre leszűkítve 1/2.²⁰ A skót Felföld valójában katonai alapon tagozódott be a brit birodalomba.²¹ Ennek speciális jellege abban mutatkozott meg, hogy a brit birodalom más részeitől eltérően a felföldi ezredek egy-egy, a brit kormányhoz mindenképpen lojális parancsnok által verbuvált magánhadseregek voltak. Az ezredalapítással járó katonai toborzás a legváltozatosabb módon történhetett. Csak hogy a legromantikusabb példát említsem, a *Gordon Highlanders* ezredbe magának a Gordon klánfőnöknek a felesége, Lady Jean csábította a vakmerő újoncokat. A klán törzsterületének városait végigjárva minden újonnan jelentkezőnek az ajkai közül, egy csók kíséretében ajánlotta fel az első napi zsoldot jelentő schillinget.²²

Üzleti vállalkozásként működve az ezredek alapítójuk nevét viselték, aki szimbolikus jogokkal rendelkezett ugyan – például a házasság engedélyezése – tényleges katonai befolyással azonban már nem bírt. Az ő nyereségét az a pénz jelentette, melyet az uralkodó fizetett neki az ezred felállításáért cserébe.²³ A 18. század második felében tehát a militarizmus új lendületet kapott, soha azelőtt nem látott méreteket öltött a skót Felföldön. Ezt a militarizmust pedig immáron Westminster indukálta.

A skót felföldi társadalom ily óriási mértékű militarizálódása láttán azonban fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen tényezők formálták a *Highlanderek* hírhedt militáns karakterét? Azt hiszem, nem járunk messze az igazságtól, ha válaszukat a *Highlanderek* életmódjával és a skót Felföld társadalmi szerkezetével indokoljuk. Az átlagos skót felföldi ember a korban Európa legszegényebbjei közé tartozott. Mint ilyen, nyomorban nőtt fel, s megtanulta elviselni a legsúlyosabb nélkülözéseket is. Testi és lelki erejének alapja szintúgy egyszerű életvitelében gyökeredzett. A korabeli feljegyzésekből kiderül, hogy a *Highlanderek* végtagjai erősek és inasak voltak. Állóképességük és ellenállóképességük kiváló volt, emellett hatalmas fizikai erővel rendelkeztek. Türelemmel, zokszó nélkül viselték a hideget, az éhséget és a különböző megpróbáltatásokat. Könnyedén meneteltek a legnehezebb terepen is.²⁴

Kétszáz esztendővel ezelőtti szemmel nézve a skót *Highlanderek* valóságos óriások is voltak.²⁵ A napóleoni háborúkban részt vett felföldi ezredek katonáinak átlagmagassága 168 cm volt, ami összehasonlítva az orosz és porosz gyalogság 155 cm-es átlagmagasságá-

¹⁹ Mackillop, Andrew: *More Fruitful than the Soil* 1715–1815. East Lothian, 2000. 236.

²⁰ Mackillop: *More Fruitful than the Soil*, 234.

²¹ Mackillop: *More Fruitful than the Soil*, 240.

²² Bulloch, John Malcolm: *Territorial Soldiering In The North-East of Scotland During 1759–1814*. Aberdeen, 1914. 201.

²³ Mackillop: *More Fruitful than the Soil*, 241–242.

²⁴ Scottish Regiments: *Military Character of the Highlander*. In: www.electricscotland.com/history/scotreg/intro.htm 2004. X. 19. (továbbiakban: *Character* 2004)

²⁵ Bulloch: *Territorial Soldiering*, 396.

val, igen magasnak számított. A *Highlander* ezredekben 162,5 cm volt a minimális követelmény. Ennél alacsonyabb embereket nem soroztak be közéjük.²⁶

Fizikai adottságaikon túl azonban kivételes szellemi és lelki motiváció hatotta át a felföldi katonát. Hogy ezt megértsük, látnunk kell az archaikus skót társadalmi szerkezet, a klánrendszer főbb jellemzőit, melynek tradíciója még mindig hatott a térség embereinek gondolatiságára. A legfőbb értéket a *Highlander* számára a klánhoz s annak vezetőjéhez való hűség és bizalom jelentette. Ezt követte a hírnév és a dicsőség, amely társadalmi megbecsülést jelentett számára. A gyávaság és hűtlenség viszont általános megvetést eredményezett. Ezért volt az, hogy a skót *Highlanderek* még ott is kitartottak, ahol a legbátrabbak is meghátráltak volna, s inkább meghaltak a harcmezőn, mintsem hogy jó hírnevükre szégyent hozzanak. Egyikük számára sem volt vitás ugyanis, hogy cselekedeteik híre eljut felföldi otthonaikba. Méltatlan viselkedés esetén pedig még saját rokonaik szemébe sem tudtak volna nézni. Olyan embereknek, akiknek a becsület, a dicsőség, a bajtársiasság és a hazaszeretet jelentette az élet értelmét, a rossz hírnév és a megvetés sokkal rosszabb volt a halálnál. Ezek a tényezők emelték a *Highlandereket* a korszak legfélelmetesebb, legkitartóbb és leginkább rettegett katonái közé. Vagyis harcos mentalitás és a brit hadseregben általános katonai fegyelmeztség jellemezte őket.²⁷

Waterloo főpróbája; a Quatre-Bras-i ütközet

A waterloo-i hadjáratban tehát öt ilyen *Highlander* ezred állt Wellington hercegének a rendelkezésére. Míg a 78. és 71. ezredek már március, illetve április óta várakoztak Ostende környéki állomáshelyeiken, addig a 42., 79. és 92. ezredek csak májusban érkeztek meg Németalföldre. Az utóbbi három ezred gyülekezési körzete Gentben volt. Az ezredlétszám egyik alakulatnál sem érte el az ezer főt. Egyedül a *Lord MacLeod's Highlanders* közelítette meg ezt a számot kilencszázkilencvenhét fős ezredlétszámával.²⁸ A *Black Watch* nyolcszázhatvannyolc,²⁹ a *Cameron Highlanders* hétszázhetvenhat,³⁰ a *Gordon Highlanders* hétszázhuszonnégy,³¹ a *Ross-Shire Buffs* ezred pedig mindössze kétszázötven³² emberrel rendelkeztek. Ez azt jelenti, hogy a skót Felföld valamivel több mint háromezer hatszáz emberét küldte el a hadjáratba, mely a térség összlakosságának mintegy 1,2–1,5%-át tette ki akkortájt.

A *Highlander* ezredék és a helyi lakosság egymáshoz való viszonya az egész hadjárat ideje alatt nagyon jó volt. A források arról árulkodnak, hogy mind Gentben, mind Brüssz-

²⁶ Bulloch: *Territorial Soldiering*, 394–395.

²⁷ Character 2004.

²⁸ *Lord MacLeod's Highlanders(71st) in the Waterloo-Campaign*. In: www.electricscotland.com/history/scotreg/macleod/1777.htm 2004. X. 19. (a továbbiakban: Macleod's 2004)

²⁹ *The Black Watch in the Waterloo-Campaign*. In: www.electricscotland.com/history/scotreg/bwatch/bw22.htm 2004. X. 19. (továbbiakban: Black Watch 2004)

³⁰ *The Cameron Highlanders in the Waterloo-Campaign*. In: www.electricscotland.com/history/scotreg/cameron/index.htm 2004. X. 19. (a továbbiakban: Cameron 2004)

³¹ Greenhill, Gardyne: *The Life of A Regiment*. Volume I. *The History of The Gordon Highlanders from its formation in 1793 to 1816*. London, 1901. 346–347.

³² *78th Regiment or Ross-Shire Buffs in the Time of the Waterloo-Campaign*. In: www.electricscotland.com/history/scotreg/rosshire/index.htm 2004. X. 20. (a továbbiakban: Ross-Shire 2004)

szelben a felföldi ezredek voltak a lakosság kedvencei.³³ A helybeliek csodájára jártak az általuk eddig soha nem látott skót katonai uniformisnak.³⁴ Népszerűségüket azonban nem csupán különleges, egyedülálló egyenruhájuknak³⁵ köszönheték, hanem legfőképpen udvarias és barátságos magatartásuknak. A flandriai lakosság szerint ezek a civilizálatlan skót hegylakók sokkal jobban bántak velük, mint az elvileg kultúrált franciák vagy angolok. Ahogyan mondták róluk; „*amilyen bátrak, olyan kedvesek*”, vagy „*oroszlánok a csatamezőn, és bárányok a házban*”.³⁶ A hadjáratot követően maga a brüsszeli polgármester járt közben Wellingtonnál, hogy a város helyőrségét ellátó 78. (*Ross-Shire Buffs*) ezred

³³ Robertson, David: *The Journal of Sergeant D. Robertson, Late 92nd Foot The Different Campaigns, Between The Years 1797 and 1818*. Perth, 1842. 141.

³⁴ Ezzel nem csak Gent lakosai voltak így. Mind a spanyolországi, mind a waterloo-i hadjárat során élénk érdeklődést váltott ki a britekkel szövetséges katonák soraiban a skót katonák sajátos, egyedi öltözéke, egyenruhája. A győztes waterloo-i hadjáratot követően maga Sándor, minden oroszok cárja fejezte ki óhaját, hogy szeretné személyesen megnézni a skót katonai egyenruhát és felszerelést. Wellington ezért egy őrmestert, egy közlegényt és egy skót dudást küldött a cár szállásául szolgáló Elysée Palotába a 42-es, 79-es és 92-es ezredek közül. A 79. ezredhez tartozó Thomas Campbell őrmester a következőket írja az eseményről: „Mikor előreléptünk, a látványtól megdöbben orosz nemesség körülállt minket. A cár elkezdett vizsgálgatni minket, és kérdéseket tett fel. Először a kardomat húzta ki a hüvelyéből, s arra kért, hogy mutassak be vele valamilyen gyakorlót. Ezután kíváncsian megvizsgálta a lábszárvédőmet s térdharisnyámat. A lábamon megcsípte a bőrt, s végül, hogy meggyőződjön személyesen az igazságról, mit is hordunk a kilt alatt, felhúzta azt egészen a köldökömig.” Mindezek után biztosak lehetünk benne, hogy a skót ezredek megjelenése mindenhol nagy népszerűségnek örvendett. Henderson, Diana: *Highland Soldier 1820–1920*. Edinburgh, 1989. 9.

³⁵ A skót gyalogezredekben a tisztek és a közlegények ruházata eltérő volt. A tisztek rövid fazonú, kétsoros gombolású, állógallérral rendelkező kabátot viseltek, melyet gombbal és zsinórhurkokkal is egyaránt össze lehetett kapcsolni. 1797-től a *Highlander* ezredek katonái mellényt is viseltek, s a kabátszövetet aranyozottnak rendelték el. A vállpántot megőrizték a kabáton. A közkatonák kissé leegyszerűsített kabátja már hajtóka nélküli és csak egy soros gombolású. Szalaghurkos megoldással lehetett összegombolni. Az egyenruhák árát a katonák zsoldjából levonták. Az 1801-es szabályzat minden őrmestert, tizedest, dobost évenként egy kabát, egy mellény, egy sapka, négy nadrág megvételére kötelezett. Kétévente egyszer hat yard *plaid* és hétévente egy tarisznya beszerzése kötelező volt. 1801-től a nagykabát is kötelező lett, melyet 1802-ben katonai rangjelzésekkel láttak el a különféle csapatok megkülönböztetése érdekében. A tisztek jobb vállon átvett öve a pallos felfüggesztését szolgálta. Csípőjükön a tört egy fekete bőrvögre csatolva viselték. A közkatonák mindkét vállukon átvett dupla fehér bivalybőrvövéhez baloldalon a lószertartó erszény, jobboldalon a szurony volt rögzítve. Az őrmesterek pallosát a jobb vállon átvett keresztpánt tartotta. A könnyű és a gránátos csapatok felszereléséhez muskéta is tartozott. A sapka 1830-ig a következőképpen nézett ki: kockás – piros, fehér, zöld színekből álló – pánt és tollbokréta díszítette, melyet fekete szalaggal és drótokkal rögzítettek. A tollak színe a különböző ezredekénél eltérő. A pánton hősi szimbólumok vagy a regiment emblémáját mintázó gomb volt található. A tisztek sapkáját több toll is díszítette. Kiegészítő viselet volt még a fekete vászon hátizsák, fehér ezredszámokkal. 1805-től ehhez tarisznya és kulacs is járult. Fontos kiegészítőjük volt még az erszény, mely a közkatonáknál fekete rojtokkal díszített fehér kecskeszörből készült. A tiszteknél az erszény mindig sokkal dekoratívabb volt. Ezeket bogáncsmotívumokkal – ez ugyanis Skócia nemzeti jelképe – és kitüntetésekkkel, valamint ezredszámmal díszítették. Aktív szolgálatban a kiegészítő viseletet nem hordták. 1808-tól eltörölték a copfot, és a haját rövidre kellett nyírni. A skótkockás kendőt 1804-től szoknyával, kilttel helyettesítették. A *Highlander* tisztek a kilt helyett sűrű nadrágot és kamásnit viseltek. Wilkinson-Lathan, Robert: *Scottish Military Uniforms*. London, 1975. 40–46.

³⁶ Ross-Shire 2004.

Highlandereit ne cseréljék le másokra, s maradjanak még ott három hónapig.³⁷ Nem csoda hát, hogy akkortájt, mikor a csapatok kvártélyozása magánházakhoz történt, a helyi lakosság versenyzett egymással a skót katonák beszállásolásának lehetőségéért!³⁸

A *Highlander* ezredek május 28-ig maradtak genti gyülekezési körzetükben. Itteni tartózkodásuk ideje alatt a három felföldi regimentnek az okozta a legnagyobb örömet, hogy a sok újonc ezred mellett végre egymást is üdvözölhették mint régi bajtársakat és honfitársakat. A *Black Watch*, a *Cameron Highlanders* és a *Gordon Highlanders* ezredek ugyanis már együtt küzdöttek Egyiptomban és Dániában is. Ezenkívül egymás mellett végig harcolták az egész ibériai-hadjáratot. A három ezred egymáshoz fűződő viszonyát talán a 92-esek őrmestere, David Robertson érzékelteti a legkifejezőbben mindenki számára, mikor naplójában a felföldi ezredekről együttesen írja, hogy „*testvérek vagyunk a csatában, de riválisok a dicsőségben*”.³⁹

Május utolsó napjaiban a három veterán ezred Brüsszelben csatlakozott Wellington szövetséges hadseregéhez. Mindhármukat Sir Thomas Picton 5. hadosztályába osztották be, amely két brit és egy hannoveri gyalogdandárból, valamint egy tüzérdandárból állt. A *Cameron Highlanders* a 28., 32. és 95. ezredekkel együtt alkotta Sir James Kempt első dandárját.⁴⁰ A másik brit dandárt egy skót alföldi ezred, a *Royal Scots*, a *Black Watch*, a *Gordon Highlanders* és az *East-Essex* ezredek alkották Sir Denis Pack parancsnoksága alatt.⁴¹ A Brüsszelben töltött két hetet főként gyakorlatozással és a küszöbön álló háborúra való felkészüléssel töltötték a csapatok. A tisztek természetesen jócskán kivették részüket a szórakozásból is. A bálók és a különböző mulatságok mindennaposak voltak. Ezeken maga XVIII. Lajos, Lord Wellington és Blücher marsall is rendszeresen részt vett.⁴² Június 15-én egy ilyen bál közepén érkezett meg Napóleon Németalföld felé történő előrenyomulásának a híre is. Így június 16-án hajnali három órakor Picton hadosztálya déli irányban elhagyta Brüsszelt. Már délután volt, mikor a szövetséges csapatok Waterloo és Genappe falvacskákat maguk mögött hagyván elérték a hadjárat egyik ütközetének helyszínét, Quatre-Bras-t.

Quatre-Bras kis falucska volt, s csupán földrajzi fekvésének köszönhette jelentőségét a hadjárat során. A Brüsszelt Charleroi-val összekötő észak-dél irányú és a Nivelles-t Namurral összekötő nyugat-kelet irányú utak ugyanis pont Quatre-Bras-ban keresztelték egymást. Stratégiai szempontból tehát igen fontos helyet foglalt el, hiszen akinek a birtokában van Quatre-Bras, az bármely irányba képes hadseregével manőverezni a kiváló minőségű utakon.⁴³

Napóleon június 14-én koncentrált a németalföldi határ mentén, Phillippeville és Beaumont között. Június 15-én a francia hadsereg Charleroi irányában átlépte a határt. Az előrenyomuló hadsereg két szárnyra és egy tartalékra oszlott. A balszárny parancsnokságát Michel Ney marsall kapta meg azzal a feladattal, hogy foglalja el és biztosítsa a quatre-bras-i létfontosságú útkereszteződést. A francia jobbszárnyak Étienne Maurice Gérard vezetésével Blücher porosz hadserege ellen kellett vonulnia. A centrum magá-

³⁷ Ross-Shire 2004.

³⁸ Ross-Shire 2004.

³⁹ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 141.

⁴⁰ Cameron 2004.

⁴¹ *A Copy of The Diary of Captain Thomas Hobbs, 92nd Highlanders. From: 1st May 1815. To: Christmas Day 1815.* Gordon Highlanders Regimental Museum. [PB121] 9. (a továbbiakban: GHRM [121])

⁴² GHRM [PB121] 10.

⁴³ Neillands: *Wellington és Napóleon*, 234.

nak Napóleonnak a parancsnoksága alatt állt, s kész volt megsemmisítő csapást mérni bármelyik irányban, mihamarabb ellenséges erőre bukkanak. Napóleonnak először Gillynél kellett szembenéznie az ellene felvonuló poroszokkal. Ezeket gyorsan kivetette állásaikból, és visszavonulásra kényszerítette őket.⁴⁴ Blücher Ligny mellett vonta össze ekkor erőit. Több falut birtokba vettek a poroszok, és így várták Napóleon hadseregét. Wellington eközben Nivelles és Quatre-Bras között koncentrálni kezdte hadserege zömét, mivel még mindig nem tudta, merre is indult el Napóleon.⁴⁵

Wellington meg volt róla győződve, hogy a Charleroi elleni francia támadás csupán elterelő hadművelet, s a császár főerőivel Mons irányában fog észak felé előrenyomulni. Ezért, hogy a Brüsszelbe vezető utat elvágja Napóleon elől, hadseregét a franciák feltételezett vonulási irányába, vagyis Nivelles és Quatre-Bras között vonultatta fel. Wellingtont ily módon becsapva és Ney marsallt ellene küldve Napóleonnak módjában állt, hogy a Lignynél várakozó Blüchert ütközetre kényszerítse anélkül, hogy tartania kellett volna a britek megjelenésétől. A francia balszárnynak jutott a feladat, hogy a Quatre-Bras elleni támadásukkal megakadályozzák az esetleges brit segítségnyújtást a poroszok részére. Mint látni fogjuk, stratégiai szempontból Napóleon mesteri módon végezte munkáját.⁴⁶ A taktikai szálak elköttése azonban némi nehézségbe ütközött. Ez pedig elsősorban Wellington hercegének és Blücher marsallnak az érdeme volt, de szerepet játszott benne Ney marsall határozatlansága, magának Napóleonnak a megmagyarázhatatlan késlekedése, s végül, de nem utolsósorban a szövetségeseknek kedvező időjárás.

Mialatt a francia főerők ütközetet vívtak a porosz hadsereggel, addig a Ney parancsnoksága alatt álló francia balszárnny folyamatos harcban állt Wellington csapataival Quatre-Bras-nál, így akadályozva meg, hogy a herceg a porosz marsall segítségére siethessen. Nézzük, pontosan mi is történt Quatre-Bras-nál!

A június 15-én Quatre-Bras irányába vonuló Ney marsall elkövette azt a hibát, hogy az éjszakai pihenővel nem várt addig, amíg Quatre-Bras-ba érnek, hanem attól öt kilométerre délre, Frasnes falujában táboroztak le. Így a szász-weimari Bernát hercegnek lehetősége nyílt arra, hogy a hat ágyúval rendelkező, négyezer-ötszáz fős holland gyalogdandárjával megszállja Quatre-Bras-t. Ez a dandár könnyedén visszaverte a Ney által reggel előreküldött csapatokat, s mikor maga a marsall jelent meg, hogy felderítést végezzen, igen fontos jelentőséget kap az az apró célzás, melyet napokkal az esemény előtt a 92-esek kötelékébe tartozó Thomas Hobbs százados jegyez fel naplójába; „Miután kilovagoltam az oudenarde-i úton a városon kívülre, gyönyörű szép tájat láttam magam előtt sok-sok kastéllyal, és a fő gabonának számító rozssal teleültetett földeket, amerre csak a szem ellát. Skóciával ellentétben, ahol a rozs ilyenkor csak épphogy elkezdett nőni, itt már a hét és fél láb magasságot is eléri.”⁴⁷ Június 16-ára ennek a látszólag jelentéktelen információnak az adja meg a katonai jelentőségét, hogy a már igen magasra megnőtt rozs eltakarja Ney marsall szeme elől a vele szemben álló ellenséges hadak tényleges erejét. Azok erejét túlbecsülte, és a támadás helyett inkább futárt küldött Napóleonhoz, tőle kérve további utasításokat.⁴⁸ A császár tá-

⁴⁴ Neillands: *Wellington és Napóleon*, 234.

⁴⁵ Neillands: *Wellington és Napóleon*, 235–236.

⁴⁶ Keegan: *Waterloo*, 17.

⁴⁷ GHRM. [PB121] 8–9.

⁴⁸ Ney döntésében minden bizonnyal szerepet játszott továbbá, hogy mind ő maga, mind pedig a francia támadást vezető Reille tábornok beható ismeretekkel rendelkeztek Wellington harcmodorát illetően még a hispániai hadjáratból. Tapasztalataik alapján meg voltak ugyanis győződve arról, hogy a brit főparancsnok jóval nagyobb erőket rejtett el a Quatre-Bras-i útkereszteződés körül,

madást elrendelő parancsa csak dél után érkezett meg. A franciák délután két órakor kezdték meg támadásukat a Quatre-Bras-nál magukat elsáncoló angol-holland erők ellen. Ezek gyengesége hamar kiderült, s a franciák már-már elsöpörték az egész ellenük felállított arcvonalat, amikor megérkezett Brüsszelből az 5. hadosztály. Ezután nagyon kemény összecsapásra került sor a Quatre-Bras körüli erdőkben és mezőkön.

Az ütközet már elkezdődött, mikor Picton hadosztálya elérte Quatre-Bras-t. A hadosztály a falu keleti oldalán egy töltés és árok mentén vette fel védelmi pozícióját a támadó franciákkal szemben. A hadosztály által alkotott frontvonal bal szélét a *Cameron Highlanderek*, jobb szélét a *Gordon Highlanderek* alkották. A *Gordonok* mellett közvetlenül a *Black Watch Highlanderei* helyezkedtek el. Ekkor délután három óra volt, s maga Wellington a 92-esek háta mögött alakította ki parancsnoki állását. Majd parancsba adta a katonáknak, hogy fekiüdjenek le. Így azok észrevétlenül maradhattak a franciák előtt, ráadásul az ágyútűztől is védve voltak.

A hadosztályt először Francois Étienne de Kellermann tábornok vértesei támadták meg. A gyalogság azonban, jellemzően a napóleoni háborúk tapasztalataira, gyilkos tüzet zúdított támadóira, s visszaverte a lovasrohamot. Mathew Orr közlegény így emlékezik az eseményre; „Mikor Kellermann tábornok vértesei élén rohamra indult a brit arcvonal ellen, Wellington odakiáltott hozzánk: 92-esek, ne tüzeljete, míg én nem mondom! Miután a nehézvértések húsz-harminclépésnyi távolságon belülre értek, ő [Wellington] kiadta a tűzparancsot. Hatalmas tüzet zúdítva rájuk megfutamtítottuk őket, de a többségük holtan maradt a csatamezőn.”⁴⁹ A lovassági támadásban mindazonáltal súlyos veszteségeket szenvedtek a hadosztály ezredei.⁵⁰ Ezt követően a francia gyalogság is bekapcsolódott az ütközetbe, s rohamra indult a szövetséges csapatok ellen. Először heves tűzpárbaj alakult ki, majd ádáz kézitusa vette kezdetét a szemben álló felek között, mely a franciák meghátrálásával végződött. A francia támadás visszaverésében a *Highlandereknek* oroszlánszerepük volt. Egy forrás így ismerteti az eseményeket; „Közvetlenül azt követően, hogy a lovasság megfutamodott és részben megsemmisült, a franciák két gyalogsági oszlopot küldtek ellenünk. Az egyik közvetlenül szemből támadott ránk, míg a másik az erdőn keresztül próbált a mi jobbszárnyunk oldalába kerülni. Ekkor érkezett meg és csatlakozott hozzánk a 30., 69. és 73. ezred. Így megerősödve megrohmoztuk az alattunk levő s minket veszélyeztető két francia oszlopot. A rohamot Sir John Cameron ezredes személyesen vezette. Miután megfutamtítottuk a franciákat, védelmi állásokat vettünk fel újra.”⁵¹ Ekkor a Franz von Braunschweig herceg által vezetett huszárok megrohmozták a francia főerőket, akik visszaverték a támadást, s üldözőbe vették a pórul járt németeket. A menekülő huszárok a nagy zűrzavarban elsodorták az éppen ott tartózkodó Wellingtont, akit a franciák felismertek, s többen közülük a herceg után vetették magukat. A szorongatott helyzetben lévő brit főparancsnok ekkor a *Gordon Highlanders* védvonala mögé ugratva nyert egérutat üldözői elé.⁵² A 92-esek állták a sarat, s magabiztosan verték vissza a vérszemet kapott francia lovasság szűnni nem akaró támadásait. A már idézett Matthew Orr közlegény szüleinek írott utolsó levelében így ismerteti a történeteket; „Nem sokkal ezután történt, hogy a francia lo-

mint amennyi szemmel látható. Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1049.; Neillands: *Wellington és Napóleon*, 238.

⁴⁹ *Thirteen Letters From A Scottish Soldier*. by W. S. Brownlie (Lieutenant-Colonel) Penicuik, 1988. 15.

⁵⁰ Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1052.

⁵¹ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 148.

⁵² Greenhill: *The Life of A Regiment*, 353.

vasok egy csoportja Wellington herceget üldözte. A herceg egyenesen felénk igyekezett, miközben a francia dzsidások és a könnyűlovasság, tüzet zúdítva rá, üldözte őt. E veszedelmek között Wellington végül is elérte a biztonságot jelentő árkot, és megparancsolta nekünk, hogy álljunk készenlétben. Amikor a francia lovasság ismét megfelelő közelségbe jött, gyilkos tüzet zúdítottunk rájuk. Ők megfutamodtak.”⁵³ A francia támadásoknak a 3. brit hadosztály harc téren való megjelenése vetett véget. Ekkor a britek általános támadásba lendültek, melynek során meghátrálásra kényszerítették Ney csapatait. A *Highlanderek* ebben a végső rohamban is az élbolyban küzdöttek, sőt a *Gordon Highlandereknek* egyedül, segítség nélkül kellett megrohmozniuk két majorsági épületet, melyet két francia zászlóalj tartott megszállva. A mintegy hatszáz főt számláló aberdeenshire-i regimentnek lépésről lépésre haladva kellett meghátrálásra kényszerítenie a nagyjából ezerkétszáz-ezeröttszáz főt számláló két francia alakulatot. A véres ütközetnek, melyben a szövetséges erők megtartották az oly fontos útkereszteződést, este nyolcra lett vége. A francia hadsereg négyezer katonát, az egyesült brit–németalföldi–német erők hozzávetőlegesen négyezer-hétszáz katonát veszítettek.⁵⁴ Ebből a *Black Watch* vesztesége kétszáznyolcvannyolc,⁵⁵ a *Cameron Highlandereké* háromszázhat,⁵⁶ a *Gordon Highlandereké* pedig háromszáztizenöt⁵⁷ fő volt halottakban és sebesültekben. Mindhárom alakulat elveszítette ezredparancsnokát: a 42-esek Sir Robert Macara, a 79-esek Sir John Sinclair, a 92-esek pedig Sir John Cameron of Fassiefern ezredeseiket.

Francia szemszögből tekintve az eseményeket, a legsúlyosabb s egyben a döntő hibát mégis az jelentette, hogy a kommunikáció teljesen elégtelenül működött a különböző csapatok között. Jean-Baptiste Drouet D’Erlon tábornok 1. francia hadteste az egymásnak tökéletesen ellentmondó parancsok következtében egész délután a Ligny és Quatre-Bras közötti országúton menetelt föl és alá anélkül, hogy harcba bocsátkozott volna akár a porosz, akár a brit–németalföldi szövetséges hadakkal. Pedig d’Erlon beavatkozása bármelyik harc téren elégséges lett volna ahhoz, hogy a franciák kicsikarják a döntő győzelmet.⁵⁸

A waterloo-i csata

A britek quatre-bras-i sikere ellenére június 16-án stratégiai szempontból Napóleon került fölénybe. A poroszok ugyanis Lignynél vereséget szenvedtek, s visszavonultak északkeleti irányba Wavre felé. Ezáltal Wellington balszárnya védtelenül maradt Bonaparte előtt. A szövetséges brit–németalföldi–hannoveri hadak csak egy gyors visszavonulással kerülhetek el az oldalba támadást és a bekerítést. Wellington ráadásul Brüsszelt sem akarta védtelenül hagyni Napóleonnal szemben. Így tehát nem is habozott sokáig, gyorsan visszarendelte csapatait Brüsszel irányába.

Wellington védekezésre építő hadászati terveinek alapeleme volt a gondosan kiválasztott helyszín, ahol erős védelmi állásokat építhetett ki. A Brüsszeltől délre fekvő waterloo-i csatamező, mely a Mont-Saint-Jean hegygerinc déli lábánál található, ideális helyszínt jelentett a brit főparancsnoknak. A szövetséges hadsereg a Mont-Saint-Jean hegygerinc mentén helyezkedett el, nagyjából kelet-nyugati irányban. Wellington a lehető legerősebb

⁵³ *Thirteen Letters From A Scottish Soldier*, 15.

⁵⁴ Neillands: *Wellington és Napóleon*, 239.

⁵⁵ *Black Watch* 2004.

⁵⁶ *Cameron* 2004.

⁵⁷ Greenhill: *The Life of A Regiment*, 357.

⁵⁸ Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1051–1052.

védelmi pozíciókat alakította ki.⁵⁹ Jól tudta ugyanis, hogy ezek szilárdságán áll vagy bukik a csata. Mindkét hadvezér tisztában volt vele, ha a szövetséges gyalogság ellenáll a francia támadásoknak, Wellingtoné a siker. Ha viszont a francia oszlopok elsöprik a brit-németalföldi-hannoveri állásokat, akkor Napóleon térhet győztesen nyugovóra.

A nagyjából öt négyzetkilométeres csatamezőn 1815. június 18-ának reggelén majdnem száznegyvenezer katona és több mint négyszáz ágyú nézett egymással szembe. Napóleon hadserege negyvenkilencezer gyalogosból, közel tizenhatezer főnyi lovasságból s több mint hétezer fős tüzérségből állt, amely kétszáznegyvenhat ágyúval rendelkezett. A francia hadsereg összesen mintegy hetvenkétezer főt számlált.⁶⁰ Bonaparte Napóleon seregével szemben Wellington hercege nem egészen hatvannyolcezer fős hadsereg élén állt. A szövetséges hadsereg negyvenkilencezer hatszáz gyalogosból, tizenkétezer négyszáz lovasból, valamint ötezer hatszáz tüzérből állt, illetve százötvenhat ágyúval rendelkezett.⁶¹

A meglehetősen kicsiny waterloo-i csatamező a Mont-Saint-Jean hegyerinc déli lábánál elterülő völgyben helyezkedett el. A Quatre-Bras irányából Brüsszelbe tartó út átszeli a völgyet. A völgy déli szélén, az út mentén várta vendégeit a „*La Belle Alliance*” fogadó, ahol Napóleon megszállt a csata előtti éjszaka. A fogadótól néhány száz méterre balra helyezkedett el az Hougoumont kastély. A fogadótól északra az út mentén volt található a La Haye Sainte-i majorság. A majorságtól mintegy kétszáz méterre északra egy útkereszteződés volt, a Mont St. Jean hegyerinc mentén elhaladó úttal. Ennek a hegyerincnek a mentén helyezkedett el Wellington hadserege. Előretolt állásként a britek megszállták az Hougoumont udvarházat és a La Haye Sainte-i majorságot, valamint két másik kisebb majort keletrebbre, arcvonaluk balszárnyán, La Haye-t és Papelotte-ot. Wellington centruma a hegyerincnél található brüsszeli útkereszteződésnél helyezkedett el. Ennek a centrumnak a keleti részén foglalta el állásait a 42. (*Black Watch*), a 79. (*Cameron Highlanders*) és a 92. (*Gordon Highlanders*) ezredeket is magába foglaló Sir Thomas Picton 5. hadosztálya. A három veterán ezred tehát az arcvonal közepére került. Rajtuk kívül még a 71. (*Lord MacLeod's Highlanders*) ezred reprezentálta a skót Felföldet a csatában.⁶² A 71-esek az 52. és 95. ezredekkel együtt alkották Sir Frederick Adam dandárját Sir Henry Clinton hadosztályában. Lord MacLeod *Highlanderei* a szövetséges erők jobbszárnyán, az Hougoumont udvarház mögött vették fel harcállásaikat.⁶³

Az egész napi esőben a katonák bőrig áztak. A skót felföldi ezredek június 17-én este foglalták el állásaikat, és az egész napos kimerítő menetelést követően a katonák legfőbb gondja az volt, hogyan tudnák magukat egy kissé kipihenni. Ez azonban nem volt egyszerű dolog a sáros, nedves talajon. Először is valamiféle száraz fekhelyet kellett készíteniük, ahová ledőlhettek. Robertson őrmester naplójából megtudhatjuk, hogy mily találékonyak voltak a felföldi katonák; „A hátunk mögött lévő mezőn zöld lóhere volt, amiből rengeteget gyűjtöttünk össze. Az út szélén végighúzó sörénykerítésből jó kötegni gallyat vágunk

⁵⁹ A megbízhatónak tekintett, összesen huszonnégyezer főt kitevő brit csapatok, valamint az ugyancsak veterán, ötezer-nyolcszáz fős hannoveri királyi légió alkották Wellington védelmi vonalának a gerincét. A szövetséges hadsereg zömét kitevő, de megbízhatatlannak tartott németalföldi és hannoveri alakulatokat ezért a herceg gondosan a megbízható egységek között helyezte el, hogy szükség esetén azok támogathassák, de ellenőrizhessék is őket. Greenhill: *The Life of A Regiment*, 363–364.

⁶⁰ Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1064–1065.

⁶¹ Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1066.

⁶² A *Ross-Shire Buffs* ezred *Highlanderei* Brüsszel városának helyőrségi feladatait látták el a hadjárat idején. Ross-Shire 2004.

⁶³ Macleod's 2004.

ki. A földön egyenletesen elhelyezett gallyakra rászórtuk a zöld lóherét, így egy aránylag kényelmes fekhelyet kaptunk, mely megóvott minket a sártól.”⁶⁴ Nem mindenki élvezhette azonban maradéktalanul még ezt a viszonylagos kényelmet sem. A 92. (*Gordon Highlanders*) ezred katonáit négy óra alvás után, éjfél tájban riadóztatták. Felfegyverkezve kellett állniuk mindaddig, amíg ki nem derült, hogy a riasztás téves volt. Egy franciául beszélő és éppen járőröző vallon lovascsapatról hitték azt a brit katonák, hogy Napóleon seregéhez tartozik, s ezért verték fel álmából az egész ezredet. A félreértés tisztázását követően ismét lefeküdhetek a katonák, de újból bőrig áztak, és halálosan kimerültek voltak.⁶⁵ Ahogy Robertson őrmester írja, a reggeli ébredés után az emberek úgy dideregtek a hidegtől, mint a rezgő nyárfalevél. Ekkor minden katona kapott egy-egy adag gint, amely felmelegítette őket. Reggel hat órakor megmosakodtak, megtisztogatták fegyvereiket, és elkezdtek főzni. Reggeli után vonalba fejlődve, teljes harcászútszágban várták a csata kezdetét.⁶⁶

Napóleon a szokásos tüzérségi tűzzel készítette elő a csatát. Az ágyútűz nem tett kárt Picton hadosztályának alakulataiban, mivel kívül voltak a tüzérség hatótávolságán.⁶⁷ Ugyanezt sajnos már nem mondhatjuk el a szövetséges hadsereg védelmi vonalának jobbszárnyán elhelyezkedő Sir Henry Clinton hadosztályáról. A Clinton hadosztályának kötelékébe tartozó 71. (*Lord MacLeod's Highlanders*) gyalogezred egyetlen lövés leadása nélkül vesztett hatvan embert ebben a kezdeti ágyútűzben. A beszámolók szerint az ágyúgolyók egyenesen közéjük hullottak.⁶⁸ Ez azonban csupán a bemelegítés volt. Napóleon körülbelül tízenegy órakor adta ki a parancsot, s az első rohamot az Hougoumont udvarház ellen indította. Ezzel kezdetét vette a waterloo-i csata.

A francia gyalogság és a brit gárdalövészek Hougoumont udvarházért folytatott harca külön csatát képezett a csatában, s egészen annak végéig vívták. Ezt tekintjük a csata első szakaszának.⁶⁹ A második szakaszban d'Erlon indított gyalogsági támadást Wellington centruma ellen. A *Black Watch*, a *Cameron Highlanders* és a *Gordon Highlanders* ezredek ebben az arcvonalban néztek farkasszemet a támadó francia oszloppal. Egy jókora tűzpárbajt követően Sir Denis Pack dandártábornok támadási parancsot adott a 92-eseknek, akik rohamra indultak. A csata egyik leghíresebb támadása lett ez, mert a *Gordon Highlanders* a *Scots Greys* lovasezreddel együtt rohamozták meg a franciákat. A két skót ezred támadás közben „*Old Scotland for ever!*” csatakiáltást hallatott, ami még jobban feltüzeltelte harciaságukat. A lovassággal támogatott gyalogosroham óriási pusztítást végzett a tigrisként küzdő francia gyalogság soraiban.⁷⁰ A források arról számolnak be, hogy a gyalogos *Highlanders* utat nyitottak soraik között a skót lovasoknak, s így vetették rá magukat azokkal együtt ellenségeikre.⁷¹ Az elesetteken és a sebesülteken túl több mint háromezer francia katonát bekerítettek és fogságba ejtettek a skót katonák a támadás eredményeként.

⁶⁴ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 156.

⁶⁵ Greenhill: *The Life of A Regiment*, 363.

⁶⁶ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 156–157.

⁶⁷ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 157.

⁶⁸ Macleod's 2004.

⁶⁹ Keegan: *Waterloo*, 19–20., 94.

⁷⁰ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 154.; Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1078.

⁷¹ Firsthand Account about the Battle of Waterloo. Waterloo, 18 June 1815: *Charge of the Scots Greys and 92nd Highlanders, 2-3 p.m.* by: Lieutenant R. Winchester, 92nd Highlanders. In: www.home.iprimus.com.au/epcook/letters/pages/scotsgreys.htm 2004. X. 19. (a továbbiakban: Winchester 2004)

Ezen felül a 45. és a 105. francia gyalogezredek a rohamban elvesztették ezredjelvényeiket, a császári sasokat.⁷² Mindazonáltal a szövetségesek is jelentékeny veszteségeket szenvedtek a csatának ebben a szakaszában. Sir Thomas Picton hadosztályparancsnok a csatateren esett el, Sir James Kempt dandártábornokot pedig sérülései miatt voltak kénytelenek hátraszállítani a frontvonalból.⁷³ Miután visszavetették és megfutamították az ellenséget, a *Highlanderek* visszatértek eredeti védelmi állásaikba, és onnan várták a folytatást.

Eközben a francia lovasság bőszen támadta az 5. hadosztály jobbszárnyát. A zárt, négyszög alakzatba tömörült gyalogság azonban könnyedén visszaverte a legfélelmetesebb lovassági rohamokat is. A csata egy másik hírhedtté vált jelenete játszódott le ekkor. A védelmi formációját felvett 79. (*Cameron Highlanders*) ezred dudása, Kenneth MacKay bátran kilépett a gyalogsági négyszögből, s bajtársai körül föl-alá járkálva játszotta a skót Felföldön népszerű 'Cògaidh nà Sith' című dalt. Ezzel is kitartásra ösztönözve földijeit.⁷⁴ A lovasok támadásának visszaverését követő két órában a hadosztály kissé fellélegezhetett. A franciák szüneteltették a centrum ellen irányuló támadásokat. A védelem tehát megállta helyét, kitartott.

Ezalatt a szövetséges arcvonal jobb oldalán főként a francia lovasság indított szűnni nem akaró támadásokat a brit–németalföldi–hannoveri gyalogsági négyszögek ellen. A 71. (*Lord MacLeod's Highlanders*) gyalogezredet is főként lovassági támadások érték. Ahogy a feljegyzésekből olvashatjuk, a 13. francia lovasszázzal kellett a legtöbbször megküzdeniük a 71-eseknek.⁷⁵ A félelmetesnek tűnő lovasrohamok ellenére a gyalogság aránylag könnyedén helytállt a lovassággal szemben, s veszteségei is csekélyebbek voltak, mintha gyalogsággal csapott volna össze.⁷⁶ Ezt az érdekességet David Robertson feljegyzése is alátámasztja. A csatának ebben a szakaszában a 92-esek őrmesterének módjában állt megfigyelni az arcvonalnak tőlük jobbra elhelyezkedő részén folyó küzdelmet. Ez azért érdekes, mert az általa leírtakból képet kaphatunk arról, hogyan harcolt a napóleoni háborúk lovassága a gyalogság ellen. „Minden egyes alkalommal, amikor a francia lovasság egy-egy félelmetes rohamot indít gyalogságunk ellen, s már-már azt hinnénk, hogy könnyedén eltiporja azt, a gyalogság pusztító sortűzet zúdít a lovasságra, amely minduntalan kénytelen meghátrálni ez elől.”⁷⁷ Reynell, a 71-esek vezénylő tisztje is ír emlékezésében a „vértések ismétlődő látogatásairól. Azért nem beszélek rohamról, mert meg sem kísérelték egyetlen alkalommal sem, hogy behatoljanak a négyszögünkbe, hanem tíz vagy tizenöt yardnyira megközelítve bennünket mindig sarkon fordultak, miközben olyan tüzet kaptak, amilyen csak tőlünk kitelt, sőt, visszavonulásuk közben *en passant*, a szomszédos négyszögtől is megkapták a magukét.”⁷⁸ Megállapíthatjuk, hogy a brit gyalogság magabiztosságot, sőt lelkesedést merített abból a tényből, hogy képes volt visszaverni a francia lovasság félelmetesnek tűnő támadásait. A waterloo-i csatában egyetlen alkalommal sem fordult elő, hogy a lovasság áttörte volna a gyalogsági négyszögek védvonalát. A lovasság gyalogsággal szembeni összecsapásainak valódi erőviszonyait jól summázzák a 30. gyalogezred tisztjének, MacReady-nek a sorai: „Az embereim már kezdték megsajnálni szinte hasztalan kitartó

⁷² Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1078.; Winchester 2004.

⁷³ Cameron 2004.; Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1078.

⁷⁴ A vakmerő dudást később ezüst medállal jutalmazták bátorságáért. Cameron 2004.

⁷⁵ Macleod's 2004.

⁷⁶ Ezt a tényt számos visszaemlékezésre – közülük több a 71. és a 79. ezredek katonáitól származik – alapozva állapítja meg John Keegan brit hadtörténész. Keegan: *Waterloo*, 73–84.

⁷⁷ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 156.

⁷⁸ Keegan: *Waterloo*, 80.

támadóikat, és ha meglátták őket, így átkozódtak: – Na, itt jönnek már megint ezek az istenverte bolondok!”⁷⁹

Ezután kezdődött a csata harmadik szakasza, mely a centrum ellen intézett sorozatos francia lovassági rohamokból állt. Körülbelül délután négy órakor újabb lovas támadásokkal kellett az 5. hadosztály ezredeinek szembenézniük. Ezúttal hosszú lándzsájú dzsidások rohamozták meg a hadosztályt, s habár jól irányzott sortűzeikkel a gyalogság visszaverte őket, a dzsidások is megtizedelték elhajított hosszú dárdáikkal a védekező négyszögeket. A dzsidások támadását követően újabb gyalogsági rohamra fejlődtek fel a francia oszlopok a szövetségesek centrumával szemben. Ezt a gyalogsági támadást azonban már nagyszámú tüzérség is támogatta. Így a briteknek – köztük a három felföldi regimentnek – erős tüzérségi nyomás alatt kellett szembenézniük az ellenséggel. Robertson leírja, hogy a legényeknek csupán a kitartásra vonatkozó legegyszerűbb parancsokat merték kiadni. Minden más, a legkevésbé is félreérthető parancs azzal fenyegetett a rájuk nehezedő nyomásban, hogy az egész ezred megzavarodva, páni félelemmel futamodik meg és széled szét. Mindazonáltal az őrmester büszkén írja le naplójában, hogy az ijesztő francia felvonulás ellenére minden egyes embere szilárdan állt helyén a sorban. A francia roham kezdetekor az emberek mozdulatlanul kivárták, míg az ellenséges oszlop harminc-negyvenlépésnyi távolságra megközelíti soraikat, s ekkor pusztító sortűzet zúdítottak rájuk. A franciák viszonzták a tüzet, és heves tűzpárbaj alakult ki a sorban álló brit és az oszlopban rohamozó napóleoni katonák között. A hosszú tűzpárbajt a britek nyerték meg, s az egész arcvonalon meghátrálásra kényszerítették a franciákat.⁸⁰

A brit és a francia gyalogság közötti összecsapások az esetek döntő többségében brit győzelemmel végződtek. Ennek oka az volt, hogy a francia gyalogság szűk oszlopokban, de mély, tömött sorokban rohamozott. Ez a taktika nagyon jól bevált a fegyelmezetlen és képzetlen kontinentális hadseregekkel szemben, amelyek a lendületes francia oszlopok támadásától megrémülve ijedten futottak szét. A fegyelmezett és jól kiképzett brit gyalogság hosszú sorokban, rendíthetetlen hidegvérrel állta a franciák támadását, és a kellő pillanatban, parancssóra zúdította azokra sortűzét. A sor és az oszlop közötti különbség eredményezte azt, hogy a közvetlenül szemben álló első sorokban mindig brit fölény érvényesüljön. Ráadásul a britek nem is egyszerre, hanem három szakaszban sütötték el fegyvereiket. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy valamennyi francia sortűzre három elsöprő erejű brit sortűz volt a válasz. Ekkora túlerővel szemben pedig még a remek francia gyalogságnak is meg kellett hátrálnia.⁸¹

Ez történt a waterloo-i csatatéren is. Miután a centrum védelmét ellátó brit gyalogság visszaverte a francia rohamot, már este 7 óra volt. Ezek után a centrumban elhelyezkedő három felföldi ezred csupán szemtanúja volt a csata végső eseményeinek. Végignézték, ahogy a híres Császári Gárda – Napóleon utolsó reménye – megindul, és harcba bocsátkozik Wellington 30., 73., 33. és 69. gyalogezredével. Látták, amint a már megtépázott, de még mindig rohamozó Császári Gárda előtt feltűnt a britek addig a hegygerinc túloldalán hasaló 1. gyalogsgárdája, s gyilkos sortűzeket zúdított rá. Ekkor történt az, ami a napóleoni háborúk történetében soha azelőtt nem fordult még elő. A Császári Gárda megremegett, majd életében először megfutamodott. A *'La Garde recule!*⁸² kiáltás óriási erővel söpört végig a még harcban álló francia hadsereg sorain. Az általánossá váló zűrzavart s egyben

⁷⁹ Keegan: *Waterloo*, 81.

⁸⁰ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 156–157.

⁸¹ Keegan: *Waterloo*, 105–107.

⁸² Vagyis: a Gárda meghátrál!

Napóleon vereségét az tette teljessé, hogy a csatater keleti oldalán megjelentek Hans Ernst Karl, Graf von Ziethen tábornok porosz csapatai. A kipihent poroszok friss erőikkel nekies-tek a már kivérzett franciáknak, akik fejvesztett menekülésbe kezdtek.⁸³

A franciák fegyelmetlenül menekülésével párhuzamosan megkezdődött a brit hadsereg – köztük a skót felföldi ezredek – általános előrenyomulása. A szövetségesek gyilkos dühvel vetették magukat a megfutamodó ellenség után. Ebben a kegyetlen mézárásban a brit katonák szuronyaikkal úgy kaszabolták le a szerencsétlen, menekülő franciákat, mint ahogyan vágóhídon ölik le a magatehetetlen állatokat.⁸⁴ Addig tartott ez a gyilkos, tomboló örület, mígnem az egész waterloo-i csatateret meg nem tisztították az ellenségtől. Ezt követően az egész brit hadsereg egy emberként merült álomba, hisz a végkimerülés határán álltak a már napok óta tartó megpróbáltatások miatt.⁸⁵

A menekülő franciák üldözését a britek a sokkal kevésbé kimerült poroszokra hagyták, akik egész éjszaka folytatták a hajszát. A sebesültek összeszedését és ellátását másnapra halasztották. Wellington megnyerte a csatát, de iszonyatos árat kellett ezért fizetnie. Több mint huszonezzer főt vesztett hadserege, melynek mintegy kétharmada brit volt.⁸⁶ A tisztikarnak több mint a fele meghalt vagy megsebesült. A francia veszteségek is súlyosak voltak; meghaladták a huszonhatezer főt, további nyolcezer katona pedig fogságba esett. A sebesültek összeszedése és elszállítása a csatateréről napokig tartott.⁸⁷

Habár a csata egészét tekintve a skót katonák elenyészően kevesen voltak a színen, mégis elgondolkodtató, hogy a témával foglalkozó szakirodalom s maga a művészet is – versek, prózai művek, festmények, filmek – mindannyiszor megemlékezik a csatában játszott szerepükről, jelentőségükről. A *Highlanderek* ugyanis az elitjét alkották annak a brit hadseregnek, amelyik rendíthetetlen védekezésével és kitartásával a Napóleont legyőző szövetséges ármádia gerince volt. Az ütközetben játszott szerepükhöz méltóan a skót felföldi ezredek veszteségei is rendkívüli méreteket öltöttek. A legkisebb veszteséget *Lord MacLeod Highlanderei* szenvedték, akik szinte csak lovastámadásoknak voltak kitéve. Ők kétszáz- tizenhárom főt veszítettek.⁸⁸ A 42. (*Black Watch*) gyalogezred vesztesége háromszázhar- mincnnyolc,⁸⁹ a 79. (*Cameron Highlanders*) gyalogezredé négyszáznyolcvan,⁹⁰ a 92. (*Gordon Highlanders*) gyalogezredé pedig négyszázkettő fő volt halottakban és sebesültekben.⁹¹ Ezeket a veszteséglistákat látva nem is csodálkozhatunk azon, hogy Wellington hercege jú- nius 19-i nyilvános jelentésében a Hannoveri Királyi Légión és a 28-as angol ezreden kívül csupán a 42., 79., valamint a 92. ezredek kiváló harctéri teljesítményét említi részletesen.⁹²

⁸³ Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1089.

⁸⁴ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 159.

⁸⁵ Robertson: *The Journal of Sergeant D. Robertson*, 160.; Keegan: *Waterloo*, 154.

⁸⁶ Az egész hadjárat alatt Wellington mintegy ötvenötezer, Napóleon hatvanezer, Blücher pedig kilencezer-ötszáz katonát veszített. Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, 1093–1094.; Neillands: *Wellington és Napóleon*, 253.

⁸⁷ Neillands: *Wellington és Napóleon*, 253.

⁸⁸ Macleod's 2004.

⁸⁹ Black Watch 2004.

⁹⁰ Cameron 2004.

⁹¹ Greenhill: *The Life of A Regiment*, 357.

⁹² Black Watch 2004.; Cameron 2004.

Összegzés

A waterloo-i hadjárat befejeztével lezárult a koalíciós háborúk közel negyedszázados története. Véget ért azonban egy ennél lényegesen hosszabb ideig tartó (1688–1815) háborús rivalizálás is Franciaország és Nagy-Britannia között, melyet több történész csak a „második százéves háború” néven emleget.⁹³

Ez az évszázados konfliktus arra ösztönözte a mindenkori brit kormányt, hogy folyamatosan növelje szárazföldi hadseregének létszámát. Az 1707-es angol–skót uniót, valamint a jakobita felkelések leverését követően logikus megoldásnak tűnt felhasználni a gazdaságilag elmaradott és népfelosleggel rendelkező harcias skót Felföld emberanyagát katonai célokra. Megindultak tehát az ezredtoborzások a skót Felföldön, s ennek eredményeként a térség a 18. század második felében katonai alapon integrálódott be a brit birodalomba.⁹⁴ Így nem csupán a gyarmatokon, de Németalföldön, Egyiptomban, Dániában, Portugáliában, Spanyolországban és Franciaországban is harcoltak a brit expedíciós hadsereg kötelékében skót hegylakók.

A brit hadsereg kötelékében szolgálatot teljesítő, annak részét képező *Highlander* ezredek tökéletesen megállták helyüket Nagy-Britannia szárazföldi katonai akcióiban, és feljebbvalóik által is elismerten az elit alakulatok közé tartoztak. Ez alól a waterloo-i hadjáratban részt vett öt skót felföldi gyalogezred sem jelentett kivételt. A koalíciós háborúk végére harci tapasztalatokban gazdag veteránokká váltak valamennyien. Ezt köszönhették egyrészt Sir John Moore tábornok kiképzési módszerének, amely a brit gyalogságot Európa legjobb gyalogságai közé emelte, másrészt a *Highlander* katonák velük született harcos mentalitásának, melyet a zordon skót Felföld fiai talán a génjeikben is hordoztak. Nem csoda, hogy William Pitt büszkén dicsekedett azzal, hogy „a férfiaknak egy olyan szívós és rettenthetetlen fajtáját sikerült az állam szolgálatába állítania, akik hűséggel és bátorsággal harcolva meghódítják a világ minden talpalatnyi földjét”.⁹⁵ Minden bizonnyal Wellington hercege is egyetérthetett ezzel a megállapítással.

⁹³ Bowen, H. V.: *War and British society 1688–1815*. Cambridge, 1998. 5.

⁹⁴ Mackillop: *More Fruitful than the Soil!*, 240.

⁹⁵ Innes, Thomas. Late Lieutenant – Colonel Commanding 3rd Battallion Gordon Highlanders: *The Aberdeenshire Militia and The Royal Aberdeenshire Highlanders, Now Third Battallion The Gordon Highlanders, 1798 To 1882*. Aberdeen, 1884. 9.



G. TÓTH PÉTER

Egyházi kapcsolatok Szeged és Csanád között a késő középkorban*

A tanulmány célja az, hogy bemutassa a középkori Dél-Alföld legnagyobb városa, Szeged és a hozzá legközelebbi püspöki székhely, Csanád egyházi kapcsolatait. Különös hangsúlyt fektetünk a szegedi személyeknek a csanádi székeskáptalanban való szereplésére. A magyarországi káptalanok személyi állománya, azaz a kanonoki réteg a 14. század közepétől egy kultúrájában és funkcióiban is erőteljesen laicizálódott, sok vonatkozásban a leendő világi értelmiség feladatait ellátó csoport volt. A csanádi mellett igyekeztünk a többi magyarországi káptalanban a 14–16. században szerepelt szegedi klerikust is feltérképezni, hogy ezáltal jobban érzékelhessük a Szeged és Csanád közötti kapcsolatok jelentőségét. Bár Szeged nem a csanádi egyházmegyéhez tartozott, polgárfiai mégis Csanádra mentek tanulni – egyházi javadalmak megszerzése és személyes kapcsolatok kiépítése végett is. Ennek legfőbb oka a földrajzi közelség, és az abból eredő területi és gazdasági kapcsolatok mellett az, hogy a csanádi székeskáptalan a középkori Dél-Alföld legnagyobb egyházi testülete volt. A tanulmány elsőként mutat rá arra a jelenségre, hogy a korabeli dunántúli káptalanokban javadalomhoz segítettek egymást a Csanádon személyes kapcsolatba került csanádi és szegedi klerikusok.

Az első, kifejezetten a középkori Szeged művelődéstörténetével foglalkozó szakmunka már viszonylag korán, 1910-ben napvilágot látott Szmollény Nándor tollából *A középkori Szeged műveltsége* címmel.¹ Szmollény művében öt különböző egyetem hallgatói anyakönyvből 113 szegedinek vélt nevet gyűjtött össze. Kellő mértékű kritika alkalmazásának hiányában azonban sok kétséges névalakot is szegedinek számított. A forrásokkal kapcsolatban részben azóta is fennálló problémát Petrovics István 1983-ban a következőképp fogalmazta meg: „...a szegedi hallgatókról egészen pontos kimutatást nem tudunk adni, mivel pusztán a névalak alapján (*de Ziget, de Sciget* stb.) a szegedi származás nem mindig igazolható, tudniillik ezek az alakok eltérnek a város megjelölésére ezen időszakban használatos elnevezések írásképétől (*Zegediensis, de Segedino, de Zegedino*).”²

Szmollény munkájának közzététele után hatvanöt évnek kellett eltelnie, hogy 1975-ben megjelenjen Bálint Sándor könyve, a témában mindmáig mérvadónak számító *Szeged re-*

* Jelen tanulmány a NK 81502 sz. OTKA kutatási pályázat támogatásával készült.

¹ Szmollény Nándor: *A középkori Szeged műveltsége, Casparus Fraxinus de Zegedinus levelezése Nádasdi Tamás nádorral*. Szeged, 1910. 24–27.

² Petrovics István: *Az egységesülés útján (1242 – kb. 1440)*. In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 1983. 345–423., 419–420.

Természetesen a Szegedi „vezetéknev” nem jelenti egyértelműen, hogy viselője Szeged szabad királyi város lakosa volt, számolnunk kell olyan személyekkel is, akik valamely településre Szegedről települtek ki, és ezért viselték és örökítették e nevet. Ám az ilyen eset csak ritkán érhető utol a ránk maradt forrásokban.

neszázsz kori műveltsége. A szerző a „szegedi béke” és a „szegedi veszedelem” közötti időszak társadalmának műveltségét és literátusvilágát kívánta megrajzolni. Könyvének nagy érdeme, hogy egyértelműen bizonyította: Szeged a 15. század végére, a 16. század elejére Magyarország egyik legműveltebb városa lett. Míg 1440 és 1529 között Buda 164, Pest pedig 108 hallgatót adott a bécsi és krakkói egyetemnek (e számban azonban a szerzetesek is benne foglaltatnak), addig ugyanezen évtizedekből (1440–1526 között) 100–110 szegedi tanulóat vehetünk számításba, mégpedig a kolostorok lakói nélkül. Bálint Sándor legfőbb feladatának a dokumentálást, a rendelkezésre álló forrásanyag összegyűjtését és csoportosítását, valamint Szeged literátus fiainak bemutatását és felsorolását tartotta. Monografikus feldolgozásra nem vállalkozott, inkább bizonyos, a források révén kitapintható jelenségekre keresett magyarázatot.

Ilyen sajátos jelenség a szegediek szereplése a középkori egyházi társadalom középosztályában, a kanonoki rétegben. Feltűnőnek tartotta, „hogy egészen a török hódoltságig a kalocsai főegyházmegyéhez tartozó Szeged fiai milyen csekély számmal választanak éppen itt hivatást maguknak. Annál számosabban tűnnek föl azonban a csanádi, váradi és elvéve más egyházmegyékben. Aligha tévedünk – folytatja –, ha e jelenség okát főleg abban látjuk, hogy a Városnak a kegyúri jog gyakorlása és a szerémi bordézsma, illetőleg vám körül számos, okleveles adatokkal is igazolható vitája, nézeteltérése volt a kalocsai főegyházmegye papi birtokosaival. Ez a feszültség a szegedi fiaknak saját egyházmegyéjükben való pályafutására aligha lehetett kedvező hatással.”³ Bálint Sándor ezen nézetét a könyvét lektoráló – többek között Szeged könyvtártörténetével és a szegediek egyetemjárásával foglalkozó – Kulcsár Péter is átvette, és változtatás nélkül felhasználta a *Szeged története* című monográfia általa írt fejezetében.⁴

Számszerűen vizsgálva a szegediek szereplését az egyházi társadalom középosztályában, Bálint Sándor 10 csanádi, 7 váradi, 3 kalocsai, 3 győri, 2 esztergomi, 2 titeli és 1-1 pozsonyi, pécsi, bácsi és egri kanonokot talált.

Bálint Sándor már 1960-ban elkészült munkájának kéziratával. Az azóta eltelt fél évszázad kutatási eredményei, valamint a vizsgált időszaknak a 16. század végéig való kiterjesztése valamelyest módosították az előbbi adatokat. Ezek szerint Csanádon 11,⁵ Váradon 7

³ Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége. Humanizmus és reformáció* 5. Budapest, 1975. 79–80.

⁴ Kulcsár Péter: *Az egységes város (kb.1440–1498); A szabad királyi város (1498–1543)*. In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 1983. 424–444.; 445–533.

⁵ Szegedi Gergely csanádi székeskáptalani kanonok (1521–1536): Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. I. A vármegye általános története*. Budapest, 1896. 428.; Juhász Kálmán: *A csanádi székeskáptalan a középkorban. (1030–1552)*. *Csanád vármegyei könyvtár* 38. Makó, 1941. 84. Szegedi György maroselvi főesperes a csanádi székeskáptalanban (1552): Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 62. Szegedi János temesi főesperes a csanádi székeskáptalanban (1521–1522): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 407.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 54. Szegedi László, András fia, kanonok a csanádi székeskáptalanban (1423. ápr. 16. előtt): Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 79. Szegedi Baratin Lukács, sebesi főesperes a csanádi székeskáptalanban (1483–1487): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 363–365.; Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története 5. (1434–1500)*. *Csanád vármegyei könyvtár* 42. Makó, 1947. 80–97. Szegedi Márton a csanádi székeskáptalanban kanonok 1347-től, majd pedig krassói főesperes is (1355–1358): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 419.; *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Budapest–Szeged, XXXI. 56. Szegedi Miklós csanádi kanonok (1511): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 427.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 83. Győri kanonok 1504–1505 Szegedi Szerafin volt csanádi tanuló, csanádi olvasókanonok és kanonok (1497–1499): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 397.; Juhász:

(közülük 1 személy Csanádon és Egerben is szerepelt),⁶ Győrben 4 (ebből 2 személy Csanádon is szerepelt, egy harmadik pedig Budán),⁷ Kalocsán 4 (egyikük titeli kanonok is volt),⁸ Aradon 3,⁹ Bácsón 3,¹⁰ Budán 3,¹¹ Egerben 3,¹² Zágrábban 3,¹³ Esztergomban 2,¹⁴ Titelen

A csanádi székeskáptalan, 44., majd kispépost (1501–1523): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 403–404., 435.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 38. Szegedi Zákány Balázs volt csanádi tanuló, Csanádon kanonok 1524-ben. Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Budapest, 1941. 86., sebesi főesperes (1527–1537): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 419.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 68. Szegedi Zákány Gáspár volt csanádi tanuló, csanádi kispépost és székesegyházi főesperes (1540–1547): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 404., 435.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 38. Szegedi Zákány Imre volt csanádi tanuló, csanádi nagyprépost (1536–1539) Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 392–393.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 32.

- ⁶ Szegedi Benedek a váradelőhegyi Szt. István társaskáptalan kanonokja (1565): Bunyitay Vincze: *A váradeli püspökség története. Káptalanai s monostorai, a püspökség alapításától 1566. évig*. Nagyvárád, 1883. 226. Szegedi Bertalan váradeli székeskáptalani éneklőkanonok (1553): Bunyitay: *A váradeli püspökség*, 182. Szegedi Ferenc váradeli kanonok (1538): Bálint: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, 81. Szegedi Gergely váradeli székeskáptalani örkanonok (1510–1513): Bunyitay: *A váradeli püspökség*, 169. Szegedi Gergely váradeli székesegyházi főesperes és kanonok (1552–1553), majd egri kanonok (1561): Bunyitay: *A váradeli püspökség*, 181. Szegedi Miklós kanonok a váradeli székeskáptalanban (1489): Bunyitay: *A váradeli püspökség*, 159. Szegedi Miklós váradeli kanonok, váradeli kispépost (Szt. István váradelőhegyi társaskáptalan prépostja) (1535–1542): Bunyitay: *A váradeli püspökség*, 221.
- ⁷ Szegedi Dömötör győri kanonok (1526–1530): Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)* Budapest, 1994. 425–426. Szegedi Gergely győri kispépost (a Szent Adalbertől nevezett társaskáptalan prépostja 1495–1517; 1513-tól győri segédpüspök): Köblös: *Az egyházi középréteg*, 426. Szegedi János győri kanonok (1510–1520): Köblös: *Az egyházi középréteg*, 426., János mosoni főesperes 1519, budai kanonok (1511–1517) is volt. Szegedi Miklós győri kanonok (1504–1505): Köblös: *Az egyházi középréteg*, 426., Miklós csanádi kanonokként is feltűnik 1511-ben.
- ⁸ Szegedi Gergely kalocsai székesegyházi főesperes és kanonok (1500–1502): Udvardy József: *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*. Budapest, 1992. 80.; Szegedi Imre kalocsai kanonok (1445–1450): Udvardy: *A kalocsai főszékeskáptalan*, 92. (később pécsi kanonok is); Szegedi János kalocsai kanonok (1344): Udvardy: *A kalocsai főszékeskáptalan*, 87., titeli kanonikátusa is volt. Szegedi Péter kalocsai kanonok (1509–1517): Udvardy: *A kalocsai főszékeskáptalan*, 95.
- ⁹ Szegedi Ferenc aradi örkanonok (1552) Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 100.; Szegedi Tamás aradi kanonok (1548): Márki Sándor: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája*. Arad, 1892. 376.; Szegedi Turcsin János aradi kanonok (1552): Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 100.
- ¹⁰ Szegedi Balázs bácsi aléneklőkanonok (1470): Bálint: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, 80.; Szegedi Gergely bácsi kanonokként Krakkóban (1510–1511): Schrauf Károly: *A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke. Magyarországi tanulók külföldön III.* Budapest, 1893. 15., 78. Vö.: Bálint: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, 71. Szegedi Henrik bácsi lector (1454): Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei II.* Budapest, 1938. 327., Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírások történetéhez a középkori Magyarországon*. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette Balogh Elemér. Budapest, 1997. 337. 2792. sz.
- ¹¹ Szegedi Benedek budai kanonok és káptalani vicarius (1504–1523): Köblös: *Az egyházi középréteg*, 319. Szegedi János győri kanonok 1510–1520, mosoni főesperes 1519, budai kanonok (1511–1517): Köblös: *Az egyházi középréteg*, 320. Szegedi Péter már mint budai kanonok ment ki Bécsbe felsőfokú studiumokat végezni, 1453-ban bölcsészeti karon szerzett licenciatust, majd 1454-ben már jogot hallgatott. Fraknoi Vilmos: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*. Budapest, 1874. 52.; Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók külföldön II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Budapest, 1892. 145.

2,¹⁵ Pozsonyban ¹⁶ szegedi személy mutatható ki a helyi káptalanokban. A Váradon szereplő szegediek viszonylag magas számának magyarázatát abban láthatjuk, hogy az ottani székeskáptalan (*capitulum cathedrale*) mellett négy társaskáptalan (*capitulum collegiatum*) is működött, tehát bőven akadt kanonoki javadalom.¹⁷ A pécsi káptalanokban 3 személy is szerepelt Szegedi vezetéknevvel, ám ők biztosan nem a királyi szabad város rangját 1498-ban elnyert Szeged polgárfiai, hanem egy – a többek között a nyugat-baranyai Szegetet is birtokló – köznemesi család sarjai voltak.¹⁸

A fenti adatok azt mutatják, hogy a magyarországi káptalanokban javadalommal bíró szegediek több mint negyede a csanádi káptalanokban szerepelt. Ezt a jelenséget magyarázandó, először is arra a Borovszky Samu által már 1897-ben közölt adatra kell utalnunk, miszerint a Csanádon szereplő 11 szegedi személy közül 8 biztosan a csanádi káptalani iskola tanulója volt.¹⁹ Ennek fényében kézenfekvőnek tűnik a következtetés, hogy a középkori Szeged azon fiai, akik klerikus értelmiségi karriert kívántak befutni, több okból is Csanádot választották. Elsősorban a földrajzi adottságok diktálta gyakorlati okból, hiszen Csanád és székeskáptalana légvonalban mindössze 35 km (úton 40–42 km) távolságra volt, sokkal közelebb, mint a 120 km-re (úton 125 km) található bácsi főszékeskáptalan²⁰, ahol a mindenkor szegedi főesperes (*archidiaconus*) is tartózkodott.²¹ Ez a közelség különösen felértékelődik a kor nehézkes közlekedése és rossz útviszonyai tükrében. Ám Csanád nemcsak közel feküdt Szegedhez, de székeskáptalana a Szegedtől északra – Szer felé félúton – lévő

¹² Szegedi Gergely csanádi székeskáptalani kanonok, majd váradi székesegyházi főesperes és kanonok 1552–1553, végül egri kanonok (1561)? Bunyitay: *A váradi püspökség*, 181.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 14. Szegedi Albert esztergomi kanonok (1558), majd egri olvasókanonok (1562–1572): Kovács Béla: *Az Egri Egyházmegye története 1596-ig*. Eger, 1987. 34.; Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Budapest, 1900. 163.; Bálint: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, 82. Szegedi Pál egri olvasókanonok (1572–1589), 1576-tól zempléni főesperes is): Kovács: *Az Egri Egyházmegye*, 34., 42. Azonos lehet a zágrábi kanonok Szegedi Pállal.

¹³ Szegedi János zágrábi kanonokként 1504-ben Padovában: Veress Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai 1264–1864*. Budapest, 1915. 24. Szegedi Márton zágrábi kanonok: Kulcsár: *A szabad királyi város (1498–1543)*, 479. Szegedi Pál zágrábi kanonok (1568–1574): Veress Endre: *Olasz egyetemeken*, 102., 103.

¹⁴ Szegedi Albert esztergomi kanonok (1558), majd egri olvasókanonok (1562): Kollányi: *Esztergomi kanonokok*, 163.; Bálint: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, 82.; Kovács: *Az Egri Egyházmegye*, 34. Szegedi Mihály esztergomi kanonok (1558–1562) és nyitrai főesperes is (1559–1563): Kollányi: *Esztergomi kanonokok*, 162.

¹⁵ Szegedi Benedek titeli kanonok (1450): Bálint: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, 80. Szegedi János kalocsai (1344) és titeli kanonok is volt: Bálint: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, 80.

¹⁶ Szegedi Egyed pozsonyi kanonok (1503–1511), dékán (1510–1511): Köblös: *Az egyházi középréteg*, 471–472.

¹⁷ Erre lásd: Bunyitay: *A váradi püspökség* és Kristóf Ilona: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526)*. Egyetemi doktori értekezés. Témavezető: Solymosi László. Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája. Kézirat. 2009. 66–71.

¹⁸ Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. *Tanulmányok Pécs Történetéből* 17. Pécs, 2005. 447.

¹⁹ Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. II. A vármegye részletes története*. Budapest, 1897. 99–101.

²⁰ Viszonyításképp megemlítjük, hogy Kalocsa 94, Várad 160 km-re (úton 210 km) esett Szegedtől.

²¹ Petrovics István: *A középkori Szeged egyháztörténete az újabb kutatások fényében*. In: Balog Éva – Döbör András – Jancsák Csaba – Kiss Gábor Ferenc – Nyulassy Ágnes – Zakar Péter (szerk.): *Dixit et salvavi animam meam*. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szeged, 2007. 145–163., 151–152.

Serke/Serkéd²² falu és birtok, míg társaskáptalana a Szegedtől délre – Szentiván és Gyála szomszédságában levő – Papkeresztúr²³ falu és a hozzá tartozó birtok tulajdonosa volt. A káptalani birtokokról, illetve a birtokok közeléből származó személyek pedig mindig nagy eséllyel pályáztak egy-egy üresedésben lévő javadalomra.²⁴ A földrajzi adottságok mellett a gazdasági kapcsolatok, a marosi vízi út, a szegedi polgárok által birtokolt és a csanádi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzetébe tartozó tiszántúli birtokok és bérletek is magyarázzák, hogy a szegedi polgárfiúk ilyen jelentős mértékben szerepeltek a csanádi egyházmege központjában.

A Szegedhez legközelebb eső káptalani iskola, amelynek első tanítóit legendája szerint még maga Szent Gellért választotta ki,²⁵ jó alapokat adhatott a legmagasabb szintű tanulmányokhoz is. Ezt igazolja, hogy több mint száz tanulója folytatott később egyetemi stúdiumokat. Az országos tendenciának megfelelően körükben is a bécsi egyetem volt a legnépszerűbb: a csanádi iskola 104 egyetemet járt tanulójának 81%-a, míg a 100–110 szegedi peregrinus 85%-a tanult itt. A bécsit a krakkói követte 16%-kal, de voltak olyan tanulni vágyók is, akik Csanádról egészen Prágáig, Lipcséig vagy Wittenbergig mentek egyetemi tanulmányok folytatása végett. A Gellért püspök által alapított káptalani iskola, mely lektorainak negyede járt egyetemre a késő középkorban,²⁶ bizonyára a térség legjobb oktatási intézménye volt, és bizonyosan magasabb színvonalú, mint a Szegeden működő iskolák, melyekről sajnos csak kevés forrással rendelkezünk. Szeged helytörténeti kutatásában a középkori iskolákat illetően is Bálint Sándornak sikerült leszámolnia a régebbi irodalom (Reizner János, Szmollény Nándor, Iványi Béla) azon állításával, miszerint a laikus szegedi egyetemi hallgatók a kolduló rendek helyi stúdiumaiban tanultak volna. Ez ugyanis adatok, illetőleg hazai analógiák híján, de a rendi előírások miatt is elfogadhatatlan. Szeged egyetemjáró fiatalága sokkal inkább azokban a városi kegyuraság alatt álló plébániai iskolákban szerezte alapismereteit, melyek létre az 1522. évi egyházi tizedlajstromban szereplő két *magister*, továbbá öt *scholasticus* – akik lakóhelye iskolakörzetükhöz igazodhatott – említése utal.²⁷ Ezen iskolák a klerikusképzettségtől különböző, a 14. században megjelent gyakorlatias literátusképzettséget terjesztették. Az egyre növekvő számú, egyetemet járt személy hazatérésével és működésével a szegedi iskolák színvonala is folyamatosan emelkedett a késő középkorban. Mészáros István analógiák alapján feltételezi, hogy az említett 1522. évi szegedi tizedjegyzékben a *scholasticus*ok mellett említett *magisterek* a városi élet zavartalanságát biztosító *ars calculandi* és *ars scribendi* speciális ismereteinek oktatását végző városi magániskolák tanítói lehettek.²⁸

A csanádi káptalani iskolát viszont a Dél-Alföld legnagyobb káptalana működtette, és az ott szerezhető klerikusképzettséggel és kialakítható személyi kapcsolatokkal nagyobb esély

²² Engel Pál (szerk.): *Magyarország a középkor végén.* (elektronikus dokumentum); Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 165.

²³ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* Budapest, 1987. 861.; Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I.* Budapest, 1890. 698.

²⁴ Köblös: *Az egyházi középréteg*, 48–49.; Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 120.

²⁵ Szentpétery Imre (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum. II.* Budapest, 1938. 495–496.

²⁶ G. Tóth Péter: *A csanádi székeskáptalan kanonokjainak egyetemjárása a későközépkorban.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 19. (2007/1–2) 37–58., 46., 55.

²⁷ Bálint Sándor: *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. Budapest, 1963.; Bálint: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, 18–22.

²⁸ Mészáros István: *Középkor végi városi iskoláink és a polgári réteg tananyagigényei.* In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a középkorról.* Budapest, 1984. 45–54., 52.

volt klerikusi pályára lépni és karriert építeni. A magyar székeskáptalanoknak átlagosan 28 tagja volt a középkorban. A legnagyobb székeskáptalan a pécsi és az esztergomi volt 39-40 kanonokkal, a legkisebb pedig a kalocsai, amely a 14. században 10 fős lehetett.²⁹ A kalocsai főegyházmegyében a bácsi székeskáptalan volt a jelentősebb. Ezt mutatja, hogy Bácsott 3 (a bácsi, a szegedi és a szerémi), míg Kalocsán 2 (a székesegyházi, más néven sárközi és a bodrogi) főesperes élt. (Néhány esetben a bodrogi főesperest is a bácsi káptalanban említették.) Minthogy a bács–kalocsai egyházmegye nagyobb, kétharmad részét – ráadásul a gazdagabb és sűrűbb településű, déli, bácskai és szerémi, illetve a Tisza menti részeket – a bácsi káptalanban élő főesperesek felügyelték, a bácsi káptalan jövedelmei jóval meghaladták a kalocsaiét, amit a kanonokok létszáma – melyet Koszta László 20 főre becsült – is tükrözhetett. Hiába volt azonban nagyobb és gazdagabb a bácsi székeskáptalan a kalocsainál, hiába élt ott a szegedi főesperes, mindez nem tudta ellensúlyozni a távolságot és a Bálint Sándor által hangsúlyozott rossz viszonyt Szegeddel, mert Kalocsán még így is több szegedi szerepelt, szám szerint 4, míg Bácsott 3 fő. Továbbá a kettősségből következőleg a kalocsai egyházmegyében szétaprózódtak a jövedelmek, így az érsekek mellett nem jött létre az egyházi középréteg nagy dunántúli székeskáptalanokhoz hasonló erejű intézménye. A dél-alföldi régió legnagyobb székeskáptalana a Szent Györgyről nevezett csanádi székeskáptalan lett, amelynek létszáma – a mai szövegében a 14. században összeállított nagyobb Gellért-legenda alapján – 30 fő lehetett. Az országos tendenciának megfelelően a 12–13. század fordulója körül társaskáptalan is létrejött Csanádon, melynek patrocíniuma a Szent Üdvözítő volt. Élére a főesperesek közül az elsőt, a székesegyházat állították, ettől kezdve a társaskáptalani prépost (*praepositus*) úgynevezett kispréposti méltóságát rendszeresen a székesegyházi főesperes töltötte be. Amíg a székeskáptalan személyzete az egyházi társadalom középosztályát képezte, addig a társaskáptalanok – a királyi alapításúak kivételével – a székesegyház alsópapságát voltak hivatva összefogni. Ami a szegedieket illeti, ők a csanádi társaskáptalanban csakis a kispréposti tisztséget töltötték be, vagyis kivétel nélkül az egyházi középrétegbe sorolandók. Továbbá az is igen figyelemreméltó, milyen kimagasló arányban érték el a legmagasabb méltóságokat a csanádi káptalanokban: az ott szereplő 11 szegedi személyből 1 nagyprépost, 2 kisprépost, 1 olvasókanonok (*lector*) és 5 főesperes lett. Ehhez képest az ország összes többi káptalanában 2 kispréposti, 2 olvasókanonoki, 2 éneklőkanonoki (*cantor*), 1 őrkanonoki (*custos*) és 4 főesperesi javadalmat birtokoltak a szegedi származású klerikusok.

A Csanádon javadalommal rendelkező 11 szegedi közül 9 személy egyetemre is járt. A csanádi székeskáptalan személyi állományában is megfigyelhető, hogy a polgári származásúak esetében a legmagasabb az egyetemet jártak százalékos aránya: 87,5%; őket a mezővárosi polgárok követik viszonylag kevéssel lemaradva: 73%-kal.³⁰ Ez alapján joggal feltelezhetjük, hogy javadalomhoz jutásukban valóban domináns szerepe lehetett tanultságuknak. Összehasonlításként: az arisztokrata famíliák tagjai közül 33%, a köznemesek esetében 30%, a jobbágyi származásúaknál pedig 14% folytatott egyetemi stúdiumokat.³¹ Ezen jelenség magyarázatáért már Mályusz Elemér rámutatott arra, hogy társadalmi és művelődési viszonyaink sajátos fejlődése következtében az arisztokrácia és a nemesség mellett éppen a városi polgárság fiai mentek leginkább egyházi pályára. Az előkelő és vagyonos nemesi ifjak a családi birtoktest csorbítatlansága érdekében választották a papi hivatást,

²⁹ Koszta László: *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-alföld és Szer*. Szeged, 2000. 49–50.

³⁰ G. Tóth: *A csanádi székeskáptalan*, 42.

³¹ G. Tóth: *A csanádi székeskáptalan*, 42.

ahol összeköttetéseiknél fogva hamar elérték a nagyobb méltóságokat. „Az iparos, a kereskedő kevesebb életlehetőséget biztosíthat gyermekei számára, mint a jobbágy. Az ő élet-színvonaluk magasabb, s ezt több gyermek számára nehezebb fenntartani, mint a jobbágy-nak a falusi élet keretei között adódót. A céhek zártsága akadályozta meg az érvényesülést, az apa műhelyét vagy üzletét nem örökölheti több gyermek. Azok csak egyet-egyet juttatnak abba a helyzetbe, hogy az elért életmódot folytassa.”³² Az egyházi pályán való érvényesülésre pedig – bárói és főpapi kapcsolatok hiányában – a legjobb eszköz a minél magasabb szintű végzettség, illetve az egyetemen szerzett kapcsolatok voltak. Az egyetemi tanulmányok alatt kiváló alkalom kínálkozott új ismeretségek szerzésére, személyes kapcsolatok kialakítására. Az egyes egyházi javadalmakról is könnyen informálódhattak az érdeklődők, sőt akár beneficiumhoz is juthattak e kapcsolatok által. Az ilyen kapcsolatokra jellemző, hogy az egyházi közéletben belül már szinte jelentéktelen volt, ki milyen társadalmi kategóriából származott. Úgy tűnik, ez – a tandíj előteremtésének cseppet sem utolsó szempontjától eltekintve – az egyetemi polgárok között sem volt szempont. A javadalomhoz segítség ugyanis teljesen független a származási kategóriáktól, polgár polgárt, jobbágy jobbágyot, nemes nemest éppúgy juttatott – minimum köznemesi életszínvonalat biztosító – kanonikátushoz, mint jobbágy nemest, nemes jobbágyot, polgár nemest stb.³³ Nyilvánvaló, ha egy személy több egyetemen is alakított ki ilyen kapcsolatokat, az még sikeresebb stratégiának bizonyulhatott később. Így gondolkodhatott Szegedi Zákány Imre, a jáász³⁴ – esetleg régi magyar³⁵ – származású illusztris szegedi Zákány család tagja is, aki 1527-ben a krakkói,³⁶ majd 1529-ben már a bécsi egyetemet látogatta.³⁷ Atyafia, Szegedi Zákány Gáspár 1534-ben Bécsben,³⁸ majd 1536-ban Krakóban folytatta tanulmányait.³⁹ Mind Imre, mind pedig Gáspár igazolható javadalomszerzése előtt végezte felsőfokú tanulmányait, vagyis csupán családjuk – melynek tagjai a 15. századtól Szeged patrícusai közé tartoztak és nemességet is szereztek⁴⁰ – támogatása is elegendő volt a bécsi és krakkói egyetem látogatásához. Imre 1536-ban a csanádi Szent György székeskáptalan prépostja,⁴¹ míg Gáspár ugyanitt 1540-ben a Szent Üdvözítőről nevezett társaskáptalan prépostja és egyben székes-

³² Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 111.

³³ Köblös: *Az egyházi középréteg*, 43.

³⁴ Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században. Dél-alföldi évszázadok 17.* Szeged, 2002. 127–129.; G. Tóth Péter: *Gondolatok a szegedi Zákány család eredetéről és tagjainak 16. századi szerepléséről*. Belvedere Meridionale, XXI. (2009) 1-2. sz. 99–101.

³⁵ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest, 1997. 793–794.; Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára: 14–17. század*. Budapest, 1993. 1156.; Inczei Géza: *Szeged környékének földrajzi nevei*. Budapest, 1960. 99.; Bálint: *Az 1522. évi tizedlajstrom*, 16.; Blazovich: *Városok az Alföldön*, 127.

³⁶ Schrauf: *A krakkói magyar tanulók*, 26., 98.; Szögi László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 9. Budapest, 2003. 55. *Emericus Stephani de Zegedino* 1527. okt. 10-én a krakkói egyetemen.

³⁷ Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Magyarországi tanulók külföldön IV*. Budapest, 1902. 190.

³⁸ Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, 1873. 230.; Schrauf: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Magyarországi tanulók külföldön IV.*, 190. *Caspar Sacken Segediensis*

³⁹ Schrauf: *A krakkói magyar tanulók*, 31., 103. 1536-ban mint Tamás fia szerepel, *Casper Thome de Syegyed*

⁴⁰ Blazovich: *Városok az Alföldön*, 127.

⁴¹ Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 392–393.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 32.

egyházi főesperes lett.⁴² Idősebb rokonuk, Szegedi Zákány Balázs – Zákány István, az 1524 és 1542 közötti szegedi főbíró testvére⁴³ – is előbb Bécsben iratkozott be az egyetemre 1509-ben, majd Krakóban szerzett *baccalaureatus artium* fokozatot 1511–1513 között folytatott tanulmányai eredményeként.⁴⁴ Elhivatottságát mutatja, hogy 1522–1524 között már Bolognában tanult jogot, amihez a szükséges előfeltételt a Krakóban szerzett *baccalaureatus* fokozata biztosította számára. Szegedi Zákány Balázs csanádi kanonoki javadalmára első forrásunk épp a bolognai magyar hallgatók anyakönyvéből való, amiben 1522-ben még nem, csak 1524-ben, a kánonjogi doktorrá válásának évében említik stallumát.⁴⁵ Véleményünk szerint vagy eleve már a csanádi székeskáptalan tagjaként ment Bolognába a legmagasabb szintű jogi képzésért, vagy önállóan kezdte meg ottani tanulmányait, és a csanádi káptalan javadalom adásával kötelezte el őt magához, így gondoskodva személyi állományának értelmiségi utánpótlásáról. Bolognai tanulóévei alatt az ifjú magyarországi értelmiségiek Wolphard Adorján által vezetett humanista köréhez tartozott. A humanistaként Wolphardus nevet használó gyulafehérvári kanonok (később főesperes, majd 1538-ban már erdélyi püspöki *vicarius*) feltett szándéka volt Janus Pannonius összes versének kiadása külföldi egyetemi tanulmányai során.⁴⁶ Az általa 1522. október 4-én kiadott kötetbe Szegedi Zákány Balázs is írt egy Janus Pannoniust magasztaló nyolcsoros latinul, ezáltal ő lett az első szegedi szerző, akinek műve nyomtatásban jelent meg.⁴⁷ Bolognából való hazatérte után Szegedi Zákány Balázs 1527-től kereken egy évtizedig a sebesi főesperes tisztségét töltötte. Véleményünk szerint az, hogy a szegedi Zákány család három sarja is nagyjából egyidőben helyezkedett el az egyházi pályán, azt mutathatja számunkra, hogy a szegedi polgárok legtekintélyesebb patríciusai családjában is érvényesült a Mályusz Elemér által megállapított tendencia.

Köblös József a budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalannal foglalkozó mérvadó munkájában a káptalanokba egyházi kapcsolatok útján való bejutás tárgyalásánál annak szemléltetésére, hogy a magyar egyházi javadalmak mennyire naprakészen informáltak voltak arról, hogy hol vannak javadalom-üresedések, amelyekről rögtön értesítették is egymást, a következő példákat említi. 1498-ban Bálint budavári káplán értesíti barátját, Pál visegrádi káplánt, hogy kérését teljesítve kápláni hely után nézett, és talált is egy megüresedettet Pesten; ha megfelel, sürgősen folyamodjon érte. 1503-ban Szalócai András és Sebestyén mester szepesi kanonokok ajánlják Bártfa városa számára prédikátornak Mihály papot, 1506-ban pedig a *baccalaureus artium* fokozatot szerzett Kunisch Mátyás pap ír szintén Bártfa városának: miután megtudta, hogy három üres oltárigazgatóság is van a plébániatemplomban, az egyiket a maga számára kéri. Nyilván őt is valamilyen ottani ismerőse biztatta e lépés megtételére. Ilyen baráti kapcsolatok bárhol kötődhetnek, egyetemi foko-

⁴² Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 404.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 38. Juhász 1543-tól tartja igazolhatónak javadalmát.

⁴³ Blazovich: *Városok az Alföldön*, 127.; Kulcsár: *Az egységes város*, 435.; Szakály Ferenc: *Török megszállás alatt (1543–1686)*. In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 1983. 535–738., 638.; Vö. G. Tóth: *Gondolatok*, 102–103.

⁴⁴ Schrauf: *A krakói magyar tanulók*, 16., 81.

⁴⁵ Veress Endre: *Olasz egyetemeken*, 86. *Blasius Zachan Seghalmus* (itáliai tollhiba) *filius Ymerici dioecesis Bachiensis, canonicus Chanadiensis et scholaris Bononiae et solum studens in iure canonico* (1524. mart. 10.), *d. Blasius doctor in iure canonico* (1524. martii 11.).

⁴⁶ Vekov Károly: *A humanista műveltség műhelyei. A gyulafehérvári káptalani oktatás*. Szeged, A Város folyóirata, 20. (2008) 2-3. sz. 16–19., 18–19.

⁴⁷ Veress Endre: *Olasz egyetemeken*, 81. *Blasius Zakan Segedinus Pannonius Janus Pannoniusról* írt *octostihonja*. A verset lásd: Kulcsár: *A szabad királyi város*, 478.

zata alapján azt is el lehet képzelni, hogy egy bártfai születésű egykori tanulótlársa volt az informátor. Köblös az általa vizsgált négy káptalan esetében kimutatja, hogy a Dengelegiek, Lábadiak és Pápaiak meglepően sok helyen jutottak javadalomhoz, s emellett megemlíti, hogy a Csanádiak, Szegediek, Szatmáriak, Németiek és Újlakiak is sűrűn fordulnak elő több káptalanban is, arra a feltételezésre jutva, hogy volt egymáshoz valami közük.⁴⁸ A Köblös által vizsgált időszakban (1458–1526) a budai társaskáptalanban két, a győri székeskáptalanban négy, a pozsonyi társaskáptalanban egy szegedi javadalmas volt, összesen tehát hat személy, mert Szegedi János Győrött és Budán is szerepelt. Ezen hat személy közül három esetében ismeretlen a javadalomhoz jutás mikéntje, a többieknél pedig az adott testületben már hamarabb javadalommal bíró földi vagy rokon Szegedi segítségét valószínűsítette Köblös. Adattárát átvizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a káptalanba való bejutás mikéntjének szempontjából kérdéses Szegediek javadalomhoz jutása idején több Csanádi is szerepel a dunántúli káptalanokban. Ha figyelembe vesszük továbbá a csanádiak és a szegediek közötti személyi kapcsolatok jelentős és kiterjedt voltát, jelen esetben azt, hogy a ha Szegedi közül kettő Csanádon is bírt káptalani javadalommal és hogy közülük legalább egy személy biztosan a csanádi káptalani iskola tanulója volt, tálcán kínálkozik a megoldás: a Csanádiak segítették javadalomhoz a Szegedieket. Ahogy Köblös József feltételezi, hogy Szegedi Egyedet pozsonyi javadalomszerzésében (1503) Szegedi Gergely győri kisprépost (1495–1517) támogatta, ugyanúgy valószínűsíthető, hogy Szegedi Gergely pedig Csanádi János fehérvári kanonok (1488–1508)⁴⁹ segítségének köszönhette javadalmát. Ezek után már nem is meglepő, hogy 1502-ben Csanádi János is kanonoki stallumhoz jutott a győri káptalanban, ahol 1503-ig komáromi főesperes, 1509–1519 között pedig mosoni főesperes volt. Ebben a tisztségben Szegedi János lett az utódja, aki nem sokkal ezt követően, 1521–1522 között már a csanádi egyházmegye temesi főesperességének élén állt.

Egy másik jól megfigyelhető tendencia mind a Csanádiak, mind a Szegediek esetében, hogy a Köblös által vizsgált négy dunántúli káptalan közül leginkább az egyikbe tudtak rokonainknak és/vagy földijeiknek közbenjárásukkal javadalmat szerezni. Így a hat Szegedi személy közül négy a győri káptalanban, míg a négy Csanádi javadalmas közül három a fehérvári testületben szerepelt.

A személyi kapcsolatokra és a szegediek csanádi szerepére is jó példát szolgáltat Szegedi Kis István, a magyarországi reformáció egyik vezéregyéniségének története. Szegedi Kis István 1505-ben született Szegeden. A szülővárosában, Lippán és Gyulán folytatott hazai tanulmányait követően a krakkói egyetemre járt öt évig, majd meghatározó jelentőségű félévet töltött a wittenbergi egyetemen, ahol Luther és Melancthon hallgatója volt.⁵⁰ Wittenbergből 1543 végén, vagy 1544 elején érkezett haza. Hihetőleg egyenesen szülővárosába tartott, hogy kipihenje fáradalmait. De amint hazaérkezéséről csanádi barátai értesültek, siettek a nagy tudású férfit a csanádi iskola tanárául meghívni. Csanádnak – Csaoli Ferenc Mohácsnál történt halála után évtizedekig nem lévén ott tartózkodó és a pápa által is megerősített püspöke – a nagyprépost volt az első embere. A már említett Szegedi Zákány Imre nagyprépost nem egymaga volt szegedi származású méltóságviselő ekkor Csanádon, hanem a már szintén említett atyafiai: Szegedi Zákány Gáspár társaskáptalani prépost és székesegyházi főesperes, valamint Szegedi Zákány Balázs sebesi főesperes is, kik sok dicséretet hallottak a Wittenbergből imént hazatért földijük felől. Ám Szegedi Kis István túl nagy tűzzel fogott hivatása teljesítéséhez: nemcsak a káptalani iskola felsőbb tagozatán tanított, ha-

⁴⁸ Köblös: *Az egyházi középréteg*, 49.

⁴⁹ Köblös: *Az egyházi középréteg*, 341.

⁵⁰ Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 285.

nem a nép körében is hirdette merőben új tanait.⁵¹ Luther tanítványaként merészen támadta az egyházat, így a csanádi főpapok csakhamar elfordultak tőle, sőt egyházellenes izgatásairól jelentést tettek Fráter György országos közbírónak is, ki rövid úton sógorával, Perusics Gáspár csanádi várparancsnokkal vonatta felelősségre a merész újtót. Szegedi Kis István bátran szembeszállt a várparancsnokkal is, de végül számkivetettként volt kénytelen távozni Csanádról.⁵² Hosszú pályafutása további részében szinte minden jelentősebb hódoltsági kereskedelmi központban megfordult. Szegedi Kis Istvánt tudományos munkásságának színvonala is magasan a korabeli reformátori átlag fölé emeli: *Theologiae syn-cerae Loci communes de Deo et homine* című hittankönyve több kiadásban is napvilágot látott, és még külföldön is nagy népszerűségnek örvendett.⁵³

A szegediek csanádi egyházi javadalomszerzésének vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a két szegedi származású csanádi püspököt sem. Szegedi Baratin Lukács⁵⁴ jómódú szegedi borkereskedő család kisebbik fiúgyermekéeként – a hazai társadalmi és művelődési viszonyok sajátos fejlődéséből következő, már említett okok miatt⁵⁵ – egyházi pályára lépett. Lukács is a csanádi klérusba vétette föl magát és tanulmányait a csanádi székeskáptalani iskolában végezte. A királyi kancellárián való előmenetelének elismeréseként egyre magasabb egyházi javadalmakat kapott. A királyi levéltár őreként előbb Csanádon sebesi főesperes (1483–1487), majd királyi kincstartóként boszniai (1490–1493), csanádi (1493–1500) és végül zágrábi püspök (1500–1510), 1502-ben pedig királyi személynök lett.⁵⁶ Tudva, hogy Szent Gellért székét csak a kalocsai érsekkel való konfliktusa miatt cserélte fel az Esztergom alá tartozó zágrábi püspökségért, és ismerve a szegedi Szent Demeter egyház melletti gazdag alapítványát, joggal feltételezhetjük, hogy nem fukarkodott a tehetséges szegedi klerikusokat csanádi káptalani javadalmakhoz segíteni. Ehhez képest viszont csupán egyetlen szegedi jutott Csanádon javadalomhoz Lukács főpázsztorkodása alatt. Ez a személy Szegedi Szerafin volt, aki – más peregrinusokhoz hasonlóan – előbb a szerényebb anyagi áldozatokat kívánó bécsi egyetemre járt 1486-ban,⁵⁷ majd már két csanádi javadalom birtokában a jóval költségesebb padovai egyetemen végezte stúdiumait 1493 és 1497 között.⁵⁸ A padovai világi és egyházi hatóságok előtt született dokumentumok, amelyek az egykori hallgatók ügyes-bajos dolgait örökítették meg, kivételes forrásként szolgálnak Szerafin személyére nézve. 1493. április 13-án tanúként van jelen Thurzó Zsigmond ügyvédvallásánál, majd 1497. augusztus 16-án ismét tanúként szerepel. Csakis ebből a két oklevélből derül ki, hogy Padovában tanult, ugyanis az egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyvében nem szerepel a neve, továbbá Csanádon viselt javadalmairól is ezek-

⁵¹ A tantermen kívüli oktatás már önmagában is szabálysértő magatartás lehetett, mivel az iskolai szabályzatok általában tiltották azt. Lásd: Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981. 63.

⁵² Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 286–290.

⁵³ Szakály: *Török megszállás, 638–639.*; lásd még: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Studia et acta ecclesiastica 3. Budapest, 1973. 13–214.; Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Humanizmus és reformáció 4. Budapest, 1974. 81–189.

⁵⁴ Juhász: *A csanádi püspökség története 5.*, 80–97.

⁵⁵ Lásd: 19. jegyzet.

⁵⁶ Bónis: *Szentszéki regeszták*, 232., 314., 335., 359.

⁵⁷ Schrauf: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*, 168.

⁵⁸ Varga Imre: *Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV–XVI. századfordulón*. Irodalomtörténeti Közlemények, 79. (1975) 211–218., 217. *Seraphinus de Segedino lector et canonicus Csanadiensis*

ből értesülünk először. Mi több, az 1493. évi forrás Szerafint a boszniai püspök testvérének nevezi, eszerint Szegedi Baratin Lukács testvére volt.⁵⁹ Lukács zágrábi püspökként Márton nevű testvéréről is gondoskodott, zágrábi kanonikátust szerezve számára, hogy 1502-ben Bécsben, majd Padovában folytathassa tanulmányait.⁶⁰ Szembeötlő, hogy egy Szegedi János, aki 1502-ben még bécsi hallgató volt,⁶¹ 1504-ben szintén zágrábi kanonikként tanult Padovában.⁶² Valószínűleg őt is Lukács püspök segítette javadalomhoz, vagy annak Márton öccse járt közben tanuló társa érdekében. Szegedi Szerafin csanádi olvasókanonoki (1497–1499),⁶³ majd székesegyházi főesperesi, egyben kispéposti (1501–1523)⁶⁴ működésének ideje alatt már négy szegedi is bejutott a székeskáptalan személyi állományába. Nem könnyű megítélni esetükben, hogy a csanádi javadalom elnyeréséhez valóban szükségük volt-e a testületen belüli személyes kapcsolatra, vagy elég volt csupán a területiség személytelen mechanizmusának érvényesülése és származási közigük, a polgárság vallásosság és művelődés iránti fogékonysága.

A másik szegedi származású csanádi püspök esetében már korántsem ilyen egyértelmű a helyzet. Szakály Ferenc hangsúlyozza ugyan Musinai Gerván János – kinek apja állítólag Szeged város bírása volt⁶⁵ – csanádi püspökként betöltött szerepét a szegedieknek csanádi egyházi javadalmakhoz való jutásában,⁶⁶ azonban erre nem volt túl sok lehetősége. Musinai Gerván János szerencsi apát és a bencés rend tagja volt, Szapolyai János régi híveként került a mohácsi csatavesztés következtében megüresedett csanádi püspöki székbe. Ám már 1527-ben átpártolt Ferdinándhoz (aki három év tartamára ráruházta az egyház kegyúri jogát is), így bajosan bírhatta továbbra is a János király országrészéhez tartozó püspökséget.⁶⁷ 1529-ben Erdélybe ment Török Bálinttal, és május 22-én részt vett a Péter havasalföldi vajdával vívott ütközetben, amelyben életét veszítette. Így nem meglepő, hogy egyetlen személyt sem találunk, amikor a Csanádon közvetlenül Mohács után javadalmat szerzett szegediek számát vizsgáljuk.

A középkori Szeged és Csanád kapcsolata korántsem merült ki az eddig vázoltakban. Amíg Szeged polgárfiai a klerikusképzés, egyházi javadalmak szerzése és összeköttetések kiépítése végett Csanádra mentek, addig a Csanád vármegyei jobbágyok jogi és gazdasági előnyök érdekében Szegedre települtek.⁶⁸ Noha Szeged és főesperessége a középkorban végig a bács-kalocsai főegyházmegyéhez tartozott, mint láthattuk, annál is több szállal kapcsolódott a csanádi püspökséghez és székeskáptalanához.

⁵⁹ Varga: *Magyarországi tanulók*, 217. *Serafino da Segedino, fratello del vescovo della Bosnia*

⁶⁰ Kulcsár: *A szabad királyi város*, 480. Lukács püspök családjáról tudni lehet még, hogy legidősebb testvére, János haláláig Szegeden, a Szent Demeter utcában lakott, és a város előkelő polgárai közé tartozott, szorgalmasan művelte az apjuktól örökölt kamonczi szőlőjét a Szerémségben. Két leánytestvére is volt, Katalin és Zsófia. Juhász: *A csanádi püspökség története* 5., 81.

⁶¹ Schrauf: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*, 154.

⁶² Veress: *A paduai egyetem*, 24.

⁶³ Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 397.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 44.

⁶⁴ Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 403–404.; Juhász: *A csanádi székeskáptalan*, 38.

⁶⁵ Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után I.* Pest, 1846., a 114. oldalon lábjegyzetben: *Filius Iudicis Civitatis Zegediensis, Chanadiensis (Episcopus)*

⁶⁶ Szakály: *Török megszállás*, 638.

⁶⁷ Borovszky: *Csanád vármegye története I.*, 368–369.; Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története* 6. (1500–1552). *Csanád vármegyei könyvtár* 43. Makó, 1947. 58.

⁶⁸ Lásd: Bálint: *Az 1522. évi tizedlajstrom*, 12.



KOVÁCS ISTVÁN

Galícia öröksége?

Rzeszów, noha a 19. században is – főleg a vasút megépítése után – a nagyobb települések közé tartozott, Galícia egyik legjellegtelegbű városa volt. Mondhatni, inkább nagy falu – közepén a Lubomirskiak hatalmas palotájával, amelyet az ország felosztásában részt vett osztrákok börtönné alakítottak át az 1770-es években. 1945 után egy becsvágyó és befolyásos tanácselnök vagy vajdasági párttitkár nagyvárosnak álmodta meg Rzeszówot: szocialista nagyvárosnak. Azóta mintha minden városvezető ennek az álomnak kötelezte volna el magát. (Ma már persze a „szocialista” jelző nélkül.) Az elmúlt évek legeredményesebb polgármestere a Rzeszów élén álló, „magyaros nevű” Tadeusz Ferenc, akinek sikerét azzal is mérik, hogy ő tudott legeredményesebben élni a Brüsszel nyújtotta anyagi lehetőségekkel. És ez a városon is meglátszik. Legszembeszökőbb a tisztasága, főleg ha Budapestről érkezik ide öt-hatórás autózás után az ember.

Rzeszów nekem ösztönösen a kilencvennyolc éves korában, 1965-ben meghalt Ewa Niewiadomskát juttatja eszembe. Három nagybátyja: Michał, Jakub és Marcell harcolt Magyarországon 1849-ben, s mindhárman a közös ügyért áldozták életüket. A városnév mellett a háborút Magyarországon menekülteként túlélő költő, Tadeusz Sokół hívószava is számomra. Az 1970-es években ő mutatta meg a Tanárképző Főiskola központi épületét. Látott rajta, hogy nem Makovecz Imre tervezte.

2009 őszén egy építészeti is korszerű diákváros fogadott. A Tanárképző Főiskola 2001-ben egyetem lett, az Üzemmérnöki Főiskola már korábban átalakult Műegyetemmé. Ez utóbbi az egyetlen intézmény, ahol Lengyelországban pilótaképzés is folyik. A városban működik papi szeminárium és Mezőgazdasági Főiskola, de emellett több alapítványi főiskola is berendezkedett a falai között. A rzeszóvi vezetőket mégis talán az tölti el legnagyobb elégtétellel, hogy az egyetem Történeti Intézete kiemelkedő helyet foglal el a tárgy oktatásában és kutatásában. Ennek előfeltételeként – vonzó feltételeket ajánlva – több neves professzort hívott meg és „telepített le” a város és az egyetem vezetése. Jerzy Maternicki, a történetírás történetének legismertebb lengyel kutatója egyenesen a fővárosból költözött ide, s néhány év alatt iskolát teremtett.

Az egyetem vezetőségének az új befogadására kész hozzáállását jellemezheti, hogy amikor egy Bécsben élő alig ismert lengyel történész, Tomasz Szubert felvetette: ideje lenne Galícia históriájával módszeresen foglalkozni, majd ehhez egy programvázlatot is benyújtott, pár hónap múlva, 2009 novemberében a Történeti Intézet nemzetközi konferencián jelentette be Galícia története módszeres kutatásának megkezdését és koordinálását. Galícia kulturális, etnikai, nyelvi, vallási sokszínűségét tekintve – úgymond – kicsinyített mása az Európai Uniónak. Vagyis remélhető a program központi támogatása is. Persze nekem is ígéretet kellett tennem, hogy magyar historikusok is bekapcsolódnak Galícia történetének kutatásába...

Vendéglátóim elláttak az egyetem kiadványaival. Ezúttal sem tudtam visszafogni magam, s nyomban ígéretet tettem; írni fogok róluk. Hogy ígéretemet részben teljesítettem, bizonyosság rá az itt és most közölt írás, amelynek megszületéséhez a *Z dziejów regionów Europy Środkowo-Wschodniej w XX i XX w.* (Közép-Kelet-Európa régióinak XIX. és XX. századi történetéből) című, 2008-ban megjelent tanulmánykötet s főként annak számos magyar vonatkozású utalása adott ihletet.

Az egyetem főiskolai időszakában még önálló történelmi intézetként működő tanszékcsoport vezetője, Józef Półwiartek volt az, aki 1974-ben a szomszédos országok határ menti régióinak – a lengyel–ukrán és a lengyel–csehszlovák határ menti térségek – kölcsönös történelmi kutatását kezdeményezte. A cél megvalósításához apránként működő kapcsolatot épített ki a prágai Károly Egyetemmel, a Szlovák Tudományok Akadémiával, az Eperjesi Egyetem Történelmi Tanszékével, a lvovi Ivan Franko Egyetemmel és az ukrainai Drogobicsi Pedagógiai Főiskolával. A kapcsolat eredményességét bizonyíthatja, hogy A. Sz. Makarcsuk szovjet-ukrán akadémikus támogatásának köszönhetően az addig zárt lvovi levéltárakban először kutathattak lengyel történészek 1945 után.

A különösen a szovjet-ukrán részről támasztott bürokratikus akadályok, nehézségek sikeres legyőzését bizonyíthatja az is, hogy már 1977-ben megjelent Rzeszówban egy közös tanulmánykötet *Metodologiczne i dydaktyczne problemy historii regionlanej* (A régiók történetének metodológiai és didaktikus kérdései) címmel, amelyet A. Zielecki önálló munkája követett: *Środki dydaktyczne w nauczaniu i uczeniu historii* (Didaktikus eszközök a történelem tanításában és oktatásában).

A jelzett intézmények közötti együttműködésben új fejezetet nyitott a rendszerváltozást követő évtized: az önálló Ukrajna és Szlovákia létrejötte. Az ekkor kidolgozott kutatási program térben nagyobb területet (Közép-Kelet-Európa) ölelt fel az 1848 és 1918 időkeren belül. Az együttműködés e második szakasza a Michal Danilak, Peter Švorc és Lubica Hurbalova által az Eperjesi Egyetem Történelmi Tanszékén szervezett nemzetközi tudományos konferenciával zárult.

Az együttműködés harmadik szakasza a térség országai egy részének NATO-ba történő felvételétől napjainkig tartó időszak. (A lengyel nemzetpolitika egyik kiemelt célja, hogy Ukrajna is tagja legyen az Európai Uniónak és a NATO-nak. Az illetékes minisztériumok – kulturális, oktatási, külügy – ennek jegyében támogatják központilag a regionális együttműködést is.) E harmadik korszak eddigi eredményeit teszi közzé a most tárgyalt kötet, amelyben lengyel, ukrán, szlovák és cseh történészek tanulmányait szerkesztették egybe. A területileg és kérdéskörökkel illetően a magyar múltat is érintő témák ellenére se találunk a szerzők között magyar történészt, s ez a magyar kulturális diplomácia akkori teljes lengyelországi hiányát is bizonyítja. (Az ugyancsak 2008-ban az Eperjesi Egyetem gondozásában *Círki a národy strednej Európy (1800–1950)* [Közép-Európa egyházai és nemzetei 1800–1950] címmel megjelent kötetben tanulmánnyal szereplő huszonnégy történész között két magyar található, Ábrahám Barna és Illés Pál Attila, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatói.)

A lengyel tanulmánykötet a feldolgozott témák szerint öt részre tagolódik. A *Region – pojęcie historyczne* (Régió – történelmi fogalom) című rész négy tanulmánya közül a *Z teorii regionu. Od regionu geograficznego i historycznego do regionu kulturowego* (A régió elméletéből. A földrajzi és történelmi régiótól a kulturális régióig) című bevezető írás – szerzője Józef Półwiartek – jelzi többek között, hogy a tudomány egyes szakterületeinek értelmezésében természetszerűen eltér a régió fogalma. Más például a meteorológiai, gazdasági, gazdasági–közigazgatási és a földrajzi fekvés által megszabott feltételek között kialakult régió. A régióknak megvolt és megvan a „maguk önálló élete” a történelmi folya-

matban, megvan a „természetes, hierarchikus területi változatossága”. Pólcwiartek professzor is kiemeli a régiók kultúrájának meghatározó szerepét.

Az első rész további tanulmányai három különböző lengyel régiót taglalnak – eltérő időszakokban. A címekbe foglalt témák és történeti–földrajzi területek: *Regiony w swiadczości elit Królestwa Polskiego (1815–1830)* (Régiók az 1815 és 1830 közötti Lengyel Királyság elitjeinek tudatában – szerzője: Alicja Kulecka), *Region Górnośląski w polityce państwa Ententy w latach 1919–1921* (A felsősziléziai régió az antant államainak politikájában 1919 és 1921 között – szerzője: Jan Kwak), *Dolny Śląsk w Polsce Ludowej, komunizm a historyczno–kulturowy potencjał regionu* (Alsó-Szilézia a Népi Lengyelországban, a kommunizmus és a régió történelmi–kulturális erőforrása – szerzője Elżbieta Kaszuba). Alicja Kulecka tanulmánya is azt bizonyítja, hogy a bécsi kongresszuson létrehozott, rövid életű autonóm Lengyel Királyság fontos szerepet játszott a 19. századi lengyel kulturális és történelmi tudat kialakításában.

Jan Kwak írásából megtudhatjuk, hogy Felső-Szilézia egy részét csak a sziléziai lengyelek által kirobbantott három fegyveres felkelés hatására csatolta az Antant 1921-ben a születő lengyel államhoz, míg Elżbieta Kaszuba többek között arról értekezik, hogy Alsó-Szilézia milyen szenvedéseken ment keresztül a háború utolsó szakaszában, s a térség 1945 után Lengyelországhoz történt csatolása a népesség és kulturális javak milyen mozgását (és pusztulását) idézte elő. „Alsó-Szilézia 106 városa közül 36-ot nem ért pusztítás” – olvashatjuk (65. old.), s a szerző hozzáteszi: „1944 szeptemberében Moszkva kikényszerítette, hogy a nyugati szovjet köztársaságok és a Lengyel Felszabadítási Nemzeti Bizottság lakosságcsere-egyezményt kössön. Azzal, hogy a II. Köztársaság keleti végeinek lengyel lakosságát szervezetteren és tömegesen megkezdték áttelepíteni, a kérdéses terület hovatartozása *de facto* egyértelmű lett. A nyugati területek visszanyerése a lengyel államérdek szempontjából fajsúlyos kérdéssé vált. A rendszer – mivel kommunista és zsarnoki volt, a keleti szomszéd kénye-kedvétől függött, s az ország területének csökkenését eredményezte – a németektől megszerezett területeket olyan ütőkártyának tekintette, amelynek kijátszásával apránként hitelessé válhat a társadalom szemében. A nyugati területekre várt az a hídszerep, amelynek vállalásával a bizalmatlan honpolgár együttműködhetett a hatalommal annak érdekében, hogy e földet közös erőfeszítéssel építsék újjá, népesítsék be és tegyék a nemzetgazdaság részévé. Władysław Gomułka [a Visszaszerzett Területek minisztere – K. I.] e számításoknak hangot is adott abban a kijelentésében, miszerint a nyugati területek »a nemzetet a rendszerhez kötik«...”, s „»az Odera és a Neisse századokra szóló legenda«. A propaganda rendre kiemelte, hogy az urbanizált és iparosított nyugati területek birtokbavétele milyen rendkívül hasznos Lengyelországnak.” (361. old.)

A kötet *Problemyka regionalna w najnowszych dziejach Ukrainy* (Regionális kérdések Ukrajna legújabb történetében) című második részének ukrán, szlovák és lengyel nyelven közzétett tanulmányaiban is fontos problémaként jelenik meg a lakosságcsere.

Hogy a kérdés történelmi forrásvidékét megismerjük, időben vissza kell térnünk 1849 eseményeihez, a Magyarország elleni orosz intervencióhoz. A témát boncolgató tanulmányok egyöntetűen kiemelik, hogy az Északi Kárpátokban és azok galíciai előterében élő különböző szláv etnikumokban, a lemákokban, San-vidékiekben, bojkókban, huculokban, ruszinokban a nemzeti tudatot „minden oroszok és minden szlávok cárja”, I. Miklós és hadseregének megjelenése lobbantotta fel. Döbbenetes a Habsburg Birodalom politikai elitjének vaktsága: egy több mint fele részben szlávok által lakott államba behívják a szlávok legfőbb védelmezőjét, létének garانتálóját: az orosz cárt. Hatvanöt évnek kell eltelnie, s Kelet- és Közép-Galícia nem lengyel szlávjai 1914 őszén már felszabadítóként köszöntik a bevonuló orosz csapatokat, nem csupán csodálkozva, mint 1849-ben tették. És a hajdani buzgó behi-

vó, I. Ferenc József császár kénytelen galíciai ukrán alattvalóinak legbuzgóbb oroszbarát vezetőit – akiknek elődeit egykor kitüntette – internálni. (Holott e vértestvériséggé lett barátság magvát ő vetette el.)

A második rész legizgalmasabb tanulmánya Jan Pisuliński lengyel történész tollából származik: *Przesiedlenie ludności ukraińskiej/rusińskiej z Polski i Czechosłowacji na Ukrainę Sowiecką po drugiej wojnie światowej*. (Az ukrán/ruszin lakosság áttelepítése Lengyelországból és Csehszlovákiából Szovjet Ukrajnába a második világháború után). A két világháború közötti Lengyelországban több olyan szláv etnikum élt, amelyet egyértelműen nem lehetett ukránként meghatározni. A lengyelek a nem fehéroroszokat többnyire ruszinoknak mondták, akikről a 19. században a romantika korának literátorai és politikusai, akik az 1772-es határok között remélték Polóniát feltámasztani, azt tartották, hogy dialektusban beszélő lengyelek. Ruszinnak mondták az északi, észak-keleti Kárpátokat lakó lemákokat is, ezt a sajátos kultúrájú és nyelvű görög katolikus vagy pravoszláv hegyvidéki szláv népcsoportot. Ez utóbbi vékony értelmiségi rétegében 1920 után kétfajta törekvés élt: ukránná lenni, vagy, ha kell, lojalitást tanúsítva a lengyel állam iránt, ha kell, szembefordulva vele – de mindenképpen lemáknak megmaradni. (A lemákokat hívták kárpátoroszoknak is, bár a magyarok szerint ennek a népnévnek a fogalmába a 19. században más hegyvidéki szláv etnikai csoportok is beletartoztak.)

A központjait 1920 után Prágában és Berlinben berendező ukrán emigráns csoportok, pártok propagandája ukránként határozta meg a lemákokat, de az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságból érkező halk szirénhangok is így szólították meg őket. (Ugyanez vonatkozik a bojkókra és a San-vidéki szláv etnikumra is.) A területet 1939-től éveken át birtokban tartó hitleri német megszállók is az ukrán tudatot erősítették bennük – a részükre létrehozott iskolák, kulturális intézmények révén.

A fentebb említett 1944-es szovjet-ukrán–lengyel lakosságcsere-egyezmény a lemákok és más ukránnak tartott lengyelországi szláv etnikum sorsát is meghatározta. Lengyelországban az új határai között mintegy 630–700 ezer új fogalom szerinti ukrán maradt a háború utolsó évére, s közülük mintegy 130 ezer lemák élt 180 kárpáti településen. Mihelyt a front túljutott a falvakon, azonnal megjelentek piactereink és kocsmáiban a Vörös Hadsereg politikai tisztjei, akik azt ecsetelték a lakosoknak, ugyanúgy, ahogy más lengyelországi ukrán községekben is, milyen boldog élet vár rájuk a Szovjetunióban. Házat, felszerelt gazdaságot és tizenöt hold földet ígértek nekik, hozzátéve, hogy az új telepéseknek nem kell belepniük a kolhozba és a szovhozba.

A szervezett áttelepítési akció során 1944 novembere és 1946 júliusa között mintegy 122 ezer ukrán család, vagyis 484 ezer ember (köztük 100 ezer lemák) telepedett át a Szovjetunióba, ahol persze előbb-utóbb kiderült: az ígéret nagy része ígéret maradt. Ez utóbbi tény miatt több ezren szöktek vissza Lengyelországba. Őket tiltott határátlépőkként, politikai bűnözőkként kezelték. Mindennek persze híre ment. Egy idő után már katonasággal kellett összeszedni az áttelepülés elől bujkálókat. (A Csehszlovákiával kötött lakosságcsere-egyezmény nem írt elő kényszerintézkedéseket. 1945 vége és 1947 júliusa között 12 ezer ruszin költözött át Volhíniába és Podóliába, az ottani cseh telepések helyére.)

A lengyelországi ukrán lakosság hozzávetőleg hetven százalékát telepítették át a Szovjetunióba. Azokat, akiknek sikerült lengyel állampolgárnak maradniuk, az 1947-es „Visztula-akció” keretében szórták szét Lengyelországban – jó esetben családonként, de inkább egyenként – zömével a Visszanyert Területeken. (Ürügyet ehhez a rendszerváltozás óta elítélt akcióhoz, „kollektív megtorláshoz” az szolgáltatott, hogy a délkelet-lengyelországi helyi ukrán lakosság támogatta a főként Bieszczady hegységben működő Ukrán Felkelő Hadsereg lengyelelleses fegyveres tevékenységét.)

A *Czeskie i słowackie reminiscencje regionalne* (A cseh és szlovák regionális reminiscenciák) című harmadik rész öt tanulmánya közül Jacek Magdoń lengyel történész értekezése – *Próba militarnego rozwiązania polsko-czeskiego konfliktu o Spisz w czerwcu 1919 roku* (A Szepességért folyó lengyel–cseh konfliktus megoldásának fegyveres kísérlete 1919 júniusában) – Trianon tágabb fogalmát érintő kérdést tárgyal. 1918 végén, miközben a Károlyi-kormány tétlenül szemlélte, hogy a különösen erősnek és nagyszámúnak nem mondható cseh katonai egységek apránként birtokba veszik Észak-Magyarországot, a szerveződő lengyel állam is bejelentett igényét a Szepességre és Árvára, ahol mintegy 120 ezer lengyel lakost tartottak számon. Mivel a csehek nem akartak lemondani e területről, kisebb fegyveres összetűzésre is sor került a birtoklásáért. Hogy az összetűzés nem nőtt olyan véres konfliktussá, mint a Cieszyńi/Téšíni Sziléziáért folyó küzdelem, azt az antant fellépése akadályozta meg, amely a területet a cseheknek szándékozott odaítélni. Nem csoda, ha a lengyelek kárörömmel nézték a csehek futását a Szepességből, amikor a magyar Vörös Hadsereg megjelent Eperjesen, Bártfán, a közeli Hétháron, s még remélhető volt, hogy a terület hovatarozásáról a fegyverek döntenek...

Végül nem a fegyverek döntöttek, hanem a nagykövetek tanácsa, amely 1920 júliusában a csehszlovák államnak ítélte Szepesség és Árva jelentős részét. A döntéssel voltaképpen egyik fél se volt elégedett. Varsó és Prága viszonya emiatt a két háború között majdhogynem ellenséges volt. Így nem csoda, hogy 1938 őszén, amikor a Szudéta-vidéket Németországhoz csatolták, a lengyel politikai vezetés élt a kínálgató (és Hitler által felkínált) lehetőséggel, és anektálta a többségében lengyelek által lakott területet. A lengyel politikai elit azt remélte, hogy Szepesség és Árva vonatkozásában is kedvező döntés születhet a közeljövőben.

Ez utóbbinak a kudarcát Ewa Orlof lengyel történész *Wpływ układu słowacko-niemieckiego z marca 1939 r. na stosunki między Słowacją a Polską* (Az 1939 márciusi szlovák–német egyezmény hatása Szlovákia és Lengyelország kapcsolatára) című tanulmánya ismerteti. 1939 márciusában a csehszlovák állam felbomlásakor a lengyel kormány az azal az igénnyel lépett fel, hogy Szepességet és Árvát csatolják Lengyelországhoz. A Hitler pártfogásával létrejött Szlovákia viszont Észak-Árva és Észak-Szepesség 1920-as elvesztését sérelmezte, s célzást tett visszacsatolásukra. (Célját 1939 őszén el is érte, miután a III. Birodalom szövetségeseként négy hadosztállyal – 50 ezer katonával – részt vett a Lengyelország elleni háborúban.) Noha Szlovákia és Lengyelország 1939 tavaszán diplomáciai kapcsolatra lépett egymással, a vitatott területek és a pozsonyi kormány túlzott németbarátsága miatt a viszony hűvös volt közöttük. Emiatt – Orlof szavait idézve – „a növekvő német befolyás ellensúlyozására a lengyel diplomácia szükségesnek látta, hogy a magyarokkal való kapcsolatot kezelje kiemelt helyen, akár a lengyel–szlovák kapcsolatok rovására is. Meg kell azonban jegyezni, hogy József Beck külügyminiszter sohasem egyezett volna bele abba, hogy Magyarország bekebelezze Szlovákiát. Igaz, hogy a legfelsőbb lengyel kormánykörökben akadtak hívei az ilyen jellegű megoldásnak, a lengyel Külügyminisztérium vezetője azonban nem tartozott közéjük. Miután a szlovák kormány politikája mind inkább Németország befolyása alá került, lengyel kormánykörökben egyre negatívabban ítélték meg a szlovák államot.” (160. old.)

Rendkívül izgalmas az Eperjesi Egyetem kiváló történészének, Peter Švorcnak a *Východné Slovensko ako križovakta stredoeurópskych záujmov (1918–1939)* (Kelet-Szlovákia mint a közép-európai érdekek kereszteződése) című tanulmánya. Švorc a történelmi Magyarország (szlovákul *Uhorsko*) felbomlásáról szóló írásaiban és előadásaiban mindig hangsúlyozza, hogy népszavazás esetén a mai Kelet-Szlovákia szlovák lakosságának többsége Magyarország mellett voksolt volna. Ebben az írásában is kiemeli a régió népességé-

nek sajátos kulturális kötődését, nyelvi dialektusát, gazdasági helyzetét, s a belőlük fakadó tudatállapotát. Ennek összetettségét mérlegelve még az is felmerült, hogy Sáros és Zemplén megyék területén autonóm régiót, mi több, egy önálló szlovák államocskát hozzanak létre, amelynek a fővárosa Kassa lett volna.

Magyar utalások a *Polskie regiony w I wojnie światowej i dwudziestoleciu międzywojennym* (Lengyel régiók az első világháborúban és a két háború közötti húsz évben) című negyedik rész tanulmányaiban is találhatóak. Jan Snopko a *Spór austriacko-niemiecki o legiony polskie w okresie listopad 1916 – kwiecień 1917* (Osztrák–német vita 1916 novemberében és 1917 áprilisa között a lengyel légiók jövőjéről) című tanulmányában voltaképpen arra utal, hogy a központi hatalmaknak elkötelezett lengyel katonai és politikai vezetés, miután 1916 novemberében az oroszoktól elfoglalt területek egy részén kikiáltották a Lengyel Királyságot, de azt teljes egészében a német érdekeknek rendelték alá, miként igyekszik a Németországhoz és Ausztriához fűződő kötelékein lazítani. Azt követően, hogy a lengyelek nem fogadják el a „német szellemű” katonai esküt, meghíúsul a „*Polnische Wehrmacht*”, a francia fronton bevetendő lengyel hadsereg létrehozása. Az „eskü-válságra” az tesz pontot, hogy a légiók létrehozóját és parancsnokát, az óriási politikai és erkölcsi tekintélynek örvendő Józef Piłsudskit és híveit 1917 nyarán a német katonai hatóságok letartóztatják és internálják. Ez a tény apránként szalonképpé teszi őt az antant előtt.

Snopko tanulmánya is azt bizonyítja, hogy a lengyel politika vezetői rendkívül körütekintően készültek fel annak az esélynek a kihasználására, amelyet az első világháború lezárása adhatott a lengyel állam helyreállítására. A magyar politika vezetőit ezzel szemben teljesen felkészületlenül érte 1918 ősze, s ennek következménye a történelmi ország feldarabolása lett.

A kötet ötödik részébe „vegyes témájú” írások kerültek. Olvashatunk tanulmányt a rzeszówi járás földbirtokosainak 1867 utáni helyzetéről Jerzy Kuzicki tollából – *Ziemiaństwo powiatu rzeszowskiego w początkach okresu autonomicznego*. (A rzeszówi járás földbirtokossága az autonómia időszakának kezdetén) – és egy alapos áttekintést a Hitler által 1939 októberében létrehozott és 1945 elejéig fennálló Főköormányzóság déli részének demográfiai helyzetéről: *Struktura demograficzna ludności w Dystrykcie Krakowskim Generalnego Gubernatorstwa a polityka ludnościowa władz niemieckich* (A Főköormányzóság Krakkói Körzetében élő lakosság demográfiai szerkezete és a német hatóságok népesedéspolitikája). Miután Lengyelországot 1939. augusztus 23-án a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékában Berlin és Moszkva felosztotta egymás között, szeptember végén sor került a német–szovjet közös határ meghúzására is. Sztálin ennek során kikötötte, hogy nem jöhet létre lengyel utódállam. Hitler ezért nem illesztette a Főköormányzóság elé a „lengyel” jelzöt.

A Krakkó és Varsó térségét magában foglaló mintegy kilencvenezer négyzetkilométernyi Főköormányzóságba telepítették át a III. Birodalomba bekebelezett lengyel területek lengyel és zsidó lakosságának többségét. A Főköormányzóság székhelye Krakkó lett, vezetője Hans Frank „birodalmi főjogász”. Elżbieta Rączy írásából megtudjuk, hogy a Krakkói Körzet 30 ezer négyzetkilométerre terjedt ki, s 374 körjegyzőséget, 68 várost és 3226 falut foglalt magában. E területen a háború előtt 3 442 957 lakos élt, közülük 2 787 982 volt katolikus, 232 991 mőzeshitű, 392 546 görög katolikus, 16 651 pravoszláv. A zsidó lakosságából csak azok éltek túl a háborút, akik 1939 szeptemberében szovjet területre vagy Magyarországra menekültek. A lengyelek lélekszáma is csökkent, az arányt csak a más területekről ide menekültek és a betelepítettek javították. A németek mellett a korábbi lakosok közül az ukránok kerültek kedvezményezett helyzetbe. A betelepített németek lélekszámát tízezer-

nél többre becsülik. 1944 végén 1945 elején ők is menekülni kényszerültek, a századok óta Galíciában élő németekkel együtt.

Az 1945 utáni Lengyelország történetének meghatározó fejezete 1956 ősze. Hogy ennek eseményei miként zajlottak le a rzeszówi vajdaságban, azt Edyta Czop tanulmányából ismerhetjük meg: *Rok 1956 w świadomości społeczeństwa województwa rzeszowskiego*. (Az 1956-os év a rzeszówi vajdaság társadalmának tudatában.) Ebben olvashatjuk, hogy „mindennaposak voltak a röpcédulák és a Szovjetunió iránti »bizalmatlanságot kifejező« feliratok, hangok és követelések, hogy Lengyelországot hagyják el az orosz csapatok. A diákok megtagadták az orosz nyelv tanulását, és még a tankönyvek pusztításától se riadtak vissza. Hasonló követelések fogalmazódtak meg az 1957-es választási kampányban is.” (360. old.) Ehhez a történész még azt is hozzáfűzi: „Nagy visszhangot váltott ki a magyarországi szovjet beavatkozás is. Szembeszökő volt akkoriban a magyarok iránti szolidaritás...” (361. old.) Ez Magyarországon reálisan is érzékelhető volt, mivel a világon összegyűjtött társadalmi adományok negyed része Lengyelországból érkezett. Jelképes, hogy az első vöröskeresztes repülőgép, amely élelmet, gyógyszert és kötszert hozott a harcoló Budapestnek, október 25-én Lengyelországból érkezett, s a lengyel hadsereg készletéből töltötték fel.



Feljegyzések a sokali nemzeti gárda létrejöttéről és feloszlásáról 1848-ban

Stanisław Bykowski visszaemlékezése

Stanisław Jaksa Bykowski 1876-ban vetette papírra máig kéziratban maradt emlékiratát. Ekkor töltötte be hatvanegyedik életévét. 1815. május 4-én született a Lemberg-től északra fekvő kis faluban, Karóvban (ukránul: Kariv), s 1895. március 8-án halt meg Stanisławówban. Visszaemlékezését felettesének, a sokali nemzeti gárda kapitányának, Włodzimierz Dzieduszyckinak ajánlotta, akít a „legtiszteletreméltóbb polgár”-nak nevez. 1848-tól Dzieduszycki 1899-ben bekövetkezett haláláig Galícia legnagyobb erkölcsi tekintélynek örvendő polgára. Az iránta tanúsított tiszteletet, amelyben az ország minden nemzete, nemzetisége osztozott, azzal alapozta meg, hogy birtokain még a jobbágyfelszabadítás hivatalos kihirdetése előtt eltörölte a jobbágyságot. (1848 végén állítólag a korszak kiemelkedő galíciai politikusa, Franciszek Smolka beszélt le arról, hogy belépjen a Magyarországon szerveződő lengyel légióba.) Attól kezdve, hogy Galícia 1868-ban korlátozott autonómiát kapott, tevékenységét mindinkább a tartomány gazdasági modernizálása, a művészet- és kultúrapártolás, karitatív tevékenység, a tudományok és az oktatás támogatása jellemezte. Különös figyelmet fordított a hucul és a rutén népi kultúra támogatására és nemzetközi megismertetésére. 1880-ban ő alapította a lembergi Természettudományi Múzeumot. Szenvédélyesen gyűjtötte a lengyel–litván állam történelmének, irodalmának írásos és tárgyi emlékeit, dokumentumait. Bykowski kéziratát is ő mentette meg az enyészettől.¹

Bykowski 1848 márciusában egyik megalapítója a Lemberg-től északra, az orosz határ közelében fekvő kisváros, Sokal nemzeti gárdájának. A Népek Tavaszának forradalmi viharra Galícia fővárosát is megrázta, de nem rázta úgy fel, mint Párizst, Berlint vagy Bécsét, Budapestet. 1848 tavaszán még élénken élt a „parasztdúlásnak” hívott két évvel azelőtti véres nyugat- és közép-galíciai események emléke.² A változásokat akaró, demokrata beállítottságú, hazafias szellemű lengyel nemesség semmiképpen sem akart ürügyet szolgáltatni arra, hogy a bécsi udvar egy Galíciában esetleg kirobbant forradalom esetén a helyzet számára eredményes megoldása érdekében az 1846-ban már bevált eszközhöz nyúljon: a lengyel nemesség ellen fordítsa a „Halics és Lodoméria” lengyel és rutén (mai fogalmak szerinti ukrán) jobbágyságát.

1846 februárjában a közel másfél évtizede folyó galíciai konspirációs mozgalom eredményeként és az emigrációs Lengyel Demokrata Társaság ideológiájától vezérelve mozdultak meg az össznemzeti felkelést kirobbantani szándékozó lengyel nemesség összeesküvésbe beavatott „sejtjei”, amelyek a jobbágyfelszabadítást is – mint politikai, társadalmi változásokat gerjesztő varázsszót – zászlajukra tűzték. Az ügyefogyottan, kapkodva előkészített

¹ A kézirat Lvivben az Ukrán Tudományos Akadémia Vaszilij Szeffanyik Tudományos Könyvtárának (Lvivska Naukova Biblioteka im. V. Stefanyika NAN Ukraini) kéziratgyűjteményében található. Jelzete: Didus. 204. opis 1–23.

² Erről Ewa Bereśnek az Aetas ugyanebben a számában közzétett tanulmányából – *Az 1846 és 1849 közötti időszak eseményei Krosnóban és környékén* – nyerhetünk képet.

(vagyis előkészítetlen) felkelést Bécs csírájában elfojtotta, és jobbágyok feltüzelésével vére- sen leszámolt a vélt vagy valóságos résztvevőkkel. A hatalom számára tálcán kínált lehetőség volt, hogy a felkeléssel együtt a mind fenyegetőbb méreteket öltő galíciai földalatti mozgalmat is elfojtsa, már csak azért is, mert az az osztrák hadsereg itt állomásozó gyalogezredeit sem hagyta érintetlenül. A felkelési kísérlet és a „parasztdúlás” következményeként 1848 tavaszán több százan töltötték tíz-tizenöt-húsz évi büntetésüket Spielberg és Olmütz erődbörtöneiben. Lembergi vizsgálati fogságukban is sokan vártak még ítéletre. Érthető volt a galíciai lengyel „politikacsinálók” óvatossága.

Az 1848. március 13–15. közötti bécsi események híre, elsősorban az, hogy Ferdinánd császár engedélyezte a nemzetőrség felállítását, szabad sajtót és alkotmányt ígért birodalmának, március 18-án estére érkezett meg Lembergbe. A későbbi politikai életben is kiváló szerepet játszott két ügyvéd, Franciszek Smolka és Florian Ziemiałkowski és barátai feliratot fogalmaztak meg a császárnak, amelyet másnap estig írhattak alá a város lakói vagy az éppen Lembergben tartózkodó galíciaiak. A feliratot és az aláírt íveket ezt követően adták át Franz Stadion kormányzónak, aki annak azonnali továbbküldését Bécsbe személyesen jelentette be a palotája előtt összegyűlt népnek. A feliratban megfogalmazott kérések 13 pontja között szerepelt a cenzúra és a jobbágyság eltörlése, a politikai foglyokra vonatkozó közkegyelem kihirdetése és a lengyel nemzetiség szabad fejlődésének biztosítása, így többek között a lengyel nyelv hivatalossá tétele az iskolákban, bíróságokon, közhivatalokban.³ Két nappal később megalakult a negyven fős Nemzeti Bizottság, amelynek a Nemzeti Gárda szervezése mellett az lett volna a feladata, hogy közvetítsen a társadalom és a hatóság között.⁴ Stadion azonban ezt még aznap este feloszlatta, jóllehet a lembergi Nemzeti Gárda létrejöttét megakadályozni nem tudta. Első parancsnoka „a napóleoni iskolát kijárt” Józef Załuski, az 1830–1831-es lengyel szabadságharc hírszerzést is irányító tábornoka lett,⁵ aki a leveretés után menekült el I. Miklós cár Lengyel Királyságából és telepedett le galíciai birtokán. Azt remélte, hogy nemcsak a lembergi Nemzeti Gárda, hanem valamennyi Galiciában létrejött Nemzeti Gárdaegység az ő irányítása alá tartozik majd. Stadion azonban heteken át eredményesen blokkolta a gárda vidéken történő megalakítását. A vidéki nemzeti gárdák megalakítására csak az 1849. április 8-i ideiglenes státútum adott lehetőséget.⁶ Ekkorra azonban Załuski belefáradt a feladatba, s április közepén lemondott posztjáról. Stadion április 18-án a napóleoni háborúk egy másik veteránjához, Roman Wybranowski ezredeshez fordult, hogy vegye át a lembergi Nemzeti Gárda parancsnokságát,⁷ aki némi hábozás után elvállalta a posztot. Załuskit azonban az uralkodó csak augusztus 2-án mentette fel tisztségéből, s nevezte ki október 17-én a tábornokká előléptetett Wybranowskit az összes galíciai nemzeti gárdák főparancsnokává.⁸ Ettől függetlenül gyakorlati téren (és a gyakorlótéren) áprilistól kezdve Wybranowski irányította a lembergi Nemzeti Gárdát, amely három gyalogos zászlóaljából állt. Emellett Lembergben akadémiai légió is szerveződött, amely végül hat századból állt, s új szervezeti keretek között tovább működött a polgárőrség. Ez utóbbi két lövészsorozat, négy gránátos-századot, négy könnyűgyalogos-századot,

³ *Rok 1848 w Polsce. Wybór źródeł.* Opracował Stefan Kieniewicz: *Wstęp.* Wrocław, 1948. 192–202.

⁴ Fras, Zbigniew: *Stowarzyszenie polityczne, paramilitarne, społeczno-zawodowe i edukacyjne w Galicji w 1848 roku.* In: *Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji.* (Zbiór studiów pod redakcją Władysława Wica.) Kraków, 1999. 93.

⁵ *Pamiętnik generała Wybranowskiego w dwóch tomach.* Lwów, 1882. 1. köt. 177.

⁶ Lvivska Naukova Biblioteka im. V. Stefanyika NAN Ukrainú. Pavlik, 72–1. 45–50.

⁷ *Pamiętnik generała Wybranowskiego w dwóch tomach,* 1. köt. 177.

⁸ *Pamiętnik generała Wybranowskiego w dwóch tomach,* 1. köt. 189., 200.

egy – ágyú nélküli – gyalogosíteget és egy lovasszázadot számlált.⁹ Az utóbbi két fegyvernem később betagozódtak a Nemzeti Gárdába.

A nemzeti gárdák irányítására a helyi nemzeti tanácsoknak is befolyásuk lett volna. A központi hatalom szempontjából ebből eredő veszéllyel Stadion már a kezdet kezdetén tisztában volt. A lengbergi Nemzeti Tanács szervezését azzal az indokkal állította le, hogy a politikai kérdések megvitatására a Rendi Szejm április 26-án összehívandó ülése hívatott. Ez a régi állapotok konzerválását jelentette.¹⁰ Válaszul Smolka és társai – élve a szólásszabadság adta lehetőséggel – április 14-én lapot alapítottak *Rada Narodowa* (Nemzeti Tanács) címmel, amelynek szerkesztőbizottsága gyakorlatilag a létrehozni szándékozott nemzeti tanács tagjai voltak.¹¹ Ők kergették szét április 25-én a másnap tanácskozni akaró Rendi Szejmet.¹² I. Ferdinánd császár „a távoli Bécsben” ezen a napon hirdette ki az alkotmányt, amelynek híre április 28-ra jutott el Lembergbe. Az alkotmány 22. paragrafusa biztosította az egyesületalapítás és petíció benyújtásának szabadságát. Ennek tudatában másnap rövid közlemény jelent meg, miszerint a „Tanács nem szerkesztőség többé, hanem Tanács”. A Tanács neve május 26-tól: „Központi Nemzeti Tanács”. A beállt változások következtében a lap neve is megváltozott: június 1-jétől kezdve *Gazeta Narodowa* címmel jelent meg.¹³

Az etnikai, vallási, nyelvi sokszínűségében Erdélyre hasonlító Galíciában azonban nemcsak lengyelek laktak, hanem németek, zsidók, örmények is nagy számban, míg Kelet-Galícia népességének túlnyomó részét a mai fogalmak szerinti ukránok alkották, akik ekkor még magukat ruszinoknak hívták.¹⁴ Vallásuk görög katolikus, kisebb hányaduké pravoszláv volt. A galíciai lengyel nemzeti mozgalom és ideológia képviselői erőnek erejével azt tartották róluk s hirdették is, hogy e népesség tagjai voltaképpen dialektusban beszélő lengyelek.¹⁵ 1848 tavaszának eseményei döbbszerűen rá a lengyeleket végérvényesen, hogy a ruténság saját nemzeti öntudatára ébredő, történelmi múlttal rendelkező, különálló nép. Bykowski mintha nem akarna megbékélni ezzel a ténnyel. A maguk sajátos eszközeivel nemzeti különállásukat hangsúlyozó vagy éppen önálló rutén nemzeti gárda alapításáért fellépő görög katolikus papban vagy a „néplázító ágensként” bemutatott Dzerovicsban a bécsi reakció eszközeit látja.

Tény, hogy Franz Stadion kormányzó a kezdet kezdetén észrevette, hogy a galíciai ruténság nemzeti tudatának erősítésével, pártfogásával a bécsi udvar komoly szövetségest nyerhet a lengyel nemzeti mozgalom ellensúlyozására. 1848. április 19-én a rutén görög-katolikus egyház az ő kezdeményezésére fordult hivatalosan azzal a kéréssel az uralkodóhoz: vegye oltalmába a rutén nemzetet a „lengyel elnyomókkal” szemben. Pár nappal aztán, hogy a lengyelek hivatalosan is létrehozták a Nemzeti Tanácsot, Hrihorij Jahimovics,

⁹ *Pamiętnik generała Wybranowskiego w dwóch tomach*, 1. köt. 368.

¹⁰ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14 IV – 29 X 1848)*. Redaktorzy: Stefan Kieniewicz – Franciszka Ramotowska. Warszawa, 1996. V.

¹¹ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie*, V.

¹² Miller, I. – Szuster, U.: *Rok 1848 na ziemiach polskich*. Warszawa, 1953. 77.

¹³ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie*, VI.

¹⁴ A ukrán mint népnév az 1880-as évek után kezdett elterjedni. Addig a Kárpátokon túl élő, galíciai görög katolikus és pravoszláv szlávok nagyobb része magát ruszinnak hívta. Az ungi, ugocsi, beregi, máramarosi ruszinoktól – korabeli magyar meghatározás szerint: Kárpát-oroszkától – megkülönböztetendő használatom a latin rutén népvét Galícia nem-lengyel, görög katolikus szláv és pravoszláv lakóira vonatkoztatva. Tisztában vagyok azzal, hogy a kérdés ennél jóval bonyolultabb, hiszen a pravoszláv és görög katolikus szlávok egy része magát lemákként, bojkóként, huculként, dolinarzként határozta meg. A ruténokon tehát a galíciai ruszinokat értem.

¹⁵ Batowski, Henryk: *Pamiętniki. ...*, 1971. 91.

przemysli görög-katolikus püspök mellett Stadion kormányzó társkezdeményezőként támogatta a Rutén Főtanács – *Holovna Rada Ruska* – megalakítását. (A tanács a lembergi görög katolikus katedrálisban tanácskozott, ezért híveit *szvatojurc*iknak – szentgyörgyieknek hívták.) Eszméinek terjesztésére, amelyeket átítatott az osztrák császár iránti hála és hűség is, *Zoria Halicka* (Halicsi Hajnal) címmel folyóirat jelent meg.¹⁶ Több ezer példányát maga Stadion állami pénzből fizette elő és küldte szét iskoláknak, templomoknak, közintézményeknek. Azok a görög katolikus rutén demokrata értelmiségiek, akik a jövőjüket a lengyelekkel közösségben élve képzelték el – a Központi Nemzeti Tanácstól támogatva –, Rutén Nemzeti Szábor néven alakítottak szervezetet.¹⁷

A május 2-án megalakult Rutén Főtanács nyolc nappal később már azzal a kéréssel fordult Bécshez, hogy Galiciát osszák két részre: lengyelre és ruténra.¹⁸ A több évtizeddel azelőtt felvetődött terv elvi megvalósításáról már június 19-én döntés született Bécsben. Az ennek nyomán fellobbant rutén reményeket jól érzékelteti nemzeti mozgalmuk egyik képviselőjének, Ivan Ilevicsnek a Brezáni Tanácsnak küldött levele, miszerint folyik Ausztria szláv szellemben történő átalakítása, s mivel a németek a Habsburg Birodalom lakosságának csak egyharmadát alkotják, „a német nem uralkodhat a többi nemzetten”. Abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy Galiciát kettéosztják, s a rutén rész iskoláiban, hivatalaiban és minden más intézményében a rutén nyelv használata lesz a kötelező. Hozzáfűzte azt is, hogy a közintézményekben természetesen kizárólag rutén hivatalnokok fognak dolgozni. Emellett a rutén népi gárda felállítását is követelte, mondván, „ha a császár katonaságot igényel, ki fogja megvédeni a mi jogainkat, s ki védje meg őket, ha nem személyesen minden falun lakó gazdánk”.¹⁹ Augusztus 7-én maga a Rutén Főtanács fordult azzal Galícia kormányzójához, hogy engedélyezze rutén gárda megalakítását tekintettel a ruténoknak az uralkodó és a kormány iránti hűségére. Kérésüket egyelőre még elutasították. Maga Stadion is ellenezte a nemzetiségi alapon szerveződő gárdákat.

Nem véletlen azonban, hogy rutén gárdák a bécsi forradalom alatt és annak leverése után: november és december folyamán mégis létre jönnek; először a rutén szempontból öntudatosabb Brezánban, majd Jaroslawban.²⁰ Sanokban sajátos indokkal hárították el a rutén gárda megalakítását: „Noha nálunk nem volt rutén gárda, mi mindnyájan rutén gárdisták vagyunk. Miért is ne volnánk azok, hiszen a lengyel gárdisták sehol sem tartóztatták fel a Magyarországra szökdöső huszárokat. Mindet mi, ruténok tartóztattuk fel, íme, ez is bizonyítja, hogy mi mindnyájan rutén gárdisták vagyunk, hű alattvalói a császárnak.”²¹

Miután azonban 1849. január 10-én egész Galiciában kihirdették az ostromállapotot, a rutén gárdákat is feloszlatták. A megszűnt gárdák helyett Hammerstein tábornok kezdeményezésére január 1-jétől megalakították a rutén hegyivadász zászlóaljat (*Ruthenisches Bergschützen-Corps* vagy *Russisches Frey-Corps*), amelynek a magyar határ őrzése lett volna a feladata, akárcsak a korábban létrehozott paraszti népfelkelő (*Landsturm*) osztagoknak. Bécs csak 1849. március 10-én hagyta jóvá megalakítását, és engedélyezte, hogy az

¹⁶ Chwalba, Andrzej: *Historia Polski 1795–1918*. Kraków, ... 314.

¹⁷ Chwalba, Andrzej: *Historia Polski, 1795–1918*. Kraków, 2001. 314..

¹⁸ Stolarczyk, Marian: *Udział duchowieństwa rzymsko-katolickiego w galicyjskiej Wiośnie Ludów. Próba charakterystryki*. In: Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. (Zbiór studiów Władysława Wica.) Kraków, 1999. 68.

¹⁹ Kozik, Jan: *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–1849*. Kraków, 1975. 65., 80.

²⁰ Kozik: *Między reakcją a rewolucją*, 141.

²¹ Kozik: *Między reakcją a rewolucją*, 141.

osztrák hadsereg más ezredeiből átlépjenek a hegyivadász zászlóaljba.²² Az átlépettek nagyobb része német volt, de szép számmal akadtak lengyelek is. Galíciában azonban első sorban rutén önkéntesek töltötték fel a zászlóaljat, amely áprilisban már 3460 főből állt, tehát szinte egy teljes ezredet alkotott. Jóllehet a hegyivadászok egyenruháját az ukrán nemzeti viselet motívumaiból alakították ki, vezényleti nyelvük német volt. A Rutén Főtanács a megalakulásától sürgette, hogy a rutén hegyivadászoknak nemzetiszínű lobogójuk legyen, de Zsófia főhercegnő, a „*Fahnenmutter*” csak 1849 decemberében küldte el a zászlóaljnak a kék–sárga színű zászlószalagot.²³

A zászlóaljat végül csak 1849. szeptember 6-án indították el Magyarországra. Talán Komárom körülfűrésében kellett volna részt vennie. Végül Selmechányán és Körmöcbányán teljesítettek megszálló szolgálatot. Útközben a Bányavidékre Rüdiger, az orosz III. hadtest parancsnoka Kassán szemlét fölöttük.²⁴ A rutén hegyivadászok 1850 januárjában tértek vissza Przemyslbe, ahol a zászlóaljat feloszlatták, s katonáinak egy részét besorozták az osztrák hadseregbe.

Az itáliai tartományaiban dúló háború miatt szorult helyzetbe került bécsi udvar érdekeinek képviseletében Stadion kormányzó és a konzervatív hatóságok a galíciai lengyel és ukrán jobbágyságra is támaszkodhattak. Ennek oka a lengyel nemesség habozása volt, amely 1848. május elejére időzítette a jobbágyfelszabadítás kihirdetését. Stadion április 5-én kelt köriratában még óvta az egyes lengyel nemeseket, hogy birtokuk jobbágyságát „önkényesen” felszabadítsák.²⁵ Két és fél héttel később viszont már maga kezdeményezte a jobbágyi szolgáltatások eltörlését egész Galíciában.²⁶ Anélkül, hogy a bécsi udvarral egyeztetett volna, április 22-én bejelentette, hogy május 15-én megszűnik a jobbágyság, s ezzel szimbolikusan is azt sugallta, hogy e történelmi tett az uralkodó húsvéti adománya.

Bykowski természetesen lengyel szemmel közelít az általa felidézett eseményekhez. Ráadásul akkor, amikor már erősen érzékelhető volt az 1849-es Magyarország elleni orosz intervenció következménye. A cár megjelenése Galíciában, az orosz hadak átvonulása a ruténok lakta vidékeken azonnal érezte hatását, s a galíciai Kárpátok lankáin fellobbant rokonszenv – főleg azt követően, hogy az 1869 és 1871 között Galícianak adott autonómia lengyeliségnek kedvezett – Moszkva felé irányította a ruténok figyelmét. Nemzeti mozgalmuk egyik meghatározó ága apránként „Moszkva-párti” mozgalommá „érlelődött”. Ezzel a majdani eshetőséggel az 1849 tavaszán orosz segítséget kérő bécsi udvar nem számolt. A Magyarországra bevonuló csapatait a Kárpátok gerincén Barwineknél megáldó orosz cár megtettesítője lett a galíciai ruténség reményeinek, amelyeket az orosz hadak egykori jelenlétének emlékezete egészen az I. világháborúig táplált. Hogy mennyire, annak jó mércéje az a lelkesedés, amellyel 1914 őszén a Krakkó felé győztesen előnyomuló orosz csapatokat az ukrán lakosság fogadta. Ez az osztrák hatóságokat is meglepte, s a sikeres ellentámadás után a Graz mellett ukránoknak felállított internálótábor volt erre a válasz.

Bykowski hallhatott Rüdiger tábornagnak a rutén hegyivadászok fölött Kassán tartott díszszemléjéről, hallhatott arról, hogy Mosty Wielkieben, ahol 1849 nyarán jelentős intervenciók erői állomásoztak, a pravoszláv pápa a cári katonáknak oroszul misézett. Tudhatott arról, hogy Lembergben ekkor alakult meg a majdani „moszkalofil párt” magva.²⁷ Ha

²² Kozik: *Między reakcją a rewolucją*, 144.

²³ Kozik: *Między reakcją a rewolucją*, 146.

²⁴ Kozik: *Między reakcją a rewolucją*, 147.

²⁵ *Rok 1848 w Polsce. Wybór źródeł*. Opracował Stefan Kieniewicz: *Wstęp*. Wrocław, 1948. 266–267.

²⁶ Miller, I. – Szuster, U.: *Rok 1848 na ziemiach polskich*. Warszawa, 1953. 70.

²⁷ Kozik: *Między reakcją a rewolucją*, 215.

számunkra elfogadhatatlan indulattal és megközelítéssel is, de Stanisław Jaksa Bykowski ebben az 1848-at megidéző emlékiratban a jövőt illető nyugtalanságának is kifejezést ad.

*

Mielőtt a nemzeti gárda tevékenységének ismertetésébe kezdenék, vázolnom kell mindazokat a korábbi eseményeket, amelyek a gárda megszervezéséhez hozzájárultak.

A Sokalhoz közel fekvő Sawczynban laktam, ahol egy majort béreltem, amikor március 21-én vagy 22-én este moszkóvi szomszédomtól, Aleksander Polanowskitól kártyalapot kaptam azzal az írásbeli kéréssel, hogy be akarva avatni engem egy rendkívüli és meglepő hírbe, azonnal menjek hozzá. Mivel tőlem negyed órányi járásra lakott, azonnal útra keltem. Nála szereztem tudomást a Bécsben kitört forradalomról és a Ferdinánd császár által aláírt alkotmányról. A hírt egy másik szomszéd, Henryk Obertyński hozta, mivel a *Gazeta Lwowska* (a Lembergi Újság) legfrissebb száma, amelyet a posta hozott, minderről hallgattott. Ezen az egyetlen hivatalos lembergi újságon kívül az országban nem léteztek politikai jellegű hírlapok, a távirók pedig Angliában és Észak-Amerikában is éppenhogy működni kezdtek.

Íme, az egyenesen Lembergből érkezett Henryk Obertyński arról számolt be, hogy a város olyan, akár a megbolydult méhkas, s hogy a hosszú elnyomatás után minden új életre kelt, megnyitották az 1846-os év áldozataival zsúfolt börtönök ajtajait, s mindenki fehér kokárdát tűzött a mellére. Az ország feliratával és követeléseivel elkészült a császárnak címzett petíció, amelyet egy küldöttség visz el neki. A beadványt Kulczycki szabó Zsorzs szállodával szembenálló házának erkélyéről olvassák fel, s a népek oda igyekeznek, hogy aláírják.

Ez a hír, hogy felfegyverzett diákok tartják fenn a rendet, olyannyira meglepőnek és annyira valószerűtlennek tetszett, hogy mindezt Obertyński ugratásának és agyszüleményének tartották. Csak hosszabb idő elteltével, s miután becsületszavával jót állt érte, adtak hitelt szavainak, s hívták meg sorra a közeli szomszédokat, hogy tudtukra adják a történeteket. Az eszmecsere vagy éjfélig eltartott; senki se gondolt az alvásra. Emlékezetünkbe idéztük megannyi elnyomatásunkat, különösen azokat, amelyeket a legutóbbi esztendőben szenvedtünk el, és meghánytuk-vetettük, hogy a legfrissebb eseményeknek milyen jövőbe kiható következményeik lehetnek. Későn értem haza, de mivel koratavasz volt, s elkezdődtek a mezei munkák, néhány napig semmilyen újdonság híre sem jutott el hozzám, míg végre a *Gazeta Lwowska* közzé nem tette, hogy a császár engedélyezte a szólásszabadságot, nemzeti gárda alakítását, valamint alkotmányozó gyűlés összehívását ígérte Bécsben.

Végre megérkezik hozzám Ksawery Rosnowski Tartakówból, s az ártatlant adva hozza tudomásomra, hogy a felesége két napja gyötri azzal, hogy jöjjön értem, s együtt utazzunk Dłużniówba Ryłskihez²⁸ kerületünk helyzetének megvitatása és a szükséges lépések megtétele céljából. Megérkezvén Ryłskihez abban állapodtunk meg, hogy április 8-ra mindegyikünk tanácskozássra hívja ismerőseit Żólkiewbe.

²⁸ Ryłski (Ścibor-Ryłski), Eustachy (1817–1899): jogot végzett a Lembergi Egyetemen, de az 1840-es években birtokán gazdálkodott, és mezőgazdasági szakcikkeket írt a cukorrépa-termelésről és cukorfinomítokról. A bécsi forradalom hírére birtokán eltörölte a jobbágyságot. Az 1848. április 14-én még újságszerkesztőségként működő Nemzeti Tanács titkára volt, az április 26-tól legálisan működőben az Országos Ügyosztály tagja. Társalapítója és társszerkesztője volt az 1848. szeptember 2. és november 1-je között kiadott demokratikus szellemű újságnak, a „*Dziennik Stanisławowski*”-nak. 1861 után egy ideig az Országos Szejmban s az 1870-es években az Osztrák Államtanácsban képviselő. *Polski Słownik Biograficzny* (PSB). Wrocław–Warszawa–Kraków, 1992. z. 139. 492–493.

Żółkiew Winniki nevű külvárosában lakott ismerősöm és barátom, Dionizy Dombay mint az ottani major tulajdonosa, így rögtön írtam neki, hogy a jelzett napra hívja össze a żółkiewi polgárokat, és gondoskodják a gyűlés számára megfelelő helyszínről. A járást el-árasztottuk levelekkel.

A városba vezető utakat már [április – K. I.] 7-én este ellepték a messzibb vidékekről érkező nemesek. Az örömteli żółkiewiek zeneszóval fogadták őket, s a fogadók előtti tér apránként hazafias daloktól lett visszhangos.

Másnap reggeltől kezdve benépesedőben volt a hatalmas piactér. Egyszer csak Dombay bejelentette, hogy a kaszinó társaság rendelkezésünkre bocsátja a termét, így az egész gyülekezett odavonult.

Mielőtt a további események ismertetésébe fognék, említést kell tennem gróf Seweryn Polityłoról, aki Korczyn és Ulhuwek helységek és a belzi földeken fekvő gyönyörű majorok birtokosaként a gazdagok közé számított. Mivel azonban anyja Németországban neveltette, az ottani szokásokat és módokat vette fel, s németül is jobban beszélt, mint lengyelül. Bandzsa volt, fekete arcbőrét rút vonások csúfították, s hányaveti magaviseletével taszítóan hatott környezetére. A gazdálkodásban azonban körültekintőnek és igényesnek bizonyult, az üzleti ügyekben pedig tisztességesnek, jóllehet oly furcsa módon állt a dolgokhoz, hogy mániákusnak vagy másként mondva bogarasnak tartották, s emiatt tökkelütött hírért keltették. Nos, ez a Polityło úr is eljött Żółkiewbe, s mivel reggel volt, háziköntösben és papucsban ücsörgött a fogadó előtt, hosszúszerű pipáját szívogatva. Anélkül hallgatta a gyülekezetet és az ott elhangzottakat, hogy egy árva szót ejtett volna. Amikor valaki tréfásan megkérdezte tőle: miért nem osztozik a várt alkotmány fölötti közmegelegedésben? – németül válaszolt: „*Der Kaiser ist kein Esel, um eine Konstitution zu geben.*”²⁹ Amikor pedig megmutatták neki a hivatalos újságok idevágó passzusait, és ismét tréfálkozva hozzáfűzték, hogy az ily véleményért most börtönbe juthat, merthogy ami régen a lojalitás bizonyossága volt, most politikai gáztettnek könyvelhető el, azt felelte, hogy én nem hiszek a német alkotmányban; ha pedig a császár azt kényszer nyomására gyorsan megadta, még gyorsabban fogja elvenni. Felállt, befogatott és hazament. Az illetén csevegés után néhány hónappal elkezdtek beigazolódni Polityło szavai, s eszembe jutottak egy már nem is tudom hol olvasott vers sorai:

Ne gúnyold a jóslatot, hirdeti a mondás,
„Téved a bölcs, a hülye, ki jövőnkbe jól lát.”

Elmentünk akkor a Terembe, amely megtelt a legkülönbébb rendű és rangú emberekkel. Megjelent a kerületi biztos, Bolesław Borkowski is egyenruhában, oldalán karddal, szótlannal hallgatva és gondolatban feljegyezgetve mindazt, ami a fülébe jutott.

Hosszabb ideig tartott az egyes csoportok zsvajva és csevegése, míg végül Dombay oldalba nem bökött és fel nem szólított: Ha már egyszer idehívtál minket, mondd, amit mondani akarsz... Magam se tudtam, hogy az ily felkérésre miként reagáljak vagy mit mondjak, mivel kezdjem, mert a lárma csak nem akart véget érni. Amikor pedig a másik oldalról is megböktek, hogy vágjak már bele, megkértem Abancourt-t,³⁰ aki jobb szónok hírében állt,

²⁹ A császár nem számár, hogy alkotmányt adjon. (német)

³⁰ d'Abancourt, de Franquevill Franciszek Ksawery (1815–1892): a francia forradalom idején Lengyelországba menekült Auguste, XVI. Lajos hadügyminisztere fivérének fia. Az 1849. október 20-án Pesten kivégzett Karol d'Abancourt százados (őrnagy?) bátyja. A Bécsi Műegyetemen tanult. Birtokán még a jobbágyfelszabadítás kihirdetése előtt eltörölte a jobbágyságot. A leMBERGI Központi Nemzeti Tanács egyik legaktívabb tagja. Az 1850-es években az ország gazdasági életében, az

mint én, hogy szólaljon meg. Harsány tapsomra elcsitult a zsvaj, s Abancourt a rend kedvéért javaslatot tett az elnök megválasztására, aki csengettyűjét rázogatva majd kinek-kinek megadja a szót. A skwarzawai Wincenty Antoniewiczet választották meg elnökké, míg jegyzetelő titkárrá Abancourt-t. Ekkor egy zólkiewi polgár, állítólag Nalik patikus szólalt meg, aki a vidéki polgártársaknak megköszönte, hogy idesiettek velük szövetkezni és kívánságaikat, amelyeket már a Sztaroszta tudomására hozták, támogatni... de mindhiába. Nemzeti gárdát ugyan ők is akarnak, mint Lemberg, merthogy ők ugyanúgy készek áldozatot hozni a hon javára, mint a többi város, de ezzel együtt ugyanazokat a szabadságjogokat követelik.

Aztán egy falusi lakos követelte, hogy a kerületi hivatal katonai egységek fedezetében küldjön ki biztosakat szerte a kerületbe, akik a falvakban közhírré tennék az alkotmányos alapelveket, s mindezt a földbirtokosok jelenlétében.

Én azzal a követeléssel álltam elő, hogy távolítsák el hivatalából Juliusz August Maj tanácsost (mulatságos névösszetétel, merthogy az első kettő keresztnév s a harmadik, a Maj a családnév),³¹ a pénzügyi részleg főnökét, aki, lévén külföldi, nem ismeri az ország nyelvét, ráadásul az elmúlt években irántunk táplált gyűlöletének is kifejezést adott, amikor a pénzügyőrséget a parasztok megtévesztésére és a nemesség elleni gyűlölet felkeltésére használta.

A továbbiakban valaki azt javasolta, hogy ne csak Majt, hanem az összes olyan hivatalnokot távolítsák el, akik nem beszélik az ország nyelvét. Megannyi más hozzászólás után, amelyek a bennünket ért sérelmeknek adtak hangot, a gyűlés küldöttséget választott, amelynek az lett volna a feladata, hogy megfogalmazott követeléseinket a sztarosztának átnyújtsa. A megválasztott küldöttség összetétele az alábbi volt: Antoniewicz Wincenty, Abancourt Ksawery, Bykowski, Nalik patikus, s élükön Józef Jabłonowski, Rawa város tulajdonosa.

Akkoriban Martynowicz volt a sztaroszta, egyike azon kevés hivatalnoknak, akik tisztességesen intézték ügyeinket. Útközben megállapodtunk abban, hogy ki mit hozzon szóba a beszédében. Antoniewicz arról beszélt, hogy a falvakban kiküldött bizottságok hirdessék ki az alkotmányt. Abancourt arról szólt, hogy közkívánság a jobbágyság eltörlése, amelyet a nemesség hosszú évek óta követel a szejmeken, de a Császár egyetlen ízben se akart róla tudomást venni, ám most ez a lehető leggyorsabban és leghatározottabban megtörténjék. Én Maj tanácsos ügyét vettem fel, bizonygatva, hogy olyan politikai kérdésekbe ártotta magát, amelyek a sztarosztára tartoznak, akinek annál inkább is érdeke lehet, hogy a fogadatlan ellenőrtől, mi több, kéretlen előljárótól megszabaduljon. Nalik a gárda létrehozásáért emelt szót. Mindezekre a sztaroszta diplomatikusan válaszolt, mármint hogy Maj tanácsos eltávolítása nem az ő hatáskörébe tartozik. Ami pedig az alkotmány biztosok által történő kihirdetését illeti, az ellen nincs semmi kifogása, de előtte ki kell kérnie Stadion kormányzó³² véleményét; ugyanez érvényes a jobbágyság eltörlésére is. A gárda felállítását azonban nemcsak hogy meg nem engedheti, hanem határozott utasítása van rá, hogy bármily fegyveres alakulat létrejöttét, ha kell, akár katonai erővel is, de akadályozza meg. A mi

1860-as évektől a politikai közéletben vállalt aktív szerepet. Galícia helytartójával, Agenor Goluchowskival egyetértésben 1872-ben Andrassy Gyulának benyújtott emlékiratban taglalta Lengyelország helyreállításának tervét. PSB. Kraków, 1936. 2–3.

³¹ A tréfásság jellege a hónapnevek jellegéből is fakad: július, augusztus, május.

³² Stadion, Franz (1806–1853): 1847 áprilisától 1848 szeptemberéig Galícia kormányzója, ezt követően az osztrák kormányban belügyminiszter. Ekkor még nem lehetett szó az alkotmány galíciai kihirdetéséről, mert azt április 25-én tették közzé Bécsben.

bejelentésünkre, hogy megyünk Lembergbe a kormányzóhoz, azt felelte, hogy cselekedjünk belátásunk szerint. Úgyhogy akkor küldöttségünk majdhogynem üres kézzel távozott; délután kettő körül beszámoltunk a gyűlésnek – ismét a biztos jelenlétében.

Annak hírére, hogy gárdáról szó sem lehet, itt is, ott is hangos szóval nyilvánították ki: „Fegyverkezni fogunk – az engedélyük nélkül; merthogy alkotmányos országban nem tilos a fegyverviselés.” Arra a hírre pedig, hogy Maj nem beosztotta a sztarosztának, s így az el sem távolíthatja, harsány kiáltás tört ki: „Le Majjal! elkergetjük mi őt a sztarosztá nélkül is! Takarodjon vissza oda, ahonnan jött! *Marsch nach Drausen.*” Amikor a lárma elült, elhatározták, hogy Antoniewiczet Stadionhoz küldik, hogy átadja neki gyűlésezésünk követeléseit. Antoniewiczet sürgették, hogy azonnal induljon, és már ma találkozzék Stadionnal, s már holnap reggelre itt legyen a válasszal. – Antoniewicz elutazása után a gyűlés még jó ideig a teremben maradt, mivel Abancourt, aki egyenesen Lembergbe érkezett, azt bizonygatta, hogy nem kell a sztarosztára hallgatni. Elmondása szerint Lembergben is úgy történt, hogy Stadion sokáig ellenállt, végül azonban meghátrált. Azt javasolja hát, hogy azonnal válasszunk bizottságot, amelynek a gárda felállításával kell foglalkoznia. Akadtak olyanok, akik azt tanácsolták, hogy várjunk vele holnapig, Antoniewicz visszatéréséig, annál is inkább, mert e pillanatban nem áll rendelkezésünkre fegyver. Erre az egyik polgár elkiáltotta magát, hogy van fegyver! A pénzügyőrségnek van fegyvere, van kardja és szuronyos-puskája, amelyet ugyan sohasem használ, hacsak nem parádéra; azt javasolja hát, hogy a kardjukat hagyjuk meg, de a puskákat, amelyekből hatvan darab van raktáron, vegyük el a gárda részére. A többség azonban mérsékelt álláspontot elfoglalva tanácsolta, hogy várjunk holnapig. Így történt, de a gyűlés még azt határozta, hogy a jelenlevő földbirtokosok hazatérvén hívják össze a bírókat, és jelentsék be nekik, hogy Húsvétól kezdve a községek mentesek a jobbágyi szolgáltatásoktól, és hogy az ügy további elintézése az első soron lévő szejm feladata. Ezt követően az egybegyűlteknél apránként szétszéledtek.

Még ácsorgott egy-egy csoport a városban, bár már besötétedett, és itt-ott kivilágosodtak az ablakok, amikor a Glinai kapu felől kiáltások és füttyök hallatszottak, de hamarosan csend támadt, míg átellenből, Lemberg felől postakürt hallatszott: a sztarosztához igyekvő futáré. Lefekvéshez készülődtünk, amikor azzal a hírrel jelent meg a fogadós zsidó, hogy a külvárosi lárma a Maj tanácsos háza előtt összeverődött és az annak ablakait beverő tömegtől származott. Azzal fenyegették, hogy ha három napon belül nem takarodik el Żółkiewből, rosszabbul járhat. A befutott postakocsi elkerülte a sztarosztát, aki szintén Lembergbe utazott, de ott egy hivatalnoktól arról értesült, hogy a nemzeti gárdát érintő híradást az ő székhelyére is megküldték. Az új folyamán a sztarosztá is visszatért Lembergbe, és hamarosan megtudtuk, hogy engedélyezték a gárda felállítását.³³ A hír villámgyorsan elterjedt a városban, és a kaszinó ismét zsúfolásig megtelt. A biztos is bejelentette, hogy a gárda felállítását nemcsak Żółkiewben, hanem Galícia valamennyi városában és nagyobb településén engedélyezik. A biztos a továbbiakban azt is közölte, hogy a sztarosztá kéri, hogy az egybegyűlteknél válasszanak ki maguk közül olyan személyeket, akiket a kormány kormánybiztosi titullal és hatáskörrel látna el. A következő városok számára választottak nyomban ilyen biztosokat: Żółkiew, Sokal, Belz és Lubaczów. Żółkiew számára Dombayt, Lubaczów számára Grochowskit, Belz számára Józef Zawadzkit választották meg, engem pedig Sokal képviselőjével bíztak meg.

³³ A Nemzeti Gárda felállítását egész Galíciában április 11-én engedélyezte Stadion kormányzó, részletesen szabályozva annak működési feltételeit is, felhíva a figyelmet a benne rejlő anarchia lehetőségére. Lvivska Naukova Biblioteka im. V. Stefanyika NAN Ukrainú. Kézirattár. Krecs, 4/1 – 21.

A Lembergbe kiküldött Antoniewicz nem tért vissza; és mi vártunk rá. Ugyanis bár a gárda kérdése megoldódott, mások még megoldásra vártak. A közben megválasztott biztosok a sztarosztával tárgyaltak arról, miként állítsák fel és lássák el fegyverrel a gárdát. Arról, hogy a fegyvert a pénzügyőrségtől vegyük el, a kormány hallani sem akart. Csak a községek költségére történő fegyvervásárlás vagy magánadományok jöhettek szóba.

Az írásban kapott megerősítés és utasítások után hazamentem, hogy nyomban Sokalba utazzak, és munkához lássak.

Az osztrák kormány intrikussága általában véve, Stadioné pedig különösképpen máris észrevehető volt. Ha a kormány nem tudott a városok közvéleményével megbirkózni, s nem tudta meggátolni a fegyverkezést, titokban olyan rendelkezéseket küldött szét, hogy az országban szanaszét fellelhető csendőrség és a pénzügyőrség minden igyekezetével lebeszélje a falu népét s a kisvárosok begyepesedett polgári lakosságát olyan híresztelésekkel, hogy a császár el akarja törölni a jobbágyságot, míg az urak azért fegyverkeznek, hogy ezt meggátolják, és hogy visszahozzák ama régi törvényeket, miszerint a paraszt megöléséért a nemesnek 50 zlotyt kellett fizetnie.

Az ilyen jellegű hírek terjesztéséhez a kormány nem csupán a zsandárokat, hanem a rutén egyházi személyeket is felhasználta. Stadion konferenciát kezdeményezett Jahimovics przemysli görög katolikus püspökkel,³⁴ hogy hozza elő a rutén ügyet, s a kormánynál a lehető legerősebb támogatást fogja kapni. A bárói címmel jutalmazott Jahimovics, az ígélet szerinti lebergi érseki szék várományosa odaadó buzgalommal támogatta a kormány áskálódását, felszólította az espereseket, s az egész egyház lengyelelles propagandába fogott. A rutén egyháziak ilyen jellegű fellépése nyomán Stadion a kezét dörzsölgette elégedettségében, s a rutén népnek a lengyel néppel történő egyenjogúsítása ürügyén fogott bele a két nép szétválasztásába, mit sem törődve azzal, hogy mindez találkozik Oroszország jövőbeni törekvésével.

A tettek mezejére léptem. Felhívást intéztem Sokal város és a környező nemesi udvarházak lakosaihoz, s mindjárt az első napon a népesség teljes értelmiségi része lajstromba vetette magát. Mert a törvény ugyan a húsz és negyven év közöttieket mind nemzetőri szolgálatra kötelezte, fegyver és felszerelés miatt beértem az első önkéntesek első csoportjával.

Éppen akkor szólították el Danek polgármestert, más posztot bízva rá, s néhány nap múlva új utasításokkal érkezett meg Łobeski Żółkiewből. Danek, akivel baráti kapcsolatot ápoltam, bevallotta, titkos utasítást kapott arra nézve, hogy ne csak a gárda felállítását akadályozza, hanem a forradalmi hangulat bármiféle megnyilvánulását is, beleértve a kórkárdaviselést, ha pedig ez utóbbit semmiféleképpen nem tudná meggátolni, maga is tűzzön fel kokárdát, és úgy járjon-keljen. Nekem mint kormánybiztosnak tette ezt a bizalmas vallomást. Ebből azonban kiderült, hogy a kormány csak abban az esetben hátrált meg, ha erre rákényszerült.

Az újonnan érkezett polgármester közölte velem, nem tudja engedélyezni, hogy a nemzetőrök letegyék az esküt, mert a megalakulás első szakasza törvénytelen volt, vagyis hogy az első bizottsági formát nem a községi hivatal tagjai hozták létre, mint ezt az előírás megköveteli, hanem az önkéntesek.

A polgármester ilyenén fellépése okozta a késedelmet.

Akkoriban a polgármestereket még nem a közösségek választották, hanem az egész hivatali apparátust – a polgármesterrel az élen – a kormány nevezte ki, s a közösség csak a forma kedvéért választott a tagjai, vagyis a polgárok közül tízegynéhány embert, úgynevezett bizalmi férfiakat, akiket felváltva kellett meghívni az ülésekre, s ezen ülések eredménye

³⁴ Jahimovics, Hrihorij (1792–1863): 1848 májusában lett görög katolikus lebergi érsek.

rendszeresen úgy alakult, ahogy a polgármester és hivatalnokai kívánták. Ahhoz, hogy a polgármesternek ne legyen ellenzéke, a polgárság alsóbb rétegeiből az ő nyomására választottak képviselőket, olyanokat, akik közül sokan olvasni se tudtak, ezért, noha a törvény szerint lehetett volna valami jelentőségük, a műveletlenségük folytán nem tudtak lehetőségükkel élni. A dolgok illetően állása a kormánynak kedvezett, vagyis hogy teljességgel kezében tartotta a közösségeket, s ezt a polgármester ki is használta a hivatalnokaival azáltal is, hogy úgy számoltak el a város jövedelmeivel, ahogy nekik tetszett. Ezért elemi érdekük volt meggátolni, hogy a városi értelmiségiek közül bárkit is beválasszanak a tanácsba.

A fentebbiekkel magyarázható az, hogy miért azok az emberek hozhatták létre a gárda-bizottságot, akik vakon követték a hivatalnokok és zsandárok suttogva kiadott utasításait.

Amikor legálisan akartam eljárni, s a városháza termébe szólítva ezen embereket előadtam jövetelem célját, mindjárt kifejezték ellenszenvüket. Az egyik megszólalt, leszögezve, hogy nekik ily gárdára nincs szükségük, mert sokba fog kerülni, s a császárnak elég katonasága van, hogy megvédje magát. A másik azt fejtegette, hogy látott ő gárdistákat 1809-ben,³⁵ s tart tőlük, mert szörnyű emberek voltak; saját szemével látta, amint négy ilyen gárdista hús dragonyostól elvesz egy harminc lóból álló szállítmányt. A harmadik azt mondta, hogy ő is emlékszik 1809-re, arra, hogy egy ilyen gárdista előfogatot követelt, s Belzbe kocsizva állandóan rugdosta és bökölte, hogy hajtson gyorsabban. Neki bizony nincsenek inyére az ilyen gárdisták.

Képtelenség volt meggyőzni őket arról, hogy a háborús katona és a nemzeti gárdista két különböző fogalom. Értelmesebbek is akadtak köztük, mint Zablocki, az asztalos, vagy Gottlieb, a szűcs, vagy Kochlewicz, a szűcs, akikben megszólalt a hazafias érzület, de a többség lehurrogta őket. Végül az egyikük, akinek három katonakorú fia volt, azt mondta, hogy hozzájárul a gárda megalakításához, ha kezeskedek azért, hogy a fiait nem viszik el katonának. Persze ilyen kezességet nem tudtam vállalni, csak a gárda küldetéséről és céljairól tudtam őket felvilágosítani, hozzátéve, ha a gárdában sokan szolgálnak, akkor a katonaságnak kevesebb emberre lesz szüksége, s a szemben keresztülvihetünk egy olyan törvényt, hogy a katonákat önkéntesek közül verbuválják, mint ezideig ez az ulánusoknál szokás. Semmit sem végeztünk, mert a végén felállt az egyikük, és azt mondta, hogy ő semmiféle lázadásra nem kapható, mert hallotta a csendőrség alparancsnokától, hogy a gárda nem más, mint a császár elleni nyílt lázadás. Ezután Sokal város választott képviselői szétszéledtek, s imígyen véget is ért a gárda megalakításának első felvonása.

Mialatt vidéken a régi rendszer így tudott gátat emelni a forradalmi hullámnak, Bécsben és a nagyobb városokban mindinkább ez utóbbi került fölénybe, ami befolyásolta a bürokrácia további magatartását. Lembergben „Nemzeti Tanács” néven hazafias klub alakult; de még ez a klub se alakulhatott meg egyenesen, ahogy ez alkotmányos államokban történt és történik. Lembergben ezt át kellett címkézni, vagyis kerülő úton alakulhatott meg, mert hogy Stadion a katonaság bevetésével fenyegetve semmiféle gyűlést nem engedélyezett. De élve a szólásszabadság kihirdetésével, úgymond irodalmi társaság alakult „*Rada narodowa*” címen egy politikai napilap kiadása céljából. Csak ezzel az ürüggyel jött létre a

³⁵ A Napóleon oldalán küzdő Varsói Hercegség hadserege az 1809-es háború „mellékfrontján”, az osztrákok által 1795-ben megkapott úgynevezett Új-Galíciában harcolt, májusban pedig benyomult az 1772-es felosztások során Mária Terézia által birtokba vett Galícia középső részébe is, s elfoglalta Lemberget, ahol Központi Kormány alakult. Az osztrák ellentámadás hatására június 19-ét követően a kormány Sokalra tette át székhelyét. A kételkedők ezen időben szerzett tapasztalataikat emlegethették Bykowskinak. Pawłowski, Bronisław: *Wojna polsko-austriacka 1809 r.* Warszawa, 1999. 361–366.

klub, amelynek a régi színház termében tartott gyakori nyilvános ülésein hatalmas tömeg gyűlt össze. E klub tett közé olyan felhívást az újságjában, hogy a kerületi városokban filiákat alakítsanak. E filiák ellen is felléptek a sztároszták, de végül engedniük kellett, s minden kerületi városban nemzeti tanácsok alakultak, amelyeknek az lett a feladatuk, hogy a kormány tevékenységét ellenőrizzék, és a nemzet alsóbb rétegeiben felébredszék a hazafiság érzését, megmagyarázzák nekik az ország állapotát és követeléseit.

Żółkiewben egy olyan nemzeti tanács rendezkedett be, amelynek volt egy néhány emberből álló állandó osztálya, amely hetenként tagjait váltogatva szünet nélkül ülésezett az irodájában, s mind a lembergi Központi Tanáccsal, mind a kerületben szanaszét lévő tagjával kapcsolatot tartott. Csak a titkár volt állandó és húzott fizetést, valamint az irodaszolga. Ennek az osztálynak a székhelye a Lemberg nevű külvárosban, Janiszewski házában az első emeletén volt.

A fentebbi részletet azért ismertettem, mert köze van a gárda megalakításához, ugyanis a Nemzeti Tanácsnak itt is feladata volt, hogy a nemzetet minél gyorsabban felfegyverezze. Mindnyájan meg voltunk arról győződve, hogy egy 100 000 főből álló gárda képes ellenállni a reakciónak.³⁶ Ezzel azonban az osztrák kormányzat is tisztában volt, s a legkülönbözőbb eszközöket bevetette, hogy létrejöttét megakadályozza. A nagyobb városokban ezt nem tudta akadályozni, így a polgárság mohón vetette magát a fegyverekre, s amennyit csak tudott, birtokba vett. Żółkiewben tízegynéhány napon belül már két század állt fegyverben,³⁷ a másik kettő csak papíron létezett, mert fegyverhiány miatt nem jöhetett létre. A kormány nem akart fegyvert adni, s megnehezítette, hogy külföldről hozzanak be puskákat. Eközben a már megalakult egységek, úgymond, jótékony hatással voltak a falusi népességre is, amely általában azok mellé áll, akinél a fegyveres erő. Ekkor a kormány feladatul tűzte maga elé, hogy rémhírekkel ámítsa a falvak népét, míg a nemzeti tanács tagjainak az lett a feladata, hogy a rémhíreket helyesbítse, és a titkos ügynököket leleplezze.

Egy Dzerovics nevű ügynök, görög katolikus papfi vásáros napokon a parasztszekerek között kószált, és éppen különféle híreket terjesztett, amelyeket hivatalnoki kalpagja hitelesített. A Nemzeti Tanács kinyomozva ezt, jelentette a sztárosztának, hogy hivatalnoka felforgató tevékenységet folytat, s követelte a megbüntetését. De a sztároszta diplomatikusan lerázta a Nemzeti Tanács tagját azzal a magyarázattal, hogy ez egy pénzügyekkel foglalkozó hivatalnok, s ő nem a főnöke. Dzerovics tovább folytatta társadalmi propagandáját. Ekkor a Nemzeti Tanács felszólította a Nemzeti Gárda őrhelyének parancsnokát, amennyiben a gárda kötelessége a rend és a biztonság fenntartása az országban, az esetben törvényes joga mindazokat letartóztatni, akik a rend felforgatására törekcszenek. E felhívásra a parancsnok kiküldött egy őrzáratot, amely Dzerovicsot éppen akkor vette körbe és tartóztatta le, amikor az erdőkhöz és legelőkhöz való jogukról tudósította a parasztokat. Az eset nem maradt rájuk hatás nélkül. Dzerovicsot bezsupplolták az őrszobára, másnap pedig mint felforgató egyént további eljárás végett átadták a sztárosztának. Ezt követően a hivatal méltóságának megőrzése végett nem tarthatta Żółkiewban Dzerovicsot, s ő maga is kérte, hogy helyezték át Tarnopolba; a Nemzeti Tanács jelentése azonban, amelyben leírták személyét és a tetteit, megelőzte őt. Abban a meggyőződésben, hogy Tarnopolban tovább folytathatja propagand-

³⁶ A Nemzeti Gárda összlétszáma a szeptember 4-i kimutatás szerint 16 557 fő volt. Centralnűj Derzsavnűj Istoricsnűj Arhiv Ukrainű w Lvivie. Fond 146, opis 1. szpr. 1588.

³⁷ A żółkiewi Nemzeti Gárda két százada a fentebbi kimutatás szerint 211 főből állt. Centralnűj Derzsavnűj Istoricsnűj Arhiv Ukrainű w Lvivie. Fond 146, opis 1. szpr. 1588. E kimutatásban nem szerepel a sokali Nemzeti Gárda Bykowski által név szerint felsorolt 82 embere. A galíciai nemzeti gárdák összlétszámát 20 000 főre teszik.

dáját, ismét feltűnt a vásárokon, de leírása alapján kihallgatták, miket mond, felismerték, s rögtön a gárda őrhelyére került, ahol már egy kicsit nyersebben bántak vele, mielőtt átadták a sztarosztának. Akkor sem maradt más, minthogy eltávolítsák őt Tarnopolból, és Csernovicba küldték.³⁸

Bukovinában más rendszert működtetett az osztrák kormányzat. Ott az elnémetesedett román nemesség becsben állt, Csernovicban pedig, ahol sok volt a német kereskedő és iparos, a bécsi forradalom szele fűjdogált. Dzerovics erről megfélekezve vagy mit se tudva, már ott-tartózkodása kezdetén egy fiatalokkal zsúfolt étteremben galíciai tevékenységének dicséretébe fogott, gyalázva a lengyeleket, akként állítva be őket, mint akik hajlamosak a forradalomra. Ekkor innen is, onnan is hallani lehetett, hogy Dzerovicsra nincs szükség Csernovicban, jobb lenne, ha Oroszországba távozna. Még magához se térhetett a döbbenettől, amikor máris letartóztatták és bezárták.

A Csernovici Klub nem volt egyetlen nemzetiségbeliekből álló Nemzeti Tanács, hanem németek, lengyelek, oláhok és örmények ötvözete. Ők alkották Bukovina népességét. Ez a demokratikus klub ellensége volt a régi bürokráciának és Metternich kormányzatának. Néhány nap múlva úgy döntött, hogy Dzerovicsot visszaküldik Galíciába, vagyis Lembergbe, hogy az akadémiai légió bírósága ítélkezze fölötte. A gárda kíséretében megszíjazva szállították Csernovicból Kolomeán, Stanislawówon, Sztríjen át Lembergbe.³⁹ Amikor az előfogat befordult az egyetem elé, az őrhely parancsnoka, egy altiszt, hajdani táncos, aki zólkiewi praktikáiról jól ismerte Dzerovicsot, így szólt a diákokhoz: nézzétek fiúk, egy spion! Akkoriban mi sem kellett több, fogták a puskaszíjat és a puskatust, és mire az áldozatot átvezették az udvaron, ruházata, inge cafatokban lógott a hátán az elszenvedett ütlegektől. A lármára kifutott Bedkowski őrnagy, az akadémiai légió parancsnoka, és kiszabadította foglyot, így akarva lecsillapítani a fiatalokat, s egyúttal kimenekíteni Dzerovicsot az egyetemről, hogy nemtelen dolog valaki fölött bíróság nélkül ítélkezni. Dzerovics súlyos büntetést érdemel, s a városházán kell elítélni. Így talált ürügyet arra, hogy eltávolítsa őt az egyetemről és átadja a városházán strázsáló régi gárdának, ahol a hozzá hasonló mesterkedés miatt letartóztatott hivatalnok, Stropel mellé zárták.

Így távolították el azt az embert, aki szédítette a népet, s nemcsak a zólkiewi gárda ellen agitált, hanem Sokalba is el-ellátogatott, hogy Greilinger segítségére legyen. Eltávolítottak egyet, de száz hozzá hasonló maradt zavartalanul a helyén.

Miután Dzerovicsot eltávolították Zólkiewből, felhívást kaptam a Nemzeti Tanácstól, hogy Greilinger viselt dolgait jegyezzem fel, és tanúkkal igazoljam azokat. Elkészítettem a megfelelő jelentést, és több tanú vallomását csatoltam hozzá, akik megismételték Greilinger szavait: „Látjátok, a lengyelek már fenik a kardjukat, és nyeregbe szállnak, hogy a császári hadakat kiűzzék az országból és visszaállítsák a jobbágyságot.” E szavakkal fordult ugyanis a parasztokhoz. Hivatalnok kollégáinak pedig bevallotta, hogy az uhrynóvi görög katolikus pappal, Lotuszkóval megállapodva a paraszttal egyezsége jutott, akik legalább kétezeren csak „felsőbb” parancsra várnak, hogy oly meglepetésben részesítsék a nemességet, mint 1846-ban

³⁸ Dzerovics (vagy Dzsierovics) Viktor ellen, aki a zólkiewi kincstári hivatal segédhivatalnoka volt, a zólkiewi Nemzeti Tanács panaszbeadvánnyal fordult a Központi Nemzeti Tanácshoz, amely május 28-án zárt ülésen tárgyalta a hivatalnok ügyét. Mivel azonban ekkor már a ruszinság politikai megnyerése volt a cél, ezen a szinten nem léptek fel ellene. Később azért toloncolták át Bukovinába, mert Tarnopolban rutén gárdát akart szervezni. *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie*, 148.; Lvivska Naukova Biblioteka im. V. Stefanyika NAN Ukrainú. Kézirattár. Krecs, 881/43.

³⁹ Dzerovicsot a stanslawóvi nemzeti gárdisták adták át az akadémiai gárdának.

Mazúriában.⁴⁰ Az ilyen jelentéssel a Nemzeti Tanács tagjai kikényszerítették, hogy a zólkiewi sztaroszta Greilingert eltávolítsa Sokalból, de alig távozott el, újabb akadály támadt, s ez az osztrákoknak az olaszok fölött aratott győzelmének híre volt.

Ez jól rávilágít Ausztria politikájára. Ahogy az olaszok felkeltek és elfoglalták Lombardiát, Tirol határait fenyegették, a bécsi kormány szinte a nép minden követelését teljesítette. De miután Radetzky megverte Szardínia királyát, a háború menetében fordulat állott be, ez azonnal érezte hatását.⁴¹ A kormány, mintha megbánta volna engedményeit, azon volt, hogy azokat apránként visszavonja. Ha nem erős Magyarország mozgalma, már akkor teljes egészében a reakció jutott volna uralomra.

Ez volt az oka annak, hogy a kormány pillanatnyilag felfüggesztette az agitációt, és sor került a bizottság alakítására, amelyben a polgármester is részt vett, és kijelölték az eskütel napját. Mielőtt ez beköszöntött, a polgármester kerületi köriratban értesített arról, hogy a gárda szervezését ellenőrző biztosi hivatalom megszűnik. Ez az 1848. augusztus 19-én Żólkiewben s az augusztus 20-án a sokali városi tanácsban kelt rendelkezés már német nyelven jelent meg.

Sokal lakosait ez megdöbbenetette, és rögtön kiderült az oka, amikor a polgármester a következő szavakkal fordult hivatalnok barátaihoz: „Radetzky elfoglalta Milánót, s ezek az ostobák a nemzeti gárda létrehozásával erőlködnek, azt gondolván, hogy ez még sokáig tart! Ők meg a magyarok is sorra kerülnek, mert mi másért, ha nem ezért állnak az oroszok a határon.”

A polgármester e szavaiból kikövetkeztethető, mi volt a kormány szándéka. Nem más, mint a muszkákat segítségül hívni. De ennek még nem érkezett el az ideje annak ellenére se, hogy híre kelt: a magyar minisztérium hazahívja a Csehországban és Galíciában állomásozó ezredeit, s eltávolítja Magyarországról a galíciai, cseh és olasz ezredeket. Látszott, hogy ez újólág befolyásolta a bécsi döntéseket, mert alig kaptam kézhez a polgármesteren keresztül a fentebb említett írást, már augusztus 23-án kézbesítették a sztaroszta levelét, ráadásul lengyel nyelven, amelynek hangvétele sokkal szelídebb volt, s látszólag nem sokban különbözött a korábbiaktól. Amikor Sokalba jöttem, egy más magaviseletű polgármester fogadott, készen (hogy szavait idézzem) a biztos úr parancsainak teljesítésére, hozzátéve, hogy a korábbi levél csak valami félreértés lehetett.

Már akkor önszántamból le akartam mondani e titulusról, merthogy e hivatali címnek semmi haszna nem volt, de az a kötelességérzet, hogy a már fegyverben álló osztagocska eredményes legyen, eltántorított ettől. Belevetettem magam a munkába, de csak szeptember első napjaiban mutathattam fel eredményt. A felhívásra nyolcvan ember jelentkezett, akiknek névsorát csatolom e beszámolóhoz. Előolvastam az esküt, amelyet a jelenlévők utánam mondtak, így a gárda magva megalakult, az első század elnevezést kapta, s csak miután ez száz főre növekedett és fegyverben állt, jöhetett létre a második század.

Miközben mindez történt, megjelent egy görög katolikus diakónus három külvárosi ember társaságában, akik a görög katolikus gyülekezet tagjai voltak, s a helyi görög katolikus pap befolyása alatt álltak. Azért jöttek, hogy a rutén lakosok nevében nyilatkozatban

⁴⁰ Azaz Galícia lengyelek lakta területein: Nyugat-Galíciában. *Rewolucja polska 1846 roku*. Wybór źródł. Opracował: Stefan Kieniewicz. Wrocław, 1950. 180.

⁴¹ Az 1848. július 23–25. között vívott custozzai csatában Radetzky tábornagy tönkrevverte Károly Albert piemonti-szárd király hadseregét, s augusztus 4-én újabb győzelmet aratva bevonult Milánóba. Károly Albert fegyverszünetet kötött. Ez a győzelem fordulatot hozott az osztrák politikában, s a tavaszi engedmények egy részének visszavonása került terítékre – nemcsak Galíciában, hanem Magyarországon is.

követeljék, hogy mint császári biztos engedélyezzem a rutén gárda felállítását, mert ha a lengyeleknek van gárdájuk, a ruténeknek is lehet rutén gárdájuk. Azt bizonygattam nekik, hogy nem lehet külön lengyel vagy külön rutén gárda, csupán egyetlen egységes nemzeti gárda, olyan, amilyen Lembergben és Żółkiewben létezik, ezért Sokalban sem lehet másféle. Másnap ismét megjelentek ugyanazzal a követeléssel, de most már a görög katolikus pap is velük tartott és az egyenjogúságra hivatkozott. Arra törekedtem, hogy ismételtlen meggyőzzem őket arról, lehetlent kívánnak, végül ráálltam, hogy a második századot a ruténok állíthatják fel, de az is közös parancsnokság alá tartozik, s arról is említést tettem, hogy minden századnak külön gazdasági tanácsa lehet, amely az egyenruhákról és fegyverzetéről gondoskodik. Ezen utóbbi feltétel nem volt kedvükre való, s amennyi időn át elleneztem a rutén gárdát, a diakónus és a pap ugyanolyan hosszasan győzködött. Miután elmondtam nekik, mi módon intézhető el ez a kérdés, többet már nem jelentkeztek a különállás követelésével, mi több, a bizottságnál se mutatkoztak. Néhány rutén lakos viszont azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy helyezzem el őket az első században.

Nekiálltunk a tisztek megválasztásának. Századosig ugyanis minden rangot választás alapján ítéltünk oda; a törzstiszteket viszont a kormány nevezte ki. A szomszédos Poturzyca falu tulajdonosát, gróf Włodzimierz Dzieduszyckit egyhangúlag századosná választották. Henryk Nowakowski helyi végrehajtó (ez egyfajta bírósági hivatalnok volt) főhadnagy lett. Karol Schreiber magisztrátusi hivatalnokot és Stanisław Bykowskit, a nemzeti gárda felállításának kormánybiztosát hadnagyokká választották. Balciewicz magisztrátusi hivatalnokot, az osztrák hadsereg volt őrmesterét őrmesterré választották – a többi rangot egyenként jelölöm a névsorban. Ezenkívül még két olyan társat választottak, akik a tisztekkel együtt a gazdasági tanácsot alkották, amelynek az volt a feladata, hogy a felszerelésre és a fegyverzetre anyagiakat gyűjtsön.

A törvény szerint ruházatról mindenkinek magának kellett gondoskodnia, a fegyverzet beszerzése viszont a közösség feladata volt. Mivel pedig Sokal közösségének gazdasága olyan állapotban volt, hogy a város kasszája kiürült, s a fegyvertárban is csupán négy kovápskát tartottak a rendőrök részére, az első gazdasági ülésen a százados felajánlotta, hogy egyelőre a saját költségére 200 puskát hozat be Belgiumból, amelyet azután vagy egyénileg, vagy közösségileg megtérítenek neki. Bejelentették, hogy az egységes felszerelés céljára gyűjtést rendeznek.

Mussil patikus felajánlotta, hogy fél évre térítés nélkül az őrház rendelkezésére bocsátja a gyógyszerháza mellett lévő helyiséget.

Amíg a megrendelt fegyverzet megérkezett, be kellett érni a legkülönbébb fegyverekkel, amelyekhez hozzájutottunk. Egy vasboltban véletlenül tízegynéhány szuronyra bukkantunk. Árverésen vette őket a kereskedő azzal a céllal, hogy kést csinál belőlük. Átvettük tőle, s egy helyi puskaműves úgy alakította át őket, hogy az egyes puskákra ráilleszthetők legyenek. Elkezdődhetett a különböző alaki mozdulatok begyakorlása. A kiképzés reggel történt, hogy utána mindenki egész nap zavartalanul végezhesse dolgát, ki a kereskedelemben, ki az iparban.

A gárdisták közül néhányan az osztrák katonaság obsitosai voltak, de akadt egy hadas-tyán, aki hajdan a lengyel hadseregben szolgált, még hozzá ulánusként. Ők láttak neki a többiek kiképzésének, de a kommandírozás nyelve nem kis nehézséget okozott, ugyanis a szolgálati szabályzatot éppen akkoriban fordították németről lengyelre. Csak miután Łoś őrnagy szolgálati szabályzata nyomtatásban megjelent Lembergben,⁴² s eljutott valamennyi

⁴² Łoś, Franciszek Ksawery (1794 v. 1795 – 1875): a Varsói Hercegség hadseregének tagjaként fiatalon részt vett a napóleoni háborúban, majd az 1830–1831-es szabadságharcban. 1848 áprilisától

galíciái gárdához, gyorsult fel a kiképzés annyira, hogy négy hét elteltével már szakaszával, félszakaszával elsajátítottuk a jobbra-balra alaki mozgást. Ezt követően a mustrák heti két órára korlátozódtak, s így az embereket nem kellett órákra elvonni mindennapi foglalatosságuktól.

Lemberg város mintájára egységes egyenruházatot fogadtunk el. A nyári öltözet sötétvörös vászonból varrt kurtkából, a téli vagy díszöltözet málnavörös gallérzatú és hajtókájú sötétvörös kurtka egy sor fehér gombbal, sötétvörös, félpolgári szabású esőköpennyel, átmenetileg fekete viaszosvászon négyszögletű csapka, amelyet idővel kiszorított volna a lakkozott bőrrrel szegélyezett málnavörös vászonból varrt föveg. A mellén keresztbe átvett szuronytartó és tölténytáska szintén fekete bőrből készült. Ahol lovasgárda alakult, a gárdisták szintén sötétvörös, fehér gallérzatú és hajtókás kurtkát hordtak, nadrágjuk sötétvörös és a csapkájuk fehér színű volt, dzsidájukat pedig sötétvörös színű zászlócskák díszítették. A gyalogos gárda az 1831-es varsói nemzeti gárdára emlékeztetett, míg a lovasgárda az akkori korszak 2. dzsidáserejére.

Minden kerületben kineveztek egy őrnagyot, aki az egész ottani gárda főnöke volt. A zólkiewi kerület ilyen előjárója Józef Szymanczewski őrnagy lett, aki hajdan az osztrák hadseregben tisztként, majd 1831-ben a lengyel hadseregben kapitányként szolgált.

Értesítést kaptunk, hogy november 2-án szemlét tartanak felettünk, s ez alkalomból az őrnagy Sokalba érkezik.

Ideiglenesen már felállt a gárda, mivel a közbiztonsági őrőség oly módon teljesített szolgálatot, hogy ünnep- és vásárnapokon, amikor nagyobb embertömeg jelenik meg a városban, az őrházban egy altiszt és öt bajtárs tartózkodott, hogy csődület esetén fenntartsa a rendet. Ilyen esetekben gyakran panaszkodtak arra, hogy a helybéli rendőrségnek kellett volna intézkednie, de hányavetiségből nem intézkedett. Például egy paraszt szekérdék félig-meddig kicsépelte búzaszalmát hozott eladni. Egy zsidó néhány kékét vásárolt tőle, s megkérte, hogy vigye a házához. A paraszt teljesítette a kérést, de mire visszament, az ott hagyott kék nagy részét szétlopták. Szerencsés fordulatként egy gárdista látta, hogy két zsidó legényke emelte le a kéküket a szekérről, s vitte a közeli házba. Így az őrházban megjelent paraszt panaszára könnyen igazságot lehetett tenni. A szalmát elvették s a tetteseket áristomba zárták. Másodszer egy pénzváltás során kirobbant veszekedés igényelt közbeavatkozást. Így a falusi lakosság nemcsak hogy megbarátkozott a gárdisták látványával, de mind nagyobb bizalommal kopogtatott be az őrházba, s kért tanácsot különböző ügyekben.

Végül beköszöntött november 2. Kora reggel érkeztem Sokalba. Belépve az őrházba, Janowski őrmestert éppen jelentésírás közben találtam. Többek között a következőket olvastam: „Jan Burdon bajtárs jelenti, hogy éjszaka, amely csendes volt és csillagfényes, valahonnan nagy távolságból ágyúlövéseket hallott.” – Elmosolyodtam egy ilyenfajta látomásra vagy hallomásra, mivel nekem egészen valószínűtlennek tetszett az éjszakai ágyúszó. Nappal az ilyet a Lemberg körüli őszi gyakorlatozások visszhangjának vehettem volna. E véleményemet más is osztotta, de Burdon bajtárs kitartóan állította, hogy azok igazi lövések voltak, s ebben Sperry altiszt is megerősítette.

a Nemzeti Gárda főfelügyelője volt, s nevéhez fűződik a gárdisták katonai szabályzatának összeállítása és kiadása. 1849 májusában Magyarországra ment, s jelentést készített az intervenció orosz hadsereg erejéről. Július elején Bem Besztercén kinevezte az erdélyi lengyel légió szervezési bizottságának elnökévé s a lovasság főparancsnokává. Az augusztus 16-i bánfihunyadi ütközetben súlyosan megsebesült. 1850 májusában besorozták az 1. (komáromi) büntetőszázadba. Egy év múlva mint invalidust leszerelik. Kovács István: *A lengyel légió lexikona 1848–1849*. Budapest, 2007. 326–327.

A század felsorakozott az őrház előtt. Hat ember adta az őrséget. Tizenegy óra körül megérkezett Szumanczewski őrnagy, s Balciewicz őrmester felhívta a figyelmemet, hogy a katonaságnál uralkodó szokás szerint ilyen esetekben díszőrséget kell állítani az előljáró lakása elé. Természetesen semmi kifogásom nem volt ez ellen, s az őrség felállt. Miközben az őrnagy átöltözött, Dzieduszycki kapitányunk is megérkezett Poturzycából, és az őrnaggal együtt kivonultak a térre. A század kettős oszlopba felsorakozott, s az őrnagy megkérdezte tőlem, mennyi a létszám. Nem lévén katonaviselt, nem ismertem az arra vonatkozó katonai szokásokat, hogy a parancsnok miként jelentse emberei létszámát. Szerencsére a második sorban mögöttem állt Balciewicz őrmester, aki mint katonaviselt jártas volt, és mindenre felkészülve odasúgta az adatokat, én pedig hangosan elismételtem az őrnagynak.

Miután mindkét sort megszemlélte, elégedettségének adott hangot katonás tartásunkkal kapcsolatban, majd a fegyver és a felszerelés számáról, állapotáról kérdezett. Végezetül pedig felszólította a jelenlévőket, hogy nem akadnának-e, akik önként belépnének a lovasgárdába. Elmondta, hogy a törzskarban elfogadták azt az elvet, hogy ha tizenkét ember összeáll, azt az egységet úgy tekintik, mintha egy altiszt parancsnoksága alatt alakult volna meg; huszonöt ember viszont egy tiszt és két altiszt parancsnoksága alá kerül. A hatvan és száz fő közötti svadron élén pedig kapitány áll.

Rögtön jelentettem tizenöt önkéntes készségét a lovasgárdában való szolgálatra. Többen is lettek volna, de a lovat saját költségből kellett kiállítani, s ennek feltételét csak a közelelvi falvak lakosai tudták teljesíteni. Így átmenetileg beértük a tizenöt főnyi egységgel. Miután bejegyeztük a tagjait, s az őrnagy jóváhagyta, már csak az egyenruházat maradt hátra.

Így ért véget a szemle, s az őrnagytól, aki Pieczogwa nevű falujába távozott, üdvözléssel vettünk búcsút. Többedmagammal és a kapitánnyal felkerekedtünk Lembergbe, részben azért, hogy a fegyverbeszerzést és fegyverszállítást meggyorsítsuk, részben magánügyek intézése céljából.

Az éjszaka Wielkie Mostyban lepett meg bennünket. A kisvárosba érve kátrányszagú füstfuvallatot éreztünk, s mintha az erdőt is füstpára lepte volna el. Azon a véleményen voltunk, hogy ez szénégető parasztnak műve lehet, akik valahol a fenyőerdőben dolgoznak. De a Żółkiewből érkező parasztnak elmondása szerint ilyen füst övezi Żółkiewet is, mi több, ilyen füstgomolyagokat sodor a szél Lemberg felől is, ahol ágyúlövések is hallatszottak.

Wielkie Mostyban egy század huszár alkotta a helyőrséget Lam kapitány parancsnoksága alatt. A kapitány német volt, a főhadnagy és a hadnagy meg az altisztek magyarok.

A kapitány az előző napon ment Żółkiewbe, hogy ezredesének jelentse: a században agitáció folyik a katonái között, és az altisztek fizimiskája is titkos tervekről árulkodik.

Ezalatt Mosty Wielkieben valóban összeesküvés történt a strázsamester és az altisztek vezetésével. Éjszaka indulást trombitáltak, az őrmester előbb felébresztette az orvost – akit Ambroży Neuhauer doktornak hívtak, s később Belzben lakott –, utasította, hogy fogja a sebészeszközöket meg a gyógyszeres ládát, és szálljon lóra. Ezt követően elment az ott maradt tiszthez, s miután őt is felébresztette, felszólította, hogy szálljon lóra, vegye át a parancsnokságot és a haza hívó szavára vezesse a századot Magyarországra. Ellenkező esetben ő (a strázsamester) fogja a parancsnokságot átvenni, de a tisztet letartóztatja, és magával viszi. Ily felszólításra a tiszt anélkül, hogy hosszasan töprengett volna, elkiáltotta magát: „Éljen a nemzeti kormány! Éljen Magyarország!” – és élére állt a századnak.⁴³

⁴³ A 8. (Coburg) huszárezred ezredesi osztályának 2. százada 1848. október 30-án hagyta el Mosty Wielkiet Adam Poplawski és Arnold Bees hadnagyok vezetésével, akiket az altisztek szőlítettak fel, hogy álljanak a hazatérni készülő század élére. A huszárokat a közelelvi Wolica Lang nevű földbirtokosának három fia segítette a szökésben. A csapat november 6-án érkezett meg a magyar határra,

Miután minderről Mostyban tudomást szereztünk, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a Lemberg környékét felverő ágyúlövések a hazaszökő huszárok és az útjukat álló osztrák katonaság közötti összecsapás visszhangjai. Míg végre a Lembergől hazatérő belzi zsidóktól megtudtuk, hogy az ágyúgolyók és a tarackgránátok több leMBERGI lakóépületet, továbbá a városházát és az egyetemet felgyújtották, s mutattak néhány gránátrepeszt is. A bombázás okairól azonban nem tudtak felvilágosítással szolgálni. Csak másnap tudtuk meg a Lembergől érkezettektől a bombázás és a nemzeti gárda lefegyverzésének részleteit.

Dzieduszycki, mivel Lembergben lakó beteg édesanyját feltétlenül meg akarta látogatni, továbbutazott oda, nekem azonban vissza kellett térnem Sokalba, hogy a gárda és a csendőrség meg pénzügyőrség közötti esetleges összetűzést megakadályozzam. Gyanítottuk ugyanis, hogy a kormány maga keres ürügyet a lefegyverzésünkre azáltal, hogy belénk kötve véres összecsapást provokál.

Mivel éjfélről esett az eső, és az utat sár borította, csak estére értünk Sokalba. A Lemberg bombázásáról szóló híradás megelőzött bennünket. Amikor megérkeztem, az órház tele volt gárdistákkal, akik éppen éles töltények készítésével foglalatoskodtak, anélkül, hogy a legelemibb elővigyázatossági rendszabályokat betartották volna. A puskaapor ugyanis kupacokban púposodott az asztalon, közelükben fagyúgyertyák álltak, amelyek meggyújtása során egy-egy kanócdarab füstölögve hullott az asztalra – a puskaporkupacok közelébe. Megérkezésemet félig-meddig elvarázsolt, félig-meddig tudatos örömteli kiáltás fogadta. „Éljen a főhadnagy! Mi majd megmutatjuk nekik, hogy kell a gárdát lefegyverezni, mert-hogy mi fogjuk őket lefegyverezni! Gyerünk a pénzügyőrök kaszárnájába, amelynek raktárában húsz puska van! Vegyük el!” Ilyen és ehhez hasonlók hallatszottak mindenfelől.

Csak most vettem észre, hogy a jelenlévők fele részeg volt, így szerfelett nehéz feladatnak bizonyult őket lecsillapítani. Úgy ahogy sikerült őket meggyőzőnöm, hogy égő gyertyák mellett nem ildomos töltéseket készíteni, mert könnyen bekövetkezhet a robbanás. A puskaport egy zsákba töltöttem, őket pedig hazaküldtem, másnap reggel 8-kor dobszóra sorakozót rendelve a téren, ahol napiparancs felolvasására kerül sor.

Dzieduszycki kapitány távozása után Nowakowski főhadnagy volt a rangidős, aki a külvárosban a kettős plébániatemplommal átellenben lakott. Jelentkeztem nála, hogy parancsaival rendelkezék velem. A rangsorban harmadik tiszt, Schreiber, mihelyt tudomást szerzett a leMBERGI eseményekről, a lehető leghatározottabban bejelentette; leteszi tisztí rangját, mivel hivatalnok lévén attól tart, hogy üldöztetésnek lesz kitéve, s nem akarja elveszíteni állását, amelyhez ragaszkodik. Nowakowski főhadnagy, aki szintén hivatalnok volt, jó lengyelként nem tudta, miként viselkedjék. Távíró akkoriban nem volt, hogy máris megtudjuk, mennyire kerekedett felül a reakció. Csak az újságokból értesültünk arról, hogy Jellačić horvátjaival Magyarországon átkelve Bécs alatt állt, s az osztrák hadsereggel egyesülve, nekikezdett a város ostromának és bombázásának. Ezen ostrom eredményéről nem volt tudomásunk, csak az osztrákok leMBERGI viselkedéséből következtethettünk arra, hogy ők győztek Bécsnél, s hogy a pillanatnyi alkotmánynak apránként vége.

Nowakowski tehát nem akarta azt mondani: „Álljunk fegyverben, amíg tehetjük!”, de azt se merte bejelenteni: „Tegyük le a fegyvert!” A haditanács azzal ért véget, hogy elfogta a gyengeség, s rám bízta, hogy cselekedjek belátásom szerint.

Másnap reggel a dobszóra mind felsorakoztak a helybéli bajtársak, kivéve a három hivatalnokot. S mivel már az éjszaka frissen hazatért polgároktól alaposabban tájékozódttam mindarról, ami Lembergben történt, a napiparancsot ennek megfelelően fogalmaztam meg. Töb-

Polénára, s még aznap délután Homonnára. Rédvay István: *Huszáraink hazatérése 1848-49-ben*. Budapest, 1941.71–72.

bé-kevésebbé e szavakat intéztem a századhoz: „Bajtársak! Lembergben sajnálatraméltó dolgok történtek, annál is inkább, mert mi szolgáltattunk rájuk ürügyet. Az akadémiai légió összetűzött a katonasággal és barikádok építésébe kezdett az utcákon.⁴⁴ A másik oldal válasza bombázás volt. Az egyetemet és a városházát emésztő tűzvész hatására a városi hivatal és a gárda parancsnokai kapituláltak, aminek következtében az egyetemi légió fegyverletételre kényszerült. További híreink nincsenek. Ezért a lehető legszigorúbban azt ajánlom, bajtársak, hogy tisztességesen viselkedjünk, és senkibe se kössünk bele, szóval semmit se tegyetek határozott utasítás nélkül, annak kiadása ugyanis a parancsnokok dolga. Sajnálatomnak kell hangot adnom amiatt, hogy tegnap az őrházban néhány bajtársunkat ittas állapotban találtam. Nem sorolom fel a nevüket, mert nem akarom őket megszégyeníteni. Meg vagyok győződve róla, hogy hasonló eset nem fog előfordulni. Mivel beköszöntöttek az őszi esők, mi pedig a fegyverforgatásban már kellőképpen jártasak vagyunk, a kiképzés abbamarad. Az eddigi öt főből álló őrség megmarad a továbbiakban is, amely vásárnapokon megkettőződik.”

Beszédem ezzel véget ért. Tevékenységünk a szokásos módon folyt továbbra is, de megtudván, hogy Lembergben az egész gárda letette a fegyvert, joggal gondolhattuk, hogy a sokali gárda napjai is meg vannak számlálva.

Két ízben szólított fel a polgármester, hogy rablások kinyomozásához és bírósági végrehajtásokhoz kíséretet biztosítsak. Végül értesítést kaptam a zólkiewi sztarosztától, ismét német nyelven, hogy kormánybiztosi tevékenységem véget ér, és Stark biztos lép a helyembe, aki azzal kezdte működését, hogy megvizsgálta a gárda fegyvereit és anyagi helyzetét. Átnézve a bajtársak névsorát, felhívta a figyelmemet arra, hogy olyan személyek is szolgáltak a gárdában, akik törvény szerint nem szolgálhattak, mármint az iparoslegények. Erre azt válaszoltam, hogy a törvény szerint a cselédség nem kötelezhető szolgálatra, mert kétkézi munkából él, s így a nemzetőri szolgálat megakadályozná abban, hogy a mindennapi kenyerét megkeresse, de ha önként akar szolgálni, nem zárhatjuk ki, ha csak valami büntett nem terheli. A továbbiakban arra is utaltam, hogy fékezhetetlen elemek is akadnak soraikban, akiket jobb a mérsékelt magaviseletű gárdisták között tudni, ahol fegyelem uralkodik, minthogy onnan kizárva teret adjunk nekik a titokban való paktálásra. Véleményem helyességének alátámasztására más városok példáját is említettem. Ezen érvekre azt felelte, hogy utasítása van a tisztogatásra, de azok után, amit hallott, vissza kell térnie Zólkiewbe, hogy a kérdést megtárgyalja a sztarosztával, s hamarosan visszatér.

Ez volt a dolgok állása egészen december első napjaiig. Mindarról, ami történt, jelentést tettem az őrnagynak, aki hamarosan megérkezett, és közölte velem, hogy Lembergől tér vissza, ahol hadiállapot van; hogy a kerületi központokban a gárdák még zavartalanul szolgálatban állnak, de az az általános vélekedés, hogy sorra feloszlatták őket, mivel hogy a magyarok fenyegető eltökéltséggel szembefordultak Ausztriával, s Ausztria a lengyelekben sem bíz, mivel a sztríji és a sambori kerületek egynémely gárdája segítséget nyújtott a huszároknak abban, hogy hazajussanak Magyarországra, s velük tartottak. Pesten pedig már ott van Dembiński és Bem, s alakulóban a lengyel légió. Nekünk itt, Galíciában fegy-

⁴⁴ Hammerstein-Equord, Wilhelm von, lovassági altábornagy (1785–1861): Galícia katonai parancsnoka, összetűzést provokált a lembergi akadémiai légióval és a nemzeti gárdával, amelynek következtében a város ellenállásra készülését ürügyül használva lövette a városházát, az egyetemet és környékét. A november 2-án magát megadó Lemberget és környékét egy héttel később ostromállapot alá helyezte. Az ostromállapotot 1849. január 10-én egész Galíciára kiterjesztette, miközben 1848. december 6-án minden politikai és civil politikai egyesületet, szervezetet feloszlattak. Zbigniew, Frasz: *Stowaryszenie polityczne, paramilitarne, społeczno-zawodowe i edukacyjne w Galicji w 1848 roku*. In: Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji. (Zbiór studiów pod redakcją Władysława Wica.) Kraków, 1999. 92.

vertelenül, az ellenünk tüzelt parasztság szorításában nem maradt más, mint kivárni a dolgok alakulását, mintsem kellő erő híján felkelve ismét elszenvedni az 1846-os vereséget.

A fegyver letétele mindazok számára, akik viselői voltak, fájdalmas és megalázó. Éreztem, hogy előbb vagy utóbb ránk is ez vár. Az őrnaggyal folytatott fentebbi beszélgetés után már biztos voltam abban, hogy a megrendelt puskákat a németek nem engedik be az országba, mi több, azokat is elveszik, amelyeket közösen az őrházban tartottunk. Ezért december 19-én vagy 20-án összehívtam a századot, s szinte szó szerint a következőket mondtam a gárdistáknak:

„Bajtársak! A balsors, amely Lemberg bombázásával vette kezdetét, egyre jobban üldöz bennünket. Egy reakciós minisztérium került hatalomra, amely mindenütt az alkotmányosság megfojtására törekszik. Számos városban oszlatták fel mondvacsinált ürüggyel a gárdát, amelynek át kellett adnia a fegyverzetét. Méltatlan dolog megvárunk, hogy itt is megjelenjen a katonaság és lefegyverezzen bennünket. Abban a reményben, hogy a dolgok illetően állása nem tart örökké, s a kormányzat megváltozásával visszatérünk alkotmányos jogainkhoz, a visszavonásig meghatározatlan idejű szabadságot kaptok. Arra a dobszóra, amely annyiszor szólított benneteket kötelességetek teljesítésére, egyszer majd ismét ezen a téren sorakoztok fel. Lehet, hogy egy hónap, egy év, lehet, hogy majd tíz év múlva. Ez a Mindenható rendelkezésétől függ. Tulajdon fegyverét mindenki magával viheti, egyszer még szükség lehet rá. Bajtársak, legyetek egészségesek! A mielőbbi vizontlátásra!” – Néma kézfogás volt rá a válasz és a búcsú.

Így ért véget a sokali gárda. Eszembe jutottak Politykó Żółkiewben mondott szavai; a császár nem számár, hogy alkotmányt adjon, ha pedig gyorsan adta, még gyorsabban visszaveszi. Így történt.

*

Nem hallgathatom el azt az esetet, amely újabb bizonyítéka annak, hogy a lengyel milyen nemes tud lenni még az ellensége iránt is.

Az említett Dzerovics, akit Bietkowski őrnagy⁴⁵ mentett meg az egyetemisták ütlegeitől, egészen Lemberg bombázásáig a városházán maradt. Amikor már az egész épület lángokban állt, Edward Dulskinak, a gárda törzstisztjének eszébe jutott,⁴⁶ hogy a harmadik emeleten be van zárva egy fogoly. Megkereste a kulcsot, és az égő lépcsőkön élete kockáztatásával rohant fel annak kimentésére.⁴⁷

Egy ilyen önfeláldozó tett még a legmegátalkodottabb latrot is megváltoztatta és az erény útjára térítette volna. Nem úgy Dzerovicsot és bandáját. Néhány héttel később már Żółkiewben láttuk őt, s a vásáros napon a pópák harangszóval csődítették a baziliánus kolostorhoz a parasztokat, hogy megmutassák a rutén mártírt, Dzerovicsot, akit a polyákok előbb fel akartak akasztani, majd meg akartak égetni Lembergben, de az Úr csodálatos keze

⁴⁵ Bietkowski Leon: az 1830–1831-es szabadságharcban a lengyel hadsereg századosa, 1848-ban a lembergi akadémiai légió instruktora.

⁴⁶ Dulski Edward százados: az 1830–1831-es lengyel szabadságharcban a vizstulamneti lovaslégió hadnagya. 1848-ban a Nemzeti Gárda tüzérségi parancsnoka és térparancsnok, a Központi Nemzeti Tanács tagja. *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie*, 287.

⁴⁷ Dulski így ír a lembergi megmozdulásról Wybranowski tábornoknak 1848. november 3-án írt összefoglaló jelentésében: „A városháza égett, egyre-másra hozták az ágyúlovések sebesültjeit. Leveztettem a főt bezárt Dzerovicsot (a gazembert azért tartóztatták le, mert lázította a parasztokat), de attól tartva, hogy az örök megölik, s az így támadt felfordulást a sebesültek is megszenvedik, nem árultam el, hogy ő Dzerovics, hanem az utolsó földszinti szobába vezettettem, és strázsát állítottam az ajtaja elé.” *Pamiętnik generała Wybranowskiego w dwóch tomach*. Lwów, 1882. I. 213.

megmentette őt, s most, íme, ismét itt áll saját népe körében. És még hosszú ideig átmította és vezette félre a falusi népet, egészen addig, míg Moszkva segítségével le nem verték Magyarországot. Akkor aztán magával ragadta azoknak a hivatalnokoknak szennyáradata, amelyet Ausztria Magyarországra zúdított.

*

Végül 1849 januárjának első napjaiban még egy értesítést kaptam a kerületi hivataltól, miszerint formálisan is elmozdítanak a gárdabiztosi állásomból. De mint fentebb említettem, ekkor már valójában nem létezett a gárda Sokalban. Néhány nappal később pedig egész Galíciát ostromállapot alá helyezték, és minden gárdának le kellett tennie a fegyvert.

Hammerstein tábornoknak, Galícia katonai parancsnokának az aláírásával közhírré tették, hogy az erre kijelölt helyeken a katonai törvények teljes szigorával be kell szolgáltatni a lövő- és vágófegyvereket. Sokalt jelölték ki arra, hogy a környékről a fegyvereket – átvételi elismervény ellenében – leadják.

A fegyverek leadása után megkezdődött mindazoknak a legkülönbözőbb jellegű üldözése, akik a gárdában szolgáltak. Amikor pedig az új rend eltörölte a jobbságot, és a törvény előtt mindenkit egyenlővé tett, a lengyel nemes is katonai szolgálatra fogható lett. A nemes ifjakat besorozták, azokon kezdve a sort, akik a gárdában szolgáltak. A polgárok és a parasztok közül a volt gárdistákat fogták be, jöllehet a törvény szerint már kiöregedtek a katonakorból. Az idősebbeket rendőrségi felügyelet alá helyezték. Engem is ez a megtiszteltetés ért. – Az események végül is odavezettek, hogy az üldöztetés a bírósági tárgyalóterembe vezette az embert. Ha első fokon az illető a politikai per nyertese volt, biztos lehetett abban, hogy a németekkel teleültetett feljebbviteli bíróságon elveszíti a pert. De minden gaztett előbb vagy utóbb elnyeri méltó büntetését. Nálunk is így történt.

Amikor a felkelt magyarok azzal fenyegettek, hogy benyomulnak Galíciába, az osztrák kormány félt, nehogy védtelen maradjon a katonaságtól megfosztott ország, ha a magyarok megjelennek a Kárpátok innenső oldalán. Így nemcsak hogy beszolgáltatta a fegyvereket, hanem ugyanúgy, mint 1846-ban, felszólította a parasztságot, hogy keljen a fenyegetett állam védelmére. A biztosok bejárták a kerületeket, hogy „*Landsturm*” néven népfelkelésre szólítsanak fel. E célból Sokalba hívták a községi bírókat is, ahol a megérkezett biztos felolvasta nekik a császár felhívását, s azt, hogy mi módon szerveződjenek meg. De itt már csatlódnia kellett a népben.

Mert ha a paraszt a hivatalnok által megszedítve és átmítva a fegyvertelenre is veti magát, reguláris katonaság ellen fellépni nem nagyon akarózik neki, még ha azt honvédnak is hívják. Az után, amit a saját szemükkel láttak nem sokkal azelőtt, a biztosok felhívásait hitetlenkedve fogadták, s az volt rájuk a válasz, amit egy évvel azelőtt a gárda megalakításánál tanítottak nekik: „A császárnak van elég katonasága, erre való az újonc, ők pedig semmiféle lázadásra nem mutatnak hajlandóságot.”

Azt említették a biztosoknak, hogy a gárda alakítására rábeszélni is hasonló hivatalnokok érkeztek, aztán pedig üldöztetés lett a gárdistának beálltak része. Így hát semmiféle *Landsturm* mokról hallani nem akarnak, mert egy idő múlva majd újabb biztos érkezik, aki a *Landsturm* miatt fogja őket büntetni.

Ausztriának nem maradt mit tennie, mint Moszkvát hívni segítségül a magyarok leverésére. Hogy ezzel mennyire járt jól, az a jövő titka.

Fordította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta KOVÁCS ISTVÁN



A gyökérzet – az élet

Beszélgetés Andrzej Chwalba történésszel

Andrzej Chwalba lengyel történész Waclaw Felczaknak, a Jagelló Egyetem professzorának, a legendás hírű II. világháborús futárnak és hungarológusnak a tanítványa 1972-ben a Jagelló Egyetem Történeti Intézetében kezdte pályafutását. Első munkájában – *Socjaliści polscy wobec kultu religijnego (do roku 1914)* (A szocialisták viszonya a vallási kultuszhoz, 1914-ig) – annak a tételnek a bebizonyításával keltett szenzációt, hogy lengyel földön a katolikus egyház volt a legfőbb támasza annak a mozgalomnak, amelyet többé-kevésbé az antiklerikalizmussal azonosítanak. Hasonló visszhangot keltett *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917* (A korrupció birodalma Oroszországban és a Lengyel Királyságban 1861–1917 között) című műve is. Ebben a cári Oroszországban általánosnak tekinthető, rendkívül pontosan szervezett megvesztegetési rendszert elemezte, amely mintegy kiegyenlítette a Romanovok államának hiányosságait, és kedvezett az orosz impérium fennmaradásának, ellentétbe állítva a kommunista rendszerrel, amikor is a mindent átható korrupciót nem szabályozta semmi.

Chwalba professzor gazdag tudományos életművében kiüntetett helyet foglalnak el a 19. századi Lengyelország történetének szentelt munkák, köztük a *Historia Polski 1795–1918* (Lengyelország története 1795–1918) című akadémiai kézikönyv. A 19. századnak szentelt több évtizedes kutatásait *Historia Powszechna XIX wieku* (A 19. század egyetemes története) című munkájában foglalta össze. Egyetemes történetében szerencsésen ötvöződött az időrendi-földrajzi megközelítés, valamint a legfontosabb társadalmi-politikai folyamatok ismertetése az adott korszak tömegkultúrájának, sportkultúrájának, társadalmi érintkezési kultúrájának, városiasodási kultúrájának felvázolásával, amit a 19. századi családi és mindennapi élet rajzával egészített ki.

Hasonlóan nagyívű, egyetlen szerzőként jegyzett munkája a *III Rzeczpospolita. Raport specjalny* (A III. Köztársaság. Különjelentés), mely rendkívüli beleélőképességet igénylő összefoglalás Lengyelország rendszerváltozás utáni történelméről. A széles látókorú történész-tanú előbeszédre emlékeztető, pergő nyelven előadott eseménytörténete minden biznnyal az utóbbi évtizedek históriájának legteljesebb és legobjektívabb leírása. Éppen ezért e könyvet már több nyelvre – németre, csehre, horvátra – lefordították. A magyar kiadás, sajnos, még várat magára.

A Czesztochowában született, de szívében krakkói szerző életművének további két kiemelkedő darabja magáról Krakkóról szól: *Kraków w latach 1939–1945* (Krakkó 1939 és 1945 között), valamint *Kraków w latach 1945–1989* (Krakkó 1945 és 1989 között). Az első kötetben a második világháború alatti német megszállás megannyi Krakkót érintő mítoszával számol le.

Az 1995-től megbízott professzorkén, majd 2001-től rendes professzorként oktató Andrzej Chwalba rendkívüli tetterekészségéről híres. Jelenleg a Lengyel Történettársaság elnökhelyettese, a krakkói Kościuszko-halom Társaságának elnökhelyettese, a Lengyel Füg-

getlenségi Tevékenység Alapítványi Tanácsa, a Vak és Csökkentlátó Gyermekeket Segítő Alapítvány, valamint a Krakói Műemlékújraépítési Bizottság tagja.

Eddigi pályafutása során betöltötte a Jagelló Egyetem Történeti Intézetének igazgató-helyettese (1991–1992), a Történeti Kar dékánja (1996–1999), végül a Jagelló Egyetem oktatási rektorhelyettesének posztját. Jelenleg a 19. és 20. századi Európa Társadalmi-Vallási Történeti Műhelyét vezeti a Jagelló Egyetem Történeti Intézetén belül. Emellett a przemysli Kelet-európai Állami Főiskola Történeti Intézetében is dolgozik. Kezdeményezője és szervezője a Lengyelország Külhoni Történeti Kutatóinak Nemzetközi Konferenciája nevű, a maga nemében páratlan vállalkozásnak, amelyet legközelebb a jövő év szeptemberében Krakóban rendeznek meg. Chwalba professzor számtalan díj és kitüntetés tulajdonosa. Az ő javaslatára alapították a rangos Felczak-Wereszycki-díjat, amelyet minden évben annak a történésznek ítélnék oda, aki a legjobb művet jelentette meg a 18–21. századi Közép-Kelet Európa történetének témakörében.

Hol született?

Częstochovába, melynek az egyik leghíresebb épületegyüttese, nevezetesen a pálosok kolostora, azoké a pálosoké, aki a 14. század végén Magyarországról jöttek.

Mikor érintette meg „Isten ujja”, mikor tudatosodott Önben, hogy hivatásos történész akar lenni?

Mindig érdekelt a földrajz s még inkább a történelem. Azt a döntést, hogy az utóbbit fogom a krakkói Jagelló Egyetemen tanulni, családom, különösen apám ellenzése dacára hoztam meg. Apám ugyanis azt szerette volna, hogy mérnök legyek. Sokan mondták akkoriban, hogy történelem szakon tanulni kellemes dolog, de micsoda távlat az, ha az ember az életét végül iskolában vagy levéltárban tengeti.

Ki volt Önre legnagyobb hatással egyetemi tanulmányai során?

Egyértelműen Waclaw Felczak professzor, a második világháború legendás futára, akinek küldetése a Budapest–Varsó közötti kapcsolat fenntartása volt. Magával ragadó előadásokat tartott. A vizsgáit is egyedi légkör uralta. Meghitt hangulat hatotta át, de ezt korántsem sýnylette meg a vizsgáztatás színvonala. A professzor megkövetelte a tudást.

Az akkori krakkói történész-iskolát megtettesítő másik nagy személyiség Andrzej Józef Gierowski professzor volt, akit 1981-ben – évtizedek után – elsőként választottak minden felső megkötés nélkül az egyetem rektorává.

Miről szólt a szakdolgozata?

Mint minden kamaszt, engem is szenvedélyesen érdekelt a hadtörténet s minden, ami ezzel összefüggött. Szakdolgozatomban az 1794-es Kościuszko-szabadságharc vezérkarának hadművészetet megújító elképzeléseit vizsgáltam, s sz Újkori Lengyelország Tanszékét vezető Celina Bobińska professzorasszony szemináriumait látogatva készítettem el.

Tanulmányai elvégzése után egyetemi alkalmazás következett?

Nem egészen. A lengyel egyetemeken akkoriban úgynevezett státusz-stop volt, ami gyakorlatilag kizárta annak lehetőségét, hogy friss diplomást tanársegédként alkalmazzanak. Négy éven át egy częstochowai középiskolában, a Henryk Sienkiewicz IV-es számú líceumban tanítottam. Egyébként szívesen emlékszem vissza erre az időre.

Hogy-hogy, hiszen azt mondják, hogy az ilyesfajta iskolai munka kényszerű, hogy a fiatalok nem szeretik a történelmet?

Súlyos tévedés. A fiatalok manapság is szívesen tanulják a történelmet, csakhogy gyakran más eszközöket használnak, más ismeretforrásból merítenek, mint a tankönyv. Azt is mondhatnám, hogy a fiatalok Lengyelországban egyenesen odavannak a történelemért. Számba kell venni a lengyel sajtó történelmi tematikájú blokkjainak, úgynevezett inzertjeinek és a képekkel illusztrált időszaki kiadványoknak a nagy számát. A személyemben is érdekelt Lengyel Történelmi Társulat taglétszáma – beleértve a területi szervezeteket is – évről-évre ugrásszerűen nő.

Igazán? És mi ennek az oka?

Ez egy nagyobb folyamat része. A helyzet az, hogy napjaink civilizációja nemcsak alááshatja, hanem alá is cementezheti a történelem iránti érdeklődést, a történelemről és a történelemben való gondolkodást. Sokakban tudatosodott az, hogy a történelmi gondolkodás által való személyiségformálás nemcsak az adott egyénnek, hanem minden egyes állampolgárnak hasznos. Másrészt az 1989 után visszanyert szabadság következtében apránként lokális önazonosságunkat is visszanyerjük, különbözőségünket, másságunkat, a ránk jellemző jegyeket, érdemeinket is kiemeljük, tudatosítjuk. Más szóval: létrejött az érdemek versenyének piaca. Felfedeztük mindazt, amit általában kulturális örökségnek hívnak. Az emlékezet – időnként közös, időnként alternatív – helyeit. A lengyeleket elbűvölte a helyi, lokális történelem, a közeli történelem, „az én történelmem”, az, amelyet az „én” befoghat.

Hogyan lehetséges ez? Hiszen a mai Lengyelország területeinek többsége más határok között fekszik, mint a második világháború előtt. Miféle közeli történelemről beszélhetünk?

Mint kiderült, a határok megváltozása újabb lökést adott a történelem iránti érdeklődésnek. A kommunisták által évszázadon át folytatott történelemmel kapcsolatos politika, pontosabban mondva, propaganda azt hirdette, hogy a háború után Lengyelországhoz csatolt területek valamikor mind a középkori Piast-dinasztia államalakulatának részét képezték. Most fedezzük fel, hogy ezeket a területeket a hajdani német vagy cseh, mi több, dán kultúrák is áthatották; hogy a katolicizmus mellett jelen voltak a protestáns vallások is. Feltartóztathatatlan az a folyamat, hogy ezekre a hagyományokra hivatkozzunk vagy ezeket a tradíciókat életre keltsük. Annál is inkább, mert az e területeket belakó lengyelek nemzeti önazonosság-tudata erős. Mint lengyeleket persze civilizációs értelemben áthat a fiatalkorúság érzése Nyugat-Európához viszonyítva, mivel azonban maga a lengyeliség nem a 20. század műve, nem félünk úgy a történelemmel való szembesítéstől, mint egynémely szomszédaink.

Említette, hogy a modern civilizáció meg is nehezítheti a történelemmel való együttélést.

Mindenekelőtt európai tapasztalatainkra gondoltam. Az Európai Szén- és Acélközösség idején élénk vita folyt arról, milyen veszélyeket hordoz az európaiak számára a történelem. Különösen a vallás által támogatott história vagy a história által támogatott vallás. Azután, hogy az európaiak két, eladdig soha nem látott katasztrófát teremtettek maguknak a huszadik században, megfogalmazódott a kérdés, hogyan tovább, mit kell tenni abban a helyzetben, amikor a következő háborút Európa egyszerűen már nem élheti túl. Ennek az egyébként, akárhogy vesszük is, helyes elmélkedésnek a történelem esett áldozatul. Abból a megállapításból indultak ki, hogy ha a konfliktusok és háborúk Európa végérvényes meg-

semmisítéséhez vezethetnek, a megoldás kulcsa az európaiak részére az emlékezet kizárása: a felejtés. Ezért van az, hogy számos országban a történelem tanítását kiváltotta az állampolgári ismeretek oktatása. Ennek járulékos következménye a tankönyvek „kasztálása”, megannyi történelmi alak és esemény kiiktatása.

Példaként említhető, hogy ma már Bonaparte Napóleon nem szerepel a francia középiszkolás tankönyvekben?

Igen. És ami érdekes, az az, hogy a világ megannyi más országa, korunk nagy civilizációja nem követte ezt a példát. A hinduk, kínaiak és amerikaiak örömeiket lelik a történelemben. Kína mai hatalma jelentős mértékben a gyarmatosítása során átélt megaláztatásának, lealacsonyításának emlékezetében gyökerezik, abban, hogy mindezt megtapasztalni már soha többé nem akarja. Ez a forrása annak az eltökéltségnek, hogy a mai világ kihívásainak a lehető legmagasabb szinten akar megfelelni.

Egyszerűen ez a helyzet. Ha a fát koronájában megnyírjuk, mi több, nagyon-nagyon visszavágjuk, azzal még egyáltalán nem fosztjuk meg az élettől, ha viszont a gyökérfzetével tesszük ezt, biztos, hogy megöljük. A gyökérfzet – az élet.

Nyugat-Európa bizonyos mértékintát állított a közös múlttra vonatkozóan, amelynek középpontjában a második világháború és a holokauszt áll. Mindaz a kísérlet, amely a kommunizmus számunkra oly fontos emlékezetét is e szabvány részévé akarja tenni, újra és újra kudarcot látszik szenvedni. Ez már örökre így marad?

Az európai emlékezetében ugyan jelentős helyet foglal el a második világháború, de nem fedi le a kontinens évszázadokat átfogó történelmét, a holokauszt viszont csak az 1960-as és 1970-es években vált tanulmányok és elemzések kiemelt témájává. Lényeges annak tudatosítása, hogy a háború nem 1941. június 22-én vagy 1941. december 7-én tört ki, hanem 1939. szeptember 1-jén. Nyugat-Európa polgárainak oktatási anyagában azonban nem szerepelt a Molotov–Ribbentrop-paktum, az 1939. szeptember 17-i szovjet támadás vagy a lengyelek által is elszennvedett megannyi szovjet gaztett, de a vasfüggöny keleti oldalának kommunizmus-története se épült be emlékezetükbe. A befolyásos nyugati baloldal számára a fentebbi tények tabunak számítottak. Szívesebben beszéltek a nyugati szövetségesek Sztálinnal kötött koalíciójáról. Csak 1981-et (vagyis a Szolidaritást) követően, s főleg 1989 után hatolt el apránként mindaz, ami Keleten történt, a nyugati elitek, majd a tágabb társadalmi rétegek tudatáig. Ma a két totalitárius rendszer gaztetteit – az Orosz Föderáció tiltakozása ellenére – mindinkább egyazon elvek szerint ítélik meg. Addig tehát, hogy mindarról teljes kép alakuljon ki, ami Keleten történt, még hosszú utat kell megtenni. De a napi politika által lenyűgözött lengyelség és az egykor Moszkva által igazgatott többi európai nemzet is e vonatkozásban inkább csak a mulasztásban tűnt ki: vagyis mi se vagyunk makulátlanok.

A történelem befolyást gyakorol az adott ország történetpolitikájára, vagy az adott ország által folytatott történetpolitika határozza meg históriáját – annak s a majdan bekövetkező történelemnek az értelmezését is?

A világ minden országa folytat történetpolitikát, jóllehet a történelemnek a politikában elfoglalt helye gyakorta nagyon különböző. Kelet-Ázsia államait alig értjük, ha kapcsolataikat, viszonylataikat anélkül vizsgáljuk, hogy történelmüket, különösen 20. századi históriájukat szem előtt ne tartanánk. Ott a történelem továbbra is megoszt, és kihat a napi kapcsolatokra, folyamatokra, beleértve az üzletieket is. Európában Németország és Oroszország, de Görögország és Törökország, Magyarország és Lengyelország is jól körvonalazható tör-

ténetpolitikát folytatnak. A skandináv országok politikájára semmi befolyással nincs a történelem, és nem is akarják, hogy a napi politikai gyakorlatban annak bárminemű hatása legyen. A politikában a történelem – általában – csak egyike a meghatározó elemeknek. Emellett előfordulhat, hogy eszközül használják egy-egy napirenden lévő kérdés „elintézésére”. Ezért a történetpolitika a fentebbiekből következően szerény mértékben igenis befolyással lehet a történelemre. De ahhoz, hogy végleges és pontosabb választ adjunk, aprólékosabb vizsgálatokra lenne szükség. Ilyeneket pedig – legalábbis Lengyelországban – nem folytattak.

Ön azok közé a történészek közé tartozik – márpedig az ilyenekből kevés van a világon –, akik egyetemes történetet írtak. Gondolok arra a nagy ívű munkájára, amelyben a 19. század világtörténelmét dolgozta fel, ráadásul szerzőként, nem pedig valamiféle kollektív munka szerkesztőjeként. Emellett Önnek ahhoz is van bátorsága, hogy a lehető legújabb történelmünkről írjon, arról, ami a szemünk láttára folyik. Ráadásul erről is színesen tud írni. Mi ennek a titka?

Mindenekelőtt köszönöm a kedves és elismerő szavakat. Nem tudom, jogosan illetnek-e. Az általam írt 19. századi egyetemes történelem az évek hosszú során át tartott előadásaim, beszélgetéseim, megannyi olvasott könyv gyümölcse, ami persze nem teremhetett volna meg, ha nincs olyan korszerű információs eszköz, mint az internet. A „III. Köztársaság. Különjelentés” az 1989 utáni Lengyelország legújabbkori történelmét tárgyalja. Ehhez persze a megközelítés jellegéből eredően másfajta munkára és írásmódra volt szükség. A történész itt tulajdonképpen a leírt történet közvetlen tanújának szerepében léphet fel, és ez elképesztően megkönnyítette a munkát. Szerzőként nagyobb a tudásom, mert összehasonlíthatatlanul könnyebben tudok forrásokhoz jutni. A mában élő emberek gondolkodásmechanizmusait sokkal jobban értem és értelmezve látom a kort, mint amikor elődeink életéről és cselekedeteiről írok. A fogyatékossgot ez esetben a távolságtartás hiánya jelenti. Vagy az a kétely, hogy mindaz, amit ma fontosnak érzünk, tényleg fontos-e. Az pedig, amit marginális jelenségnek tartunk, az marad-e tíz vagy ötven év múlva. Ezen okból valamikor még azt is tartották: a történelem akkor veszi kezdetét, amikor az utolsó szemtanú meghal. Így, e nézet alapján csupán most kezdhethetnénk műveket írni és publikálni az első világháborúról, mert csak nemrégiben halt meg – azt hiszem, Ausztráliában – annak utolsó veteránja.

Akkor mindezek fényében mi a történelem?

A történelem tudomány. Azaz, történetírás. És ezzel együtt a történelem a történetek folyamata. Folyamatos beszéd, beszámoló az emberi eseményekről – beleértve a véletlenszerűeket is. Függetlenül attól, hogy milyen távlatból nézzük: az egyén, az embercsoport, a nemzet, a társadalom vagy az állam perspektívájából, minden esetben az ember áll az első helyen, az ember a maga esendőségeivel, sikereivel, cselekedeteivel, megvallott értékvilágával. Csak az ilyen történelem művelésének van értelme. A történelmi folyamat súlya, a közlés tárgyilagosságának súlya nem nyomhatja agyon az embert, aki olyan volt, amilyen volt – mindennapi nagyszerűségeivel és gyengeségeivel együtt.

Köszönöm a beszélgetést.

Az interjút készítette: MACIEJ SZYMANOWSKI

Fordította: KOVÁCS ISTVÁN



Andrzej Chwalba műveinek válogatott bibliográfiája

- Sacrum i rewolucja: socjaliści polscy wobec praktyk i symboli religijnych (1870–1918). Wydawnictwo Universitas, Kraków, 1992. (Sacrum és forradalom: lengyel szocialisták viszonya a vallásyvakorláshoz és a vallási jelképekhez.)
- Józef Piłsudski – historyk wojskowości. Wydawnictwo Universitas, Kraków, 1993. (Józef Piłsudski – a hadtörténész.)
- Słownik Historii Polski 1939–1948. Redaktor i współautor. Księgarnia Akademicka, Kraków, 1994. (Lengyelország Történeti Lexikona 1939–1948. Szerkesztő és társszerző.)
- Imperium korrupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917. Wydawnictwo Universitas, Kraków, 1995. (A korrupció birodalma Oroszországban és a Lengyel Királyságban 1861–1817 között.)
- Czasy „Solidarności”: francuscy związkowcy i NSZZ „Solidarność” 1980–1990. Księgarnia Akademicka, Kraków, 1997. (A „Szolidaritás” korszakai: francia szakszervezetesek és a „Szolidaritás” Független Öngazgatású Szakszervezet 1980–1990.)
- Polacy w służbie Moskali. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1999. (Lengyelek a muszkák szolgálatában)
- Kalendarium dziejów Polski. Redaktor naukowy. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1999. (Lengyelország történetének kalendáriuma. Tudományos szerkesztő.)
- Historia Polski 1795–1918. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2000. (Lengyelország története 1795–1918.)
- Kraków w latach 1939–1945. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2002. (Krakkó 1939 és 1945 között)
- Kraków w latach 1945–1989. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2004. (Krakkó 1945 és 1989 között)
- Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych. Redaktor i współautor. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2004. (Szokások Lengyelországban. A középkortól a legújabb korig. Szerkesztő és társszerző.)
- III Rzeczpospolita – raport specjalny. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2005. (A III. Köztársaság – különjelentés)
- Polska na przestrzeni wieków. Współautor. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2006. (Lengyelország az elmúlt századokban. Társszerző.)
- Wielka historia świata. Świat w latach 1800–1850. Oficyna Wydawnicza FOGRA, Kraków, 2006. (A világ nagy története. A világ 1800 és 1850 között)
- Nie ufam własnej pamięci. O tajemnicach Krakowa, carskiej i sowieckiej Rosji i nie tylko.... Księgarnia Akademicka, Kraków, 2006. (Nem bízom a saját emlékezetemben. Krakkó, a cári és a szovjet Oroszország titkai és nem csak...)
- Historia Polski, t. 1-2. Współautor. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2007. (Lengyelország története, 1-2. kötet. Társszerző.)
- Historia powszechna. Wiek XIX. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2008. (Egyetemes történelem. A XIX. század)
- Historia Polski. Polska od 1939 do czasów obecnych. Współautor. Wydawnictwo Gazeta Wyborcza, Warszawa, 2008. (Lengyelország története. Lengyelország 1939-től napjainkig. Társszerző.)
- Collegium Maius. Księgarnia Akademicka, Kraków, 2009. (Collegium Maius)
- Okupacyjny Kraków. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2011. (A megszállt Krakkó)



ANDRZEJ CHWALBA

Elkerülhető lett volna-e az 1914–1918-as Nagy Háború?*

Közeledik a modern kor egyik legjelentősebb fegyveres konfliktusának, a Nagy Háború néven is ismert első világháborújának a centenáriuma, s vele együtt újra fölvetődik a résztvevők által többször hangoztatott kérdés: vajon elkerülhető lett volna-e mindez? Az egész a Habsburgok és a szerb Karadorđevićék ártatlan helyi konfliktusával kezdődött, amikor is 1914. július 28-án az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. A következő néhány hét alatt a lokális háború a központi hatalmak és az antant közötti európai háborúnak is nevezett konfliktussá terebélyesedett. Mindez akkor vált világháborúvá, amikor már augusztus első napjaiban az antanthoz csatlakozott a négy brit domínium: Ausztrália, Új-Zéland, Kanada és a Dél-Afrikai Unió. A domíniumoknak ezt nem kellett volna megtenniük, az anyaországgal kötött megállapodásaik erre nem kötelezték őket. Ennek ellenére kormányaik és társadalmuk úgy vélték, hogy a szolidaritás jegyében nem hagyhatják anyaországukat, Nagy-Britanniát katonai és gazdasági támogatás nélkül már csak azért sem, mert a brit szigetek uralkodója az ő uralkodójuk is volt. „Ne feledjétek – fordult a választókhoz Joseph Cook ausztrál miniszterelnök a háború előestéjén –, hogy ha a birodalom háborút visel, Ausztrália is háborút visel [...] Ausztrália minden gazdagsága a birodalomban és a birodalomért van.” A *labourista* ausztrál Andrew Fisher pedig hozzátette: „Az ausztrálok védeni fogják Nagy-Britanniát utolsó emberünkig és utolsó shillingünkig.” Hasonlóan érveltek a kanadaiak és az új-zélandiak is, akik önkénteseket toboroztak a hadseregbe; ezekben pedig nem volt hiány, ami ugyancsak az anyaország és a domíniumok szoros kapcsolatát bizonyította. Bonyolultabb volt a helyzet a Dél-Afrikai Unióban. Az ottani angolok örömmel vonultak be a hadseregbe, viszont a fehér afrikanderek, vagyis a búrok vonakodtak, néhányan pedig egyenesen azt terjesztették, hogy itt a remek alkalom egy felkelés kirobbantására és az új búr köztársaságok létrehozására. Ezzel szemben két a kormányban meghatározó befolyással rendelkező afrikander politikus, Louis Botha és Jan Christiaan Smuts London támogatására szólította fel afrikander honfitársait. Felhívásuk ellenére a búrok egy része szembefordult a Koronával, felkelést szervezett, szolidaritást hirdetve a németekkel, próbálkozásukat azonban néhány hét alatt elfojtották. A kísérlet inkább a Korona iránt lojális és illojális búrok polgárháborújára emlékeztetett. Ettől kezdve az Unió részvétele a háborúban egyre jelentősebbé vált. Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és részben az Unió lakosságának az anyaország iránt megnyilvánuló rokonszenve minden bizonnyal megkönnyítette a briteknek, hogy megtartsák a házigazdák és a négy domínium

* Az itt közölt tanulmány *Historia powszechna. Wiek XIX* (Egyetemes történelem. A XIX. század) című kötet 9. fejezete 3. alfejezetének - *Czy można było uniknąć wojny?* (Elkerülhető lett volna-e a háború?) – az Aetas lengyel száma részére átdolgozott változata.

részvételével Londonban szervezett Birodalmi Konferenciát. Az angol szféra, vagyis az angol kultúra befolyási övezetének szolidaritása tehát nem okozott meglepetést. 1914. december 17-én a szövetségesek oldalán belép a háborúba a formálisan független, ám a gyakorlatban Londontól függő Egyiptom, s az egyiptomi haderőt is a britek rendelkezésére bocsátották ugyanúgy, mint Kairónak az oszmán birodalom muzulmánjaihoz, különösen az arabokhoz fűződő kapcsolatait.

Abban azonban, hogy a konfliktus világméretűvé terebélyesedett, döntő szerepet az játszott, hogy 1914-ben csatlakozott a háborúhoz az oszmán birodalom, vagyis Törökország, illetve Japán, majd 1917-ben az Egyesült Államok s nyomában több mint tucatnyi latin-amerikai ország Brazíliával az élen, valamint az afrikai Libéria. Ugyancsak 1917-ben csatlakozott Kína, de nem vett részt a háborúban, és belépett az egzotikus Sziám is.

A háború alatt is, utána is gyakran elhangzott, hogy „mindez egészen másként történhetett volna”, „a háború elkerülhető volt”. De vajon valóban elkerülhető volt-e a háború, történhetett volna-e minden másként? A történész rendelkezésére álló források fényében a háború nyilvánvalóan elkerülhetetlen volt. Legfeljebb még néhány hétig vagy hónapig lehetett volna késleltetni. Az államok és nemzetek között feszülő ellentétek, a felgyülemlett konfliktusok olyan méreteket öltöttek, hogy megoldásuk békés úton lehetetlenné vált. Mint kiderült, az európai politika nem volt képes olyan tartós béke megteremtésére, amely az 1815-ös bécsi kongresszus halódó határozatainak helyébe léphetett volna.

A béke megmentésének reménye arra a rövidesen illuzórikusnak bizonyuló meggyőződésre támaszkodott, miszerint az uralkodók szolidárisak egymás iránt, és idegenkednek a háborútól. Az volt a közvélekedés, hogy az uralkodók, jóllehet katonai egyenruhában parádézhatnak, viselik az egymásnak adományozott számtalan rendjelet, valójában undorodnak a háborútól és félnek tőle, attól tartanak, hogy a háború megfosztja őket befolyásuktól sőt, akár még trónjuktól is. Tegyük hozzá, hogy Európában, leszámítva Franciaországot, Portugáliát és hagyományosan Svájcot, mindenütt monarchiák léteztek. Az uralkodókat valóban szoros rokoni szálak fűzték egymáshoz, valójában egy családot alkottak. Ekkoriban csak elvétve fordult elő, hogy királyi család sarja nem királyi család tagjával kössön házasságot. II. Vilmos császár és az orosz cárnő anyai ágon unokatestvérek ugyanúgy, mint II. Miklós és a brit V. György, akik egyébként úgy hasonlítottak egymásra, mint két tojás. VII. Edward a nagybátyja a Birodalom császáranak és a cárnőnek, Porosz Irén, a császár unokahúga és sógornője pedig a cárnő testvére. A kisebb és nagyobb államok trónjain ülő uralkodók szinte mind rokonságban álltak a Szász-Coburg-Gotha dinasztiával, vagy ebből a házból származtak. Bismarck rosszmájúan azt mondta róluk: „Európa tenyészcsofőrei”. Levelezéseikben drága, kedves testvérnek, unokatestvérnek és barátoknak nevezték egymást. Az „unokatestvérek”, császárok, királyok és hercegek szolidaritásának jele volt többek között tömeges részvételük az 1901-ben elhunyt brit királynő, Viktória temetésén, aki vagy nagynénjük, vagy nagyanyjuk volt. 1914-ben hét leszármazottja ült európai trónon. 1910-ben a „királyok bácsikájának”, VII. Edwardnak a temetési szertartásán valóságos uralkodói díszszemlére, a monarchikus szolidaritás legnagyobb megnyilvánulására került sor. Az uralkodók kapcsolatai nemcsak a vérségi kötelékekre épültek, de a közös hagyományra, hasonló értékekre és az udvari etiketre is. Az uralkodók szolidaritását látszott erősíteni a kozmopolita arisztokrata családok szolidaritása is, ezek ugyanis féltek az európai háborútól, amely véget vethetett volna befolyásuknak. Ám még a legjobb családban is vannak viták, összetűzések és háborúk, így az uralkodók családjában is elő-előfordultak a testvéri máz ellenére feszültségek. Nem léteztek tehát garanciák arra, hogy a közös monarchikus örökségen nyugvó Európa megakadályozza egy nagy háború kibontakozását. De még ha az uralkodók szolidáris módon föl is léptek volna a háború ellen, akkor sem lehetünk biztosak abban, hogy nem rob-

bant volna ki, mivel egyetlen monarchiában sem volt az uralkodóknak abszolút hatalmuk, nem érvényesíthették volna akaratukat. Mindannyian kénytelenek voltak hallgatni tanácsadóikra, miniszterekre, tábornokaikra, az európai alkotmányok időszakában pedig a nép vagy a nemzet hangjára is, jóllehet éppen az uralkodók voltak az állam szimbólumai, a független államiság jelképei, az ő portréik díszítették a köztereket. Így még ha akarták volna is, képtelenek lettek volna feltartóztatni a közelítő háborút. De vajon akarták-e? Erre a kérdésre nehéz egyértelmű választ adni.

Amikor már kitört a háború, nem egyszer drámai választásra kényszerültek a családi szolidaritás és lojalitás, illetve a saját alattvalóik, saját nemzetük iránti szolidaritás között. Ilyenkor az uralkodók közötti kapcsolatok meglazultak, sok esetben megszakadtak. Ezt várták el a harcoló nemzetek. Így történt, hogy V. György és családja – a britek nyomására – a német Szász-Coburg-Gothairól a brit Windsorra változtatta nevét, amelyet a brit uralkodók a mai napig használnak. Ugyanez az uralkodó fosztotta meg a német birodalom császárárt, igaz, nem nagy lelkesedéssel, a brit hadsereg tiszteletbeli parancsnokának címétől, a német és k. u. k. tiszteket pedig törölte a tisztek névsorából. Emellett törölte a Térdszalag-rend számos, az ellenséges táborhoz tartozó lovagját is. Hasonlóan cselekedett a többi, egymással szembenálló felet reprezentáló uralkodó is.

A háború elkerülhetőségébe vetett hit másik forrása a diplomaták iránt táplált bizalom volt, hiszen azok a legfeszültebb helyzetekben is találtak békés megoldást, általában Európa és a világ gyengébb államainak vagy nemzeteinek kárára. A diplomaták hagyományosan keresték a civakodó felek megbékéléséhez vezető utakat, állandóan gyakorolták a kompromisszumkötés nehéz művészetét. Kipróbált eljárások és szabályok szerint jártak el. Leggyakrabban konferenciákat szerveztek a „nagyhatalmi koncert” tagállamainak részvételével, és ez elégségesnek is bizonyult. A diplomaták alapvetően óva intettek a háborútól. „Az eljövendő háborúban, amely mindenféle lényeges indok nélkül fog kirobbanni, nem csupán a Hohenzollernek koronája lesz a tét, de Németország jövője is [...] a háború provokálása nemcsak könnyelmű, de büntetendő cselekmény is” – figyelmeztetett 1913-ban a német kancellár. Ám, amint az 1914-ben kiderült, sem az uralkodók, sem a nagyhatalmak diplomatáinak szolidaritása nem volt elegendő.

Annak a bizonyossággal határos meggyőződésnek, hogy nem lesz háború, a proletár szolidaritás, a szocialista és szociáldemokrata pártok szolidaritása volt a harmadik forrása a „Világ proletárjai, egyesüljete!” jelmondatnak megfelelően. Vezetőik meggyőződése szerint a háború kizárólag a nemzetközi tőke, az imperialista államok és a nacionalista kormányok számára lenne hasznos. A proletariátusnak az állt volna érdekében, hogy minden áron szembehelyezkedjék a háborúval. 1912-ben Németországban az SPD nyerte meg a választásokat azzal, hogy a béke megőrzése érdekében folytatandó harcra buzdított, és szembehelyezkedett a katonai kiadások növelésével. Néhány más országban ugyancsak erős befolyása volt a szociáldemokratáknak. A II. Internacionálé kongresszusai szintén a békeharc szükségességét hirdették. A szociáldemokrata pártok a hadseregbe történő mozgósításokra válaszul általános sztrájkot terveztek a városok és falvak proletárjainak részvételével. Úgy ítélték meg, hogy az általános sztrájk elégséges fenyegetés lesz ahhoz, hogy visszatartsa a harcolni akarókat. Ám a béke megőrzésének ez a reménye is illúzióknak bizonyult.

A háború megakadályozásának biztosítékát kellett volna jelenteniük a katonai szövetségeknek, a központi hatalmaknak és az antanthatalmaknak, amelyek lényegük szerint védelmi szövetségek voltak. A béke érdekében egyensúlyt kellett volna képezniük. Ám, miként az 1914-es események újra bizonyították, csalódást okoztak, de legalább is csalódást okoztak azok a célok, amelyek miatt létrehozták őket, vagyis a békét biztosító cselekvések.

Némely békepartiak a háború elkerülésének esélyét abban látták, hogy érdeellentét feszül az ugyanazon táborhoz tartozó egyes nagyhatalmak között is, különösen az antanthoz tartozó Oroszország, Nagy-Britannia, illetve Franciaország között, a központi hatalmak szövetségében pedig egyfelől Berlin és Bécs, másfelől Berlin és Róma között. Voltak olyanok, akik a béke megmaradásának esélyét azokban a kapcsolatokban és közös érdekekben látták, amelyek a két blokk egyes országai, így egyfelől Franciaország és Olaszország, másfelől Oroszország és Nagy-Britannia, valamint Németország között léteztek. Együttműködési megállapodás jött létre például Németország és Oroszország között, 1910-ben pedig Bécs, Berlin és Pétervár megkötötte az úgynevezett potsdami egyezményt. Másfelől néhány évvel a háború kitörése előtt Franciaország a Birodalommal írt alá alkunak nevezett megállapodást. Mindez reményt kelthetett volna a béke megőrzésére, ám a háború iránti vágy erősebbnek bizonyult a békevágynál.

A béke megőrzésének következő reményét a pacifisták, értelmiségiek és moralisták aktivitása jelentette. Műveiknek megvoltak a maguk olvasói, nem is kevesen. Kiadói siker lett többek között Norman Angello „Nagy illúzió” című értekezése, nem kevésbé a világszerte jól ismert, zsidó származású lengyel Jan Blochnak, a Lengyel Királyság egyik leggazdagabb üzletemberének több kötetes műve. Az 1898-ban *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym* (A jövő háború műszaki, gazdasági és politikai szempontból) címen kiadott művet a világ számos nyelvére lefordították. Ausztriában Karl Kraus volt népszerű. A pacifisták azonban sem a háború megelőzését elősegítő mechanizmusokat, sem pacifista békemozgalmakat nem hoztak létre. Általában elszigetelt, politikai szempontból jelentéktelen emberek voltak. A német császár például mélységesen lenézte és eunuchoknak nevezte őket. Egyébként mint az rövidesen ki is derült, a pacifisták legkönnyebben békeidőben hallatták hangjukat.

Voltak azután olyanok is, akik a nemzetközi konszernek nyomásgyakorlásában látták a béke megvédésének esélyét. A történészek egy részének állításaival szemben valóban nehéz bizonyítékokat találni arra, hogy a monopóliumok és konszernek kényszerítették volna a kormányokat a háború megindítására. Ellenkezőleg, a nagy korporációk félték a háborútól, tartottak ugyanis addigi gazdasági kapcsolataik felbomlásától és a veszteségektől. Szívesebben tárgyaltak volna a piacok felosztásáról. Különösen a brit és az orosz gyárosok idegenkedtek a háborútól. Csak a fegyvergyártásban érdekelt vállalkozók voltak háborúpártiak, újabb nagy megrendelésekben és hatalmas haszonban reménykedve, de ők sem mindannyian. A britek és a németek Szarajevó előtt két héttel még megállapodtak a Bagdadi Baszra vasútvonal építésében. Két brit tagja lett volna a németek által ellenőrzött Bagdadi Vasúttársaság igazgatóságának. Korábban, még február közepén hasonló megállapodást írtak alá francia és német üzletemberek. A konfliktusok békés megoldásában érdekelt jelentős üzleti körök befolyása azonban, mint kiderült, nem volt eléggé jelentős a háború megakadályozásához.

Az európai dominancia, az elveszett területek visszaszerzése vagy újak megszerzése, a balkáni és a közel-keleti befolyás, a gyarmatok újraelosztása és a tengerek, óceánok feletti hatalom kérdésében az egyes államok, különösen pedig a nagyhatalmak között évről évre növekvő ellentétek és az azokból származó konfliktusok korábban sohasem tapasztalt méretű fegyverkezéshez és fegyvergyártási versenyhez vezettek. De vajon a fegyverkezés megállíthatatlanul sodorta Európát a háború felé? Sodorhatta, de nehéz egyértelműen azt állítani, hogy bele is kényszerítette, bár szép számmal léteznek ilyen vélemények. A fegyverkezéssel együtt lehetett élni, bár tagadhatatlan, hogy egyre nehezebben.

A fegyverkezés mérete egyedülálló volt. Európa minden kis és nagy állama, beleértve Montenegrót is, növelte katonai költségvetését, ami egyre népszerűbbé tette a parlamen-

tekben a háború eszméjét, s egyúttal arra is szolgált, hogy az emberekkel elfogadtassa a háború perspektíváját mint realitást. A túlméretezett katonai költségvetések azt bizonyították, hogy a parlamenti képviselők többsége elfogadta a kormányzati politikát, néhány esetben pedig maguk a képviselők biztatták a kormányokat a fegyverkezési spirál felszólására. Az európai államok fegyverkezési kiadásai csupán 1909 és 1914 között átlagban 50 százalékkal nőttek. Míg 1909-ben a bruttó hazai termék (GDP) 3,5 százalékat tették ki, addig 1913-ban már az 5 százalékat. A fegyverkezés a társadalom komoly pénzügyi megterheléséhez vezetett. A Német Birodalom esetében olyan méreteket öltöttek a terhek, hogy szóba került akár az államcsőd lehetősége is. A háborús perspektíva elkerülésének egyetlen esélye az „előre menekülés”, vagyis a háború kirobbantása volt, háború esetén ugyanis az eladósodásra hivatkozva föl lehetne függeszteni az államnak a lakosság iránt fennálló kötelezettségeit. Különösen a haditengerészet fegyverkezési kiadásai nőttek igen gyorsan. Az emberi képzeletet megmozgató hadihajók építését társaságok és szervezetek tucatjai, néha pedig százai támogatták, amelyek a hadikiadások növelése mellett lobbiztak, és komoly nyomásgyakorlással rendelkező csoportot alkottak.

A világ és a gyarmatok újrafelosztásában mindenekelőtt a németek voltak érdekelték, ezért is hozta létre a császár 1912-ben a Haditanácsot. A Duna-menti Monarchia viszont nem mutatott ilyen érdeklődést. A németek úgy vélték, hogy kevesebbet kaptak a közös gyarmattortából, mint amennyi megillette volna őket. Igaz, hogy két kontinensen együttvéve mintegy 3 millió négyzetméternyi, hivatalosan „védelem alatt álló területnek” nevezett gyarmatot birtokoltak 13 millió lakossal, ezeknek azonban sem különösebb gazdasági, sem presztízsértéke nem volt. Max Letz *Nagyhatalmak* című művében már 1900-ban megírta, hogy a hanyatló brit birodalom felosztásáért folyó háború elkerülhetetlen, s a brit birodalom helyén a német birodalom fog kialakulni. Azt bizonygatta, hogy a gyarmatok a társadalmi darwinizmus alapelveinek megfelelően le fogják cserélni tulajdonosaikat. A gyöngébbek, mint a franciák, portugálok vagy a britek távoznak, és erősebbek érkeznek, olyanok, mint a németek. 1913-ban Heinrich Class, az Össznémet Szövetség vezetője is hasonlóképpen nyilatkozott: „Jövőnk akkor lesz biztosítva, ha győzünk nemcsak Európában, de az óceánon túl is, ahol csak lehet. A birtokállapot kiszélesítése jelenti ugyanis nemzetünk alapját.” Ebben a gondolkodásban fellelhetjük a háború eszméjét, ám a gondolat maga még nem döntötte el a háború kitörését.

A németeket Európában elfoglalt helyük sem tette boldoggá. Minthogy Európa közepén éltek, az volt a kényszerképzetük, hogy Oroszország és Franciaország bekeríti őket, s így a közmondásos két tűz közé kerülnek. Az említett államok valójában nem jelentettek rájuk nézve különösebb veszélyt, legalábbis abban az időszakban nem. Itt inkább mesterségesen gerjesztett pszichózisról beszélhetünk, nem pedig valós veszélyről, de ez a pszichózis fokozta a háborúpárti hangulatot.

A fegyverkezési politikát „srófolta” az imperialista propaganda és a háborúbarát retorika. Külön helyet foglalt el a nemzeteknek a rájuk leselkedő veszedelemre történő felkészítésében a nemzeti sovinizmusba átcsapó nacionalizmus. Ennek a haza és nemzet szeretetén és a nemzeti büszkeségen kívül alkotó eleme volt a másik nemzet ellen táplált lenézés és ellenszenv, valamint a más nemzetek fölötti uralomra jogosító nemzeti gőg. A nacionalisták azt hirdették, hogy a magasabb szintű szolidaritás és a nemzeti egység eléréséhez a háborún keresztül vezet az út. A háború – bizonygatták – megtisztítja a nemzetet gyöngeségeitől és fogyatékoságaitól, mintegy gyógyító katarzisként fog hatni. Az olasz nacionalisták azt hangsúlyozták, hogy a háború az akaratérő és a gazdagság elérésének leggyorsabb, hősies módja. „A nacionalista körök szeme előtt a háború egyfajta megváltásként, a változás valamiféle reményeként lebegett” – értékelte a helyzetet 1914. július 29-én Viktor Adler, az

osztrák szociáldemokraták egyik vezetője. A nacionalizmus azonban nem dominált a többség gondolkodásában, a nacionalista pártok pedig nem domináltak a politika színpadán. Legerősebbek továbbra is egyfelől a liberális és a konzervatív pártok, másfelől a szocialista pártok voltak, jóllehet mindegyiküknél, a szocialistákat is beleértve, nehéz volt nem észrevenni a nacionalista gondolkodás és eszmerendszer hatását. Különösen a liberális pártok engedtek a nacionalizmus nyomásának. A nacionalisták ütőkártyáját és erejét az olyan, viszonylag nem nagyszámú, ám annál hangosabb, fegyelmezett, hierarchikus felépítésű és jelentős pénzeszközökkel rendelkező szervezetek és társaságok jelentették, mint a német Hakata, Hadsereg Liga, Flotta Liga, Pángermán Liga, Össznémet Szövetség, a brit Nemzeti Keresztes Háború a Társadalom Tisztaságáért, az Általános Katonai Szolgálat Ligája, a Tengeri Liga, a Nemzeti Szolgálat Ligája, az olasz Itália Nacionalista Szövetsége, a francia Patrióta Liga vagy a Francia Akció, az orosz Nagyorosz Szövetség, a román Nemzeti Büszkeség Védelmének Őrsége. Ezek a szervezetek képesek voltak mozgósítani a közvéleményt céljaik, például a fegyverkezés támogatására, képesek voltak felkészíteni azt a háborúra. Befolyást gyakoroltak a kormányokra, parlamentekre és uralmon lévőkre egyaránt.

A nacionalizmus a tévesen értelmezett társadalmi darwinizmusból is táplálkozott, amely mintegy a határozott fegyveres összeütközés szükségszerűségét volt hivatott hirdetni a nemzeti érték és dicsőség nevében. A társadalmi darwinizmus népszerűsítői közé tartozott, különösen Angliában, Benjamin Kidds, a *Társadalmi fejlődés* című, első ízben 1893-ban megjelent mű szerzője. Hasonló nézeteket vallott egy másik, Európában ismert brit szerző, Harold Watt, a Birodalmi Tengeri Liga egyik megalapítója, aki szerint „a háború isteni teszt a nemzeti lélek számára, a történelem során pedig a magasabb rendű és nemesebb nemzetek győztek a háborúban, és kiszorították az alacsonyabb rendű fajokat a Gondviselés isteni ökonómiájában”.

A kulturális klíma is kedvezett a háborúnak. A 19. század kilencvenes éveinek végén a pozitivizmus és a szcientizmus helyét lassan a neoromantika foglalta el. A 20. század elején már emberek milliói hitték el a művészeknek és entellektüeleknek, hogy értelmetlen, prózai, unalmas fogyasztói életet élnek, amelyből hiányzik a nagyság, az emelkedettség, a lelkiesség, az ilyen, szóhasználatuk szerint burzsoá élet értelmetlen. Thomas Mann szerint „a háború a megtisztulás, a felszabadulás és a remény ígéretét hordozza”. A háború – hirdették – megnemesít, a fegyelem és engedelmesség erényére tanít. A garaszkodó ember reménytelen életét csak egy újjászülető és emelkedett valami változtathatja meg, s ez a valami a háború. A háborús tett és a háborús hős élete a fontos. A neoromantika és az avantgárd követői a háborút a lelkielő megnyilvánulásának, a vitalitás és kreativitás érvényre jutásának tartották. „A háború életadó alapelv”, „a legmagasabb rendű kultúra kifejeződése” – írta 1911-ben Friedrich von Bernhardtt abban a művében, amely két év alatt hat kiadást ért meg Németországban. „Amikor az ember a háború örvényébe veti magát, nem újra fölfedezett ösztönökről van szó, hanem visszaszerzett erényekről [...] A háborúban minden megújul” – hangsúlyozta 1912-ben Pierre Bonnard francia festő. 1891-ben pedig Emil Zola francia író hívja fel a figyelmet arra, hogy „csak a harcias nemzetek fejlődnek: a nemzet azonnal meghal, ha leteszi a fegyvert. A háború a fegyelem, az önfeláldozás és a bátorság iskolája.” Lelkes hívei voltak a háborúnak az olasz futuristák is Filippo Marinettivel az élen, aki örömmel kiáltotta világgá, hogy „a háború a világ egyetlen higiéniája”. Egyáltalán, az avantgárd folyton lázadó képviselői, akik másokat is a régi világ elleni lázadásra szólítottak fel, hogy annak helyén új, jobb, nemesebb világ épüljön, s akik a gúzsba kötő erkölcsi szokások szorításából való felszabadításra buzdítottak, nem kis mértékben önmagukat is felelősöknek érezhették a háború kitöréséért.

D. S. Landes neves történész felhívja a figyelmet arra, hogy a háborút sokan valamiféle majálisnak képzelték: „A háború tragédiája az emberek hiszékeny könnyelműségéből származott, azt hitték ugyanis, hogy a háború egyfajta népünnepély – szép egyenruhák, nagyszerű hősiesség, női elragadtatás, parádék és boldogság kaleidoszkópja [...] Kitért a háború, mert hiányzott a képzelőerő” – írta. Csak némiképp ítélte meg másként a háború kitörésének körülményeit az Egyesült Államok egykori elnöke, Theodore Roosevelt: „Európa már régen nem háborúzott, és úgy döntött, fölébreszti magában a harci szellemet. A háború azért tört ki, mert az európaiak tudat alatt unták már a békét. Ebben a helyzetben a háború elfogadhatóvá, sőt kívánatosává vált.”

A felkapott filozófusok és történetfilozófusok újabb és újabb érveket sorakoztattak fel a háború mellett: „A háború szükségessége egyenesen erkölcsi szükségszerűségének tudatán nyugszik. Az eseményeknek ugyanis [...] állandó mozgásban kell lenniük, így hát a háború is jogosnak tekinthető; az Isten által meghatározott egyik rendnek kell tartani” – írta Heinrich von Treitschke 1887-ben. Az emberek nemcsak őt hallgatták szívesen, hanem Joseph Maistre 19. század elejei konzervatív gondolkodót is, aki úgy vélekedett, hogy „a háború az emberi nem rendes állapota”. A háborúra történő intellektuális felkészítéshez társultak Henry Bergson nézetei is, miszerint feltétlenül szükség van Európa újjászületésére az elemi erők, valamint az Európában népszerű Oroszország összefogása révén, nem zárva ki Friedrich Nietzsche elképzelését. „A mai Oroszország szinte minden nemes szelleme Nietzsche kútjából iszik” – írta a *The Times*. Nietzsche cselekvésre és erőszakra, a lomhaság, burzsoá filiszterség, polgári álszentség és a liberalizmus elleni harcra buzdító felhívása sokakhoz eljutott, a katonáknak írt röpcédulája pedig, amelyen az állt, hogy „A háború és a bátorság több nagy dolgot szültenek, mint a felebaráti szeretet”, ott volt különféle hadseregek katonáinak bornyúiban. Nietzsche kockázatokkal teli életre buzdított, a lázadást mint értéket a liberalizmus és a hagyomány, a megcsontosodott normák fölé helyezte. A háborút közvetve vagy közvetlenül dicsőítő eszmék milliókhoz, elsősorban fiatalokhoz jutottak el, de hiszen ők voltak azok, akiknek hadba kellett vonulniuk.

Az emberek lélektani és érzelmi háborús felkészítésére befolyással volt a kor szépirodalma is, amely nem egyszer ábrázolta úgy a háborút, mint örömteli és csábító kalandot. Nagy népszerűségnek örvendtek a kémtörténetek és a futurista elbeszélések. Izgalmasak voltak a folytatásokban közölt regények a németek angliai partraszállásáról vagy a brit deszantosok németországi akcióiról. Az ellenség elpusztításában való részvételre készítettek fel a fiúknak szánt kalandregények, az újonnan létrehozott ifjúsági hetilapok, amelyekben tömegével szerepeltek a hazáért meghalni is kész bátor harcosok.

Háborúra készített fel a különösen az iskolák által közvetített állami történelempolitika. Az iskolai oktatásban emlékeztettek az illető nemzet jelentősebb hadi sikereire, de a vereségekről sem feledkeztek meg, hogy bosszúvágyat ébresszenek a fiatalokban. Ünnepeket tartottak a nemzet sorsát alakító háborúk évfordulóján, megemlékeztek a nemzeti hősök, a nemzet ügyéért harcoló hőszok születésének, illetve halálának napjáról. A franciák Napóleon győzelmeit, a németek a Napóleon vereségével záruló lipcsei csatát ünnepelték. 1913-ban a lipcsei győzelem emlékművénél a hatóságok hatalmas népünnepélyt rendeztek a nemzeti egység jegyében azzal az ürüggyel, hogy II. Vilmos császár trónra kerülésének 25. évfordulóját ünneplik. Az oroszok megemlékeztek Napóleon Moszkva alól történt visszavonulásáról, a franciák pedig a bouvines-i csatáról (1914 júniusában).

Az iskolában emelkedett szellemű ünnepeket és hazafias tüntetéseket szerveztek, negatív képet festve az ellenségről. A gyűlöletpropagandát többek között az iskolai újságok és faliújságok is terjesztették. Az iskolákban katonai tábortokat szerveztek a gyerekeknek és fiataloknak, testnevelés órán pedig katonai szemlét gyakoroltattak velük, és bevezették a

honvédelmi oktatást. Mindez nagy hatást gyakorolt a konfliktusra történő mentális felkészítésre, bár maga az iskola nem buzdított agresszív háborúra. Az iskolai tankönyvek az úgynevezett jó hazafiságra neveltek, vagyis arra, hogy van értelme az áldozatvállalásnak, ha a haza úgy kívánja. „A háború nem valószínű, de elképzelhető. Ezért Franciaország megtartja fegyvereit, és mindig készen áll arra, hogy megvédje magát. Amikor Franciaországot védjük, azt a földet védjük, ahol születtünk, a világ legszebb és leggazdagabb országát” – olvasható egy 1912-es francia tankönyvben. A tanulóifjúság mozgósításának és nevelésének eszközeül szolgáltak a tömegrendezvények, hogy csak a brit hadiflotta napjait vagy a német ifjúsági fesztiválokat említsük. Az 1913-as fesztivál meghívója következőképpen agitált: „Azok, akik, ha a szükség úgy hozza, bármely pillanatban készek lesznek arra, hogy életüket áldozzák nemzetük jogainak védelmében, azok arra is készek lesznek, hogy friss, tiszta véruket áldozzák a haza javára akár harcban, akár a mindennapi élet munkája során.”

A háború érlelődésére jelentős hatással voltak az időről időre egymást követő válságok, kezdve a Bosznia-Hercegovina anektálása nyomán fellépő krízissel. Ezt követte az 1911-es marokkói válság (Tigris-ugrás Agadirba). Az ezt lezáró német–francia megállapodás után hisztéria tört ki Németországban. A tömeg lemondásra szólította fel a gyávának nevezett császárt és a kancellárt. Ezután következett a „disznóháború” Belgrád és Bécs között, az olaszok és törökök 1911–1912-es háborúja Líbiáért, végül a balkáni háborúk, amelyek megbontották az addigi erőviszonyokat. Az, hogy minden évben sor került valamilyen válságra, oda vezetett, hogy a légkör egyre feszültebbé, az emberek gondolkodása egyre ingerültebbé vált. Nőttön-nőtték az előítéletek és kölcsönös sérelmek, a bizalmatlanság és a nacionalista főbiák. A nem szűnő feszültségek egyfajta szakadék fölötti kötéltauccá váltak. Minden újabb válság rárakódott az előzőre, s addig nőtt a feszültség, míg ez az egész el nem érte a kritikus szintet. Bármely pillanatban számítani lehetett egy nagyobb fegyveres konfliktus kirobbanására. Bekövetkezett a „száraznak” is nevezett hidegháború időszaka. Minden válsággal egyre nőtt a fegyverkezés, a gazdaság egy részének militarizálása, a társadalmi izgalom és feszültség, nőtt a preventív háborúra, az erődrendszerek kiépítésére és az aranykészletek növelésére, „védelmi szövetségek” létrehozására történő mind általánosabbá váló felhívások száma. A törzskarok egyre intenzívebbé tették a háborús előkészületeket. Mindebben a lakosság is részt vett, beszédtema volt a közeledő háború. „Folyton a közelgő háborúra gondoltam. Arra, hogy van-e esély elkerülni” – írta 1911-ben Daisy Hochberg von Pless. „Az 1912–13-as tél elején egyre több szó esett arról, hogy háború törhet ki a Monarchia és Oroszország között. [...] csöndes, rejtett forrongás uralta az országot. A függetlenségi körök lázban égtek” – emlékezett Matylda Sapieżyna lengyel hercegnő. A feszültség és a háború biztos előérzete folytán 1912–1913-ban egyre több önkéntes jelentkezett a galíciai lengyel és ukrán lövészegeledekbe. Amikor elmúlt a háború közvetlen veszélye, a toborzás is alábbhagyott.

Az összes eddig felsorolt tényezőnek sem kellett volna azonban még eldöntenie a világméretű konfliktus kitörését. A válságok továbbra is jöhettek-mehettek volna, megoldódtak volna a bevált módszerek alkalmazásával, a világ tovább fegyverkezhetett volna, folytatódhatott volna a hadseregek kiképzése, díszszemlézése, a haditervek pedig továbbra is szigorúan őrzött széfekben pihenhettek volna. Mindezekkel együtt is békében lehetett volna tovább élni, ámbátor örökös feszültségben, válságról válságra, tűzvészről tűzvészre létezni bizonyára nem volt komfortos élet. Hány éven át lehetett lóporos hordón ülve élni? Nem sokáig. Nem csoda hát, hogy egyre gyakoribbá vált az a meggyőződés, hogy a háború kockázata és végső kimenetelének bizonytalansága ellenére is próbálkozni kell vele, mert így élni tovább nem lehet. Minél előbb tör ki a háború, annál jobb, most ugyanis – bizonygatták a nagyhatalmak vezetői – kivételesen kedvező esélyeink vannak a győzelemre. „A háború [...]

elkerülhetetlen és megakadályozhatatlan volt, lévén az államok és népek magatartását irányító tényezők következménye, miként a vihar is, amelyet a természetnek magának kell lecsendesítenie” – írta Joseph Conrad Korzeniowski. Mivel tehát elkerülhetetlen a háború, nem érdemes azt halogatni. Hasonlóan érvel a sebész is: a műtét az egyetlen esély a beteg ember megmentésére, és a siker a műtét mielőbbi végrehajtásától függ. „A jogos és szükséges háború nem brutálisabb a sebészi beavatkozásnál. Inkább okozunk fájdalmat a betegnek, vérezzük össze ujjainkat, mintsem hagyjuk, hogy a betegség annyira elhatalmasodjék, hogy a betegre és a világra nézve is veszélyt jelentsen” – írta a háború előestéjén Sidney Low brit újságíró. Hiszen a háború nem más, mint a politikai célok más módon történő megvalósítása. Megjelent hát valami, amit háborús kényszernek nevezhetünk. Már csak az időpont kiválasztása maradt hátra. Az 1914. június 28-i véres sarajevói merénylet megfelelni látszott az elvárásoknak.

1914 júliusában és augusztusában a nagyhatalmak vezetői a háborús megoldást választották a politikai megoldás helyett, a gyors hadi sikert pedig túlságosan optimista módon ítélték meg. Voltak, akik azt a hitet terjesztették, hogy „ez után a háború után már sohasem lesz következő háború”.

Számos kutató, a legfrissebb munkák szerzőinek némelyikét is beleértve úgy véli, hogy tulajdonképpen véletlenek vagy véletlen, nem teljesen kontrolált események vezettek a háborúhoz. Ezek láncreakciót indítottak el, amely saját törvényei alapján működik. Ezért állították fel ezek a kutatók azt a tézist, hogy a Nagy Háború egyáltalán nem volt szükségszerű, azt el lehetett volna kerülni. Nem lehet – hangsúlyozták – a történelem determinista kényszerét elfogadva feltételezni, hogy ha a háború kitört, akkor annak ki is kellett törnie.

A Nagy Háború lényegesen hosszabb ideig tartott, mint azt a legnagyobb optimisták feltételezték, egészen az emberanyag és a résztvevők gazdasági potenciáljának teljes pusztulásáig. A háború következményeként megbukott négy nagyhatalom és dinasztia: a Romanovok Oroszországa, a Hohenzollerek II. Birodalma, a Habsburgok Osztrák–Magyar Monarchiája és az oszmán birodalom. De csak egy ilyen háború adott esélyt a lengyeleknek és más nemzeteknek arra, hogy független entitásként térjenek vissza az európai politika színpadára. A magyaroknak ezzel szemben fájdalmas csalódást és a tragikus trianoni döntéssel megpecsételt bánatot hozott. Ezért van az, hogy annyira különbözőképpen él a Nagy Háború a magyarok és a lengyelek történelmi emlékezetében.

Fordította: SZENYÁN ERZSÉBET



SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

A történetelmélet önigazolása

A történetírás elméleti kérdéseivel foglalkozó teoretikusok és filozófusok egy szűk csoportja akkor érzi jól magát, ha más teoretikusokkal és filozófusokkal vitatkozhat a történetírás elméleti problémáiról. Vagy soha nem is gondolták, hogy ez másképp is lehetne (John Zammito például), vagy valaha azt gondolták, hogy lehetne másképp is, de később aztán már más gondoltak (Frank Ankersmit); vagy pedig továbbra is vágynak ugyan arra, hogy másképp is lehessen, de mintha még maguknak sem hinnék el, hogy másképp is lehetne (Mark Bevir). Ezen szűk csoport tagjai megelégednének azonban annyival, ha a saját nézeteiknek megfelelően sikerülne megváltoztatniuk a történetírásról való gondolkodást. Még akkor is, ha távlati célként leginkább azt szeretnék elérni, hogy a történetírás kapcsán végzett elméleti munkájuk legalább olyan hatással legyen a kortárs filozófiára, mint amilyen hatással a kortárs filozófia van rájuk.¹

A történetírás elméleti kérdéseivel foglalkozó teoretikusok és filozófusok nagyobb részét viszont inkább az tenné boldoggá, ha elméleti meglátásaik nem pusztán az elméletalkotás gyakorlatát formálnák, hanem jobb esetben praktikus jótanácsként, rosszabb esetben pedig diszciplináris alapvetésként pozitív hatást gyakorolnának a történetírás gyakorlatára is. A leghangosabbak értelemszerűen azok, akik úgy vélik, hogy forradalmi elméleteket gyártanak, minthogy a fenti logika értelmében a forradalmi elméleti meglátásoknak a gyakorlat terén is forradalmi változásokhoz kell vezetniük (Keith Jenkins, Alun Munslow). Míg az első, szűk csoport filozófiai elköteleződése meglehetősen sokszínűek, az utóbbiak többnyire továbbra is a nyelv kizárólagosságát hirdetik. A helyzetük annyiban változott a nyelv és a valóság, a történeti szövegek és a múlt közötti viszony problémává emelése óta, hogy az ilyesfajta viták kifulladásával a nézeteik már korántsem számítanak radikálisnak. Inkább a közepére szorultak annak a spektrumnak, amelynek egyik szélén továbbra is azok állnak, akiket érintetlenül hagyott a posztstrukturalizmus és a nyelvi fordulat, a másik szélén pedig azok keresik a pozícióikat, akik Nancy Partnerrel együtt *már nem* mondják azt, hogy a szövegnek kívül nincs semmi sem.² Azok, akik már nem mondják, többnyire azért tesznek így, mert úgy vélik, a nyelvi meghatározottság hangoztatása már inkább akadály, semmint előmozdítója a történeti gyakorlatra való elméleti reflexiónak. Ennek megfelelően újabban olyan fogalmak felé fordultak, mint a „tapasztalat”³ vagy a „jelenlét”⁴, – és olyan gyakorla-

¹ Vö. Ankersmit, Frank – Bevir, Mark – Roth, Paul – Tucker, Aviezer – Wylie, Alyson: *The Philosophy of History: An Agenda*. Journal of the Philosophy of History, vol. 1. (2007) no. 1. 1–9.

² Partner, Nancy: *Narrative Persistence: The Post-Postmodern Life of Narrative Theory*. In: Ankersmit, Frank – Domanska, Ewa – Kellner, Hans (eds.): *Re-figuring Hayden White*. Stanford, 2009. 83.

³ Ankersmit, Frank R.: *Sublime Historical Experience*. Stanford, 2005. Magyarul Ankersmit 1993-as székfoglalója jelent meg, amelyből tizenkét évvel később a *Sublime Historical Experience* ki-

tokat teoretizálnak, mint a „*thing studies*”, amelyet Ewa Domanska látszott megkedvelni az „új materializmus” és a „poszthumanizmus” nevében⁵ – amelyek felett a nyelvre fordított tekintet korábban átsiklott.

Az új teoretikus horizontok megnyitásával azonban mindazok, akik a teoretikus spektrum közepéről próbálják elméleteik révén megváltoztatni a gyakorlatot, abba az ellentmondásba kerülnek, hogy a holnap gyakorlatát a tegnap elmélete által formálnák. Ezt jobbra két módon igyekeznek kiküszöbölni. Az egyik stratégia talán Jenkins esetében a leginkább szembetűnő, aki filozófiai szövetségeseiként tünteti fel azokat az újabb kísérleteket, amelyek egyaránt elvetik mind a nyelvi dimezió kizárólagosságát, mind pedig a nyelv térhódítása előtti nézeteket, és úgy kezeli őket, mintha kizárólag a nyelv térhódítása előtti nézetekkel szemben foglalnának állást.⁶ Az ellentmondás kiküszöbölésének másik stratégiáját Alun Munslow alkalmazza *A történelem jövője* címet viselő új könyvében,⁷ amelyben „konvencionálisnak” bélyegez minden újabb elméleti kísérletet, és egy polcra helyezi őket a nyelvi fordulat előtti elméletekkel, anélkül, hogy egyáltalán szóba állna velük, vagy hogy érdemben reflektálna rájuk. A nyelv mindenhatóságát és a textualizmust hirdető álláspont pedig kétszeres hasznot is húz ezeknek a stratégiáknak köszönhetően. Egyrészt fenntarthatja a vagány elméleti radikalizmus látszatát – annak ellenére, hogy a teoretikus mező tematizálása felett kivívott dominanciát éppen mostanában veszti el egy olyan szituációban, amelyben már korántsem a kihívó, hanem a *kihívott fél szerepére* kényszerül. Másrészt pedig lelkiismeretfurdalás nélkül forszírozhatja tovább a gyakorlat elmélet általi megváltoztatását, figyelmen kívül hagyva a gyakorlat azon változásait, amelyek nehezen volná-

nőtt. Még ha jóval kidolgozatlanabb szövegről is van szó, Ankersmit újabb célkitűzései ebből is kiolvashatók. Lásd: Ankersmit, Frank R.: *A történelmi tapasztalat*. Budapest, 2004.

⁴ Gumbrecht, Hans Ulrich: *A jelenét előállítás. Amit a jelentés nem közvetít*. Budapest, 2010.; Runia, Eelco: *Presence. History and Theory*, vol. 45. (2006) no. 1. 1–29.; Bevernage, Berber: *Time, Presence, and Historical Injustice. History and Theory*, vol. 47. (2008) no. 2. 149–167.; lásd még a fogalom körüli vitát Eelco Runia, Hans Ulrich Gumbrecht, Frank Ankersmit, Ewa Domanska, Michael Bentley és Rik Peters részvételével: *History and Theory*, vol. 45. (2006) no. 3. 305–374.

⁵ Domanska, Ewa: *The Return to Things. Archeologia Polona*, vol. 44. (2006) 171–185.; Domanska, Ewa: *Beyond Anthropocentrism in Historical Studies. Historein*, vol. 10. (2010) 118–130. Domanska új érdeklődési területeiről magyar nyelven az Erős Vilmos által készített interjú olvasható: „*Posztkoloniális értelmiséginek tartom magam*” (*Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel*). *Aetas*, 25. évf. (2010) 4. sz. 156–164.

⁶ Lásd például, ahogy Jenkins azt az Alain Badiou-t teszi szövetségesevé az etika és a történelem végét hirdető nézeteit illetően, akinek filozófiai programja deklarálta „a nyelvi fordulat visszafordítása” és „a szavak helyett a dolgok kiindulóponttá tétele”, ami magába foglalja „az etikához való visszatérést” is „egy felétel nélküli elvhez való visszatérés” formájában (Badiou, Alain: *Infinite Thought: Truth and the Return to Philosophy*. London, 2005. 50–54.). Badiou alapvető nyelvelles motivációja, valamint az az álláspontja, amely szerint „van olyan pillanat, amikor az elv bizonyosságának a fényében valakinek képesnek kell lennie kimondani, hogy ez helyes, és pedig helytelen” (54.), és általában véve Badiou etikához való visszatérése nehezen volna összeegyeztethető Jenkins alapvető nyelvi motivációjával és az etika összeomlásáról alkotott nézetével. Akkor legálábbis, ha Jenkins többet akarna, mint a nyelvi fordulat előtti elméletekkel szemben kijátszani a Badiou-kártyát. Olyan elméletekkel szemben, amelyeket a teoretikus mezőben lényegében már senki sem képvisel. Vö.: Jenkins, Keith: *The End of the Affair: On the Irrecoverable Breakdown of History and Ethics*. In: Jenkins, Keith: *At the Limits of History: Essays on Theory and Practice*. London – New York, 2009. 245–254.

⁷ Munslow, Alun: *The Future of History*. Houndmills, 2010. A hivatkozások oldalszámait a továbbiakban a lásd főszövegben.

nak kapcsolatba hozhatók a történetírás természetét illető elméleti viták nagyvívú koncepcióival.

A változás, amire Munslow is vágyik, egy olyan történetírói gyakorlat kialakítása, amely a kognitív aspektusokat háttérbe szorítva elsősorban esztétikai értéket teremt. *A történelem jövője* fő tézise szerint az episztemológia pusztán egy alternatíva, választás kérdése. A történészek előtt egyéb lehetőségek is adódnak, minthogy pusztán arra törekedjenek, hogy episztemológiai terminusokban leírható tudással szolgáljanak. Ha viszont továbbra is ragaszkodnak az episztemológiai választáshoz, sohasem jutnak előre, mivel az kizárólag a konvencionális történetírói gyakorlatot teszi lehetővé. (15. old.) Ez a gyakorlat azonban képtelen beteljesíteni azt, amire vállalkozik, képtelen „episztemológiailag alátámasztott történeti tudással” szolgálni, mivel képtelen ellenállni a „multi-szkeptikus”, „dekonstrukcionista”, „relativista” kritikáknak, amelyek viszont alapjául szolgálhatnak egy olyan új gyakorlatnak, amely elismeri a múlt és a történeti munkákban kifejezésre juttatott történelem közötti szakadást. (VIII. old.) A jövő ezen új gyakorlatát Munslow expresszionista történelemnek nevezi el, és bemutatásának szenteli a könyv utolsó fejezetét. Eszerint az expresszionista történetíró már a legkevésbé sem a múlt megismerésének a szándéka fogja vezérelni, hanem olyan történeti műalkotások létrehozására fog törekedni, amelyek fő funkciója az, hogy eszméket juttassanak kifejezésre. (206. old.) Az expresszionista történetírónek nem kell ragaszkodnia az írott formához, bármilyen egyéb formában létrehozhatja a műalkotásait a regénytől kezdve az épületeken, dalokon, installációkon, festményeken keresztül a filmekig, de blogok és Twitter-üzenetek formájában akár kitarthat az írott formában való alkotás mellett is. (204. old.)⁸ Műalkotásokról lévén szó, könnyen előfordulhat, hogy ahelyett, hogy könyvként sokszorozhatóak vagy filmként egyszerre több helyen megtekinthetőek volnának, egyszeriek lesznek, mint a graffitik (209. old.), de lehetnek akár olyan megismételhetetlen események, performanszok is, amelyeket legfeljebb újabb és újabb performanszok követhetnek. (218. old.)

Az azonban, hogy mindez pusztán a jövő, még nem jelenti azt, hogy ne akadnának már most is olyan történészek, akik komolyan veszik az esztétikai értéket. Az egyelőre még nem létező expresszionista történelemmel ellentétben az experimentális történetírás – amellyel Munslow az utolsó előtti fejezetben foglalkozik – olyan (már jó ideje létező) vállalkozás, amelynek képviselői jórészt a Munslow által társszerkesztett *Rethinking History* folyóirat körül csoportosulnak. Az, hogy egy folyóirat körül tömörülnek, egyben azt is jelenti, hogy az experimentális történetírás jobbára írott formát ölt. A szintén írott konvencionális történetírástól az különbözteti meg, hogy az experimentális történetírás „nem pusztán irodalmi hatások létrehozásában áll, hanem minden esetben az episztemológiai választással való direkt konfrontáció”. (189. old.) Ez persze az expresszionista történelemről is elmondható, amelyet viszont elkülönít az experimentális történelemtől a jövőben várható formai sokszínűség. Ezen túl azonban semmi egyebet nem közöl Munslow az experimentalista és az expresszionista történelem viszonyáról, lévén, hogy mindkettőt a konvencionális történetírással állítja szembe. Pontosabban szólva nem is a konvencionális történetírással, ha-

⁸ Az akadémiai történetírást már jó ideje érik kihívások a múlt megjelenítésének egyéb, jóval sikerebb és izgalmasabb formái felől. Arról, hogy a történészek hogyan reagálnak ezekre a kihívásokra, és hogyan vesznek részt maguk is a történelem nem írott formáinak kialakításában, lásd: Berkhofer, Robert F. Jr.: *Fashioning History: Current Practices and Principles*. Houndmills, 2008. 133–213.; Lásd továbbá: Rosenstone, Robert A.: *History on Film/Film on History*. Harlow, 2006.; de Groot, Jerome: *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. London – New York, 2009.

nem azzal az episztemológiai választással, amely szerinte kizárólag azt teszi lehetővé, és amellyel mindét nem konvencionális történetírásnak/történelemnek szembe kell szállnia, hogy azok legyenek és lehessenek, amik.

A könyv utolsó kettőt megelőző első kilenc fejezete ezért azzal foglalkozik, hogy milyen elméleti beállítódással kell rendelkezniük a történelem természetével kapcsolatban a nem konvencionális történészeknek ahhoz, hogy az episztemológiai választást elutasítva gyakorló expresszionista történésszé válhassanak. A jövő expresszionista történészeinek eszerint

1. multi-szkeptikusnak kell lennie, ami (1) az empirizmust illető szkepszisen túl egyaránt magában foglalja (2) az ismeretelméleti, (3) az ontológiai és a (4) szemantikai szkepszist, de nem azonos azzal a globális szkepszissel, amely szerint lehetetlen bármi-féle tudás a rajtunk kívül eső világról (39–53. old.);
2. ironikusan kell viszonyulnia saját tevékenységéhez; olyan „történeti iróniára” van szüksége, amelynek módzatai átfedésben állnak a szkepszis fentebb említett módzataival. A történeti irónia ezek szerint magában foglalja (1) az empirikus igazolást és (2) a történészi szerzőségeet illető iróniát, valamint a (3) strukturális és (4) a nyelvi iróniát (78–101. old.);
3. tisztában kell lennie azzal, hogy a szubjektivitásán keresztül, annak köszönhetően hozza létre történeti műalkotásait (114–118. old.);
4. etikai és politikai felelősséggel kell tartoznia azokért a direkt beavatkozásokért, amelyekkel a jövő történelmét jelenbeli kulturális okok által vezérelve formálja (123–134. old.);
5. tudatában kell lennie saját szerzőségének, és tudatosan kell kezelnie a narratíva megalkotásának minden fázisát, használnia irodalmi eszköztárát (148–167. old.);
6. el kell ismerie, hogy a forma megelőzi a tartalmat. (168–181. old.)

A Munslow-életmű korábbi darabjaihoz képest⁹ ez a karakterisztika annyiban jelenthet újdonságot, hogy itt nem a történetírásról, hanem a történészekről van szó, akiknek viszont éppen azokhoz a történetírás természetét illető, korábban kifejtett nézetekhez kellene alkalmazkodniuk, amelyek szerint a történetírás – az értelemadás szintjén, azon a szinten, amely történetírássá teszi – esztétikai vállalkozás. Ez utóbbi elképzelés, úgy gondolom, még rendben is volna, még akkor is, ha korántsem következik belőle az, hogy belátható időn belül történeti műalkotások lepik el a művészeti központokat performanszok vagy a Határ úti metrómegállót graffitik formájában. Azt ugyan nem állíthatom, hogy a jövő történészi gyakorlata nem egészen olyan lesz, mint ahogy azt Munslow elképzele, annál inkább meg vagyok azonban győződve arról, hogy Munslow alapkonceptiója, amely szerint a jövő történészi gyakorlata a gyakorlat természetéről alkotott filozófiai nézetek függvénye volna, erősen problematikus.

A problémák ott kezdődnek, hogy a történetírás természetéről alkotott nézetek – ahogy általában a filozófiai nézetek – univerzális érvényességet követelnek magunknak. Egyfelől

⁹ Vö.: Munslow, Alun: *Deconstructing History*. London – New York, [1997] 2006. (második kiadás); Munslow, Alun: *The New History*. Harlow, 2003.; Munslow, Alun: *Narrative and History*. Houndmills, 2007. Az *Aetas* folyóiratban nemrégiben magyarul is megjelent rövid írás pedig lényegében az itt is tárgyalt könyv tömörített verziója. Lásd: Munslow, Alun: „*Tudomány-e még a történelem? A múlt mint történelem*”. *Aetas*, 24. évf. (2009) 4. sz. 204–209.

túlmutatnak a történetíráson. A nyelv és a valóság kapcsolatának filozófiai problémája nyilvánvalóan nem kizárólag a történeti tudás mibenlétéről alkotott elképzésekről szól, hanem általában véve a tudás mibenlétéről alkotott elképzésekről. Minthogy a történetírás természetét illető elméleti vita álláspontjai ezen problematika köré szerveződnek, nehéz volna azt állítani, hogy maga a történetírás ebből a szempontból valamiféle különleges pozíciót foglalna el ezekben a filozófiai vitákban. Másfelől pedig, a történetíráson belül maradva, a történetírás természetét illető filozófiai nézetek univerzalitás-igénye kiterjed a történetírás egészére. Ennek megfelelően, ha valaki egyetért Munslow-val abban, hogy a történetírás esztétikai vállalkozás, akkor esztétikai produktumként tekint minden egyes valaha kiadott történeti munkára, függetlenül attól, hogy mindazok, akik létrehozták azokat, miképp tekintettek rájuk. Ez pedig két következménnyel is jár.

Az első következmény a történeti munkák létrehozását illeti. Ha történész vagyok, akár olyan elméleti beállítódással rendelkezem, amit Munslow megkövetel, akár nem, esztétikai produktumokat hozok létre. Ha nem konvencionális – experimentális vagy expresszionista – történészre szeretnék válni, az egyetlen dolog, ami megkülönböztetne a konvencionális történészeketől, az volna, hogy velük ellentétben én tudatosan hoznám létre az esztétikai produktumaimat. Az viszont, hogy a tudatosságom bír-e bármiféle jelentőséggel – illetve általánosabb szinten az, hogy az elméleti választásaim bírnak-e bármiféle gyakorlati jelentőséggel –, csak az általam létrehozott produktum megítélése során derülne ki.

A már létrehozott történeti munkák megítélésével kapcsolatban pedig fontossá válik a másik következmény. Ha a történetírás ügyes-bajos dolgaival foglalkozó teoretikus vagyok, aki azt gondolja, hogy a történetírás inkább esztétikai, semmint kognitív tevékenység, az egyetlen problémám bármiféle történetírói munkával az lehet, hogy esztétikailag szegényes. Munslow-hoz hasonlóan nem foglalkozhatok azzal, hogy egy adott történeti könyv vagy tanulmány objektív tudományos munka szeretne lenni, mivel azt gondolom, hogy a történetírás mint történetírás – a maga egészében – esztétikai vállalkozás, ezért még azok a történeti szövegek is, amelyek objektív tudományos szövegek szeretnének lenni, nem egyebek, mint esztétikai produktumok. Mintha valójában tisztában volna ezzel Munslow is, amikor azt mondja, hogy „még ha a konvencionális történész nem is hajlandó műalkotás-ként tekinteni a történetírára (még a konvencionális történetírára sem), attól az még műalkotás”. (142. old.) Ennek szellemében, ha elkésztőnek látom a történetírás állapotát nagy általánosságában, nincs más választásom, mint hogy a saját nézeteimnek megfelelően esztétikai ítéletet alkossak, és azt mondom, hogy a mai történeti szövegek túlnyomórészt „szabályszerűek, sematikusak, szárazak, érdektelenek”, ahogy azt Robert Rosenstone is állítja.¹⁰ Munslow szerint azonban a helyes elmélet teszi a jó gyakorlatot, a helytelen pedig a rosszat, tehát a kérdés az, hogy a szabályszerűnek, sematikusnak, száraznak és érdektelennek ítélt történeti szövegek azért olyanok-e, amilyenek, mert egy helytelen elmélet termékei, mert egy kognitív vállalkozás objektív, tudományos szövegei szeretnének lenni, nem pedig esztétikai produktumok. A kérdés az, hogy arra vannak-e ítélve, hogy esztétikailag érdektelenek legyenek pusztán a történelem természetét illető teoretikus választásuk folytán, illetve van-e bármiféle inherens megfelelés az esztétikai érték és az egyes teoretikus álláspontok között.

Nem hiszem, hogy volna. Senki sem tekint úgy Rankéra, mint aki esztétikailag szegényes történeti szövegekkel épített volna nemzetet, noha akadnak, akik még ma is támadják helytelen teoretikus álláspontja miatt. Ami mégis probléma lehetne ma Rankével esztétikai szempontból, az az, hogy történetírása nem egyeztethető össze a mai irodalmi trendekkel.

¹⁰ Rosenstone, Robert A.: *Buried in a Footnote*. Rethinking History, vol. 14. (2010) no. 1. 55.

A megfelelés ilyesfajta hiánya az, amiről Hayden White is beszélt néhány évtizede,¹¹ és ennek megfelelően volna a rankei történeírás esztétikailag szegényesnek, vagy White-tal szólva, „rossz művészetnek” minősíthető ma. Tekintve, hogy ma Ranke elméleti álláspontja is helytelennek számít, bárki élhetne itt az ellenvetéssel, hogy Ranke esztétikai értéke egykoron éppen annak volt köszönhető, hogy tökéletes összhangban állt egy valaha helyesnek vélt elméleti állásponttal, manapság pedig ugyanezért tekintjük meghaladottnak mindkettőt. Az ellenvetés azonban könnyedén leszerelhető, ha léteznek olyan kortárs történeti szövegek, amelyek igyekeznek saját korunk irodalmi trendjeinek megfelelő esztétikai értéket képviselni, miközben szerzőik a teoretikus mezőben mégis egy Munslow által helytelennek vélt elméleti álláspontot foglalnak el.

Léteznek ilyen történeti szövegek. Jonathan Walker *Antonio Foscarini in the City of Crossed Destinies* című írása eredetileg éppen a *Rethinking History* folyóiratban jelent meg, majd egy évvel később ismét napvilágot látott az *Experiments in Rethinking History* kötetben, amely a folyóirat feltehetően legizgalmasabbnak vélt kísérleteiből válogat.¹² A szöveg maga egy *pastiche* Italo Calvino *Az egymást keresztező sorsok kastélya* című novellája¹³ kapcsán, és egy azon kevés történeti szöveg közül, amelyet Munslow esztétikailag értékesnek tart, és amelyre az experimentális történetírás kapcsán külön is kitér. (198–199. old.) Ami felett azonban Munslow Walker tárgyalása kapcsán nagyvonalúan átsiklik, az az *Experiments* kötetben kiadott verzióhoz tartozó utószó, amelyben Walker világossá teszi elméleti álláspontját. Arról beszél, hogy nem ért egyet White-tal abban, hogy a történetek csak elmondottak lehetnek, de megéltek nem.¹⁴ Ehelyett inkább egy David Carr-szerű pozíciót¹⁵ foglal el azon az alapon, hogy a történeti cselekvők (a történészhez hasonlóan) maguk is cselekményesítik a múltjukat, még azelőtt persze, hogy a történész is ezt tenné. Ez a pozíció azonban olyasvalami, amit Munslow helytelen elméleti álláspontként elvetne – lévén, hogy az egykoron volt „múlt” és a történeti szövegeként értelmezett „történelem” közötti, szerinte áthidalhatatlan szakadékot próbálja valamiképp mégiscsak áthidalni –, ahogy elveti Ricoeur hasonló jellegű nézeteit (177–178. old.), és ahogy elvet minden olyan kísérletet, amelyek Ricoeur-nél és Carrnál jóval újszerűbb módon próbálnak „ontológiai biztonságot” nyújtani a történetírás számára. Erre a sorsra jutnak Munslow-nál a „jelenlét” fogalma köré szerveződő kísérletek is, amelyeket azonban úgy vet el, hogy a fogalom meghonosítását célzó kísérletek egyik fő képviselőjeként éppen azt a Hans Ulrich Gumbrechtet idézi (42–44. old.),¹⁶ akinek a történeti munkáját¹⁷ mindezek ellenére az experimentális történetírás példajaként élte. (184–185. old.) Pedig ahhoz, hogy valaki experimentális történész legyen, az elméletet illetően elvileg nem a „jelenlét”, hanem a derridai elkülönböződés pártját kellene fognia. (190. old.)

¹¹ White, Hayden: *A történelem terhe*. In: White, Hayden: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 25–67.

¹² Walker, Jonathan: *Antonio Foscarini in the City of Crossed Destinies*. In: Munslow, Alun – Rosenstone, Robert A. (dds.): *Experiments in Rethinking History*. New York – London, 2004. 124–151.

¹³ Calvino, Italo: *Az egymást keresztező sorsok kastélya*. Budapest, 2000.

¹⁴ Walker, Jonathan: *Afterword*. In: *Experiments in Rethinking History*, 152.

¹⁵ Lásd: Carr, David: *Narrative and the Real World*. *History and Theory*, vol. 25. (1986) no. 2. 117–131.

¹⁶ Gumbrecht, *A jelenlét előállításá*; Gumbrecht, Hans Ulrich: *Presence Achieved in Language (With Special Attention Given to The Presence of The Past)*. *History and Theory*, vol. 45. (2006) no. 3. 317–327.

¹⁷ Gumbrecht, Hans Ulrich: *In 1926: Living at the Edge of Time*. Cambridge, 1997.

Munslow mentségére szólva, bármi is legyen akár Walker, akár Gumbrecht elméleti álláspontja, az pusztán a történeti szövegeiket olvasva nem igazán derül ki – hacsak maguk a szerzők világossá nem teszik, ahogy egyébként Gumbrecht is világossá teszi a múlttal való közvetlen kapcsolat iránti vagyát egy, a főszövegtől elválasztott elméleti fejezetben. Még ha minden egyes történeti szöveg magában is hordozza szerzőjének a történetírásról alkotott filozófiai nézeteit, a szöveget olvasva viszonylag ritkán kutakodunk ilyesfajta nézetek után. Kivéve persze, ha elméleti szakemberként azzal foglalkozunk, hogy a történetírás egészéről formált explicit vagy implicit nézeteket igyekezzünk kimutatni történeti szövegekben. (Nem is beszélve arról, hogy a kutakodásunk eredménye a Munslow által favorizált elmélet értelmében több, egymással versengő, mégis egyaránt helyesnek ítélt eredményre is vezethet.) Az mindenesetre, hogy ritkán eredünk ilyesfajta nézetek nyomába történeti szövegekben, lehet, hogy éppen azért van, mert ezek a nézetek nem bírnak azzal a potenciállal, amelyet Munslow tulajdonít nekik. Walker és Gumbrecht írásai legalábbis azt mutatják, hogy vidáman megfér egymással az esztétikai érték és a Munslow által helytelennek tekintett elméleti álláspont. Általánosabban fogalmazva: a történeti szövegek esztétikai aspektusai függetlenek a történetírás természetéről alkotott univerzális nézetektől.

Az pedig, hogy a helyesnek és haladónak tekintett elméleti álláspontból is lehet konvencionális történeti szöveget alkotni, eddig is közhelynek számított. Tucatszámra lehetne sorolni példákat, de mind közül a legnagyobb visszhangot alighanem Peter Novick esete váltotta ki. Novick *That Noble Dream* című könyve¹⁸ kapcsán, amely egyszerre a történetírói objektivitás kérdésének története és egy elméleti állásfoglalás a történetírói objektivitás ellen, David Hollinger a következő szavakkal hívja fel a figyelmet az elmélet és a gyakorlat közötti ellentmondásra: [Novick] azt mondja, hogy meggyőzőbbnek találta az objektivitás mítoszának kritikussait, mint a védelmezőit, mégis olyan könyvet írt, amely az utóbbiakat elégti ki. Rendkívül tradicionális monográfiával van dolgunk, amely a legvégsőkig tekintettel van a bevett szakmai normákra. [...] Novick tudományos gyakorlata egyben azt is jelenti, hogy az objektivitás mítoszával illető kétségek nem vezetnek feltétlenül változásokhoz a történetírás gyakorlatában? És ha az objektivitás fogalma, ahogy Novik mondja, „alapjaiban véve zavaros”, akkor mi van?¹⁹

Semmi. Mindössze annyi, hogy az elmélet és a gyakorlat viszonya nélkülözi azt a szükségszerűséget, amelyet Munslow és más teoretikusok hajlamosak tulajdonítani neki, és amelynek nevében az elméleteikkel a gyakorlat megreformálását célozzák. Ez persze nem jelenti azt, hogy a történetírás természetéről alkotott nézetek minden szempontból érdektelenek volnának, de ha valamit ezek az elméletek megváltoztatnak, az nem a történetírás gyakorlata lesz, hanem a történetírás természetéről való elméletalkotás gyakorlata. Ennek megfelelően, amikor Munslow azt mondja, hogy ha valaki érdekelt abban, hogy egy bizonyos történeti műalkotás mit jelent, akkor biztosan érdekelt olyan további kérdésekben is, mint a „Hogyan tudnám dekódolni az adott narratíva vagy kifejezés etikai sajátosságait?”, a „Miféle erkölcsfilozófia és miféle kötelességek húzódnak meg az adott történeti műalkotás mögött?”, vagy a „Mik a történeti reprezentáció/kifejezés formális sajátosságai?” kérdések

¹⁸ Novick, Peter: *That Noble Dream: The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*. New York, 1988.

¹⁹ Hollinger, David A.: *Postmodernist Theory and Wissenschaftliche Practice*. The American Historical Review, vol. 96. (1991) no. 3. 691. Ugyanerre az ellentmondásra hívja fel a figyelmet Haskell, Thomas L.: *Objectivity Is Not Neutrality: Rhetoric versus Practice in Peter Novick's That Noble Dream*. In: Haskell, Thomas L.: *Objectivity Is Not Neutrality: Explanatory Schemes In History*. Baltimore–London, 1998. 145–173.

(139.), akkor egy történész mindössze azt felelheti, hogy „Igen, érdekelt lennék ezekben a kérdésekben, ha filozófus volnék”, vagy azt, hogy „Igen, érdekelt vagyok ezekben a kérdésekben filozófusként”. Így tehát bár Munslow kérdései irrelevánsak a jó történetírást tekintve, semmi sem zárja ki, hogy a történészek ne foglalkozhassanak a munkájuk természetével kapcsolatos elméleti kérdésekkel. Az egyetlen, amit nem árt szem előtt tartani, mindössze az, hogy a történészi szerepet ilyenkor a filozófus vagy a teoretikus szerepére cserélik. Nem kizárt persze, hogy a kettő hatással legyen egymásra,²⁰ az viszont nem fordulhat elő, hogy az egyik szerep irányítsa a másikat, diktáljon neki, vagy hogy a másik szerep mércejeként működjön.

Akik nem tartják szem előtt a szerepek szétválasztását, és továbbra is ragaszkodnak ahhoz a nézethez, amely szerint az elmélet a gyakorlat mércéje, vagy akár ahhoz, amely szerint a gyakorlat az elmélet mércéje, tovább folytathatják az olyan terméketlen vitákat, mint a posztmodern történészi gyakorlat létéről vagy nemlétéről szóló vita. Ernst Beisach csupán egy azok közül, akik úgy vélik, hogy a történészi gyakorlatban „a posztmodern elmülethez való alkalmazkodás” az, ami lemérheti a posztmodern elméletek súlyát. Amelyek persze súlytalanok bizonyulnak, minthogy nem talál egyetlen olyan történeti szöveget sem, amely alkalmazkodott volna az olyan posztmodern tételekhez, mint például a nem-referenciális nyelv koncepciója.²¹ Ez természetesen egyáltalán nem meglepő, lévén, hogy a „gyakorlati alkalmazkodás” bármiféle fogalmi kategóriához, ami alkalmazkodás nélkül is érvényesnek tekinti magát minden egyes nyelvi megnyilatkozást illetően, tökéletesen nonszensz. Hasonlóan félreértelmezi a problémát Jenkins is, aki a posztmodern történészi gyakorlat ilyesfajta hiányából arra a következtetésre jut, hogy a történészi gyakorlat képtelen a változásra, és ha így van, a kérdés már inkább az, hogy miért foglalkozunk egyáltalán a történelemmel azok után, hogy a posztmodern elméletek aláásták a történeti tudást. Úgy véli, hogy jobb, ha inkább búcsút intünk neki úgy, ahogy van, és jöhet végre az emancipatorikus gondolat és az elmélet kora, elvégre az elmélet eddig is megvolt anélkül a törté-

²⁰ A történetírás felől nézve valójában teljesen mindennapos jelenségről van szó, és valószínűleg többről, mint arról a „falszifikációs funkcióról”, amelyet Michel De Certeau tulajdonít a történetírásnak, amely szerint az a más területekről érkező elméletek gyakorlati próbája volna. (De Certeau, Michel: *A történeti művelet*. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007. 489.) A történetírás a pusztán kipróbálásnál túl, azt gondolom, sokkal többet tesz: használatba vesz, kiforgat és a saját igényeihez szab bármiféle elméletet, akár a saját gyakorlatának természetéről szóló elméleteket is. Amikor azonban a történetírás hozzányúl ezekhez az elméletekhez, amikor a saját igényeihez igazítja őket, egyszerre meg is fosztja őket univerzalitásuktól. Ahogy például a recepcióesztétika univerzális nézetei egyes történészeket arra vezettek, hogy tárgyukká tegyék az olvasás és a befogadás történetét, a minden befogadást megmagyarázó elméletből egy kutatási tárgy lett a sok közül. Az elmélet, amely elvileg azt is leírná, miként kezelik a történészek akár egymás szövegeit, akár a múlt írott nyomait, ebben a kontextusban soha fel sem merült, kutatási tárgyává szelidítve viszont kétségkívül gazdagította a gyakorlatot. Lásd például: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 2000. Hasonlóképp az univerzalitástól fosztja meg a narrativista történetelméleteket Kisantal Tamás is, amikor olyan partikuláris módszerré alakítja őket, amelynek segítségével ugyan elemezheti az elemzésre választott szövegeit, ám amely módszer más esetekben, más kíváncsiságok kielégítésére tökéletesen alkalmatlan volna. Lásd Kisantal Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a Holokauszt művészetében*. Budapest, 2009.

²¹ Breisach, Ernst: *On the Future of History: The Postmodernist Challenge and its Aftermath*. Chicago–London, 2003. 202.

neti tudás nélkül, amellyel az empirikus történészek szolgálhatnának.²² Breisach és Jenkins egyaránt ott tévednek, hogy az eltérő következtetéseiket – nem ér semmit az elmélet (Breisach), nem ér semmit a gyakorlat (Jenkins) – egy olyan logikailag egyébként is lehetetlen gyakorlat hiányából vonják le, mint a posztmodern elmélet alkalmazásaként felfogott posztmodern történészi gyakorlat. Ahogy a nem-referenciális nyelv koncepciója sem az összes létező nyelvi megnyilatkozás ellenében született, hanem a nyelvi megnyilatkozásokról alkotott korábbi elméletekkel szemben, és ahogy nem magukat a nyelvi megnyilatkozásokat tereli más mederbe, hanem a róluk folytatott elméleti vitákat, úgy a különböző történetelméletek sem a történészi gyakorlatot terelhetik új mederbe, hanem az erről a gyakorlatról folytatott elméleti viták gyakorlatát.

Az egész elgondolás egyébként, amely szerint a történetírás természetéről alkotott nézeteknek közük van a gyakorlathoz, alighanem az analitikus történetfilozófia öröksége. William Dray az analitikus történetfilozófia egyik legfontosabb szereplőjeként legalábbis úgy véli, hogy a tevékenységük hozzájárulhat ahhoz, hogy a történeti diszciplína igazolást nyerjen a széles értelemben vett intellektuális közösségben. Még akkor is, ha „maga a történeti diszciplína igazolása nem szerepel a kritikai [analitikus] történetfilozófia céljai között, egyike lehet a történeti munka fogalmait és előfeltevéseit gondosan magyarázó és értékelő tevékenység melléktermékeinek”.²³ Dray szavai persze meglehetősen szerények, mintha az 1990-es évek vége felé már maga is szégyellte volna vállalni az analitikus történetfilozófiának azt a carnapi örökségét, ami a logikai pozitivizmus filozófiai megalapozást illető igényeit tekintve már korántsem volt ilyen szerény. Maga az örökségi lánc azonban nem csupán a logikai pozitivizmusig ér el, hanem visszavezethető egészen a felvilágosodásig, amikor is a filozófia Cassirer szerint nem „a megismerés egyik sajátos területét” jelentette, hanem „olyan mindent átfogó közeget”, amelyben a tudományok „kialakulnak, fejlődnek és megalapozást nyernek. Nem különül el többé a természettudománytól, a történelemtől, a jogtudománytól, a politikától, hanem mindezek éltető elemévé válik, olyan atmoszférává, amely létezésük és működésük egyedüli alapját képezi.”²⁴

A különböző gyakorlatok és a gyakorlatokra való filozófiai reflexió ilyen jellegű összefonódása azonban ma már sokkal inkább a gyakorlatokról szóló elméletek kétségbeesett öngigazolásának tűnik, semmint a gyakorlatok igazolásának. A történetelmélet kitartása a felvilágosodás filozófia-koncepciója mellett nem vette figyelembe a filozófia önmeghatározása terén a felvilágosodás óta lezajlott változásokat. A különböző filozófiai elképzelések történelemre való átültetése során Munslow is csak azzal törődik, amit a kezdőcsapatba jelölt filozófiai játékosai filozófiai kérdések kapcsán mondanak, miközben átsiklik afelett, hogy ugyanők miként tekintenek a saját tevékenységükre – amiről egyébként jóval gyakrabban beszélnek, mint a történelem ügyes-bajos dolgairól. Ha viszont valamiért mégis megszólalnak ezek kapcsán, nem igazán értik, milyen hatással lehetne mondanivalójuk magára a történelem gyakorlatára: „A történészek, mint bárki más bármilyen szakterületről, mutathatnak érdeklődést a filozófia iránt. De ha úgy képzelik, hogy a filozófusok meg tudják nekik mondani, hogyan javíthatnának a munkájuk minőségén, akkor túl sokat várnak. Meg lennék lepve, ha akár egyetlen történész is a filozófiától tanulta volna, hogyan lehet jobb történész. Különös volna, ha egy ilyen ember a szakterülete episztemológiai státuszát vagy a

²² Jenkins, Keith: *Why History? Ethics and Postmodernity*. London – New York, 1999. 8–9.; legújabbban: Jenkins: *At the Limits of History*, 1. m.

²³ Dray, William: *Philosophy and Historiography*. In: Bentley, Michael (ed.): *Companion to Historiography*. London – New York, 1997. 762–763.

²⁴ Cassirer, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája*. Budapest, 2007. 12.

narratívája ontológiai státuszát illetően akarna tanácsokat kapni. Az a történész, akit ilyen témák foglalkoztatnának, azt gyanítom, túlságosan komolyan venné a filozófiát.²⁵ Azt sugallni azonban Richard Rorty szavaival, hogy Munslow és a teoretikusok többsége túlságosan komolyan veszi a filozófiát, korántsem a történészi gyakorlat védelme a róla szóló elméletekkel szemben. Ami azt illeti, a legkevésbe sem tartom szerencsésnek azt a történészi attitűdöt, amely magától értetődően utasítja el a munkájuk természetét illető elméleti kérdések megvitatását. Nem gondolom azonban azt sem, hogy ezen elméleti kérdések megvitatása jobbá és gazdagabbá tenné a történetírás gyakorlatát. Pontosabban szólva: sajnálatosnak tartom azt az elgondolást, amely szerint a történetelmélet az, ami jobbá és gazdagabbá teszi a történetírás gyakorlatát. Az elmélet számára kiutalt ilyesfajta szerep, amely a teoretikus mezőben elfoglalt „helyes” álláshoz köti a gyakorlat megítélését, végtelenül redukív. Nem kétkem, hogy a történetírás ne egy mélyen teoretikus gyakorlat volna. Kétségkívül az. Csakúgy, mint bármilyen más gyakorlat. Mindössze arról van szó, hogy az elmélet mint a gyakorlat mércéje az olyan mércékre emlékeztet és az olyan mércékhez hasonló funkciót tölt be, mint az a mérce, amely szerint senki sem élhet jó és értékes életet a „helyes” vallás nélkül.

Az, hogy a történetelmélet saját szerepét illető elbizakodottsága az analitikus történetfilozófia hanyatlásával inkább felelősödött, ahelyett, hogy vele együtt hanyatlott volna, azt hiszem, White színre lépésének köszönhető. Ám mégsem annyira magának White-nak, mint inkább a magukat White örököseinek tekintő teoretikusoknak. Miután White nézetei átfomálták a történetírásról való gondolkodást, a nézetei mögé felsorakozott teoretikusok elfelejtették megvitatni, hogy mit is várnak tulajdonképpen saját tevékenységüktől. Magukévá tették azt az elgondolást, amely szerint a történetírás esztétikai dimenziói előbbrevalóak a kognitív dimenzióinál, és azt gondolták, ha ezt minél többször elmondják, a történészek esztétikailag értékesebb történeteket írnak majd. Ahogy White nézetei egyre népszerűbbek lettek, az értelmezői mind nagyobb hangsúlyt fektettek arra, amit White tesz (elméleteket gyárt a történetírásról), és mind kevesebbet azokra az okokra, amiért White azt teszi, amit tesz (mert úgy véli, hogy a jó történetírás egyszersmint jó irodalom). Az értelmezői egyre inkább azt gondolták, hogy a jó történetírás nem attól jó, amiről White beszél, hanem attól, amit akkor csinál, amikor beszél. Egyre inkább úgy vélték, a jó történetírásnak nem a jó irodalomhoz van köze, hanem a történetírásról mint irodalomról szóló elméletekhez. Valahogy átsiklottak afelett, hogy White az esztétikai dimenzió elsődlegessége okán sohasem arra buzdította a történészeket, hogy olvassanak mind több és több White-ot, ha olyan esztétikai értéket akarnak létrehozni és (ezáltal) olyan értelemmel akarják felruházni a múltat, amelyet ma is élőnek tekintünk, és amely a ma társadalmá számára bír jelentőséggel, hanem arra, hogy olvassanak mind több és több kortárs irodalmat, hogy képesek legyenek lépést tartani.

A történetírás jövője a White-féle nézőpontból korántsem annak a függvénye, hogy a történészek miféle elméleti beállítottsággal rendelkeznek, hanem inkább annak, hogy mennyire képesek lépést tartani a narratív értelemadás azon formáival, amelyekkel a kortárs irodalom él, és amelyek a társadalom számára is élőnek minősülnek. Vagy még inkább annak, hogy – ha az írott kísérleteken túlmenően nem pusztán történetírásról beszélünk, hanem a történelem fogalmát Munslow-val együtt kiterjesztjük az egyéb megjelenítési formákra is – a történészek miként képesek általában véve ütemet tartani a művészi értelemadás különböző formáival. Ez utóbbi esetben azonban fokozottan érvényes az, hogy sem az

²⁵ Rorty, Richard: *Afterword*. In: Leersen, Joep – Rigney, Ann (eds.): *Historians and Social Values*. Amsterdam, 2000. 197.

elmélet, sem pedig egy bizonyos, helyesnek tekintett elmélet nem szolgálhat kritériumként annak megítélésében, hogy mi számít jó, és mi számít rossz történelemnek. Ha ugyanis a történelem megjelenítési formái sokszínűbbek, minthogy kizárólag történetírásról beszélhetnénk, akkor mindehhez érdemesnek tűnik még hozzátenni David Harlan azon meglátását, amely szerint az ítéletalkotás kritériumainak – amelyeknek persze továbbra sincs köztük az elméleti álláspontokhoz – média- és műfajspecifikusnak kell lenniük.²⁶

Ami pedig a történetelmélet jövőjét illeti, attól tartok, hogy mindaz, ami a történetírásra/történelemre nézve érvényes a lépéstartást illetően, ugyanúgy érvényes a történetelméletre/történelemelméletre is. White majd fél évszázados írásai formailag megkülönböztethetetlenek a mai elméleti szövegektől, és *A történelem terhe* bármiféle változtatás nélkül akár ma is megjelenhetne a *History and Theory*-ban. Mindaddig, amíg akár a forma elsőbbségét hirdető „helyes” elméleti álláspont is nyugodt szívvel kifejthető a történeti szövegekhez hasonlóan „szabályszerű, sematikus, száraz és érdektelen” elméleti szövegekben, a gyakorlat elmélet általi esztétikai átformálását célzó teoretikus erőfeszítések nem sokkal tűnnek komolyabbnak, mint egy Ozzy Osbourne beszéd az egészséges életmódról. Még akkor sem, amikor a beszéd Munslow-hoz hasonlóan egy olyan alapvetően értékes célra hívja fel a figyelmet, amely valamilyen szinten még ma is aktuális. White örökségéből, amit Munslow a maga sajátos módján kezel, ha más nem is, de a narratíva fogalma és a hozzá kötődő esztétikai aspektusok, úgy tűnik, túlélték az elmúlt évtizedeket.²⁷ Olyannyira, hogy a „tapasztalat” és a „jelenlét” fogalmi köré épülő újabb kísérletek sem lépnek ki az esztétikai keretek közül.

Másfelől azonban a teoretikus mező White óta olyannyira átrendeződött – akár csak az esztétikai megközelítésen belül is –, hogy ezt figyelmen kívül hagyva nehéz volna jó történetelméletet írni. A jó történetelmélet ugyanis sokkal inkább a teoretikus mező vitáiban elfoglalt pozíció függvénye, semmint annak, hogy egy, a történetírás természetéről szóló elmélet mennyire képes tárgyának gyakorlati átformálására. Az elmélet ereje nem a gyakorlat, hanem a gyakorlatot tárgyává tevő teoretikus mező formálásában rejlik. Carl Hempel, Arthur Danto és White tevékenységét sem azért tartjuk kiemelkedőnek, mert radikálisan átformálták volna a történetírási gyakorlatot, hanem azért, mert mély nyomokat hagytak a teoretikus mezőben. Munslow történetelmélete is akkor lenne jó történetelmélet, ha a teoretikus mezőben újrapozicionálva magát többet foglalkozna az álláspontját az utóbbi időben ért elméleti kihívásokkal, és kevesebbet ábrándozna a gyakorlat formálásán. A történetelméletet azonban ma még nem az jellemzi, hogy megszabadult volna az ilyesfajta ábrándoktól. De ha túllendül a nyelvi meghatározottság önismétlésbe és unalomba fulladó témáján, ez lehet jövőjének egyik legszerencsésebb változása.

²⁶ Harlan, David: „*The Burden of History*” *Forty Years Later*. In: Re-figuring Hayden White, 182.

²⁷ Lásd: Partner: *Narrative Persistence*, i. m.

Bűnügyek és retorikai mesterfogások az antik Rómában

Nótári Tamás: *Tényálláskezelés és szószoki taktika Cicero védőbeszédeiben.*
Lectum Kiadó, Szeged, 2010. 370 oldal

A római jog kutatása és oktatása terén a magánjoggal szemben mindig is háttérbe szorult a büntetőjog vizsgálata, pedig – ahogy arra Zlinszky János rámutatott – „a modern büntetőjog megértéséhez nem ok-talan dolog a történeti gyökereket a római büntetőjogban éppúgy általánosan vizsgál-ni, mint amennyire érdemes ezt a civiljog-ban tenni”.¹ Az utóbbi másfél évtizedben – a korábbi, külföldi példák nyomán – Magyar-országon is jelentős előrelépés történt ebben az irányban, megindult például a iusti-nianusi *Digesta* büntetőjogi tárgyú frag-mentumainak elemzése: elsősorban Molnár Imre munkássága emelhető ki e téren. A ró-mai büntetőjogról alkotott képünk azonban csak akkor válhat teljessé, ha a jogforrások által tartalmazott büntető normák elemzése mellett a kutatást a római büntető igazság-szolgáltatás működési mechanizmusának vizsgálatára is kiterjesztjük. Erre külföldön a közelmúltban leginkább Olivia F. Robin-son mutatott rá, amikor az 1995-ben publi-kált *The Criminal Law of Ancient Rome* című könyve után 2007-ben megjelentette a *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome* című munkáját. A római büntető iga-zágszolgáltatás gyakorlati működésének vizsgálata nálunk mindeddig szinte teljesen elmaradt, egyetlen jelentős műként csupán Burány Gergely *A római állandó törvény-székek és a bűnfenyítő eljárás Cicero korá-ban* címmel, 1883-ban kiadott kisebb (min-dössze 82 oldal) terjedelmű könyve érdemel

említést e körben. Éppen ezért Nótári Ta-más új monográfiája, mely Cicero büntető ügyekben megfogalmazott védőbeszédeit elemzi, óriási úrt tölt be a magyar jogtudo-mány eredményei között.

Az arányosan tagolt könyv a kései római köztársaság büntetőbírószági rendszerének rövid felvázolása után tíz cicerói védőbeszé-det vesz górcső alá, mélyrehatóan elemezve a mind *orator*ként, mind politikusként, mind filozófusként kimagasló teljesítményt nyújtó római államférfi bölcs tényálláskeze-lését és bámulatos szószoki taktikáját. A szerző e védőbeszédeket a vádak szerint négy csoportba sorolta: (1) emberölési ügyekben tartott beszédek (*Pro Roscio Amerino, Pro Cluentio*); (2) választási vesz-tegetés (*crimen ambitus*) miatt indított el-járás során elmondott szónoklatok (*Pro Murena, Pro Plancio*); (3) a közrendet sú-lyosan sértő erőszakos bűncselekmény (*cri-men vis*) elkövetése miatt vád alá helyezett személyeket védő *oratiók* (*Pro Caelio, Pro Sestio, Pro Milone*); s végül (4) külön tar-talmi egységet képeznek a Caesar ellen irá-nyuló politikai bűntettekkel összefüggésben megfogalmazott s Caesarnak címzett beszé-dek (*Pro Marcello, Pro Ligario, Pro rege Deiotaro*). E rendszerezés magától értetődő és teljesen logikus, én azonban a szerző he-lyében még további perekkel is foglalkoz-tam volna. Talán érdemes lett volna egy to-vábbi fejezetben vizsgálat tárgyává tenni a tartományi lakosokkal szemben elkövetett visszaélésekkel (*crimen repetundarum*) vá-dolt személyek védelmében tartott perbe-szédeket (*Pro Fonteio, Pro Flacco, Pro Sca-uro, Pro Rabirio Postumo*); a *crimen vis* vádja köré csoportosuló szónoklatok közé fel lehetett volna venni a P. Cornelius Sullát védő *oratiót* (*Pro Sulla*); a Caesart érintő politikai bűnügyekben elmondott védőbe-

¹ Zlinszky János: *Római büntetőjog*. Budapest, 1993⁴. 167.

szédek mellé pedig esetleg érdemes lett volna még elhelyezni a (többek között éppen Caesar által) hazaárulással vádolt Caius Rabirius érdekében elmondott szónoklatot (*Pro Rabirio perduellionis reo*). A szerző – aki fordítóként Cicero valamennyi perbeszédét igen jól ismeri² – feltehetőleg okkal nem foglalkozik könyvében ezekkel a védőbeszédekkel, a mellőzés indokait (másik oldalról nézve a válogatás szempontjait) azonban nem jelzi.

Az egyes perbeszédekkel kapcsolatban Nótári előbb mindig ismerteti az ügy történelmi–politikai háttérét és a vád tárgyává tett bűncselekményt szabályozó törvényeket, majd rátér Cicero tényálláskezelésének és szónoki taktikájának részletes elemzésére. Rámutat arra, hogy a védőnek milyen sok szempontot figyelembe kellett vennie, s hányféle buktatóra kellett odafigyelnie a szónoklata során. A szerző nagyon helyesen nemcsak azt elemzi e körben, hogy Cicero mit miért mondott, hanem azt is, hogy a védő mit miért nem állított a törvényszék előtt (például az apagyilkossággal vádolt Sextus Roscius védelmében miért nem hivatkozott a proskribált áldozat megölésének jogszerűségére).

A szerző nagy hozzáértéssel analizálja a rendkívül összetett tartalmú beszédek, külön-külön vizsgálva a szövevényes politikai szálakat, a középpontba állított büntetőjogi elveket (így többek között a jogos védelem elvét) és a Cicero által megfogalmazott állambölcseleti eszméket (így például a jogos védelem továbbfejlesztéseként értékelhető zsarnokölés motívumát). Lenyűgöző, ahogy a könyvet olvasva kibontakozik előttünk a nagy szónok páratlan tehetsége, ami által – kevés kivételtől eltekintve – képes volt meggyőzni a bírakat arról, hogy a vádlott felmentésével hoznak helyes döntést. A szerző okfejtései mindvégig világosak, bár néha maga az elemzett eset annyira össze-

tett, hogy egy-egy bekezdést érdemes többször is elolvasni a teljes megértéshez.

Büntetőjogi szempontból különösen érdekesek azok a részek, ahol Nótári rámutat az egyes eljárások szabálytalanságaira. A legtöbb eljárási hiba a Caesar ellen irányuló büntettekkel (gyilkossági kísérlettel és özszeesküvéssel) vádolt Deiotarius király „perében” mutatható ki, hiszen a tárgyalást a Forum nyilvánossága helyett Caesar palotájában s a vádlott távollétében tartották meg, az egyik vádló (szintén szabálytalan módon) a vádlott rabszolgája volt, s az ügyben – a „senki sem lehet bíró a saját ügyében” (*nemo iudex in propria causa*) elvet alaposan megsértve – maga a *dictator* bírászkodott, ráadásul egyedül, *consilium* nélkül. Mindezek alapján joggal állapítja meg a szerző, hogy ez az eljárás nem is nevezhető pernek, sokkal inkább arra példa, hogy milyen arroganciával fitogtatta személyes hatalmát a köztársaság jogrendjét semmibe vevő Caesar.

Nótári precizitására jellemző az aprólékos jegyzetelés, a primer forráshelyek és a felhasznált szekunder művek pontos megjelölése. A könyv bőséges szakirodalmi háttérre támaszkodik, én mindössze egy fontosabb mű, Andrew M. Riggsby *Crime and Community in Ciceronian Rome* című, 1999-ben megjelent munkájának felhasználását hiányolom. Riggsby e művében arra következtetésre jut, hogy az állandó büntető törvényszékek (*quaestiones perpetuae*) kizárólag olyan büntettekkel foglalkoztak, amelyek közvetlenül vagy közvetve az egész közösséget érintették, s a bírácoknak alapvetően azt kellett mérlegelniük, hogy a vádlott elítélése vagy felmentése szolgálja-e inkább a köz javát, a köz érdekét (*salus*, illetve *utilitas publica*). A bírósági vizsgálat középpontjában ezért alapvetően mindig az a kérdés állt, hogy általánosságban – a vád tárgyától elvonatkoztatva – milyen ember, milyen jellemű, a közösség számára mennyire értékes személy a vádlott. Ez Nótári könyvéből is nagyon jól kitűnik, amikor a szerző azt elemzi, hogy hogyan cáfolta Cice-

² Lásd: *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta: Nótári Tamás. Szeged, 2010.

ro a vádlottak életvitelét érintő vádakat (*reprehensio vitae*), s hogyan állította szembe a terheltek érdemeit és tekintélyét ellenfeleik kifogásolható életvitelével (*contentio dignitatis*). Riggsby nyomán érdemes itt kiemelni Ciceró azon erkölcsi álláspontját, amely szerint nem lelkiismeretlenség néha a vétkest is védelmezni, ha az egyébként nem egy elvetemült gonosz ember (*De off.* 2,14,51).

A műről összegzésül elmondható, hogy igényesen elkészített, a szerző rendkívül széles látóköréről, óriási ismeretanyagáról

tanúskodó alkotás, mely remélhetőleg több kiadást is meg fog élni (ebben az esetben érdemes a szövegben maradt néhány apró elírást és szövegszerkesztési hibát korrigálni). A könyv a köztársaság kori Róma fordulópontokban gazdag politikai élete, a római büntetőjog izgalmas világa és a meggyőzés tudományának mesteri fogásai iránt érdeklődőknek egyaránt ajánlható.

SÁRY PÁL

Mitológia és filológia

Új elmélet a lengyel állam keletkezéséről

Tapolcai László: Lengyelország történeti és mitikus kezdetei. A tér alakulása.

*ELTE BTK Történelemtudományok
Doktori Iskola, Budapest, 2010. 408 oldal*

Tapolcai László könyve az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2005-ben sikeresen megvédett doktori disszertációjának minimális változtatásokat tartalmazó változata. A terjedelmes, körülbelül négyszáz oldal felöllelő tanulmányban az ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszékének adjunktusa kettős feladatra vállalkozott: egyrészt alapvetően filológiai módszerrel, elsősorban elbeszélő forrásokot elemezve próbált választ találni a polánok mint a lengyelség történeti kezdeteinek legnagyobb nehézséget okozó törzsének történetére, illetve a Polonia elnevezés gyökereire. Míg a könyvnek ez a része úgy hatvan oldalt tesz ki, a fennmaradó (a bevezetést és az összegzést nem számítva) kétszáz oldal fejezetei hermeneutikai módszertanon alapuló elemzést tartalmaznak a lengyel történelem kezdetei kapcsán kialakult mítoszokról. A szövegek modern, sőt posztmodern értelmezési módja mellett Tapolcai a történeti tér szempontjából tekintette át a különböző középkori forrásokban fellelhető történeteket, így külön fejezeteket szentelt az ország leírásának, a határoknak, a központoknak, a hegyeknek, a síkságnak. Így tulajdonképpen az olvasó egy könyv árértékét kettőt kap, egy történeti munkát a lengyel történelem – tényleg nem könnyen kibogozható – kezdeteiről, illetve egy posztmodern irodalomelméleti, illetve a heideggeri-gadameriánus filozófiai alapokon nyugvó kultúrtörténeti tanulmányt, melynek középpontjában a tér, annak szakralitása, illetve elsősorban a szerző

által kiválasztott forrásanyag ilyen szempontból történő értelmezése áll.

A történeti kérdésekre válaszokat kereső könyvfejezetekben az olvasó kétségkívül fontos kérdésekkel ismerkedhet meg. A Piastok által 966–1370 között uralt ország keletkezéséről számos elmélet látott napvilágot az elmúlt majd másfél évszázadban, ám többségük igen kevés biztos támpontot adott a középkori Lengyelország keletkezésének megismeréséhez, sokkal inkább saját koruk lenyomatai voltak. Sőt, a történettudomány főbb, 19. és korai 20. századi vonulatainak általános vonásai mellett a lengyel történelem esetében az sem hagyható figyelmen kívül, hogy 1920-ig egy olyan ország keletkezését kellett tudományosan papírra vetni, amely a nemzetközi jog mércéje szerint nem is létezett. A közismert tény, hogy 1795-ben Kelet-Közép-Európa legnagyobb országát három nagyhatalom osztotta fel egymás között, mindenképpen azzal a következménnyel járt, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben írott munkák irányultságát leginkább az határozta meg, hogy porosz, orosz vagy éppen osztrák fennhatóság alatt élő szerző tollából származott-e. E körülmények oly mértékben befolyásolták a lengyel történetiszemlélet és a középkor-kutatás fejlődését is, hogy az első világháború után több központban (Krakkó, Varsó, Poznań, Toruń, Lwów) meginduló szisztematikus medievisztikai kutatómunka főbb irányaira is hatást gyakoroltak, ami nem egy történeti kérdés megítélésében alapvető nézetkülönbségekhez vezetett az egyes iskolák képviselői között. Mindez persze elvászthatatlan volt a korszellemtől is, elég elolvasni Ignacy Witkiewicz *Az ősz búcsúja* című nagyszabású expresszionista regényét, melynek középpontjában azon egyszerűnek tűnő kérdés áll, hogy mi a lengyelség lényege. Visszatérve a középkori történeti

munkákhoz, abban kevés kivétellel a legtöbbit időnként egyetértés mutatkozott a történészek körében, hogy a középkori Lengyelország kezdetei Nagy-Lengyelországban, a Warta és az Odera folyók vidékén keresendők. Abban is konszenzus alakult ki, hogy a 12. század elején a Gallus Anonymusnak nevezett történetíró által írt monumentális gesztában¹ szereplő, Piastról elnevezett dinasztia első ismert uralkodója, I. Mieszko fejedelem (966–992) a polánok törzsét vezethette, mely maga alá gyűrve a többi, nagy- és kis-lengyelországi törzset, elsősorban a lędzianokat, a goplanokat és a wiślanokat, megteremtette a középkori Lengyelországot. Kéznevelőknek látszott, hogy a 10. század végétől az ország nevét és a dinasztia által uralt területet is e törzsről nevezték el a kortársak (Polonus, Polonia stb.). A polánok törzsével kapcsolatban azonban már a 19. század közepén felfigyeltek arra,² hogy csak nagyon későn, jelesül a 10. század legvégén bukkanak fel a történeti forrásokban, a korábbi kútfők, mint például a Visztula vidékét beutazó Bajor Geográfus nem is tud róluk. E körülmény késztetett másokat arra, hogy a szintén a későbbi Nagy-Lengyelország területére lokalizált goplánokkal hozza összefüggésbe a polánok korai történetét.³ E hipotézis szerint a polánok a goplánok alávetettségében éltek, majd később fellázadván, átvették felettük az uralmat. A goplánokon eluralkodó polánokat feltételező nézet alapjául Gallus Anonymus már idézett gesztája szolgált. Ennek első fejezetei ugyanis arról szólnak, hogy

élt egy Popiel nevű fejedelem Gniezno várában, akit saját földművesének, Piastnak az utódai taszítottak le a trónról, majd miután Popiel egy toronyba (az elképzelések szerint a mai napig fennmaradt Gopło-tó melletti kruszwicai „Egér-tornyról” van szó) menekült, megették az egerek.⁴ Persze ma már világosan látszik, hogy a Gallus-geszta e történetében leginkább a 12. század elejének irodalmi műveltsége tükröződik vissza,⁵ s nem egy tényleges rátelepedés a Popielidák (goplánok?) uralmi területeire. A rátelepedés-elmélet azonban olyannyira népszerűvé vált a lengyel középkor-kutatásban, hogy maga Gerard Labuda, a 20. századi lengyel medieviztika egyik legtekintélyesebb személyisége is részben magáévá tette: szerinte a goplánok, akik – régészeti adatok alapján – rengeteg vár, hatalmi központ urai lehettek, nem tűnhettek el egyszerűen a föld színéről, hanem feltehetően maguk a goplánok lehettek a polánok. Mások, így a poznańi Kazimierz Tymienicki úgy vélték, hogy az általában a mai Lengyelország keleti, dél-keleti területeire lokalizált, lędzian nevű törzs eredetileg Nagy-Lengyelországban telepedhetett meg, s onnan igázta le a későbbi ország keleti területeit, amiből egyenesen következne, hogy ez a törzs lehetett a későbbi I. Mieszko hatalmi bázisát adó közösség.⁶ Erre általában Korweyi Widukind százokról írott 10. századi nagyformátumú elbeszélésének egy passzusát szokás idézni, mely szerint Wichmann gróf „... Misecam regem, cuius potes-

¹ *Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Ed. K. Maleczyński. Monumenta Poloniae Historica ns. 2, Cracoviae 1952. c. 1-3, 9-13.

² Tyszyński, Aleksander: *Uwagi nad pismem p. Maciejowskiego „Pierwotne Dzieje Polski i Litwy”* Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przmysłowi. Warszawa, 1848 r., 527–581., itt 577–578.

³ Potkański, Karol: *Podanie o Popielu i Piaście*. In: uő.: *Lehici, Polanie, Polska*, wybór pism. Ed. Gerard Labuda. Warszawa, 1960. 414–465., különösen 420.

⁴ *Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, i. m. mint 1. sz. jz., c. 3, 8-9.

⁵ Banaszkiwicz, Jacek: *Die Mäuserthursage: the Symbolism of Annihilation of an Evil Ruler*. Acta Poloniae Historica, 51. (1985) 5–32.; uő.: *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*. Warszawa, 1986.

⁶ Tymienicki, Kazimierz: *Polska w średniowieczu*. Poznań, 1961., különösen 20–65.

tatis erant Slavi qui dicuntur Licicaviki...⁷ két alkalommal is legyűrte. A cuius potestatis erant kifejezést többek között Tymienicki is úgy értékelte, hogy Mieszko a Licicaviki néven említett törzs vezetője volt, mások viszont filológiai és egyéb okokra hivatkozva – véleményem szerint helytállóan – úgy vélik, hogy ez egy önálló, Nagy-Lengyelország területén élt törzs lehetett, mely Mieszko uralma alatt állt.⁸ Ám a sok, e helyen teljes terjedelemben nem is idézhető elmélet sem feledtetí, hogy a Polani, Polonus, Polonia kifejezések ténylegesen csak a 10. század végén bukkannak fel a forrásokban, ami újabban már többeket arra sarkall, hogy kijelentsék: a polánok nem léteztek. Ezt az újabb irodalomban először Johannes Fried vetette fel 1989-ben írott könyvében, amelyben az úgynevezett gnieznói találkozót értelmezte újra. Számos innovatív, ám forráskritikailag gyengébb lábakon álló megállapításai között kitért a Polonus, Polonia név etimológiájára is. Szerinte III. Ottó császár nevezte el így a lengyeleket a gnieznói találkozón, s a szó maga a polewać, 'leönteni' igéből származna, így – szerinte – a lengyel dinasztia megkeresztelkedésére és a keresztény Európába való betagozódására utalna.⁹ Elméletét részben elvetette Przemysław Urbańczyk, aki néhány éve megjelent, Lengyelország nehéz kezdetei című könyvében arra a megállapításra jutott, hogy a polánok nem léteztek, hanem a Polonus, Polonia nevet maga Bátor Boleszláv adta az ezredforduló körül országának.¹⁰

Tapolcai László ezt a hipotézist fejlesztette tovább sajátos módszerekkel. Szerinte a Polonia, illetve a Polonus név az I. Mieszko fejedelem Dobrava nevű feleségének kíséretében 965 körül országába érkezett cseh klérikusok kitalációja. Ők azért nevezték el így északi szomszédjukat, mivel azok egy hegyes-völgyes országban laktak, s a teljesen más, lapos, már a Balti-tenger által meghatározott klímájú ország látványa arra készítette őket, hogy nevet adjanak a szintén nyugat-szláv nyelvet beszélő északi szomszédjuk országának. Majd a név ugyancsak e cseh írástudók serénykedése eredményeképp elterjedt a 11. századi birodalmi történetírásban is, végül pedig széles körben ismertté vált Európában. (144–159. old.) Állítását Tapolcai arra a kétségtelen tényre alapozza, hogy a Polani, Polonia név először az ezredforduló környékén, Szent Adalbert prágai püspök első életírásában¹¹ fordul elő, és jellemzően azokon a helyeken, ahol együtt emlegetik a lengyel I. Bátor Boleszlávot és a cseh Boleszlávokat. Ami ennek az állításnak az igazolhatóságát illeti, e helyen szögezendő le, hogy elfogadhatóságának útjában egyedül forráskritikai, illetve kronológiai, történeti földrajzi, paleográfiai és filológiai akadályok állnak. A Vita prior – bár ezt az újabb német történettudomány néhány képviselője kétségbe vonta¹² – feltehetően Rómában keletkezett, az Aveninuson található Szent Bonifácnak és Eleknek szentelt bencés kolostorban, szerzője pedig a vértanú püspök egyik rendtársa, Canaparius János volt. Ő persze soha nem járt Prágában, Gnieznóban vagy a poroszok földjén, így munkája megírásához tényleg megbízható forrásokra volt szüksége. Ám

⁷ *Widukindi monachi Corbeiensis Rerum gestarum Saxoniarum libri III.* Ed. P. Hirsch – H. E. Lohmann. MGH SRG in usum scholarum separatim editi, Bd. 60, Hannover, 1939. 141.

⁸ Például Labuda, Gerard: *Studia nad początkami państwa polskiego.* I–II. Poznań, 1987², I. 471–472.

⁹ *Otto III und Bolesław Chrobry – Das Widmungsbild des Aachener Evangeliiars, der „Akt von Gnesen“ und das frühe polnische und ungarische Königtum.* Stuttgart, 1989. 78–81.

¹⁰ Urbańczyk, Przemysław: *Trudne początki Polski.* Wrocław, 2008. 316–318.

¹¹ *Adalberti Pragensis episcopi et martyris Vita Prior.* Ed. Jadwiga Karwasińska. MPH n. s. IV/2, Warszawa, 1962.

¹² Fried, Johannes: *Der Heilige Adalbert und Gnesen.* Archiv für Mittelrheinische Kirchengeschichte, 50. (1998) 41–70.; Hoffmann, Jürgen: *Vita Adalberti. Frühere Textüberlieferungen der Lebensgeschichte Adalberts von Prag.* Europäische Schriften der Adalbert-Stiftung-Krefehl. Bd. 2. Essen, 2005.

nyugodtan nélkülözhetette a cseh segítséget, hiszen legfőbb informátora maga Szent Adalbert féltestvére, Radim-Gaudentius, Gnieznó későbbi érseke volt, aki részt vett Adalbert térítőútján, és halálát szemtanúként élte át.¹³ Ezzel összefüggésben fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy amennyiben valamiféle cseh klerikusok a lengyel fejedelmi udvarba történt megérkezésük után úgy harminc évvel rábeszéltek volna a Vita prior szerzőjét, hogy adjon új nevet a lengyeleknek, vajon miért nem kérték meg rögtön, hogy próbálja meg kicsit kedvezőbb színben feltüntetni a műben II. Boleszláv cseh fejedelmet. Hiszen ha voltak is a névadásban élenjáró cseh tollforgatók I. Mieszko, majd Bátor Boleszláv környezetében, azok feltehetően a Přemyslidák megbízásából érkezhettek oda, mert Dobrava maga is I. Gonosz Boleszláv leánygyermek volt, akitől közismerten az egész későbbi Přemysl-dinasztia származik. Tapolcai László elmélete elfogadhatóságának útjában álló következő érv az, hogy I. Mieszko cseh felesége még 978 előtt meghalt. Halála után Mieszko újra nősült, ezúttal Dietrich von Haldesleben, Nordmark örgrófjának Oda nevű lányát vette el. Tehát ha 978 után már a cseh kíséret jelentősége csökkent, akkor ki tájékoztatta a Vita prior szerzőjét 997 után a gnieznói névadó ünnepségről? A jóval korábban odament csehek? Mieszko és Oda egyetlen – igaz, vitatott hitelességű és keltezésű – dokumentumban szerepelnek együtt, az úgynevezett Dagome Iudexben, amely 982 és 992 közötti állapotokat rögzít.¹⁴ A szövegben Dagome – aki valószínűleg maga Mieszko, felajánlott Szent Péternek egy Schinesghe néven szereplő várat összes tartozékával együtt („...unam civitatem in integro,

que vocatur Schinesghe, cum omnibus suis pertinentiis infra hos affines”). Bár a szöveg csak 1090 körüli időpontra datálható dokumentumban maradt fenn, mégis jól látszik, hogy Mieszko saját magát a civitas Schinesghe, azaz Gniezno és nem Polonia urának nevezi, ami talán arra utalhat, hogy a cseh klerikusok mesterkedései ekkor még nem értek célba. Még gyengébb lábakon áll a szerzőnek azon megállapítása, hogy a Kanaparius-féle Vita priorban a Poloni név gyakran Palani formában jelenik meg, illetve a Polonia Bolonia vagy egyéb torzult alakban tűnik fel más forrásokban, ami arra utalna, hogy szerzőik számára olyannyira új volt a Polonia név, hogy nem tudták pontosan leírni. Ennek az állításnak csak bizonyos paleográfiai, filológiai kérdések, a kéziratmásolás során előbukkanó hibalehetőségek, valamint a szövegkiadási gyakorlat régebbi és újabb szokásainak figyelmen kívül hagyásával lehetne jelentősége. Nehezen érthető továbbá, miért lett volna Merseburgi Thietmarnak szüksége cseh közvetítőkre, hogy Polonia névre keresztelje I. Boleszláv országát. Saját maga is tisztában volt a Přemyslidák és a Piastok közötti különbségekkel, személyesen is ismerhette a legtöbbjüket, ráadásul elbeszélésének igazi hősei, a szász dinasztia királyai és császárai genealógiailag is össze voltak fonódva mind a Piastokkal mind, a Přemyslidákkal. S végül inkább régészeti, mint történeti kérdés, hogy mit láthattak a hegyekről lejövő csehek. Ehhez jó lett volna felhasználni az újabb régészeti eredmények közül azokat, amelyek elsősorban a sziléziai és nagy-lengyel táj ezer évvel ezelőtti földtani állapotáról adnak információkat. A szerző által választott úton tehát – nézetem szerint – nehezen bizonyítható a Polonus és Polonia név felbukkanása a nyugati forrásokban. Ám az alapkérdés megoldatlansága, azaz a Polonus szó eredete, a polán törzs megléte vagy hiánya további vizsgálatokat tesz szükségessé, s itt az utolsó szót nyilvánvalóan lengyel középkor-kutatásnak, azon belül is elsősorban a régészetnek kell majd kimondania. Ami a laikus szemlélő számára világosan látszik, csupán

¹³ Vö.: Labuda, Gerard: *W sprawie autorstwa i miejsca napisania Żywotu pierwszego Świętego Wojciecha*. Studia Źródłoznawcze, 42. (2004) 115–130.

¹⁴ Vö.: *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*. Ed. Z. Kozłowska-Budkowa, t. 1. Kraków, 1937. 1.; Sikorski, Dariusz: *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*. Poznań, 2011. 209–275.

annyi, hogy I. Boleszláv uralma alatt, tehát 992 után változások állnak be az általa uralt területek elnevezésében, s feltehető, hogy ő maga és az országáról az ezredfordulón megemlékező kútfők számára ez volt a realitás.

Ami a monográfia második és egyben terjedelmesebb részét illeti, rögtön egy önvalomással kell kezdenem. Mindig is ámulatba ejtett a heideggeri filozófia Gadamer általi továbbgondolása és a történeti, illetve medievisztikai kutatásokra is hatást kifejtő ereje, mely elsősorban Hayden White-nak, valamint Gabrielle M. Spiegelnek köszönhető. Hiszen ahogy Gadamer maga írta, a Darstellung, azaz a szemlélődés tárgyával kapcsolatos megtapasztalások (Erfahrungen) és elképzelések (Vorstellungen) száma végtelen, a képzet megváltoztatását legfeljebb újabb megtapasztalások válthatják ki. Ez olyannyira korlátlanul individuális értelmezési szabadságot enged meg a befogadó számára, aki – Gadamert idézve – magát pillantja meg szemlélődése tárgyában, hogy egészen távoli horizontokig lehet jutni egy-egy műalkotás, szöveg stb. értelmezésében. Így a hermeneutikai módszereken alapuló forráselemzések esetében a kutató nagyon könnyű, sőt kivételezett helyzetbe kerül, mert megkerülhető, sőt megkerülendő a Darstellungenok, azaz a források szisztematikus kritikai vizsgálata, történeti–kulturális közegének elemzése, szerzőjének, megrendelőjének, a keletkezés helyének, de elsősorban a szerző irodalmi műveltségének görcsös alá vétele. A jelen esetben is ez történt, bár természetesen e helyen le kell szögezni, hogy a választott módszertani eljárás értelmében nem lehet kifogással élni Tapolcai megállapításaival szemben. A történeti–földrajzi megközelítés pedig bizonyos feltételek érvényesülése esetében akár pozitivistá értelemben vett pontos eredményekhez is vezethet, mely feltételek alatt elsősorban a források kritikai szemléletű feldolgozása és jól végiggondolt analógiák mentén történő komparatív vizsgálata értendő. Tapolcai könyvét olvasva csak e tekintetben van hiányérzete az olvasónak, aki néha úgy érzi, hogy nem a középkori lengyel vonatko-

zású forrásanyag hatott például a kiváló Mircea Eliade vallásfilozófiájára vagy Pierre Norának az emlékezet helyeiről írott – szerintem – nagyszerű tanulmányára, hanem fordítva. Ez a megközelítés azonban adott esetben félrevezető lehet, s ráadásul éppen a gadameri filozófiának mond ellent, hiszen így valakinek a Vorstellungja válik szemlélődésünk kiindulópontjává és nem maga a Darstellung keltette individuális képzet, s a végeredmény adott esetben akár véleményterror is lehet. Csak néhány példát említve, esetünkben ez a helyzet például az ország-leírások elemzésével. A problémák máris – kis képzavarral – a térnek a térben való elhelyezésével kezdődnek. A Gallus-gezsza leírása Lengyelországról és P. Mester Gesta Hungarorumának Szkítia-képe ugyanis eleve két különböző teret örökít meg. (170. old.) Az első esetben a tér ugyanaz, ahol a történet lejátszódik, azonban a tejjel-mézrel folyó Kánaán leírása, az ország természeti termékenységének bemutatása egy széles körben ismert, a Karoling-korban divatba jött irodalmi toposzt takar, nevezetesen a bonitas regisét. Ennek középpontjában nem az ország tényleges képe, hanem uralkodója uralmának minősége áll, melyet a jó levegő, a bőséges termés, a jó időjárás és a jól tejelő állatok határoznak meg. Nehéz ezt összhangba hozni P. Mester gesztájával, hisz Szkítia tere nem ugyanaz, mint a magyar történelemé, ráadásul Szkítiának a műbe való bekerülése, kapcsolata a magyar krónikáirás korábbi vagy éppen későbbi szakaszaival további megfontolásokra tenne érdemessé egy ilyen analógiát. Kérdéses továbbá, hogy mérhető-e az előző művekhez egyáltalán valamennyi mértékben Wincenty Kadłubek 13. század elején keletkezett *Chronica Polonoruma*.¹⁵ Ez utóbbi ugyanis egy Bolognában vagy Párizsban tanult, római jogi műveltséggel rendelkező, kezdetben püspökként, majd visszavonulván ciszterci szerzetesként élő írónak a

¹⁵ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*. Ed. Marian Plezia. MPH n. s., t. XI, Kraków, 1994.

műve, s minden mondatát – legalábbis nézetem szerint – elsősorban ennek fényében kellene megítélni. S végül érdemes lett volna pontos történeti közegében vizsgálni a *Chronica Poloniae Maioris* keletkezését is.¹⁶ A krónika ma ismert szövegének legalább kettő szerzője volt. Nagy a valószínűsége annak, hogy bár maga a Nagy-lengyel krónika még II. Przemysl uralma alatt keletkezett, a szlávok pannóniai őshazáját, Lech, Cseh és Rusz, a három szláv fejedelem szétvándorlását elmondó fejezeteket már II. Vencel cseh és lengyel király uralma alatt szerkesztették bele a szövegbe, aki közismerten a magyar trónt is megszerezte fia számára. Talán ennek tulajdonítható, hogy a magyarok eredetéről is hosszas fejtegetést tartalmaz ez a munka, s szerzője arra a következtetésre jut, hogy ők, mármint a magyarok is szláv népek.

Nagyon fontos és érdekes megállapításokat tartalmaz az ország központjáról, annak szakralitásáról szóló fejezet. (190–229. old.) Természetesen csak egyetérteni lehet azzal az elképzeléssel, hogy Gniezno fontos szerepet kapott a lengyel történeti mitológiában. Mindazonáltal világosan kiderül a forrásokból, hogy csak úgy, mint Európa más országában, a lengyel fejedelemségnek vagy királyságnak sem egy fővárosa volt, hanem főbb városai/várai (sedes regni principales), melyek mind fontosak voltak valamilyen szempontból. Ilyenek voltak Poznań, Krakkó, Sandomierz, Płock, Wrocław, Kalisz, Giecz és még sok másik központ, melyek mind-mind valamilyen funkciót (hatalomba emelés, temetkezés, védelem, egyházközpont, fejedelmi magánbirtok stb.) töltöttek be. Gniezno persze valóban kiemelkedik közülük, de vitatható, hogy a 11. századi kortársak kozmikus jelentőséget tulajdonítottak volna neki. Ha ez így lett volna, akkor nyilván a 11. század végi nagy ország-felosztásnál Ulászló Herman nem a lázadónak és törvénytelennek tartott fiánál, Zbigniewnél hagyja, hanem a törvényesnek

tekintett Boleszlávnak juttatja.¹⁷ Sőt, ha továbbolvassuk a forrásunkat, az is rögtön kiderül, hogy a Boleszlávnak adott – sziléziai és kis-lengyelországi – központok voltak a fontosabbak és sűrűbben lakottabbak, azaz feltehetően a fontosabbak.¹⁸ Kár, hogy elmaradt a könyvben a sedes regni principales kapcsán fellángolt legutóbbi történetírói vita eredményeinek hasznosítása,¹⁹ amely éppen azon kérdés körül forog, hogy kultikus vagy inkább materiális szerepet kell-e tulajdonítani Gnieznonak a Piastok dinasztikus hagyományában.

Elgondolkodtató továbbá, hogy teremthető-e összefüggés a központok és határkérdések kapcsán a pogány szász Irminsul-oszlopok és a Gallus-geszta kijelentései között, mely szerint Bátor Boleszláv leigázta a szászokat, s Lengyelország határait ércoszlopokkal (meta ferrea) jelölte ki a Saale folyó közepén, azaz Szászországban. (194. old.) Az Irminsul-oszlopok általában fatörzsek voltak, s a pogány germán mitológiában a világot tartó faként (Weltsäule, Weltbaum) szerepeltek, miként ez a létüket megőrzött kevés írásos forrásból, így például Fuldai Rudolf, Brémai Ádám munkájából visszakövetkeztethető („Truncum quoque ligni non parvae magnitudinis in altum erectum sub divo colebant, patria eum lingua Irminsul appellantes, quod Latine dicitur universalis co-

¹⁷ *Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, i. m. mint 1. sz. jz., II., c. 7-9., 74-76.: „Post obitum quidam meum Zbigneus cum hoc, quod habet, Mazouiam simul habeat, Boleslauus vero, legitimus filius meus, in Wratislaw et in Cracou et in Sandomir sedes regni principales obtineat.”

¹⁸ Uo., c. 8, 75.: „Boleslauus tamen legitimus duas sedes regni principales partemque populosiorem obtinuit.”

¹⁹ Dalewski, Zbigniew: *Władza, przestrzeń, ceremonia. Miejsce i uroczystość inauguracji władzy w Polsce średniowiecznej do końca XIV. w.* Warszawa, 1996. 40–85.; Wiszewski, Przemysław: *Domus Bolesłai. W poszukiwaniu tradycji dynastycznej Piastów (do około 1138 roku).* Wrocław, 2008. 481–486.

¹⁶ *Chronicon Poloniae Maioris*. Ed. B. Kürbis. MPH ns. 8, Warszawa, 1970.

lumna, quasi sustinens omnia.“). Amellett, hogy se németül, se latinul nem lehet analógiát találni a két szimbólum között, a Gallusgeszta ércoszlopainak eredetét egészen máshol, leginkább Nagy Károly életrajzaiban kellene keresnünk. Az már régóta ismert, hogy Einhard *Vita Caroli Magni*ja Gallus Anonymus olvasmányai közé tartozott, s Einhard itt egyszerűen a nagy Boleszláv tetteit Nagy Károlyéhoz hasonlítja, aki I. Boleszlávval ellentétben tényleg leigázta a szászokat.²⁰ Ráadásul az ércoszlopok – legalábbis Gallus Anonymus szerint – nem tartanak semmit, hanem a nagy király hódításait szimbolizálják, és határvonalat jelölnek ki, míg a Tapolcai által említett példában Nagy Károly épp ellenkezőleg: ledöntötte a pogány szászok Irminsul-oszlopát (subvertit), ami talán inkább különbözővé, mint hasonlóná teszi a két esetet.

Vitatható e fejezetben a szerző megjegyzése arról, hogy Jordanestől fogva, még ha áttételesen is, de kimutatható a szláv egység gondolata a történeti forrásokban. Hosszabb, a jelen munka határait túllépő fejtegetést igényelne ez a kérdés, ám már régóta köztudott, hogy a szláv egységének gondolata Johann Gottfried Herdertől ered, illetve ő volt az első, aki helytelenül értelmezve a régebbi forrásokat, a németiség kultúrtörténeti vetélytársává tette a szlávokat.²¹ A Tapolcai által idézett, cseh származású František/Francis Dvornik esetében persze érthető, hogy 1962-ben népszerűnek tartotta ezt az egyébként alap nélküli elméletet, hiszen az egész modern cseh, csehszlovák és szlovák történetírás erre a mítoszra épült rá, mely a cseh történet- és alkotmányszemlélet a prágai püspökség alapító levelének Prágai Kosmasnál olvasható hamis szövegétől a német aranybullán át a Beneš-dekrétumok

kig ívelő merev szerkezetének egyik legfontosabb alkotóelemévé vált. Az azonban már kevésbé érthető, hogy mi köze van Dvornik fenti gondolatmenetének az 1991-ben kirobbant délszláv háborúhoz. (201–202.) Ami pedig a középkori forrásokat illeti, a Sclavonia, sclavus kifejezés nem szlávot jelöl a maga nyelvi–kulturális és felvilágosodás-kori értelmében, hanem vagy pogányt, vagy barbárt, vagy egyszerűen népnyelven beszélő „bennszülöttet” a korábbi görög, majd későbbi latin kútfőkben, s csak a civilizált írástudók szemszögéből értelmezhető. A lassú változás a 14. század elején, éppen a Nagy-lengyel krónika fent idézett passzusában lelhető fel, de ennek okait – mint fentebb már szó esett róla – a szöveg keletkezéstörténetében kell keresni.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a szerző nehéz munkára vállalkozott, hiszen a lengyel államiság kezdeteiről könyvet írni nem kis feladat. Talán megérte volna két külön tanulmányban foglalkozni Lengyelország történeti, illetve mitológiai kezdeteivel, hiszen mindkét téma külön-külön is nagyon érdekes. Ám e helyen ismét meg kell jegyezni, hogy a mű értékelésében, különös tekintettel a történeti kezdetekre, a végső szót a lengyel középkor-kutatásnak kell majd kimondania, így csak reménykedni lehet, hogy a szöveg egyszer majd lengyel nyelven is hozzáférhetővé válik.²²

BAGI DÁNIEL

²⁰ *Einhardi Vita Caroli Magni*. Ed. O. Holder-Egger. MGH SRG in usum scholarum separatim editi, 25. Hannover, 1911. 15, 17–18.

²¹ Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Wiesbaden, 1985.

²² A könyv bizonyos részei lengyelül is hozzáférhetők: Tapolcai, László: *Polanie – plemię, dynastia, państwo? Skąd się wzięły nazwy: Poloni i Polonia w źródłach zachodnich w końcu X i na początku XI wieku?*, w: *Człowiek między biologią a historią*, wyd. A. Szymaczkowa. Łódź, 2009. 93–102.

Korlátok és kötődések a középkori városi együttélésben

*Segregation–Integration–Assimilation.
Religious and Ethnic Groups in the
Medieval Towns of Central and Eastern
Europe. Ed. By Derek Keene, Balázs Nagy,
Katalin Szende. Ashgate, Farnham, 2009.
263 oldal*

Kelet- és Közép-Európa középkori városi társadalmainak sokszínűségét vizsgálja az Ashgate kiadó által 2009 végén megjelentetett tanulmánykötet. Egy 2003 februárjában Budapesten, a Közép Európai Egyetemen (CEU) rendezett szakmai, interdiszciplináris eszmecsere anyagát, illetve annak jelentős részét adja közre a kiadó az immár több mint harminc kötetet felmutató *Historical Urban Studies* sorozat keretében.

Könnyű belátnunk, hogy a kötetben vizsgált etnikai, vallási, kulturális diverzitás egyszerre előfeltétele, katalizátora és következménye az urbanizáció folyamatának. Innentől adottan látszik a feladat, hogy a csoportok, közösségek vagy egyén és közösségek közti kapcsolatokat feltérképezzük. A történelmi munka során természetesen ez csupán az első fázis, hisz számba kell vennünk ezen csoportok állandóan változó jellegét, interakcióik egyedi vonásait éppúgy, mint a csoportok törékenységét.

Derek Keene orientációs pontokban gazdag előszavában sorra veszi a középkori európai város vonzás- és népességmegtartó képességének megnyilvánulásait, a városokon belüli csoport- és közösségképződés sajátosságait. Utalva a '70-es évek szociológiai megközelítésű munkáira, Mark Granovettert véve alapul, hangsúlyozza az erős és gyenge kötésű csoportok kialakulásának lehetőségét, azok életstratégiáinak különbözőségét. London esetében így erős kötésűnek látja a francia, az olasz vagy a zsidó közösségeket, kiemelve azok erős kollektív ér-

dekeit elsősorban a kereskedelem, belső intézményes ellenőrzésüket, erős kulturális identitásukat, a külső hatásokkal szembeni ellenálló képességüket. Szembeállíthatók velük például a flamandok, akiket az úgynevezett *weak tie*, azaz gyenge kötésű, könnyen asszimilálódó csoportként jellemez.

Ahogy az a címből is kiderül, a jelen kötet Közép- és Kelet-Európára koncentrált, ideértve Németország nyugati kontaktzónáitól a Baltikumig, illetve az orosz fejedelemségekig, onnan pedig a Balkánig terjedő területeket. Kiterjedt a vizsgálódási terep tehát, széles, ugyanakkor részletekben gazdag panorámával, amihez a kiadvány összesen 13 tanulmányt sorakoztat fel. A forrásanyag erős hiányossága és az urbanizáció – a nyugatihoz képest – alacsonyabbnak látszó szintje ellenére ezek a területek a hispán és a dél-itáliai városfejlődéshez hasonlóan igen sokszínű csoportképet tudnak felmutatni. Ugyanakkor épp az említett negatív körülmények két lényeges következményt is magukban foglalnak. Egyrészt a tanulmányok nagy része a címben adott témát, azaz az elválasztás, beépülés, feloldódás kérdéskörét legfeljebb az ütközések szintjéig tudja vizsgálni, jobbára állóképszerű ábrázolások sorával eljutva az esetleges változásokig, azonban a forrásanyag kevés helyütt teszi lehetővé a változásokat megelőző folyamatok, illetve a kommunikáció és a közösségek közti interakciók finom hangolású mozgóképének megalkotását. Ugyanakkor a korlátozott lehetőségek módszertanilag számos esetben egyedi, innovatívabb vizsgálatot igényelnek. Ebből származik a kötet külön értéke, azaz hogy nem pusztán helyzetképet, hanem egy kutatói eszköztárat is megismerhet az olvasó.

Izgalmas téma a különböző kultúrájú közösségek együttélésének nyelvhasználat

felőli megközelítése. Szende Katalin (CEU) széles horizontú tanulmányában hangsúlyozza az egyéni és a közösségi nyelvhasználat közti különbségeket, a két-, illetve többnyelvűség, valamint a közvetítő nyelvek alkalmazásának eshetőségeit ott, ahol több etnikai vagy nyelvi közösség áll egymással mindennapi kontaktusban. A magyarországi városfejlődés kitűnő terepet kínál erre a vizsgálódásra. Kiindulási pontként jól rögzíthető az a tény, hogy a magyar városok etnikai–nyelvi pluralitása kezdettől fogva megfigyelhető, és ez a 15. századra nem hogy tompulna, de forrásaink alapján egyre inkább szerves részét alkotja a magyar városi életnek. Elkülöníthető-e ezek után a beszélt és az írott nyelvhasználat, illetve fellelhető-e a párhuzamosnak tűnő nyelvhasználat mögött gyakorlati preferenciák és választóvonalak? Jól láthatóan igen. Talán fontossági sorrendet is mutatva a latin, a német, a magyar és a különböző itáliai dialektusok használata más-más területre koncentrálódik, kétségtelenül gyakori átfedésekkel. A késő középkor felé haladva megfigyelhető ugyan a népnyelvek használatának egyértelmű erősödése, a latin így sem tekinthető egyértelmű vesztesnek. A 16. század eleji Eperjes példája jól mutat egyfajta latinizációt, elsősorban a latin közvetítő nyelvi oldalát erősítve. A városi adminisztráció, vezetőtestületek megválasztása vagy a bíraskodás nyelve más-más okokból – Szende Katalin hármat különít el –, de szignifikáns jele lehet az etnikai erőegyensúlynak akár domináns csoportokat (például Sopron, Brassó), akár paritásos törekvéseket (Zágráb, Zsolna) tükrözve. További érdekességeket mutat ugyanakkor a városi külkapcsolatok vagy a kereskedelmi és számviteli nyelvek használatának vizsgálata. Elsősorban határ menti városok igyekeztek szomszéd etnikumok nyelvein kommunikáló írnokokat alkalmazni (Brassóban ósláv, Felső-Magyarország városaiban cseh, lengyel). A 15. században a királyi levelezés nyelve is változatosabbá vált. Egyes (német többségű) városok esetében a rendeleteket

latin, míg a különadókról vagy katonai segítségnyújtásról szóló leveleket gyakorta németül fogalmazta a királyi adminisztráció. A nyelvhasználat és az aktív nyelvismertet keveredése gyakorta megfigyelhető a gazdasági iratokban, lajstromokban. A szerző többek közt egy eperjesi jegyzékre hívja fel a figyelmet, ahol előfordul, hogy egy mondaton belül három nyelv (latin, német, magyar) keveredik, ragozott alakok formájában. Több szerző által is felvetett szempont ezen túl a pasztorációs és prédikációs nyelvek vizsgálata. A késő középkori városokban, úgy tűnik, az egyház az etnikai–nyelvi különbségekre érzékenyen igyekezett hatékony kommunikációt kialakítani a hívekkel, a többnyelvű ígehirdetést biztosítva. Mindezek alapján jól látható, hogy a kisebbségek, illetve etnikai tömbök számára a nyelvi sokszínűség fennmaradása fontos szempont lehetett. Az idegen nyelvek elsajátítása a szegregáció ellen, míg a saját nyelv megtartása a teljes asszimilációt gátló, ezáltal önálló identitást őrző tényező maradt. Ezen a keskeny ösvényen igyekezett jó néhány (városi) közösség egyensúlyozni saját autonómiájának és cselekvőképességének megőrzése érdekében.

A hatalmi pólusok átrendeződését és belső kapcsolataik újramodellezését végezte el Laszlovszky József (CEU) a 15. század első felére koncentrálva, a budai és a visegrádi királyi rezidenciák áthelyezése kapcsán. A vizsgálat számos új topográfiai és régészeti adatra épül. Mindkét változást új, tekintélyes egyházi intézmények megjelenése kísérte a királyi zónában. Visegrád esetében az obszerváns ferencesek egy rendháza némileg szokatlan helyre, az új palota-negyed szomszédságába került a 15. század elején, tehát már a királyi rezidencia Budára költözését követően, ám illeszkedett ez abba a koncepcióba, ami az új funkciókat ellátó palota-negyed helyét kijelölte. A ferences rendház tulajdonképp egy korábbi városias zónában épült fel, míg magát az urbánus magot az átrendezés távolabb helyezte a palota-együtttestől. Szinte ugyanakkor kísérte

tiesen hasonló folyamat zajlott le az új királyi székhelyen, Budán. A korábbi urbánus településrész egy köztes zónává alakult, magában foglalva a 13. századi alapítású ferences kolostort, és létrehozva a palotához rendelt Szent Zsigmond káptalant. Ezáltal a Szent György utcához köthető zsidó negyed is átkerült a 15. század elején a város északi részébe, a Szombatkapu és az egykori Kammerhof közé. Az így létrejött palotanegyedek Visegrádon is és Budán is a korábbi városias zóna irányába terjeszkedtek, átalakítva pedig egy királyi–egyházi zónát alkottak, mintegy hidat képezve a tulajdonképpeni város felé. Ennek a hídszerepnek kitűnő szimbólumai a koldulórendi közösségek (ferences).

Budánál maradvá, Végh András (Budapesti Történeti Múzeum) a budai etnikai viszonyok feltérképezését vállalta. Kezdetektől kiemelő a németek meghatározó szerepe a városfejlődésben és a városvezetésben. Ismert, hogy ez utóbbiban csupán 1439-től állt be a paritás a magyar és a német közösség közt. Ahogy azt a szerző ki is emeli, az etnikai identitás meghatározó maradt a családi viszonyokban, a plébániai hovatartozásban vagy a céhes kötődésekben. Ugyanakkor a 14. század utolsó harmadától a palotaépítkezések, illetve – I. Lajostól a Jagellóig – a magyar uralkodók összetett külkapcsolatai egyre nagyobb számban vonzóztak a németeken kívül cseh, lengyel, itáliai, sőt francia utazókat, kereskedőket, letelepedőket. Ennek nyoma a városi birtokviszonyokban is megtalálható, németek, magyarok, zsidók, itáliaiak esetében jól kivehető zónák is meghatározhatók és a mellékelt térképeken követhetők.

A magyarországi városfejlődés, különösképp a 13. század első felében bekövetkezett orientációs váltást követően, leginkább a határvidékek és a dunai központok közelében eredményezett látványos fejlődést. Mindebből fakadóan az etnikai diverzitás ténye és a *hospes* közösségek kezdeményező szerepe sokhelyütt szembeötlő. Ezen folyamatok vázolója mellett Petrovics

István (Szegedi Tudományegyetem) izgalmas témát, a kevésbé urbanizált régióként jellemezhető déli területek jelentőségre való feljövőjét vizsgálja. Az általános tendenciáktól sok szempontból eltérő fejlődéssel találkozhatunk itt: a szerző hangsúlyt ad az agrárium – sokak által alábecsült – tartós városfejlesztő szerepének, így például a késő középkorra a régióban egyedüli szabad királyi várossá váló Szeged esetét emelve ki. Az is feltűnő ugyanakkor, hogy egy alapvetően magyar gyökerű, illetve magyar *hospesek* által generált fejlődésről beszélhetünk. Azaz a régió viszonylag kevés külső etnikai komponenst tartalmaz. Pécssett és a Szerémségben (Nagyolaszi), igaz, megfigyelhető a latin *hospesek* jelenléte, ez azonban inkább a korai magyar városfejlődés jellemző eleme. Német etnikai jelenlét (nem túl jelentős) emellett csak Pécssett fedezhető fel. Azaz a két legmeghatározóbb elem, a latin és a német a Dunától keletre (Szeged, Temesvár, Lippa esetében) teljesen hiányzik. Ugyanígy kevés a zsidókról szóló középkori adatunk, itt leginkább csak Szeged jöhet számításba a kései középkorban, ami a város gazdasági erősödését mutatja. Megtalálhatók viszont Szegeden kun és szlavóniai (*tót*) eredetre utaló nevek. A nikápolyi vereséget követően Temesvár és Lippa, majd Szeged egyre jobban érezte a török előrenyomulását, és ahogy a mellékletben adott dokumentumok is tanúsítják, a 14. század legvégétől már vannak adataink román, szláv (szerb) és magyar lakosság közti konfliktusokra. Azaz az említett városok új jelenséggel, a menekültek tömegével találkoznak, ami később, Szegedet leszámítva, az ország dél-keleti részén alaposan átrajzolja majd az etnikai viszonyokat is. Mindezek ellenére az etnikai kölcsönhatás és a déli városok magyar korszakának tartós emlékei közt vehetjük számba a magyar eredetű intézmények megjelenését immár dominánsan szerb vagy román közegben éppúgy, mint a román nyelvben megjelenő magyar eredetű

„városias” szókinccset (város, polgár, vám, búcsú).

Más szempontú megközelítést alkalmaz Nagy Balázs (ELTE), amikor a külföldi utazók vagy hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon tartózkodók városokkal kapcsolatos leírásait és adatait vizsgálja. Az utazási irodalom bár rendszerint elszórt, ám jellegeből adódóan nagyon értékes információkat hordozhat. A lejegyzett megfigyelések ugyanis függhetnek az utazó kultúrájától, érdeklődésétől, útjának céljától, idejétől, kommunikációs lehetőségektől, etc. Előfordul, az is, hogy csak a forrás továbbolvasása jogosít fel következtetésekre, így például Bertrandon de la Broquière tudósítása a fal nélküli szerbiai városokról, illetve korábban Magyarország kapcsán ezen említés hiánya együtt kifejezetten információértékű. A történész szakma gyakran hivatkozik a 12. század közepéről származó, négy eltérő eredetű és néhol homlokegyenest ellentétes információt hordozó forrásra (Abū-Hāmid, Al-Idrisi, Freisingi Ottó, Odo de Deogilo), amely a magyar városhálózatról is tudósít. Nagy Balázs ezek mellett Lübecki Arnold leírását az esztergomi udvarról, Rogeriusnak az 1308-as *Descriptio Europae Orientalis* című munkáját, valamint de la Broquière tudósításait elemzi. Mindezekből nem pusztán a fontosabb városok listája, de kereskedelmi profiljuk, etnikai komponenseik és közösségeik városban betöltött szerepe is felderíthető.

A magyarországi városokkal foglalkozó tanulmányok mellett, melyek kétségkívül a kötet egyik súlypontját adják, számos más közép- és kelet-európai etnikai-vallási találkozópontról is képet kapunk a könyv forgatásakor.

Távolabbi megközelítésből tárgyalja a szegregáció-integráció kérdését Gerhard Jaritz (Krems/CEU) a másság képi ábrázolásáról szóló tanulmányában. Ezen vizuális forrásokat tekintve szakértő számára könnyen azonosíthatók a hiány, szükség (morális, fizikai, anyagi) vagy a társadalmi ítélet bemutatásának jegyei egy-egy ruhán, tekin-

teten, fényviszonyokon keresztül. A korabeli mesterek természetesen sémák és visszatérő minták alapján építették fel mondanivalójukat. A városi térre koncentrálo vizsgálat különválasztja a pozitív (integratív) és a negatív (szegregatív) üzenetű ábrázolásokat. A középkorban egyértelműen az előbbiek vannak többségben, elsősorban az egyház egyesítő igyekezetét tükrözve. A szegények, rokkantak, fogyatékkal élők ábrázolásai feltűnők, folyamatosan ösztönözve a társadalmat a különbségek elfogadására és a segítségnyújtásra. Bőven akad ugyanakkor negatív üzenetű másság-ábrázolás, elsősorban parasztok, adott esetben nők, keleti muszlimok vagy zsoldosok ábrázolásakor. Egy kezükbe adott gyilkos tőr, felelőtlen mulatság vagy épp fordított szerepábrázolások gyakori eszközei ennek a beállításnak. A Jaritz által elemzett képi anyag – legyen az a templom falán vagy taverna ajtaján – üzenete ugyan különböző (pozitív, negatív), tartalma viszont minden esetben negatív (hiányt mutató). Továbbgondolva, a másság ábrázolásához (is) tartozónak tűnnek az amúgy elkülönítve sokak által elemzett pozitív tartalmú ábrázolások (szentek, nőideálok etc.).

Anti Selart (Tartu) tanulmánya az orosz városi jelenlétét vizsgálja a Baltikum észtsországi és lettországi területén a középkori Livóniában. Az összetett etnikai kép, ahogy rövidebb proto-urbánus fázist követően maga a városiasodás is, 13–14. századi folyamatok eredménye. A városvezetés, a politikai és gazdasági vezető szerep a németek kezébe került, ezt egészítette ki a rezidens, illetve a környező vidékekről folyamatosan érkező, de társadalmilag alsóbb szintre szorult helyi (*undeutsch*) lakosság. Selart vizsgálata egy további, harmadik komponens, az oroszok jelenlétét célozza meg. Részvételük a helyi gazdasági életben magától érthető, részint az orosz államok földrajzi közelsége, részint a livóniai városok közvetítőszerepe miatt. Riga, Tallinn, Tartu vagy kisebb városok jelentősége épp az oroszországi területek és a nyugati Hanza

városok kapcsolódásában rejtett. Ugyanakkor a három legfontosabb város (Riga, Tallinn, Tartu) lélekszáma alig emelkedett 5000 fő fölé a 14. század első felében. Ezáltal az orosz jelenlét sem tekinthető számbeileg hangsúlyosnak, ráadásul jóval kevésbé volt szervezett, mint a német kereskedőközösségek. Jelenlétük alapvetően két csoportra bontható: a város életében aktív szerepet vállaló kereskedő–kézműves–üzlet-tulajdonosok és az alsóbb társadalmi szinteken elhelyezkedő, professzionálisan nehezebben meghatározható csoport. Ami az elsőt illeti, orosz sajátosság, hogy a kereskedő nem hagyta el teljesen a kézműves tevékenységet.

Az orosz etnikum legmarkánsabb elkülönülése Rigában figyelhető meg. Itt nem pusztán templomuk, temetőjük, de (céhes) közösségi épületük is megtalálható, a források pedig orosz faluról, orosz utcáról tesznek említést. Negyedük a város északi részén a Szent Miklós templom köré szerveződött, ami az 1220–1230-as évektől *intramuros* helyezkedett el. Ugyanakkor a szerző fontosnak tartja megemlíteni, hogy a forrásadottságok is Riga esetén a legjobbak. A többi városban (Tallinn, Tartu) nem olyan egyszerű a kimutatásuk. Jelenlétük kétséget kizáró, de területi elkülönülésük nem fogható meg. Sok esetben nem tudni, rezidens vagy átutazó, látogató oroszokkal találkozunk-e a forrásokban. Tallinban változatos kézműves iparos szakmaiság kapcsolható neveikhez, templomuk is van, további részletek azonosítása azonban problémákat vet fel. Tartuban még bonyolultabb a helyzet, hisz a város középkori levéltári anyaga szinte teljesen elpusztult. Az oroszok templomának régészeti azonosítása is csupán a közelmúltban történt meg.

Megfigyelhető ugyanakkor, hogy az oroszok társadalmi integrációja, majd asszimilációja a német szervezésű guildéken, céheken, valamint a katolizáción keresztül zajlott. A középkor végére városokon belüli különállásuk csökkent vagy megszűnt.

Hasonló kérdéseket tárgyal tanulmányában Olha Kozubskaja-Andrusiv (Lvov) a késő középkori, kora újkori Lvov kapcsán. A ruténiai város számos szempontból izgalmas téma a kapcsolódási pontok elemzésekor. Földrajzi elhelyezkedésénél fogva a város közvetítős szerepe orosz, steppei, pontusvidéki, kaukázusi és nyugati kapcsolatok folytán nem szorul különösebb magyarázatra. A lengyel közvetítéssel a 14. század közepén érkező katolicizmus és német (magdeburgi) jog új kereteket adott a városi közösségek életének. A szerző tanulmányában három csoportot emel ki, amely számbeli, valamint gazdasági szerepét tekintve jelentős, ezen túl erős identitású, ám a kései középkortól egyre nehezebb körülmények közé került. Az örmények és rutének (ortodox) kereskedelmi szerepe mindvégig megkerülhetetlen volt. Belső autonómiájuk, írásbeliségük éppúgy, mint vallási polarizációjuk feltűnő a korszakban. A városvezetés ugyanakkor igyekezett jogait csorbítva ellenőrizni, és elsősorban vallásváltásra sarkallni őket. A harmadik csoportot képező zsidókkal együtt a városvezetéssel szemben a királyi beavatkozás, illetve uralkodói garanciák jelentették az örmények és ortodoxok számára az élet- és működési feltételek biztonságát. A 16. századtól azonban a királyi hatalom látványos meggyengülésének és az 1496-os városellenes törvényeknek köszönhetően helyzetük válságosra fordult. Ebben a helyzetben az örmény és a rutén közösségek a vallásváltáson keresztül az asszimiláció útjára léptek. A nyugat-európai kiűzések folytán a 15. század végén látványosan megerősödő zsidóság maradt a kora újkori Lvovban az egyetlen jogi, gazdasági és vallási értelemben is elkülöníthető független közösség.

A közép- és kelet-európai kutatás számára szokatlan kérdés, hogy bár a korabeli Európa egyik legaktívabb kibocsátó és kolonizáló területe épp Németország, itt sem beszélhetünk feltétlen etnikai vagy vallási homogenitásról. Felicitas Schmieider (Hagen) tanulmányában elsősorban a politikai terü-

let keleti és dél-nyugati, nyugati perifériáit tekinti végig. A nyugati területekről szólva feltűnő a neoromán-germán nyelvhatár közelsége folytán a francia, vallon bevándorlás. Bár a velük szembeni esetenként ellenséges magatartás, „*Welschenfeindlichkeit*” már a kora középkortól megfigyelhető jogi elkülönítésükre nincs példa. Társadalmi szinten néhol ugyan kimutathatók ütközések, így Elzászban vagy Freiburgban (Svájc), de még a legnagyobb vallon közösséget felmutatni tudó Köln sem szolgál példával látványos konfliktusokra. Az egyes etnikumok tömbökbe rendeződése (itáliai, fríz, vallon) ugyanakkor megfigyelhető, akárcsak német kereskedők fallal körülvett városrészei Bergentől a Baltikumig vagy Észak-Itáliáig. Némi más a helyzet a lombardok és az úgynevezett *Kawerschek* (Cahors-iak) esetében, akik aktív szerepet játszottak a Rajna-vidék pénzügyi, gazdasági életében. Itt természetesen nem pontos származási helyet (*kawersch* esetében végképp nem) jelentettek a fogalmak, sokkal inkább a hitelezéssel való foglalatosságot. Elfogadottságuk változó maradt, Schmieder 14. századi példákat idéz (kölni, mainzi érseki rendelkezések), amelyek egyházi védelemről tanúskodnak, ugyanakkor a városi közösségek, illetve egyházi személyek részéről nem volt ismeretlen a negatív megkülönböztetés adott esetben az utolsó kenet vagy keresztény temetés megtagadása. Az etnikai különbségek természetesen jelentkeztek a keleti határszélen is, elsősorban a szász gyarmatosításnak köszönhetően. Bár sok esetben megfigyelhető a különélés vagy egymáshoz telepedés, a 13. század végéig a szerző nem lát adatot etnikai sűrűlódásra, hacsak magát a kolonizációval járó hódítást nem tekintjük annak. A késő középkortól a helyzet annyiban változik, hogy nő a szlávok, wendek elutasíthatósága, városvezetésből való kirekesztése. Ugyanakkor a kép itt sem teljesen egyértelmű; Frankfurt (am Oder) kifejezetten paritásos, toleráns mintát mutat, míg például Belzig (Brandenburg), tegyük hozzá, számos más példával bővíthetően, egyre

szűkíti a nem német, úgynevezett *undeutsch* lakosság jogképességét. Egyesek számára feltűnő, hogy a jelenség terjedése egybevág a szlávokkal szemben felsőbbiséget kijelentő Szász tükrök keleti terjedésével.

A német és a szláv (szlovén) nyelvterület határvidéke a vizsgálódási területe Boris Golecnek (Ljubjana) is, aki a mai Szlovénia késő középkori városainak etnikai struktúráját vizsgálja. Az alapul vett, adriai parttól távolabb eső, mintegy húsz város két tartomány – a középkori Stájerország és Krajna – területén helyezkedett el. Etnikai–nyelvi megoszlásuk alapvetően német és szlovén, míg az északi stájer területek, azaz Maribor, Ptuj jellemzően német dominanciájú, addig a német agrártelepések által benépesített Kocevje kivételével Krajna, így a Száva parti Ljubjana vagy Nove Mesto szignifikánsan szlovén többségű városok voltak. Igaz, a domináns etnikai elemek viszonylag könnyen meghatározhatók, arányuk pontosítása, illetve a kétnyelvűség és az egymás közti érvényesülés ábrázolása jóval nehezebb feladat. A szűkösebb forrásbázis ellenére Golec jól tudja használni a prédikációs nyelvekről vagy a névviseletről szóló információkat. Ugyanakkor ez utóbbi esetben is jól látható, hogy sok a bizonytalan értékű adat, a keresztnévek sokkal kevésbé informatívak, mint a vezetéknevek, ám azok is gyakorta (20–50%-os arányban) foglalkozásnevek, melyek átfordítása önmagában álló adatként félrevezetheti a kutatót. Kisebbség számban, de megfigyelhető még a térség városaiban az itáliai, valamint zsidó lakosság is. Ez utóbbi a 13. század közepétől jelent meg, és jelenlétük a 14. század közepéig egyértelműen expanzív és szóródó tendenciát mutat. Nem így a 14. század második felétől a 15. század végéig tartó szakaszban, amikor is a zsidók nagyobb városokba (Maribor és Ljubjana) való koncentrációja figyelhető meg. Ennek okát Gorica nem is a környező területekről (Salzburg, Celje) való kiűzésnek, hanem a gazdasági lehetőségek beszűkülésének tulajdonítja. Igaz, nehezen tudjuk őket számszerűsíteni, ugyanakkor

utcáik, saját választású közösségi elöljáróik, autonóm igazságszolgáltatásuk és bíráik (*Judenrichter*) megfigyelhetők a század folyamán. A zsidók stájer és krajnai jelenlétének I. Miksa kiűzési rendelete vet véget a 16. század elején (1496 és 1515).

Az adriai térségnél maradva, Zdenka Janeković Römer (Zágráb/Dubrovnik) a dalmáciai Dubrovnik (Raguza) etnikai és vallási közösségeit elemzi jogi szempontból kiindulva. A városhoz tartozás legfőbb kifejezője a szerző szerint a teljes körű polgárjog megszerzése volt. Dubrovnik saját jól felfogott érdekénél fogva nyitva hagyta a kaput nem raguzai születésűek számára is, a jogképesség elérését azonban egy többlépcsős skálán téve lehetővé a bevándorlók, rezidensek, külföldi kereskedők számára. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a város stratégiai, kereskedelmi elhelyezkedéséből fakadóan számos kisebbséget tudhatott magáénak. Itáliai, görög, magyar, zsidó, német, horvát, katalán, dalmát időszakos leteleplők vagy utazó kereskedők kiegészülve albán, illetve leginkább szláv nyelvű háterszágból érkezettekkel, a térség etnikailag egyik leginkább sokszínű városát éltették. A város ugyanakkor érezhetően differenciálni igyekezett bevándorló és bevándorló közt, feltűnően hátrányosan megkülönböztetve a háterszág szláv lakosságának bevándorlóit. A szerző szerint gazdasági-politikai megfontolásokon túl ez összefügghet azzal az összetett raguzai identitással, mely egyszerre igyekezett magába olvasztani a Dalmáciához, katolicizmushoz, köztársasági eszméhez való ragaszkodást. A szerző emellett rámutat a késő középkori magyar királysághoz való kapcsolódás és lojalitás identitásformáló erejére is. Mindez természetesen magában foglalta a városi jogok biztosítása terén a konfliktusok, illetve a szegregációs, sőt kirekesztő törekvések vállalását is. Példának okáért a dalmát városok közül egyedülként Szerbiához húzó Kotor polgárai csak akkor kaphattak polgárjogot, ha tanú mellett fogadták meg, hogy minden kapcsolatot megszakítanak anyavárosukkal,

és a továbbiakban csak Dubrovnikban élnek. A fentebb említett katolikus kötődésű vallási identitásból fakadóan konfliktusos magatartást mutat a városvezetés az ortodox és a patarénus háterszági bevándorlókkal szemben. Összetettebb jellegű az iszlámhoz és a törökökhöz való viszonyulás a 15. század második felétől: bár a magyar fennhatóság megmaradt, a város a szultán adófizetője lett, s bár autonómiáját teljes mértékben megőrizhette, egyre jobban függött az ottomán hatalomtól. A város pragmatikus felfogását jól mutatja, hogy lakosainak bár tiltotta a törökökkel való kommunikációt, de a Kis Tanács gondosan intézkedett az egyre gyakrabban a városba látogató török követek és tisztviselők háborítatlan nyugalmáról. Hasonlóan ellentmondásos a zsidók helyzete is, hisz egyfelől Dubrovnik a Spanyolországból kiűzött zsidók egyik fontos támaszpontjává vált a 15. század végétől, ám ugyanekkor nem ismeretlen a városban a rituális vérvád és a hozzá kapcsolódó megtorlás előfordulása sem. 1515-ben a zsidókat és *marranokat* kiűzik a városból, két évtized múlva mégis visszatérnek, és velencei mintára szervezett ghettoszerű leteleplésüket engedélyezi a város.

Kisebbségek helyzetét ortodox környezetben vizsgálja Kazimir Popkonstantinov (Veliko Tŕrnovo) és Rossina Kostova (Veliko Tŕrnovo) a középkori Bulgária városaiban. Módszerük az írott és régészeti források összevetésén alapul. A szerzők kiemelik a bolgár uralkodók alapvetően toleráns, ám szegregatív hozzáállását az idegenekhez. A zsidók jelenléte Bulgáriában az antikvitás idejétől adatolható. Régészetileg jól azonosítható Tŕrnovo nyugati részén városnegyedük és attól némileg északabbra, a Trapesitsa hegy lábánál megtalált temetőjük. Sajnos más esetekben nem ilyen szerencsés a kutatás, Vidinben például néhány elszórt írásos adat vonatkozik rájuk, régészeti nyomok hiányában. Az őrmények jelenlétének igazolása sok esetben hasonlóképp egyoldalú. Írott források alapján eretneként kezelt etnikum, jól megfogható Plov-

divban, más esetben, így Türnovoban a török hódításig (14. század) nincs említés róluk. Több esetben megfigyelhető viszont más idegen (raguzai) közösségekkel való együttműködésük, például templomsere ügyében. Érdekes kérdés ezen túl az ortodox környezetben megjelenő katolikusok, illetve latinok helyzete. Plovdivban a francia király kíséretében átutazó Odo de Deogilo már a második keresztes hadjárat idején említ latin nyelvű közösséget. A szerzők ezt erődített településnek vélik, ami ugyan régészetiileg nem igazolható. Nem csoda, hisz a szerzetes által említett *burgus* a korabeli franciaországi latin nyelvben soha nem jelent erődítményt, hanem puszta települést. Ez utóbbi léte viszont valóban azonosítható, *extra-muros* a Szent György templomhoz kötődően. Sajnos más közösségek, így a Fekete-tenger partján nyilvánvalóan adatolható velenceiek és genovaiak jelenléte a sűrű ráépítés miatt régészetiileg szintén nehezen igazolható. Az eddigi kutatásokban ellentmondásos a kései nomádok (besenyők, kunok, tatárok) jelenlétének értékelése. A pliskai besenyő betelepülést sokan inkább a városi kultúra hanyatlásának jeleként értékelik.

Végezetül egy tanulmány maradt, mely az uralkodó elit önszeregációját mutatja be. Nada Zečević (Budapest) az Anjou expanzió egyik oldalán Nyugat-Görögországba került I. Carlo Tocco (c. 1375–1429) közvetlen uralma alatt álló négy várost (Arta, Ioannina, Argostoli-St George, Lefkada-Ste Maure) mutat be. Ez esetben a gyarmatosítási logika szerint szervezett uralom kihasználatlanul hagyta a helyi – többségében görög, kisebbségben szláv és albán – lakossággal való együttműködés lehetőség-

geit. Károly hozzá hűséges dél-itáliaiakkal vette magát körül. Életmódjuk, nyelvhasználatuk, gondolkodásuk élesen elkülönült az alattvalókéétól. Nem csoda hát, hogy a helyi jog és a görög elit teljes mellőzését a helybeliek a szabadságuk elvesztéseként élték meg. Az egyetlen valódi kitörési pont ezek után a gazdaságban rejtett, ám Tocco itt is leginkább velencei, raguzai vagy dél-itáliai kereskedőkre bízta a forgalmat. Zečević véleménye szerint a topográfiai és kommunikációs elkülönülés egyfajta apartheidhez hasonlót eredményezett, ami ugyan nem ismeretlen jelenség a nyugati uralmak esetén a Mediterraneum keleti medencéjében. Ennek következményeként a városok nem váltak független, erős belső struktúrájú közösségekké, hanem egyfajta feudális mintát követve, csupán a latin elit hatalmi központjai maradtak. Rövidtávon ezzel ugyan semlegesíteni lehetett a helyi elitet és annak lehetséges szembefordulását a hatalommal, hosszabb távon azonban passzív ellenállást váltva ki, Tocco aláásta családjá uralmát. I. Tocco Károly halála után nem sokkal mind a négy város önszántából vetette alá magát az ottomán uralomnak.

A fent említett tizenhárom tanulmány értékes hozzájárulás a közép- és kelet-európai várostörténet, illetve társadalomtörténet kutatásához. A tanulmányok mindezen túl gazdag illusztrációs anyaggal és bibliográfiával jelentek meg. Érdeklődők és szakmabéliek számára minőségi tartalommal bíró és kivitelében is remek kötethez csupán egy kritikai megjegyzés maradt: a kötet ára 65 GBP.

GÁLFFY LÁSZLÓ

Egyetemtörténet új megvilágításban

Szögi László – Varga Júlia: *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története I. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2011. 385 oldal*

A Szegedi Tudományegyetem és elődintézményeinek történetét érintő munkákban az egyetem alapítási évével kapcsolatos vélemények számottevő mértékben eltérnek egymástól. Vannak, akik a történetet 1921. október 9-vel kezdik, amikor a Kolozsvárról 1919. május 12-én román katonaság által elüldözött egyetem otthonra talált Szegeden.¹ A menekülők – és őket követve az egyetemtörténettel foglalkozó kutatók jelentős része is – egyetemük kezdetét 1872. május 29-re, a négy karú tudományegyetem királyi és parlamenti megalapítására tették.² Később azonban az alapítás dátuma új megvilágításba került, és egyre inkább elfogadást nyert az 1581. május 12-i oklevél jelentősége, melyben Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem egy felsőfokú tanulmányokat nyújtó kolozsvári jezsuita akadémia felállításáról intézkedett.³

¹ Lisztes László – Zallár Andor (szerk.): *Szegedi egyetemi almanach 1921–1970*. Szeged, 1971. 5.

² Devich Andor: *A szegedi tudományegyetem története 1921–1944*. 1. köt. Szeged, 1986. 10.; Ruszoly József: *A szegedi tudományegyetem rövid története*. In: Szentirmai László – Ráczné Mojzes Katalin (szerk.): *A szegedi tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998*. Szeged, 1999. 13.

³ Hodor Károly: *Az erdélyi Báthory-egyetem történelme 1579–1849*. Kolozsvár, 1850. (Kézirat a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Központi Könyvtárának Kézirattárában Ms. 259.); Szilágyi Sándor: *Erdélyország története különös tekintettel művelődésére*. Pest, 1866. 1. köt. 414–415.; Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem*

A szegedi egyetemtörténeti munkákhoz hasonlóan ellentmondó vélemények láttak napvilágot a hazai művelődéstörténeti szakirodalomban is, Báthory István 1581-es egyetemalapításának egyaránt akadtak képviselői⁴ és ellenzői⁵ is.

története lerombolásáig, 1603-ig. Erdélyi Múzeum, 23. (1906) 169–193., 249–263., 319–320.; uő.: *Oklevéltár a kolozsvári Báthory-egyetem történetéhez*. Erdélyi Múzeum, 23. (1906) 342–386. [különlenyomatban: uő.: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. Kolozsvár, 1906.] Veress Endre: *Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571–1613)*. (Erdélyi Történelmi Források Tom. I.) Budapest, 1911.; Veress Endre: *Jézus Társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579–1613)*. (Erdélyi Történelmi Források Tom. V.) Veszprém, 1921.; nézetét átvette: Velics László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*. Budapest, 1914. 3. köt. 414.; Meszlényi Antal: *A magyar jezsuiták a XVI. században*. Budapest, 1931. 127–157.; Bíró Vencel: *A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és Rákóczy fejedelmek idejében*. Erdélyi Múzeum, 26. (1931) 117–130.; Bíró Vencel: *A Báthory-Apor Szeminárium*. Kolozsvár, 1935.; Bíró Vencel: *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században*. Erdélyi Múzeum, 50. (1945). 1.; Bisztray Gyula: *Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat*. In: Bisztray Gyula – Szabó T. Attila – Tamás Lajos (szerk.): *Erdély magyar egyeteme*. Kolozsvár, 1941. 25.; további részletek: uo. 46. [interneten: <http://www.nyeomszsz.org/orszavak/pdf/BisztrayBathoryEgyetem.pdf> (letöltés: 2011. szeptember 25.)]

⁴ Kapronczay Károly: *Báthory István iskolaalapítási törekvései*. Magyar Pedagógia, 77. évf. (1976) 253–261.; Jakó Zsigmond: *Négy évszázad a művelődés szolgálatában*. A kolozsvári Báthori István iskola jubileuma. Korunk, 2. folyam, 38. évf. (1979) 549. [ue.: Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, műve-*

Az egyetemi szintű kolozsvári oktatás történetének kutatásában az 1990-es évektől kezdve állt be gyökeres fordulat. Az utóbbi két évtizedben ugyanis egyre-másra kerülnek a tudományos kutatás látókörébe az eddig féltve őrzött 17–19. századi dokumentumok.⁶ Ebben a széles körű forrásfel-tárásban nagy szerepet tölt be a jelen kötet két szerzője is, akik gyakorta végeztek (és végeznek napjainkban is) személyes rendszerező és kutatómunkát az újonnan felállításra került erdélyi katolikus levéltárakban. A nagyfokú forrásmentés és azok levéltári rendszerezése, kutathatóvá tétele pedig az egyetemtörténeti vizsgálatokra is hatást gyakorolt. A szakirodalomban egyre határozottabb megfogalmazást nyer a Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem által 1581-ben alapított jezsuita akadémia egyetemi jellege. Példaként említhető Varga Júlia 2007-ben megjelent *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784)* című rendkívül nagyszabású (450 oldalon 7541 egykori hallgató szerepel név szerint fontosabb személyes adataival felsorolva) munkában számos, a tudományos kutatás számára addig teljességgel ismeretlen forrás alapján még határozottabban foglalt állást a Báthory-féle in-

tézmény egyetemi jellege mellett: „Báthory István egyetemalapítása (1581) beilleszkedik a tudománypártoló magyar uralkodók kísérleteinek sorába, amellyel megpróbálták hazai földön – ezúttal Erdélyben – meghonosítani a felsőfokú képzést, biztosítani a hazai ifjaknak a szülőföldjükön való egyetemi képzés lehetőségét. A világlátott, európai színvonalú műveltséggel rendelkező jezsuiták Erdély területén az első egyetemi intézményt működtették, amelynek nyugodtabb körülmények között lehetősége lett volna, hogy az első tartósan fennálló magyar egyetemmé váljon. Ez nem így történt, de a jezsuiták mintegy két évtizedes erdélyi tevékenységének művelődéstörténetileg hatalmas jelentősége van: kolozsvári akadémiajuk – az egész Európát behálózó tüne-ményes sikerű iskolarendszer tagjaként – a kis erdélyi fejedelemségben is megismertette a legkorszerűbb tudásanyagot és a legmodernebb oktatási módszereket.”⁷ Vagyis

lódés. (METEM Könyvek 18.) Budapest, 1997. 271.]

⁵ Bán Imre: *A magyarországi felsőoktatás a 16–17. században*. Felsőoktatási Szemle, 17. évf. (1968) 282.

⁶ Példa erre az erdélyi katolikus levéltárakban megőrzött források rendszerezése és jegyzékeik közzététele: Szögi László: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára*. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 1.) Gyulafehérvár–Budapest, 2006.; Bernád Rita: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék. Canonica Visitatio mutatója*. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 2.) Gyulafehérvár–Budapest, 2006.; Bernád Rita: *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári, a Sepsiszentgyörgyi, a Szamosújvári és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertórium*. Budapest, 2009.

⁷ Varga Júlia: *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784)*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok Új sorozat 6.) Budapest, 2007. Ennek előzményeként megemlíthető, hogy a Szögi László szerkesztésében 1995-ben megjelent *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái* című forráskiadvány bevezető tanulmányában olvasható: „Báthori tervei a középfokú oktatásnál magasabbra irányultak. 1581. május 12-én aláírta a kolozsvári jezsuita akadémia, az első újkori magyar katolikus egyetemi intézmény alapítólevelét.” Szögi László: *A nemzet kertjének nevelő iskolái*. In: Szögi László (szerk.): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Budapest, 1994. 24–25. Hasonló megfogalmazásban: Szögi László (szerk.): *Régi magyar egyetemek emlékezete 1367–1777*. Budapest, 1995. 19.; Szögi László: *Egyetemalapítási kísérlet Kolozsváron*. In: Kardos József (szerk.): *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Budapest, 2000. 20. Varga Júlia pedig már *A kolozsvári királyi liceum hallgatósága 1784–1848* című, 2000-ben megjelent monográfiájában is határozottan állást foglalt Báthory István iskolaszervező munkássága kapcsán a kérdésben: „1581. május 12-én Vilnóban kelt alapítólevelében egyete-

az utóbbi évtizedek egyetemtörténeti kutatásai – hála a téma elkötelezett és kitartó helyszíni kutatásának – ma már konkrét adatok ezreivel tudják megtölteni az 1581 és 1872 közötti majd kétszázkilencven esztendőket. A most bemutatásra kerülő kötet tehát nem előzmények nélküli, rövid távú reklámérdekek mentén összeállított munka, hanem két évtizedes tudományos kutatási program beérett és minden elemében kiforrott módszerekkel elkészített remekműve, olyan szakemberek tollából, akik eddigi munkásságuk alapján vitathatatlanul a téma és a korszak szakavatott művelői hazánkban (és nemzetközileg egyaránt). Nem is tekinthető véletlennek, hogy a feltárt kútforrások alapján nemcsak a kötet szerzői és néhány szegedi kötődésű kutató,⁸ de rajtuk kívül egyre többen elfogadják a Báthory-féle intézmény egyetemi jellegét és széles körű művelődéstörténeti jelentőségét,⁹ az ellenzők táborá¹⁰ pedig alig kimutatható.

mi rangra emelte a jezsuiták kolozsvári kollégiumát, létrehozva az első újkori magyar katolikus egyetemi intézményt.” Varga Júlia: *A kolozsvári királyi liceum hallgatósága 1784–1848*. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok Új sorozat 1.) Budapest, 2000. 12.

⁸ Szabó Tibor: *A kolozsvári Báthory-egyetem jezsuita és piarista korszaka (1581–1972)*. (Kolozsvári egyetemi almanach 1581–1919. I.) Kézirat, Szeged, 1996. SZTE Egyetemi Könyvtár Ms. 1839. 16–19.; Minker Emil: *Szeged egyetemének elődei*. Szeged, 2003.; Minker Emil: *A Szegedi Tudományegyetem történetének kolozsvári szakasza*. In: Lonovics János – Fazekas Tamás – Varró Vince (szerk.): *A Szegedi Tudományegyetem Belgyógyászati Klinikájának története*. Budapest, 2003. 13–43.; Szabados György: *Báthory István egyetemalapításáról*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. CXXVII. (2007) 85–97.; Marjanucz László: *A kolozsvári egyetem Szegeden*. Tiszatáj, 62. évf. (2008) 3. sz. 77–83.; Topolai Attila: *A szegedi bőrgyógyászati és allergológiai klinika története*. Szeged, 2008. 15.; Tóth Attila: *A nemzeti emléksarnok*. Szeged, 2009. 165.

⁹ Jakó Klára: *Egyetemi, főiskolai kezdeményezések Erdélyben a XVI–XVIII. században*.

A konkrét szakmai előzmények és kutatástörténet után érdemes lehet megvizsgálni és mérlegre tenni a könyv szerkezeti felépítését és stílusát. A nyolc fejezetre tagolt

In: Faragó Miklós – Incze Miklós – Katona Szabó István (szerk.): 1000 éves a magyar iskola. „Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai”. Budapest, 1996. 5–12.; Benkó Samu: *A kolozsvári egyetemalapítás és az Erdélyi Múzeum-Egyesület*. Erdélyi Múzeum, 59. (1997) 358–359.; Gaal György: *A magyar egyetemi oktatás Erdélyben*. Erdélyi Múzeum, 59. (1997) 361.; Mészáros István: *Báthory István*. In: Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai lexikon*. Budapest, 1997. 1. köt. 149.; Gaal György: *Erdély oktatásügye*. In: Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai lexikon*. Budapest, 1997. 1. köt. 380.; Sas Péter: *A kolozsvári piarista templom*. Kolozsvár, 1999. 11–12.; Bitskey István: *Egyetemszervezési kísérlet Kolozsvárott a 16. században*. Korunk, 3. folyam, 11. (2000) 9. sz. 107–111.; Cholnoky Győző: *Báthory István egyeteme Erdélyben*. Kisebbségkutatás, 9. évf. (2000) 4. sz. 759–760.; Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. Kolozsvár, 2001. (2002.?) 25–26.; Viczián János – Mészáros István: *Kolozsvári Egyetem*. In: Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest, 2002. 7. köt. 108–109.; Bikfalvi Géza: *Viták kérdések a jezsuiták kolozsvári Báthory egyetemének alapítása és működése körül*. In: Bikfalvi Géza: *Jezsuiták Magyarországon és a világ más részein*. Budapest, 2009. 82–95. [interneten: <http://www.parbeszed.com/main.php?folderID=859&articleID=6089ctag=article&iid=1>] (letöltés: 2011. szeptember 25.); Kapronczay Károly: *Magyar–lengyel orvosi kapcsolatok 1945-ig*. (akadémiai doktori értekezés) Budapest, 2010. (kézirat) 73–74. [interneten: http://real-d.mtak.hu/290/4/KapronczayKaroly_5_Mu.pdf] (letöltés: 2011. szeptember 25.)

¹⁰ Balázs Mihály: *Vissza a forrásokig. A szegedi egyetem első elődjéről*. Szeged, 18. évf. (2006) 9. sz. 30–37.; Molnár Antal – Siptár Dániel: *Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-egyetem”? In: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. (Történelem Doktori Iskola. Nyitott Könyv) Budapest, 2009. 29–48. (2. kiadása In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tom. XXX. (2011) 345–363.)

mintegy 270 oldalas elemző részt 80 oldal terjedelmű magyar nyelvű forrásközlés, 7 oldalas angol nyelvű összefoglaló, 12 oldalas forrás- és irodalomjegyzék, végül pedig névmutató követi.

Az első és második fejezet (együttesen mintegy 50 oldal terjedelemben) átfogó és szemléletes képet nyújt Erdély 16. századi katolikus és protestáns iskoláiról, a jezsuita rendnek és iskoláinak a katolikus megújulásban betöltött szerepéről, valamint Báthory István és a jezsuita rend kapcsolatáról. A részletekbe menően alapos és a korábbi ellenvetések megnyugtatóan cáfoló érvelés az 1581. május 12-i adománylevelével és XIII. Gergely pápa 1583. február 5-i oklevelével alapján meggyőzően bizonyítja Báthory István egyetemalapítási szándékát és az annak nyomán megindult kolozsvári fejlesztések imponálóan magas tudományos színvonalát. Szintén ebbe az irányba mutat, hogy a gazdag fejedelmi adományoknak köszönhetően a megszülető intézmény pompás tudományos könyvtárral, öt épülettel és nemzetközileg is kimagaslónak számító tanári karral büszkélkedhetett. Már az 1581. évi alapítólevelével kiemelte, hogy a jezsuita tanintézet „jogait, tisztességét és méltóságát tekintve semmiben ne maradjon el a keresztény világ többi akadémiájának szokásaihoz képest”, valamint a tanintézet egyetemi rangját biztosítandó felruházta a tudományos fokozatok adásának jogával, amely „járjon éppoly jogokkal és megbecsüléssel, tisztességgel és méltósággal, mint amilyen-nél az efféle előléptetések Itália, Gallia, Hispánia és Germánia akadémiáin jog és szokás szerint járnak szoktak”. Báthory István célja tehát az alapítólevelével megfogalmazása szerint az, hogy „e kollégium minden tekintetben bírja egy valódi egyetem kiváltságait”.

A harmadik és negyedik fejezet (mintegy 107 oldal terjedelemben) páratlanul értékes képet fest a kolozsvári tanintézet 17. és 18. századi történetéről, valamint az erdélyi felekezeti küzdelmekről. Részletes és adatgazdag bemutatását olvashatjuk – egyebek

mellett – a kolozsvári kollégium hittérítő tevékenységének, a diákok etnikai, felekezeti és társadalmi elemzésének, az akadémia képzési profiljának.

Az ötödik és hatodik fejezet (mintegy 72 oldal terjedelemben) a jezsuita rend feloszlata és a kolozsvári tanintézet piarista vezetés alatti korszakának 1776–1848 közötti szakaszát mutatja be, részletes képet nyújtva Mária Terézia egyetemi fejlesztési tervéről, a szervezeti egységekről, az ifjúsági egyesületekről és mozgalmakról. De ebből az időszakból is értékes elemzés olvasható a hallgatók társadalmi, vallási, nemzetiségi összetételéről, területi megoszlásáról is.

A hetedik fejezet az 1848–1849-es szabadságharc alatti kolozsvári egyetemmé fejlesztésre vonatkozó eseményeket ábrázolja. A nyolcadik fejezet pedig az 1850–1872 közötti két évtizedet, a neoabszolutizmus korának felsőoktatás-politikáját, a kolozsvári jogakadémia, az Orvos-Sebészi Tanintézet ezen időszak alatti történetét, valamint az új tudományegyetem létrehozásának folyamatát mutatja be. Az 1872-ben felállított Kolozsvári Magyar Királyi és Állami Tudományegyetem négy kara közül kettő: a Jogtudományi Kar és az Orvostudományi Kar éppen a hajdani Báthory-akadémia két utódintézményére, a jogakadémiára és az Orvos-Sebészi Tanintézetre épült.

Más történeti szakmunkákkal összehasonlítva mindenképpen említésre érdemes a munka olvasmányos és rendkívül közérthető, világos stílusa, amely nagyban megkönnyíti a közölt adatok és következtetések gyors megértését. Emiatt bátran ajánlom a munkát nemcsak a korszakkal foglalkozó történészek, de a szélesebb művelt nagyközönség tagjainak is, hiszen logikus és világos felépítése, közérthető nyelvezete és egymásra épülő ismeretközlése komolyabb előzetes kutatás nélkül is könnyen befogadhatóvá teszi. Ezt a célt szolgálja, hogy a munkát elolvasva nemcsak a kolozsvári tanintézet története, de általában az erdélyi magyarság és a velük együtt élő nemzetiségek (szászok, románok), valamint a szom-

széles fejedelemségek (Moldva és Havasalföld)¹¹ művelődés- és oktatástörténetének számos egyéb lényeges eleme is megelevenedik, vagyis a konkrét intézménytörténet szélesebb társadalom- és művelődéstörténeti összefüggéseibe ágyazottan mutatja be. De megemlíthető a kötetben található 39, többségében színes és a nagyközönség előtt eddig ismeretlen kép közzététele is a 16–19. század kolozsvári oktatás történetéből.

A kötet imponálóan nagyszámú adata és részletes leírása nemcsak az intézménytörténeti tézisek (a Báthory István által 1581-ben megalapított jezsuita egyetem mai utóda, eszmei és szellemi örököse a Szegedi Tudományegyetem, csakúgy mint a mai kolozsvári és marosvásárhelyi egyetemek) bizonyítására elegendőek, de emellett színes tartalommal töltik meg az erdélyi egyetemi kultúra három évszázadát.¹²

Ezek a tulajdonságok kiemelik a művet az átlagos intézménytörténeti munkák sorából, egyúttal a Szegedi Tudományegyetem történetét bemutató következő kötetek előtt is fokozva a szakmai elvárásokat, kijelölve a modern szemléletű és források tömegének feldolgozásán alapuló tudományos elemzés módszertanát. Csak remélni tudjuk, hogy a megkezdett program hasonló színvonalon folytatódik, s hamarosan a nagyhírű kolozsvári és szegedi egyetemi oktatás 1872-t követő időszakainak történéseiről is – jelen kötethez hasonló színvonalú – méltó feldolgozást olvashatunk.

VAJDA TAMÁS

¹¹ A Kolozsvári Királyi Akadémiai Líceumon 1798–1836 között tanuló külföldi származású huszonhat hallgató listáját korábban Varga Júlia fenti munkája nyomán közölte: Heilau Zsuzsanna: *Külföldi hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben I. (1635–1919)*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok Új sorozat 3.) Budapest, 2006. 255–256.

¹² Korábban csak néhány részletkutatás állt az érdeklődők rendelkezésére: Maizner János: *A kolozsvári Orvos-sebészeti tanintézet történeti vázlata 1775–1872*. Kolozsvár, 1890.; Szőkefalvi-Nagy Zoltán – Spielman József: *Adalékok a kolozsvári orvosi sebészeti intézet első évtizedeinek történetéhez*. Orvosi Szemle, 13. évf. (1967) 12. sz. 207–216.; Herepei János: *Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez*. In: Keszérű Bálint (szerk.): *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I.) Budapest–Szeged, 1965. 239–272.; Herepei János: *A kolozsvári jezsuita akadémia diákjainak vitaközvetései a XVII–XVIII. századforduló idejéből*. In: Keszérű Bálint (szerk.): *Művelődési törekvések a század második felében*. (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.) Budapest–Szeged, 1971. 244–248.; N. Dávid Ildikó: *A kolozsvári egyetem építészeti okta-*

tása a XVIII. század végén. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás*. Budapest, 1978. 301–351.; Jakó Klára: *A kolozsvári Báthory-egyetem története 1607-ig*. Korunk, 3. folyam, 1. (1990) 1500–1504., 1636–1643.; Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579, 1604)*. Erdélyi könyvesházak I. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) Szeged, 1991.; Jakó Klára: *Egyetemi, főiskolai kezdeményezések Erdélyben a XVI–XVIII. században*. In: Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István (szerk.): *1000 éves a magyar iskola. „Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai”*. Budapest, 1996. 5–12.; Nagy György: *Egyetemi gondolat az 1848-as forradalom idején Erdélyben*. In: Kiss András – Kovács Kiss György – Pózsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár, 1999. 348–366.; Kapronczay Károly: *A kolozsvári Orvos-sebészeti Tanintézet története*. Orvosi Hetilap, 144. évf. (2003) 6. sz. 279–281.; Kapronczay Katalin: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*. (A Semmelweis Egyetem Levéltárának kiadványai 4.) Budapest, 2007. 90–92.

A politikai érdeklődés homlokterében

Donáth Péter: A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből, 1868–1958. Trezor Kiadó, Budapest, 2008. 830 oldal

A kiegyezéssel szinte egy időben érett be hazánkban sok-sok évtized küzdelme a mindenkire kiterjedő népoktatás megteremtésére. A 18. század második harmadától napirenden lévő, változó intenzitással ugyan, de folyamatosan tárgyalt nagy társadalmi probléma, az alsóbb néprétegek tudatlanságának, analfabétizmusának kérdése 1868-tól kecsegtetett valóban hatékony megoldással. A tankötelezettség bevezetése s az ahhoz szükséges elemi – részben anyagi, részben szervezeti–irányítási, részben viszont szankciókra épülő kényszerítő – feltételek megteremtése révén megnyílt az út az intézményes oktatás tömegesedése felé. A mindenkire kiterjedő iskolázás jószerével felmérhetetlen hatással volt az iskola világára és a társadalom egészére egyaránt. E fordulatot leegyszerűsítve két tényezőt emelünk ki. Egyfelől az iskolák, a pedagógusok azzal a vadonatúj jelenséggel találkoztak, hogy olyan gyermekek tömegeivel kellett előre elhatározott, meglehetősen hosszú ideig foglalkozniuk, akik önszántukból nem akartak volna iskolába járni. Sőt – akár máig is érvényes ez a kiegészítés – a tanulók jelentékeny hányadát a szülői, családi háttér sem segítette az iskolai munkával való azonosulásban. Másfelől a tömegesség jelentősen fokozta a szektor iránti politikai érdeklődést. Az iskolán keresztül a fontosabb politikai és társadalmi szereplők minden egyes családot tartósan meg tudtak szólítani, s azt remélték, az iskola segítségével hatékonyan tudják majd befolyásukat kiterjeszteni. Ily módon miközben a korábbiakhoz képest hallatlanul felértékelődött az iskola politikai szerepe, a korábnál összehasonlíthatatlanul

nagyobb feszültségforrássá is vált. A politika tehát céljai elérésében eszközként tekintett az iskolára – s közben egyre gyakrabban kellett azzal szembesülnie, hogy maga az iskola idéz elő komoly problémákat.

Mindez önmagában is mindenkor kellő feszültséghelyzetet teremt a tömegoktatásban érintett intézmények és az egyéni szereplők számára. Ez utóbbiak közül pedig természetesen kiemelkednek a – mintegy az első frontvonalban dolgozó – tanítók, tanítónők, valamint az őket képző intézmények. Ráadásul a fentebb vázolt két, ellentétes irányú, rendre konfliktushoz vezető jelenség kiegészült hazánk sorsfordulóinak, történeti fordulópontjainak a sajátosságaival is – hiszen az iskola nemhogy kívül marad a nagy kataklizmákon, hanem épp ellenkezőleg, az elsők között válik célponttá. Mindezeknek megfelelően aligha kérdőjelezhető meg Donáth Péter tanulmánykötetének témaválasztása. Az elsősorban a 20. századi tanítóképzés kérdéseit tárgyaló monumentális könyv a nagy politikai játszmák közvetlen közelébe kalauzolja el az olvasót – s így megállapításai a tanítóképzés szervezeti kereteinél sokkal tágabb értelmezési környezetben is helytállóak.

A több mint 800 oldalas, mindvégig gazdagon jegyzetelt tanulmánygyűjtemény ismertetése nem egyszerű feladat, hiszen hét nagyon eltérő hosszúságú írást találunk benne az alig 10 oldalnyi terjedelmű közleménytől a több mint 400 oldal hosszúságú monográfiáig bezárólag. A kötet elején – valamivel több mint három ív terjedelemben – mennyiségi kérdéseket tisztáz a szerző. Segítségével a dualizmus kori tanítóképző intézmények számának és belső összetételének változásait követhetjük nyomon. A grafikonokkal, diagramokkal, térképvázlatokkal bőségesen illusztrált tanulmány révén

plasztikus kép körvonalazódik az olvasó számára arról az intézményhálózatról, amelyik a korszak végére több mint a duplájára nőtt, az utolsó békeévben 2,5 millió tanulót fogadós 35 ezer tanítót foglalkoztató elemi iskolai szektort szolgálta ki. A két-két és félszeresre duzzadó kisiskolai igényekkel a tanítóképzők számának növekedése egyértelműen lépést tartott, hiszen a 1868. évi 39 képző helyett 1913-ban már 89 intézményben lehetett tanítói képesítést szerezni. Emellett a közel a nyolcszorosára növekvő növendékszám a tankötelezettséghez párosuló oktatási szolgáltatás színvonalának fokozatos és jelentős mértékű javulására utal még akkor is, ha e növekmény legalább részben a kezdeti kétéves képzési idő három-, majd négyévesre hosszabbodásának következménye volt. A korszak folyamán indult meg a tanítói szakma elnöiesedésének intenzív szakasza, a kezdeti 8%-os részesedésük valamivel több mint fél évszázad alatt 59%-osra nőtt. Donáth Péter felekezetenkénti bontásban, kimerítő részletességgel tárgyalja a tanítóképzők diákságának és tanári gárdájának felekezeti és anyanyelvi összetételét. A különféle árnyalt következtetések levonását lehetővé tévő adatsorok fő tanulása mindenképpen az, hogy a századfordulóra jelentősen visszaszorultak a nem magyar nyelvű tanítóképzés keretei, s 1908-ban a 82 képző közül csak hatban lehetett románul, kettőben németül és egyben szerb nyelven tanulni – így a nem magyar képzők aránya a dualizmus kezdetéhez képest a felére, 12%-ra esett vissza. A tanulmány második felében Donáth arra a nehezen megválaszolható kérdésre keresi a választ, hogy e mennyiségi gyarapodás összhangban állt-e az igényekkel, netán továbbra is tanítóhiány, esetleg túlképzés jellemezte a korszakot. Az ismét részletes, felekezeti bontású adatsorok elemzésével arra a következtetésre jut, hogy a tanítóképzés volumene nagyjából a millenniumig felelt meg az igényeknek, azt követően rendre jelentősen több oklevelet állítottak ki, mint amire szüksége lett volt a rendszernek – olyannyira, hogy az

1900-as évtizedben végig legalább kétszeres arányban túlteljesítették a képzők az igényeket. Ráadásul, ha a nemzetiségi arányokat is figyelembe vesszük, akkor azt láthatjuk, hogy ez a működési zavar további torzulásokkal járt együtt, hiszen miközben a magyar, a német és a rutén iskolák bőséges kínálatból választhattak, a szerb és román szükségleteket éppen csak kielégítette a képzési kapacitás, míg az újonnan végzett szlovák tanítókból rövidesen hiány lépett fel. Mintegy zárójelben fejezzük ki sajnálatunkat, hogy ez az igen alapos bevezető tanulmány pusztán 1918-ig követi az eseményeket, jóllehet a kötet következő tanulmányainak kontextusba helyezését jelentősen segítette volna a vizsgálat időhatárainak kitágítása.

A következő esettanulmányokban a szerző elsősorban a budai tanítóképző 20. század eleji történetének vizsgálatán keresztül mutat be szemléletes példákat a (nemzetiségi) politika és a népiskolák közötti kapcsolódási pontokra. Előbb Szémán István tanítóképzős kalandjáról szól röviden. Az eperjesi főgimnázium tanáraként és görög katolikus papként egyaránt Klebelsberg kultúrpolitikáját szolgáló Szémánt a csehszlovák hatóságok a húszas évek elején kiutasították. Ezt követően minisztériumi tisztviselőként, majd 1922-ben az edelényi választókerületben a szociáldemokrata előretörést megakadályozó, a nem túl népszerű kormánypárti jelölt javára visszalépő politikusként hozott áldozatot, amikért cserébe végleges, biztos állásban reménykedett. Így került a budai képzőbe, ahol a szlovák nyelv oktatásával bízták meg. Miközben tanítói képesítéssel nem rendelkezett, olyan vadoznatúj feladatot kapott, amellyel nemcsak neki, hanem az egész iskolának barátkoznia kellett, mivel a nemzetiségi politika korábban a nyíregyházi intézet kijelölését tervezte e célra. Nem csoda, hogy a felek kölcsönös megnyugvással vették tudomásul 1925-ben, hogy Szémán István végre testhezálló megbízatáshoz jutott, s visszatért a görög katolikus egyház szolgálatába.

Szintén a budai tanítóképző története kapcsán, pontosabban az intézmény számára kiszabott német nyelvű képzési feladatok ürügyén foglalkozik egy rövid írásában Donáth Péter Klebelsberg Kunó műveltségképével és nemzetiségi politikájával. A szerző a híres kultuszminiszter fontosabb megnyilatkozásait idézi, s ezek alapján érvel amellett, hogy a „gróf” nem a germanizálásnak, hanem a magyarországi nemzeti és nemzetiségi eszméknek volt markáns képviselője. Hasonlóan rövid cikkben, szintén a német nemzetiségi tanítóképzés történetéhez kapcsolódóan emlékezik meg egy alig ismert pedagógus–helytörténésről, Lux Gyuláról. A harmincas években a budai képző tanáráként, majd pedig az 1939–1944 között önálló Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum igazgatójaként működő Lux különböző tisztségeit (Országos Közoktatási Tanács-tagság, tanügyi főtanácsos, gyakorlóiskolai igazgató) felhasználva következetesen kiállt a nemzeti-nemzetiségi összetartozás elve mellett. A Kárpát-medencei népek sorsközösségét vallva lépett fel a „vérségi alapon” szerveződő német szervezetek, közösségek törekvéseivel szemben, s ily módon annak a nemzetiségi politikának volt a híve, amely bár megköveteli minden állampolgártól az államhoz való hűséget, egyúttal biztosítja a hazai nemzetiségeknek az identitásuk megőrzéséhez szükséges feltételeket.

A kötet utolsó kisebb, legfeljebb egy ív hosszúságú tanulmányában a Lux Gyula által vezetett s csak a második világháború idején működő német nemzetiségi tanítóképző intézet előtörténetét, az alapítás elhúzódsának okait mutatja be a szerző. Jóllehet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium már 1920-ban rendelkezett a hazánkban élő német nemzetiségi számára megfelelő számú és földrajzi elhelyezkedésű tanítóképző intézetek felállításáról, 1939-ig egyetlen ilyen iskola sem nyitotta meg a kapuit – így a trianoni szerződés aláírásának másnapján megjelent VKM-rendeletet valójában sohasem hajtották végre. A hosszú-

hosszú csatározások részeként Lux Gyula 1928-tól kapott megbízást arra, hogy évente kéthetes, majd egy hónapos tanfolyamokat szervezzen a németajkú tanítók továbbképzésére. E kurzusok azzal a megrázó tanulsággal szembesítették a szervezőket, hogy az előadások túlnyomó többségét kizárólag magyarul volt érdemes megtartani. De idővel még az ilyen komoly hiányosságokkal küzdő tanítókból is hiány mutatkozott – egyre kínosabb helyzetbe hozva ezzel a harmincas években a legfontosabb külpolitikai szövetséges előtt a „nagypolitikuskat”. Az immár folyamatosan napirenden tartott kérdés 1939-ben látszott megoldódni az önálló intézet felállításával. Ám a kiváló tanárokat (Benda Kálmánt, Király Istvánt, Kosáry Jánost, Gárdonyi Zoltánt vagy a későbbi biológusprofesszor Uherkovich Gábort) a soraiban tudó képző mindvégig a támadások keresztútjében állt. Ahogy Donáth fogalmaz: „a közép-kelet-európai történelem folyamatai [...] ezúttal is erősebbnek bizonyultak a tevékenységét a Kárpát-medencében együtt élő népek sorsközösségének (Heimatsgedanke) meggyőződésére alapozó tanári kar erőfeszítéseinél.” (119. old.)

Több mint száz oldalon keresztül – aminek negyven százaléka a jegyzetapparátus – Nagy László pályájának 1920-as évek eleji alakulásáról olvashatunk. A kortárs pedagógia-történészek által szívesen kutatott kiváló tanítóképzős tanár, a gyermektanulmányi mozgalom nemzetközileg elismert képviselője a Tanácsköztársaság után csaknem teljesen ellehetetlenült. Donáth Péter Nagy László két elkeseredett előterjesztésének, önnön pályájára visszatekintő számvetésének a segítségével kísérli bemutatni és értelmezni egy olyan pedagógiai gondolkodó kései nézeteit, aki az 1918–1919-es forradalmak idején aktív közéleti–politikai szerepet játszott. (Nagy László előbb 1919-ben próbálta tisztázni a Tanácsköztársaság idején játszott szerepét, három év múlva pedig egész munkásságára visszatekintve kérelmezte hivatali visszaminősítésének

megszüntetését és elmaradt pótlékainak visszamenőleges folyósítását.) Kétségtelenül sajátos helyzet állt elő Nagy László és a hozzá hasonló nézeteket vallók számára az első világháború végén. Demokratikus meggyőződés, az egyéni különbségek fokozott figyelembevételére és a társadalmi különbségek, igazságtalanságok iránti különös érzékenység, az alsóbb rétegek sorsáért érzett felelősség jellemezte Nagy László gondolkodását. S ilyen világgéppel nyílt bizakodással tekintett a jövőbe. A régi rend összeomlása után mindkét forradalmi fordulat optimizmussal töltötte el. A szerző azt állítja, az egyébként deklaráltan diktatórikus tanácskormány oktatási programja egyetlen lényeges pontban sem volt disszonáns Nagy László szakmai felfogásával. S egyben a Tanácsköztársaság bukása után egyetlen korrekt vizsgálat sem marasztalhatta volna el a Közoktatási Népbiztosság gyermektanulmányi osztályára helyezett Nagy Lászlót. Ehhez képest a tanácskormány bürokratájaként a gyermektanulmány és a gyermekvédelem ügyének élharcosává lett Nagy ténykedését több fordulóban, aprólékosan vizsgálták 1919 után. S bár minden vád alól felmentették, az új politikai kurzus látványosan adta tudtára, hogy nem számít sem órá, sem pedig alternatív pedagógiai koncepciójára. Számos, a karrierjét a dualizmus korában kezdő szakemberhez hasonlóan ő is háttérbe szorult az új viszonyok között, miközben megkérdőjelezték eredményeinek tudományos értékét is.

A kötet utolsó tanulmánya egy több mint 400 oldalas monográfia. Ebben a nagykőrösi tanítóképző 1910-es évek végi és 1950-es évekbeli sorsfordító eseményeit veti össze a szerző. Mindkétszer bezárásra ítélték a patinás múlttal rendelkező, a 19. század közepén létesített intézményt. Az elemzés kiinduló kérdése az, hogy valóban az a motívum állhatott-e az első, még sikeresen kivédett, és a második, immár végre is hajtott felszámolási kísérlet mögött, amit Erdély-Grúz Tibor feltételezett. Az ötvenes évek első felének oktatási minisztere ugya-

nis azt vallotta, hogy a nagykőrösi, eredetileg református képző sorsa politikai okokból, a „magyar nemzeti, népi hagyományok becsületesebb ápolása” miatt pecsételődött meg. Donáth Péter leginkább azt a dilemmát vizsgálja, hogy valóban ilyen szorosan értelmezett politikai megfontolások vagy pedig az iskolahálózat és a mennyiségi mutatók megváltozásából adódó, „iskolapiaci” szempontok domináltak-e a megszüntető törekvések hátterében. Hosszas dokumentatív elbeszélését a két kulcsszereplő, Váczy Ferenc és Juhász Béla pályáján és az általuk koordinált folyamatokon keresztül vezeti. Váczy 1914 tavaszától igazgatta a kőrösi képzőt, s minisztériumi és tankerületi megbízatásai, illetve szakmai egyleti tisztsége révén is meghatározó alakjává vált hazánk tanítóképzésének. Ennek megfelelően az első nagy veszély idején Váczy vált az események központi alakjává. Ugyanígy szerepet töltött be a második kísérlet idején Juhász Béla. Váczyhoz hasonlóan ő is évtizedeket töltött Nagykőrösön, s ő is széles körű társadalmi-közéleti tevékenységet fejtett ki a helyi Baross Szövetség és a Vöröskereszt nagykőrösi vezetésétől különböző egyházmegyei és egyházkerületi szintű népoktatási feladatok ellátásán át cserkészcsapat-szervezőbizottsági tagságig bezárólag.

Az 1918–1920-as és az 1957–1958-as felszámolási kísérlet részletes bemutatására és összehasonlítására e helyen nincs módunk. Donáth Péter adatgazdag okfejtéséből mindössze egyetlen motívumra hívjuk fel a figyelmet – mintegy ízelítőül, az aprólékos munka ajánlásaként. Donáthot ugyanis leginkább a két államosítási törekvés értelmezése motiválja, azokat a tényezőket kívánja elkülöníteni, amelyeknek az eltérései magyarázzák a két kísérlet kimenetelének különbözőségét. Mindkét alkalommal azzal szembesülhettek az alapvetően az egyház kötelei között szocializálódott tanítóképzős tanárok, hogy „új világ született”, amelyben a korábbi igazodási pontjaik kevésbé érvényesek. Nemcsak a szekularizációs folyamatok hatottak erősen, hanem ezzel

párhuzamosan az állam mindenre kiterjeszkedni vágyása is fenyegette a régi struktúrákat. Ilyen helyzetben egyrészt különösen felértékelődnek a személyes tényezők – nem véletlenül vizsgálja a szerző minuciózusan előbb Váczy szerepvállalását a Tanácsköztársaság idején és azt követően Juhász egyházzal és állami hatóságokkal szembeni pozíciófoglalását. Másrészt pedig megnő azon szereplők fontossága, akik legitimációs bázisként szolgálhatnak az állam-egyház nagy harcainak az idején egy-egy közösség, egy-egy intézmény számára. Ez utóbbi szempontnál mutatkozik meg legélesebben a különbség 1920 és 1958 között: az egyházi eredetű, de már államosított s bezárásra ítélt nagykőrösi intézmény mögött nemcsak a kompromisszumreményeiben sorozatosan csalódott egyház nem állhatott, de a világi szférában is támogatás nélkül maradt az iskola: a megmaradó és bezárandó képzők mindvégig nyitott kérdésében Nagykovács sorsát leginkább a városi tanács távolságtartása pecsételte meg.

Ritka és szokatlan szellemi teljesítmény eredményét veheti kezébe az, aki Donáth Péter hatalmas tanulmánygyűjteményének olvasására szánja rá magát. Egészen mehökkentő mennyiségű és kiterjedtségű gyűjtőmunka alapozta meg az alkotói éveket. Hatvannégy levéltárba jutott el a szerző, de kéziratárak és magánarchívumok anyagában is sokat dolgozott, a még élő szemtanúkkal pedig interjúkat készített. Mind az elsődleges, mind a másodlagos források összegyűjtése kapcsán roppant munkát végzett – aminek eredményeként a kötet végén közel 150 sűrűn szedett oldalon sorolja fel a forrásait. Ennek a – nyugodtan írhatjuk – bibliofil gyűjtőszervenvedélynek a gyümölcseként ugyancsak zavarba ejtően kiterjedt és alapos jegyzetapparátus társul minden egyes szöveghez. S miközben a szerző a fő-

szövegben következetesen a dokumentatív-elbeszélő módszerrel kalauzolja olvasóját az események között, e jegyzetek szinte kimeríthetetlen tárházul szolgálnak a korszak – nem csak tanítóképzős orientációjú – kutatói számára. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy épp a monumentalitásból fakadóan kissé átgondoltabb szerkesztői–kiadói munkára lett volna szükség. Hiszen a fizikailag is tekintélyes, jobbára csak asztal mellett olvasható kötet jegyzetapparátusának a szerkezete meglehetősen zavaró. A Nagy Lászlóról szóló tanulmány 457, a nagykovácsi monografikus rész pedig 1346 jegyzetet számlál, s ezekben állandóan fellelhetők a csak a könyv végén feloldható rövidítések. Ehhez járul még, hogy az irodalomjegyzék nem egységes, az ábécérendbe szedett bibliográfia többször újratekődik. Hasonlóan komoly koncentrációt igényel az a megoldás, miszerint a szerző hangsúlyosabb megállapításait és az egyes – igen gyakori és terjedelmes – idézetek egy részét is kurziválja, ugyanakkor számtalanszor találkozunk normál betűvel szedett idézetekkel is. Így egy idő után alig képes az olvasó elkülöníteni a szerző és forrásának megállapításait, gyakran kényszerül újraolvasni egy-egy szövegrészt. Kétségtelen azonban, hogy e kevéssé olvasóbarát megoldásokért bőségesen kárpótolja a tanítóképzés 20. századi története iránt érdeklődő szakembereket az a tény, hogy ez az egészen egyéni hangvétellű, hatalmas tanulmánygyűjtemény olyan eseményeket és szereplőket s olyan szempontokat és forrásokat vonultat fel tömeges méretekben, amelyeknek a megismerésével és átgondolásával hamarosan valóban érdemes lesz újraírni 20. századi tanítóképzésünk egész történetét.

UGRAI JÁNOS

Az Osztrák–Magyar Monarchia tábornokai

Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábournagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára sorozat. Szerkesztő Veszprémy László. Argumentum Kiadó, 2010. 348 oldal

„Mindent meggondoltam, mindent megfontoltam” – írta I. Ferenc József osztrák császár és magyar király az 1914. július 28-án kiadott „Népeimhez” című kiáltványában. Mindenki – uralkodók és miniszterelnökök, felelős kormányzati tényezők és diplomaták, stratégák és tábornokok s persze az újságírók és az utca emberei egyaránt – úgy gondolták, hogy a háború rövid lesz, és csapataik gyors és döntő győzelmet aratnak majd az ellenség felett. „Mire a falevelek lehullanak, katonáink visszatérnek” – mondta II. Vilmos német császár, és alig voltak néhányan Európa háborúba induló országaiban, akik ne ezt gondolták volna. A világégés végül ötvenegy hónapig tartott, több millió ember életét követelte, átrajzolta Európa és a világ térképét, s a győztesek békéje csak húsz esztendőnyi fegyverszünetet eredményezett, ahogyan ezt Ferdinand Foch francia marsall nem kevés malíciával megállapította.

Az első világégés történetéről az elmúlt majd száz esztendőben könyvtárnyi szakmunka jelent meg. Ennek ellenére a korszak számos meghatározó kutatási részterülete eddig feltáratlan maradt. Az I. világháború eseménytörténetével foglalkozó munkák mindegyikében találkozhatunk különböző tábornoki rangot viselt személyek neveivel, ám sem magyar, sem pedig valamely idegen nyelven nem született eddig még olyan mű, amely vállalkozott volna a Monarchia hadseregét irányító mintegy 1200 fős főtiszti

kar életpályájának és tevékenységének megrajzolására. Ezt azért is kiemelten fontosnak tekinthetjük, mivel az 1914. augusztusi általános mozgósítást követően a 3,2 millió fős szárazföldi haderőt és a mintegy 34 000 fős haditengerészetet egy kiválóan képzett, egyfajta öszbirodalmi szellemet sugárzó s az uralkodójához feltétlen hűséggel kötődő tábornoki (illetve tengernagyi) kar irányította. Soraikban számos ismert és tehetséges magyar származású főtiszt is szolgált. Balla Tiborban – saját bevallása szerint – kutatómunkája során fokozatosan érlelődött a gondolat, miszerint szükség volna egy a világháborús tábornokok karriertörténetét és háborús tevékenységét összefoglaló kézikönyv, illetve lexikon összeállítására. Mintául szolgáltak számára Bona Gábor és Szakály Sándor hasonló vállalkozásai. Az elmúlt közel egy évtizedben szisztematikus levéltári kutatásainak segítségével sikerült összegyűjtenie a legfontosabb adatokat arról a 178 személyről, akik 1914 augusztusa és 1918. december 31. között a Monarchia hadseregében a legmagasabb rangban, azaz tábournagyként, vezérezredeként, gyalogsági és lovassági tábornokként, valamint táborszernagyként szolgáltak. Ehhez a szerzőnek először össze kellett állítania az 1914 és 1918 között megjelent hivatalos tiszti szematematikusok és levéltári források alapján egy minden szóba jöhető személyt tartalmazó pontos névjegyzéket. Kidolgozott egy egységes szempontrendszerrel is arra vonatkozóan, hogy az egyes tábornokok rendelkezésre álló életrajzi és egyéb adatai közül melyek szerepeljenek az adattárban. A mű lexikon részében Balla Tibor a korabeli tiszti minősítési lapokat követő rovatok sorrendjét vette végül alapul.

A 178 személy életpályájának a bemutatása minden esetben a személyes adatok ismertetésével veszi kezdetét. Az adattárból

kiderül, hogy összesen 14 személy változtatta meg nevét vagy nevének írásmódját. A névváltoztatás előtti eredeti családnevet a szerző a megjegyzés rovatban feltünteti.

A feldolgozott adatokból kiderül, hogy a tábornokok születési időpontja az 1830 és az 1874 közötti évekre esik. Ezen belül is 100 ember (56,17%) 1850 és 1859 között látta meg a napvilágot (legtöbbször, 18 fő 1856-ban). A tábornokok több mint egyharmada, 66 fő a történelmi Magyarország területén született, míg felénél több, 97 személy az osztrák tartományokban, 15 későbbi generális pedig a Monarchián kívül.

A halálzási adatokat vizsgálva a szerző rámutat arra, hogy halálozásuk dátuma egyenletesen oszlik meg az 1915 és az 1962 közötti időszakban. A világháború vége előtt 12 személy, míg 1918 és 1921 vége között további 30 fő hunyt el közülük. Elhalálozásuk idején átlagos életkoruk 70 és 80 év között volt. Az elhunytak közül legtöbbször, 115-en a mai Ausztria területén távoztak egykori bajtársaik köréből, míg a trianoni Magyarország területén 27 generális halt meg. Legtöbbször közülük természetes elöregedés vagy súlyos betegség miatt távozott az árnyékvilágból, de olyan is akadt – hívja fel a figyelmet Balla Tibor –, aki erőszakos halált halt: Georg Scharicz 1945-ben egy Pozsony elleni légitámadás áldozatául esett.

A felekezeti hovatartozást tekintve kiderül, hogy a Monarchia vallási sokszínűsége a legfelsőbb katonai vezetésben nem tükröződött vissza. A tábornoki elit 88,76 százaléka (158 fő) a római katolikus vallás követőjének számított. Ezenkívül a 178 generálisból 13-an az evangélikus, 3-an a református, 2-2 a görögkeleti és a görög katolikus felekezethez tartoztak. A Monarchia hadrendjében 25 eredetileg izraelita felekezetű tábornokot találunk. Ezek közül is kiemelkedett ki, és Kohnról magyarosította nevét. 1910 és 1917 között honvédelmi miniszter, majd az osztrák–magyar fegyveres erő mozgósítási és ellátási főnöke és egyben a

vezérkari főnök után a fegyveres erők második számú vezetője volt.

A tábornokok családi állapotát tekintve a szerző megállapítja, hogy túlnyomó többségük (148 fő) a vizsgált időszakban házasságban élt. 15 személy a világháború idején már özvegységre jutott, míg 24 soha nem lépett frigyre.

Fontos lehet egy későbbi kutatás szempontjából az apa foglalkozásának, a későbbi magas rangú főtiszt iskolázottságának és nyelvismeretének feltüntetése. Balla Tibor vizsgálatai alapján két fontos tényezőre derül fény. Egyrészt a tábornokok több mint fele esetében (96 személy) a felmenő katonai pályája számított mintaadónak, tehát a tisztikar önreprodukciója igen magas fokúnak tekinthető. Másrészt kevés volt az olyan tábornok, aki a pénz- vagy a születési arisztokráciából került volna a tisztikar pályára. Számukra a társadalmi megbecsülés megszerzésének ezen útjára nem volt szükség. Iskoláikat tekintve a szerző megállapítja, hogy több mint kétharmaduk (122 személy) a katonatiszti pálya szakmai alapjait a fegyveres erő nagy múltú katonai akadémiáinak egyikén sajátította el. Közülük hatan a budapesti Ludovika Akadémiát végezték el. A 178 tábornok nyelvismeretét vizsgálva kiderül, hogy közülük 139-en négy nyelven tudták magukat megérettetni. Egy személy kapott német nyelvtudására „folyékony” minősítést, a többi „tökéletes”-t. A német után a legtöbbször, összesen 27 fő a magyart sajátította el a legmagasabb minősítési szinten.

A szerző feltünteteti adattárában a 178 személy hazai (Osztrák–Magyar Monarchia) és külföldi kitüntetéseit. Az előbbi esetében kiderül, hogy a Mária Terézia Katonai Rend valamelyik fokozatát mindössze 22 fő kapta meg, míg a Magyar Királyi Szent István Rend – a legmagasabb magyar polgári kitüntetésnek – 19 generálisnak jutott a birtokába. A külföldi kitüntetések esetében kiemelendő, hogy közülük kilencen (hét tábornagy, egy vezérezredes és egy gyalogsági tábornok) megkapta az igen rangosnak számító legmagasabb porosz kitüntetést, a

„*Pour le Mérite*”-t. Katonai pályafutásuk alatt legtöbbször a szövetséges hatalmak (Német Császárság, Bulgár Cáróság, Oszmán Birodalom) kitüntetéseit vehették át, de egyes személyek Chile vagy Hawaii hasonló elismeréseinek birtokába jutottak.

A vizsgált főtisztek közül 141 fő viselt öröklött vagy az uralkodó által adományozott osztrák vagy magyar nemesi címet, illetve rangot. Emellett közülük számosan elnyertek különböző egyéb címeket és rangokat, úgy mint: titkos tanácsosi, mérnöki, császári és királyi kamarási és ezredtulajdonosi cím, főrendiházi tagság, díszpolgárság, díszdoktorság stb.

Az adattárban szerepelnek azonban adatok, amelyekből kiderül a vizsgált tábornokok előmenetele, hadműveletekben való részvétele, valamint beosztásaik változásai is. Balla Tibor gondot fordított arra, hogy összegyűjtse „tábornokai” legfontosabb írásait. Közreadott kutatásából kiderül, hogy nyolcvan fő neve alatt jelent meg valamilyen írásmű, s ők kivétel nélkül vezérkari képesítéssel rendelkeztek.

Az adattár értékét tovább növeli és a benne foglalt ismereteket még plasztikusabbá teszi, hogy a 178 tábornok majd min-

degyikéről fotó is szerepel a műben. Emellett a szerző gondot fordított arra, hogy munkájának eredményeit angol, német és olasz nyelven is röviden közreadja. Így a külföldi kutatók és érdeklődők számára is használható lesz az a roppant adatmennyiség, amelyet összegyűjtött és feldolgozott.

Bár Balla Tibor kiemeli, hogy az általa elvégzett statisztikai elemzések nem tekinthetők mindenre kiterjedőknek, valamint eredményeit a tábornoki testület egészére kivetíteni veszélyes volna, ám mégis úgy gondolom, hogy az ismertetésben általam felvillantott néhány érdekes adat a kor kutatói számára mindenféleképpen továbbgondolásra alkalmas lehet. A szerző egy hatalmas munka első lépéseinek az eredményét adta közre, s csak remélhetjük, hogy ugyanazzal a lendülettel és kitartással folytatja kutatásait, mint eddig, s elkészül az a mintegy 1200 személyt tartalmazó teljes adattár, ami lehetőséget teremt az első világháborús tábornoki kar egészének részletes és végleges összefoglaló vizsgálatára.

BAGI ZOLTÁN

A „negyvennyolcológusok” új kézikönyve

*Hermann Róbert: Negyvennyolcas
történetünk mai állása.
Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2011.
298 oldal*

Minden tudományággal szemben természetes igény, hogy elért eredményeit időközönként összegezze, értékelje, és a jövőben megoldandó feladatokra felhívja a figyelmet. A történettudományban ezt a szerepet a historiográfiák töltik be. Ezek megírására – jó esetben – az adott korszak vagy terület kiemelkedő kutatója vállalkozik, aki nemcsak összefoglalja a vonatkozó irodalmakat, hanem rendszerezi is azt különböző szempontok szerint. Hermann Róbert legújabb munkája is ilyen szerepet tölt be a magyarországi 1848–1849-es forradalom, önvédelmi háború és szabadságharc időszakára vonatkozóan.

A korszak történetírásunk egyik „legpopulárisabb” darabja, hiszen a képzeletbeli magyar történelmi panteon számos nagyja részese, alakítója volt e másfél év történetének. Ennek megfelelően a „könyvtermés” is nagyon gazdag, így e munkában csak a 150. évforduló (1998) után megjelent önálló kiadványok katalógusát olvashatjuk. Érthető ez a szűkítés, ha figyelembe vesszük, hogy a kötet bibliográfiája így is több mint hetven oldalas.

A historiográfiák – műfajukból eredendően – általában száraz tényközlésre, összegzésre szorítkoznak, így inkább segédanyagként, semmint önálló irodalmi értékkel bíró alkotásként tartjuk számon őket. E sorból üdítő módon kiemelkedik Hermann Róbert munkája, amelyben a szellemes „kiszólások”, nyelvi lelemények élvezetessé teszik az olvasást. (Jelen sorok írójának leginkább a „negyvennyolcológusok” kitétel nyerte el a tetszését, amely önmagában is

rámutat arra a szimpatikus iróniára és öni-róniára, amely a szerző előadásmódját jellemzi.)

Hermann kiinduló kérdése az, hogy lehet-e újat mondani még 1848–1849 történetéről, majd a rövid bevezetésben megindokolja, hogy kötetének címét miért kölcsönözte Szekfű Gyulától, aki – bár nem volt a korszak meghatározó kutatója – mégis 1924-ben egy esszé keretében számvetést készített ezen időszak addigi tudományos produktumairól. Ezt követően az összegzést egészen napjainkig folytatja, kidomborítva az egyes korszakokban született munkák előnyeit és hátrányait. Talán meglepőnek hat az olvasó számára, de – Szekfű iránymutatása ellenére – Hermann szerint a Horthy-korszak történetírása korántsem írt annyit és olyan színvonalon 1848–1849-ről, mint amennyit a megnyíló bécsi levéltárak által biztosított forrásbázis lehetővé tett volna. A forráskiadásban nyújtott teljesítmény ugyanakkor természetesen jóval meghaladta a dualizmus korának e téren felmutatott „termését”. Az 1948 utáni időszakot Hermann – a történetírás ideológiai kötöttségei mentén – kettéválasztja 1956-nál, hiszen ez előtt az állampárt a szabadságharc hagyományaiban kereste önnön legitimitását, míg ezt követően enyhült a szakmára nehezedő ideológiai nyomás, noha annak jegyei a hetvenes évek végéig jelentősen kísértettek. A rendszerváltozásig terjedő időszak forráskiadását tekintve a szerző egy szintre helyezi azt a Horthy-korszak teljesítményével, de továbbra is súlyos elmaradásként emeli ki, hogy még a kiemelt személyiségek nagy részéről sem született 1990-ig mérvadó, tudományos monográfia. A tabuk, a legendák 1848–1849 kapcsán a rendszerváltozással végképp megdőltek, de a tudományos alkotások területén – Hermann szerint – jobb, ha a sza-

badságharc 150. évfordulóját tekintjük kiindulópontnak, hiszen a legtöbb új téma, új megközelítés ezt követően jelent meg ezen időszak tudományos igényű feldolgozásában. Ezt a szerző válaszában is tekinthetjük arra a kérdésre, hogy miért a 150. évfordulót követő munkákkal foglalkozik jelen kötetében.

A szerző tizenhat fejezetbe osztva tárgyalja témáját, s ezek közül négy további alfejezetekre tagolódik. Összességében minden fejezetről elmondható, hogy a röviden ismertett munkák esetében Hermann problémaközpontúan jár el, tehát rámutat arra, milyen újdonsággal szolgált az adott kötet, de nem hallgatja el az esetleges módszertani, ténybeli tévedéseket sem, ezzel mintegy „mini-recenziók” sorát olvashatjuk a könyv főrészében. Emellett felhívja a figyelmet a kutatás „fehér foltjaira” is, témajavaslatok garmadájjával látva el a jövő – és a jelen – történéseit.

A munka első nagy egységét a forráskiadások képezik, amelyeket „Okmányközlések”, „Vegyes műfajú forráskiadványok” és „Visszaemlékezések, naplók” címekre tagolva tárgyalja a szerző. Az „Okmányközlések” címet viselő rész olvasásakor szembeesik az olvasó azzal, hogy az eseményektől 1998-ig eltelt százötven év jelentős forrásfeltárása ellenére milyen hiátusok mutatkoztak a korabeli iratok kiadásában. Ennek ellenére e téren is jelentős előrelépés tapasztalható, hiszen az elmúlt tizenhárom évben 1848–1849 két kiemelkedő képviselőjének – és mártírjának –, Batthyány Lajosnak és Csány Lászlónak a teljes életműve hozzáférhetővé vált. Természetesen Kossuth műveinek kiadása is folytatódott e bő évtizedben, bár a szerző lakonikusan megjegyzi, hogy a legnagyobb vállalkozás (a Kossuth Lajos Összes Munkái sorozat) immáron bő húsz éve szünetel. A hadtörténettel foglalkozók számára is jelentősen szélesedett a nyomtatásban hozzáférhető források köre, ezek közül a szerző kiemeli, hogy mind a Hadtörténelmi Levéltár, mind a bécsi Kriegsarchiv anyagából kikerült egy-egy

olyan vaskos kötet, amely addig javarészt publikálatlan iratokat tett elérhetővé. Hermann kiemeli a felső-tiszai (később I.) hadtest történetére vonatkozó iratok meginduló kiadásának fontosságát (ebből eddig két kötet jelent meg), amely úttörő vállalkozás a maga nemében, hiszen egy magasabb katonai egység szervezési, ellátási, kiképzési problémáira világít rá. Ugyanakkor megemlíti, hogy a többi hadtest anyagában jelentősebb hiátusok mutatkoznak, így azok kiadása több nehézségbe ütközne.

A „Vegyes műfajú forráskiadványok” fejezet anyaga tematikailag talán jobban illeszkedett volna a „Visszaemlékezések” fejezet után, hiszen itt olyan művek jegyzékét olvashatjuk, amelyek korabeli iratokat és visszaemlékezéseket egyaránt tartalmaznak. E fejezetben jelennek meg először a helytörténészek, műkedvelők által összeállított munkák, amelyeket a szerző ugyanolyan kritériumok szerint elemez, mint a korábbiakat, vagyis az értékelés korántsem prekonceptívus.

A „Visszaemlékezések, naplók” címet viselő fejezet a kötet egyik legterjedelmesebb része, ennek megfelelően a szerző további hat alfejezetre tagolta. Itt azon források jegyzékével találkozunk, amelyek a szabadságharc időszakának „békaperspektíváját” adják. E kötetekből kapunk választ azon kérdésekre, hogyan élte meg egy egyszerű ember a Nagy Év eseményeit, milyen változásokat tapasztalt saját környezetében. László Elek gyulafehérvári polgár naplója például szemléletes képet fest a kibontakozó román népfelkelésről, Francsics Károly veszprémi borbély naplója pedig a kétkezi munkások korabeli életvitelébe enged bepillantást. Megrázó volta miatt kiemelhető közülük Maderspach Károlyné memoárja, akit Haynau nyilvános megvesszőzésre ítélt. A szegényérzet, amely ezt követően a családot sújtotta, a férj öngyilkosságához vezetett.

Természetesen nagy terjedelem jutott a katonavisszaemlékezések bemutatásának. Hermann itt nemcsak a magyar „bakák” emlékiratait veszi górcső alá, hanem az el-

lenség oldalán harcolókat is. E sorból is kiemelkedik Artur Adamovics Nyepokojcsikijnak – az V. orosz hadtest vezérkari főnökének – az erdélyi hadjáratra vonatkozó írása Rosonczy Ildikó sajtó alá rendezésében, amely műfaját tekintve átmenet a hadműveleti napló és a visszaemlékezés között.

Az egyházi szerzők visszaemlékezései szintén értékes szeletét adják a Nagy Év történetének. E munkák sajtó alá rendezésében élen járt az elmúlt bő évtizedben Zakar Péter, akinek az „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” című, hét egyházi szerző memoráriját rögzítő kötete a legfigyelemreméltóbb. Szintén az ő nevéhez fűződik a Sujánszky Euszták ferences szerzetes által írt, az aradi minoriták 1847–1851 közötti naplójának sajtó alá rendezése. E kötetet az teszi különösen érdekessé, hogy Sujánszky szemtanúja volt az aradi tizenhárom kivégzésének. A fejezetet a gyűjteményes kötetekben megjelent visszaemlékezések sora és az emigrációban született, illetve a neoabszolutizmus időszakához köthető memoárok zárják, amelyek szorosán véve nem tartoznak a téma irodalmához, de kétségkívül elválaszthatatlanok attól.

Az „Adattárak, életrajzi lexikonok, életrajzgyűjtemények” című rövid fejezet bővelkedik a nagyobb-nál nagyobb vállalkozásokban. Első helyre kívánkozik e sorban Bona Gábor munkássága, akinek a szabadságharc tisztikarát bemutató kiadványsorozatát már csak „a Bona”-ként emlegetik szakmai berkeken belül, s ez minden jelzőnél jobban mutatja a kötetek megkerülhetlenségét. Bona Gábor 1985-ben jelentette meg első kötetét a tábornokok és törzstisztek életrajzainak összefoglalásával, s a munka 2000-ben már a harmadik kiadását érte meg. Ez utóbbi már levéltári és könyvészeti jelzeteket is közöl az életrajzok után, ami még hasznosabbá, további kutatások kiindulópontjává tette a művet. Ezt követően külön kötetekben foglalta össze a századosok, valamint a hadnagyok és főhadnagyok életrajzeit. Ugyancsak nagy vállalkozásként érté-

keli a szerző Kovács István munkásságát, aki a szabadságharcban részt vett lengyelek életrajzeit – a legénységi állományúakét is (!) – gyűjtötte össze és szerkesztette vaskos kötetbe. Hermann szerint a továbblépés a szabadságharc német és olasz légióinak hasonló kézikönyve lehetne. Jelentős és sikeres végeredményt hozott a szabadságharc vértanúinak emléket állító Vértanúk könyve, amely a korszak jelenlegi legjobb ismerőinek „koprodukciójában” készült, mintegy véglegesítve a forrásokkal alátámaszthatóan mártírhalált haltak névsorát. E kötet kétségtelenül a nagyközönség számára készült, de szakmai berkeken belül is haszonnal forgatható.

A „Tanulmánykötetek” címet viselő nagy fejezet – amely további öt alcímre bomlik – olvasása közben elégedetten nyugtázza az olvasó, hogy milyen sok konferencia mennyi különböző megközelítésből választott tematikájában 1848–1849-hez köthető problémát. Szerepel itt helytörténeti ihletésű tanulmánykötet, de társadalomtörténeti tematikájú könyv is. Külön besorolást kaptak a „Tematikus tanulmánykötetek”. Érdemes kiemelni közülük a Szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849. január-május címet viselő, Szabó István által 1949-ben szerkesztett kötet reprint kiadását, amelyre úgy véljük, szükség volt azért is, mert az első kiadást meglehetősen silány minőségű papírra nyomtatták. A korszak főszereplőiről szóló tanulmánygyűjtemények igen sokszínű képet mutatnak, hiszen a Deák emlékévképcsán olvashatunk Deák-tanulmánykötetről, vagy hasonló okokból Batthyány-tanulmánykötetről is. Ezek mellett a felsorolásban szerepel számos Kossuthhoz köthető munka, hiszen a kormányzó személyisége, tevékenysége mindenkor alkalmas egy konferencia központi alakjának szerepére. Figyelmet érdemel a szerző azon véleménye, hogy a magyar emlékévek megszervezése nem mindig megy gördülékenyen – ahogy erre példaként a Vörösmarty bicentenáriumot említi –, amivel – fájdalom – egyet kell értenünk.

A „Hadtörténeti tanulmánykötetek” katalógizálásakor kirajzolódik egy dicséretes „trend”, mely szerint egyre több honvédszászlóalj, határőrezred, huszárezred története érhető el az érdeklődők számára. Az alakulattörténetek kiindulópontja jórészt helytörténeti indíttatású, de a szerzők személye minden esetben garancia arra, hogy szélesebb, országos megvilágításba helyezik témájukat.

A „Szerzői tanulmánykötetek” bemutatása szintén külön fejezetet alkot. E műfaj létjogosultságát az adja, hogy a szerzők néha az érdeklődők által nehezen fellelhető folyóiratokban jelentették meg egy-egy tanulmányukat, így előfordul, hogy az ilyen kötetek némely írása szinte az újdonság erejével hat a szakmai közvéleményre.

Az „Emlékkönyvek, ünnepi tanulmánykötetek” sorában szembesülhetünk azzal, hogy a korszak nagy kutatóinak (Urbán Aladár, Katona Tamás, Ács Tibor, Egyed Ákos) tiszteletére milyen vastag, tanulmányok tucatjait tartalmazó kötetet állítottak össze a tanítványok.

A sort az „Összefoglaló munkák, kismonográfiák” nagyfejezettel folytatja a szerző. Itt olvashatunk a nagyobb témakört felölelő monográfiák, tankönyvek 1848–1849-hez köthető fejezeteiről. A nagyobb történelmi összefoglalásokat vizsgálva Hermann elégedetten nyugtázza, hogy szakszerű összefoglalókból nincs hiány a korszak iránt érdeklődők számára, ráadásul az egyes munkákban más-más hangsúllyal jelenik meg a politika-, gazdaság- vagy művelődéstörténet, ezáltal kínálva fel a választás lehetőségét. A politikatörténeti munkák közül kiemeli Egyed Ákosnak az utolsó erdélyi rendi országgyűlésről írt monográfiáját, amelyet szinte példaként állít a hasonló témákkal foglalkozó történészek elé. Az egyszerű leírásnál hosszabban időzik Hermann Pap Józsefnek a megyei tisztikarokat vizsgáló 2003-as köteténél. Felhívja a figyelmet arra, hogy Pap munkájában egy máig élő – igaz, már többször megkérdőjelezett – legendával, a passzív ellenállással kapcsolatban, adatok töm-

kelegével alátámaszthatóan jut új eredményre.

A hadtörténeti témájú önálló munkák közül Csikány Tamás írásainak méltatása emelhető ki, hiszen jelenleg ő az egyetlen olyan hadtörténész, aki műveiben nem a szó szoros értelmében vett hadtörténetet művel, hanem szakmai, katonai elemzést ad a szabadságharc több fontosabb csatájáról, eseményosoráról. Hermann Róbert – talán túlzott szerzői szerénységtől vezettetve – nagyon szűkszavúan szól saját teljesítményéről, pedig az 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete és az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái című munkáival kettős célt valósított meg. A szakemberek komplett hadtörténeti munkákat kaptak a kezükbe az egyes eseményekre vonatkozó bőséges bibliográfiával, míg az érdeklődők – a precizitáson túl – olvasmányos, átlátható illusztrációkkal színesített könyveket. A szakma számára ugyanakkor hasonlóan jelentős a Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei című munkája. A további alfejezetekből érdemes kiemelni – ahogy Hermann Róbert is teszi – két kötetet. Az egyik Kosáry Domokos Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben című alkotása, hiszen a szabadságharc külföldi feltételrendszeréről nem rendelkezünk eddig megbízható szakirodalommal. A másik mű Deák Ágnes Nemzeti egyenjogúsítás című monográfiája, amelynek szorosan véve csak kis szelete érinti 1848–1849-et, de a kötet témája – a nemzetiségi kérdés megoldására tett neoabszolutista kísérlet – is reprezentálja Hermann szerint, hogy az egyéni és kollektív jogok kielégítő érvényesítésébe nem csak a Batthyány- és a Szemere-kormány bicskája tört bele.

A következő részt az életrajzoknak szentelte a szerző. Örömmel tapasztalhatjuk, hogy nemcsak 1848–1849 „dream team”-jéről (Kossuth, Széchenyi, Batthyány, Szemere) születtek mérvadó biográfiák az elmúlt időszakban – noha róluk is lehet és kell is újat mondani –, hanem a kevésbé ismert, de nem kevésbé izgalmas személyi-

ségekről is. Ilyen például Szacsvey Imre, az első népképviselői országgyűlés vértanúhalált halt jegyzője, Asbóth Sándor, aki a szabadságharcban alezreduci rangig vitte, majd az emigrációban Kossuth szárnysegéde, az észak-amerikai polgárháborúban pedig az északiak tábornoka volt, vagy Gáspár András, aki – egyetlen tábornokként – a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása után visszavonult a szolgálattól. A hosszú felsorolás ellenére ott motoszkál az olvasó fejében, hogy még mindig számos olyan szereplő van, akiről nem rendelkezünk korszerű, monografikus – vagy éppen semmilyen – életrajzi feldolgozással. E sorban foglal helyet például Görgei Artúr – hiszen Pethő Sándor róla írt munkája bő nyolcvan éve jelent meg először – és az aradi vértanúk többsége is.

A hátralévő rövidke fejezetek tárgyalják például az 1848–1849-es részbibliográfiákat, kiállítási katalógusokat, népszerűsítő és szépirodalmi munkákat. Ezekből látható, hogy a szerző valóban a teljes szabadságharcos könyvtermést igyekezett megszerezni. Az itt bemutatott munkák közül mindenképpen érdemes megemlíteni a Gabriel Viktor álnéven Ladislav Szalay által írt 1848–49 legendája a szlovák történetírásban című művet, amelyben talán elsőként a nem-magyar szakirodalomban a szlovák nemzeti mozgalom – tömegtámogatás híján – félkarú óriásként jelenik meg. A komoly forrásbázisra támaszkodó kötet nemcsak a hagyományos szlovák, hanem néhány magyar szerző által rajzolt képet is átírja a szlovák nemzeti mozgalomra vonatkozóan. Szintén kiemelt terjedeleme jut a Dénes Iván Zoltán által szerkesztett, az elmúlt százötven év Kossuth-képeit összevető kötetnek. Hermann az elképzelést nagyon jónak tartja, ugyanakkor véleménye szerint a megva-

lósítás egyoldalúra sikerült, és a témában releváns szerzők közül például Szemere Bertalan, Horváth Mihály, Steier Lajos, Hajnal István, Spira György egyaránt kimaradtak.

A kötet elemző részét egy egészen speciális fejezet zárja, amely a „Plágium” címet kapta. Itt három olyan „munkáról” olvashatunk, amelyeknek „szerzői” egész egyszerűen ellopták mások szellemi termékét. Felvetődik az emberben, hogy a mai világban, amikor „a negatív reklám is jó reklám”, érdemes volt-e ingyen „hirdetni” ezen írományokat.

A záró, „Kitekintés” című fejezetben Hermann összegzi a kutatók előtt álló fontosabb feladatokat, illetve keserűen említi meg ismét a könyvterjesztés sanyarú állapotát, amely az itt bemutatott munkák egy részét gyakorlatilag hozzáférhetetlenné teszi. Ez a fejezet feleletet ad a kötet elején feltett kérdésre, amely nem is lehet más, csak igenlő. Vagyis lehet és kell is újat mondani a Nagy Év történetéről, hiszen máig vannak a kutatásnak súlyos adósságai. A könyvet terjedelmes bibliográfia, valamint név- és helynévmutató teszi teljessé, amelyek nagyban megkönnyítik az olvasó dolgát.

Összességében az igényes kiállítású, logikusan rendszerezett, jó stílusban megírt kötetet bátran ajánlom nemcsak a szakma képviselőinek – hiszen ők bizonyosan használni fogják –, hanem mindenkinek, aki érdeklődik 1848–1849 eseményei iránt. Hermann Róbert munkája segít eligazodni a szabadságharcra vonatkozó óriási szakirodalomban, emellett önálló olvasmányként is szórakoztató, időnként „rejtőjenői” humorral és iróniával fűszerezve.

ANTOS BALÁZS

„Megverték nemzedéke”

A Szolidaritás mint a szocializmus válságjelensége

Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai...
A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika
1980–1981. Napvilág Kiadó, Budapest,
2010. 348 oldal*

A szakszervezetiség szellemében meglehetősen újszerű, sajátosan lengyel jegyeket hordozó mozgalom bontakozott ki, amely egy korszakot s egy nemzedék magatartását meghatározó védjeggyé vált, s a rendszerkritika színönimájává forrta ki magát. De vajon mikor és hol született a Szolidaritás? A válaszdadás során szorítkozhatunk a szigorú ténymegállapításra, mely szerint 1980 augusztusában a gdański Lenin Hajógyár munkásainak sztrájkjából sarjadt. S valóban, szervezeti keretei ekkor és ezen a helyen körvonalazódtak, a mozgalom ekkor kezdett testet ölteni. Csakhogy maga az eszme, a lengyel társadalmat öntudatra ébresztő szikra egy esztendővel korábban pattant ki, amikor a hazájába zárandokló II. János Pál pápa Varsóban többszázszáz meg előtt celebrált miséje során többször bízta a híveket: „Ne féljete...!”, majd a következőket mondta: „Szálljon le a Szentlélek! Szálljon le a Szentlélek! És újítsa meg a Föld arculatát! Ennek a földnek az arculatát!”¹ A lengyel nemzet szolidaritása ekkor szökkent szárba, s mindaz, ami ezt követően történt, ebből a pápai megerősítésből fakadt.

A sztrájkmozgalom kezdeti céljait, követeléseit tekintve tisztán szociális természetű volt, s hangadói arra törekedtek, hogy a mind súlyosabbá váló gazdasági helyzetben némi segítséget és támogatást nyújtsanak a

nyomorgó, nehéz anyagi körülmények között tengődő embereknek, továbbá igyekeztek fellépni az elbocsátások és az áremelések ellen. A pártvezetés eleinte jobbnak látta meghátrálni s engedményeket tenni, miközben a háttérben lázasan kutatták a társadalom leszerelésének módozatait.

Az értelmiségiek, diákok csatlakozásával valós nemzeti szolidaritás jött létre, amely immár nem csupán a gazdasági szektor reformját tűzte zászlajára, hanem küzdelmet indított a nemzeti értékek megóvásáért a társadalomra oktrojált idegen normák ellen, amelyek miatt a lengyel nemzet az államot – mint viharos történelme során oly sokszor – idegen testként kezelte, s elidegenedett attól. A szakszervezet ezen a ponton túlnőtt önmagán, a lengyelség megélésének magasabb szintjévé, a közösséghez tartozás feltételévé lépett elő. A rezsim – a diktatúra természetrajzából fakadóan – görcsösen védte az általa életre hívott államszörnyet s a kormányként funkcionáló erőszakszervezet, s nem ismervén a válságkezelés egyéb megoldásait, karhatalmi eszközökkel lépett fel. Ez csak még elszántabbá tette a lengyel társadalom ellenállását, amely folyamat végül a hadiállapot bevezetésébe torkolt. Azonban amikor ellenállásról szólunk, fontos hangsúlyozni, hogy a lengyelek igyekeztek kerülni az erőszakot, a nyílt konfrontációt, demonstrációik gyakran némák voltak s mentesek a politikai felhangoktól. Az állam morális csődjével szemben az egyház kínált alternatívát. A politikai hazugságoktól, kiüresedett jelszavaktól, képmutatástól megcsömörlött emberek a hitben találtak menedéket, s ennek nyílt vállalása egyértelmű üzenetet hordozott, mégpedig az elhatárolódást a regnáló hatalmi elittől. Ezért sem meglepő, hogy a sztrájkok, tüntetések alkalmával a tömeg rózsafüzérrel a kezében,

¹ *Droga do niepodległości Solidarność 1980–2005.* Redakcja: Adam Borowski – Tadeusz Mahrburg. Warszawa, 2005. 14.

a pápa képeit s a nemzeti jelképeket magasba emelve, zoltárokat énekelve protestált. Az események békés mederben tartása nagyban a katolikus egyház papjainak volt köszönhető, akik nyugalomra intették a híveket. Stefan Bratkowski író, filozófus fogalmazta meg egyik művében a „béke lengyel csodáját”, azt, hogy a nemzet megalázása, gumibotozása nem ért célt, hiszen a „megverték nemzedéke” nem hagyta magát provokálni.²

A klasszikus szakszervezeti mozgalmakba nehezen illeszkedő, üdítő színfoltként jelentkező Szolidaritás számos történeti szakmunka központi témájává vált. Miután feltárultak a pártarchívumok, a kutatók szabadabban búvárkodhattak a szocialista kori iratok között, s ennek megfelelően a lengyel mozaik újabb és újabb darabbal egészült ki.

A *Solidarność* fejlődéstörténete kapcsán számos izgalmas vagy vitás kérdés vetődhet fel. Például hogy a szovjet típusú, erősen iparorientált gazdaságpolitika milyen mértékben determinálta az eseményeket, illetve a Szovjetunió és a Varsói Szerződés tagállamai hogyan reagáltak példátlanul kitartó lengyel ellenzékiességre. Mindemellett érdekes az események nemzetközi összefüggésben történő vizsgálata s az amerikai, illetve nyugat-európai álláspont a „lengyel kérdést” illetően.

Mitrovits Miklós könyve mindezekre a kérdésekre keresi a választ, miközben megrajzolja a korabeli lengyel társadalom képét. Tolla nyomán meglevenednek az 1980-as évek mindennapjai, felvillannak a rokon vonások, kiütkeznek a korabeli párthierarchia visszasságai, s kidomborodik, hogy a szocialista országok fennkölt testvérisége inkább hasonlított a népmesék egymással marakodó mostohafivéreinek komaságára.

A kötet a szerző PhD disszertációjának kiegészített, javított változata. Maga a mun-

ka a magyar szakirodalomban mindenképpen hiánypótló, hiszen az érdeklődő, történelmet kedvelő olvasó eddig nemigen találkozhatott a témát mélyebben feldolgozó magyar szintézissel.

Mitrovits Miklós történész, polonista, ruszista. Az ELTE BTK történelem szakán diplomázott, majd a 19–20. századi kelet-európai történelem doktori programon szerzett PhD fokozatot 2009-ben, közben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen lengyel szakos oklevelét is átvehette. 2006-tól a Politikatörténeti Intézet munkatársa. Fő kutatási területe a második világháború utáni Kelet-Európa története, ezen belül is elsősorban Lengyelország pártállami történetével, a lengyel ellenzékiesség mibenlétével, kibontakozási formáival, valamint a Szolidaritás-jelenséggel foglalkozik.³

Jelen munkája tizenhárom nagyobb fejezetből áll, amelyek egy-egy jól elkülöníthető gondolati egység mentén alfejezetekre tagolódnak. A szerző több csomóponton, több nézőpontból vizsgálja és látatja az eseményeket. Alaposan elemzi az előzményeket, óriási gondot fordít az okok és az összefüggések feltárására.

Az *iparosítás csődje és az ipari munkásság* című fejezet első fele a második világháborút követő Lengyelország szakszervezeti kezdeményeinek, önszerveződéseinek, sztrájkjainak rövid áttekintése. Ezt követően a munkásosztály hatalomhoz való vi-

³ 1968 – a lengyel ellenzéki mozgalom fordulópontja. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): Kelet-Európa és a világ. Budapest, 2009.; *Néhány gondolat az 1980-81-es lengyel válsággal kapcsolatban*. In: *Eszmélet*, 19. évf. (2007) 73. sz. 181–186.; *A lengyelországi hadiállapot bevezetésének előestéje, 1981 december. Egy történelmi dokumentum: Viktor Anoskin altábornagy „munkafüzete”*. In: *Eszmélet*, 18. évf. (2006) 72. sz. 100–110.; *A társadalom és az államhatalom Lengyelországban, 1980-81-ben*. In: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): Állam és nemzet a XIX–XX. században. Budapest, 2006.

² Molnár Imre: *Az igazság szabaddá tesz. Bol-dog Jerzy Popieluszko lengyel mártír pap élete és halála*. Budapest, 2010. 44.

szonyulásának jellemző vonásait taglalva az 1956-os, 1970-es, majd az 1976-os felkelések, sztrájkok mozgatórugóit tárja fel. A munkásosztályt is elemzi rétegződése és szerepvállalása szempontjából, s megállapítja, hogy elsősorban a szakmailag magasabbban kvalifikált munkásréteg vállalta a kezdeményező szerepet. Ezzel párhuzamosan körbejárja a munkásosztály viszonyát az ellenzéki-értelmiségi körökhöz. Vizsgálva a munkásság magatartását a válsághelyzetekben, Mitrovits a következő eredményre jut: „A valódi érdekképviselőtől megfosztott munkásság viszonya a hatalomhoz az életszínvonal alakulásának függvényében változott.” (27. old.) Azaz a munkásosztály – függetlenül a rá nehezedő nyomástól – nem mutatkozott egységesnek a fellépést illetően, 1980-ban Gdańskban azonban új szakasz kezdődött, amikor egy emberként, kollektíven szálltak síkra érdekeik védelmében.

A fejezet a továbbiakban a lengyel gazdaságpolitika legfőbb jellemzőit emeli ki, nyilvánvalóan hangsúlyozva annak iparpártoló jellegét. A Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) – idomulva Moszkva iránymutatásaihoz – arra törekedett, hogy Lengyelországot ipari országgá formálja, s mindezekfelett érvényesítse ennek dominanciáját. Erre irányuló törekvései közben a párt figyelmen kívül hagyta az ország teljesítőképességét és korlátozott nyersanyagbázisát. Az ország egyre jobban függött a nyugati hiteltől, hiszen nyersanyagszükségeinek biztosítását importtal tudta megoldani, de ehhez pénzre volt szükség, csakhogy az államkassza is kongott az ürességtől. Mitrovits Miklós a nemzetközi gazdasági folyamatok alakulásának tükrében is vizsgálja a lengyel gazdasági összeomlás folyamatát. Ennek során rámutat, hogy közvetve vagy közvetlenül mely világgazdasági tényezők juttatták a tönk szélére az országot, természetesen a LEMP asszisztálásával. Mindezekelőtt az 1973-as arab–izraeli háború nyomán kirobbant energiaválságot, a Nyugat-Európát sújtó recesszió KGST-országokat érintő hatásait és az 1974-es olajárrob-

banást – amely néhány évvel később, de mégiscsak éreztette hatását a szocialista táboron belül is – teszi felelőssé. A magas olajár megdrágította a termelést, 1976 és 1983 között a KGST-piacon a kőolaj ára a négyszeresére emelkedett. További problémát jelentett, hogy az industrializálás erőltetése következtében a mezőgazdaság ellehetetlenült, így az alapvetően az agráriumra berendezkedett ország élelmiszeripari és takarmányexportra szorult.

A második fejezet *Az agrárpolitika és a falusi önszerveződések* címet viseli, melyben a szerző tárgyalja a következtelen, diszkriminatív agrárpolitika következményeit, a mezőgazdaság elszorvasztásából származó problémákat, valamint a halmozódó társadalmi feszültségeket, amelyek az 1970-es évek gazdaszervezkedéseire vezetnek. Indokolt az elhibázott gazdasági lépések ilyenén mély analízise, hiszen a későbbi történéseket a korgó gyomrok nagyban befolyásolták.

A *Hogyan változtassuk meg a rendszert? Az értelmiség koncepciói* című rész az 1956 után eszmélő értelmiség útkeresését s a rendszer megváltoztatására, átalakítására irányuló elképzeléseit hivatott bemutatni. Ebben az időszakban működtek azok a társaságok, például a varsói Görbe Kör 1955 és 1962 között, amelyek kinevelték a későbbi másként gondolkodó, fiatal értelmiségi elitet. Ugyanakkor Mitrovits a Szolidaritás szemüvegén keresztül kíséri e szárnypróbálgatásokat, s azokat a fontosabb dokumentumokat vizsgálja, melyek hatással lehettek a Szolidaritás nemzedékére. Három ilyen jelentős kordokumentumot jelöl meg. Ezek egyike a Jacek Kuroń és Karol Modzelewski által jegyzett *Nyílt levél*, a másik Leszek Kolakowski műve, a *Tézisek a reményekről és a reménytelenségekről*, a harmadik pedig Adam Michnik írása, az *Új evolucionalizmus*. Az 1970-es évek lengyel értelmiségi rétege, amikor változásokról, átalakításokról beszélt, akkor valamifajta „demokratikus szocializmusban” gondolkodott. A kapitalizmus felé történő elmozdu-

lást szerencsétlen megoldásnak tartották, egyrészt mert elfogadhatóbbnak ítélték a szocializmus demokratizálását, másrészt mert a munkásokat nem lehetett megnyerni egy kapitalista átalakítás programjával.

A szervezett politikai ellenzék és a független szakszervezetek című fejezetben az immár szervezett formát öltő ellenzék és a független szakszervezetek kapcsolatát, az óvatos közeledés folyamatát érzékelteti a szerző. Az ellenzéki-értelmiségi körök az 1970-es években komolyan fontolgatták a munkássággal való összefogás lehetőségét. Az 1976-os véres események erre kiváló alkalmat szolgáltatottak, ekkor születik a Munkásvédő Bizottság (KOR) is. A hetvenes évek második felében az értelmiség kifejezetten munkásoknak szóló szamizdatokkal jelentkezett, illetve oktató tevékenységet folytatott az úgynevezett Repülő Egyetemeken. Itt a szerző ismételtelen kitekint, s elemzi a munkásság viszonyulását a mindenkori politikai vezetéshez, illetve az értelmiségi csoportokkal való óvatos kapcsolatfelvételt. A hatalom a kényes helyzetekben igyekezett kijátszani a hagyományos munkás-értelmiség ellentétből fakadó ütőkártyát, s az értelmiségi kezdeményezéseket a hozzá lojális munkásságon keresztül igyekezett megtörni. Amíg lehetett.

A Habemus papam – a lengyel egyház szerepe című fejezet az összefogás szempontjából kulcsfontosságú tényezőt hangsúlyoz. A lengyel társadalom számára mindig is követendő példát, erkölcsi útmutatást jelentett az egyház, ami a háború alatt, majd az azt követő évtizedekben fokozatosan felértékelődött. A lengyel egyház 20. századi történetét két nagyhatású főpap fémjelzte, egyikük Stefan Wyszyński prímás, a másikuk Karol Wojtyła krakkói püspök. A Szolidaritáshoz vezető úton az egyik legjelentősebb mérőföldkő Karol Wojtyła II. János Pál néven történő pápává választása volt 1978. október 16-án. Az a tény, hogy a lengyeleknek pápájuk lett, olyan elementáris erőt szabadított fel, amely feloldotta a gátláso-

kat, s tisztára mosta a lengyel társadalom öntudatát.

Amikor a Vatikánban felszállt a fehér füst, ezzel hirdetve a világnak, hogy Szent Péter trónjára új egyházfő került, a katolikus világ megmozdult. Igen ám, de amikor kiderült, hogy az új pápa lengyel, a szocialista világ nyugtalankodni kezdett, s a párt felsőbb szintjein izzadni kezdtek az elvtársak. Aggodalmaik jogosak voltak, hiszen pontosan tudták, hogy egy lengyel pápa olyan lavinát indíthat el, amely adott esetben magával ránthatja az egész szocialista felépítményt. A szerző nagyvonalakban tárgyalja Karol Wojtyła papi pályafutásának stációit, s megvilágítja a munkáskérdéssel kapcsolatos főbb nézeteit. Mitrovits Miklós érdekes adalékokkal szolgál, amikor a szovjet politika pápával kapcsolatos álláspontját veti papírra. Ez azért is figyelmet érdemel, mert a KGB jelentéseinek tükrében teszi ezt.

A szerző a továbbiakban is eszmei vonalon halad tovább, s *Katyń árnyékában* címmel a nemzeti tragédia feldolgozatlanóságát s mindennek felszín alatt munkáló következményeit feszegeti. A rendszerrel szembeni ellenállás kifejezője Katyń, amely a szovjet hazugság tapintható jelképe lett a Szolidaritás időszakában. Az ellenzéket, de a társadalom szélesebb rétegeit is foglalkoztatta az igazság kimondása, a tabuk megdöntése. Vissza kellett nyúlni a történelem kútjának mélyére, hogy felszínre hozzák a nemzeti emlékezet maradványait, azért, hogy a nemzet ne silányuljon egy idegen hatalom gépies kiszolgálójává, s ne váljon agymosott, múlt nélküli masszává. Szükség volt a közösséget összekötő kollektív emlékezetre, s a nemzeti tragédia összegyúrta a különböző rétegeket, mert Katyń mindenké volt. Minden lengyel családé.

A szovjet politika alakváltozásai a hetvenes években című részben az erőfitogtató, elbizakodott szovjet külpolitika két csúfos kudarccal végződő katonai akciójáról kapunk árnyalt képet. Azonban a megfogalmazás pontosításra szorul, ugyanis az 1968-as csehszlovák intervenció alapvetően sike-

resnek tekinthető, hiszen megfojtotta a csehszlovák ellenzékiiséget. Ugyanakkor mind 1968, mind pedig az Afganisztán elleni agresszió visszatetszést váltott ki a nemzetközi politika porondján, s ez mind gazdaságilag, mind pedig a Szovjetunió megítélésében mély nyomokat hagyott. Az SZKP minden eszközzel igyekezett kiköszörülni a csorbát, s arra törekedett, hogy zilált külpolitikai imázsát a moszkvai olimpia lebonyolításával javítsa. Mindeközben a renitens lengyel nép sakkban tartotta a mindenható pártot, s kiváltotta a baráti országok dolgozóinak rosszallását. Talán ez indokolhatta, hogy az olimpián módszeresen és vendéglátóhoz méltatlanul kifütyülték a lengyel sportolókat, amíg egyikük ezt meg nem élgelte. Władysław Kozakiewicz rúdugró – miután olimpiai aranyat szerzett és világrekordot döntött – látványosan egy eléggé egyértelmű kézmozdulattal, mondhatni egyezményes nemzetközi jellel fejezte ki véleményét az őt fütyükoncerttel üdvözlő közönségről. Ebből természetesen hatalmas diplomáciai, politikai botrány dagadt, ám Kozakiewicz nemzeti hőssé lépett elő, s a nyugati sajtónak is kedvence lett a talpraesett lengyel.

S ezzel elérkeztünk a téma szempontjából legérdekesebb pillanathoz, a Szolidaritás születéséhez. A szerző áttekinti az események alakulását a gdański hajógyár munkásainak sztrájkjától a szolidaritás sztrájk kihirdetésén keresztül az Üzemközi Sztrájkbizottság létrejöttéig. Végigolvashatjuk a sztrájkolók legfontosabb követeléseit tartalmazó 21 pontot. Ez a kormány visszavonulásának és erőgyűjtésének időszaka. Ebben a helyzetben jobbnak látták elfogadni a munkások pontjait, s kényszerhelyzetben írták alá a Gdański Megállapodást. A szerző elidőzik a megállapodás eredményeinek értékelésénél, ezután pedig a LEMP vezetésének benuháztát s az ebből eredő tétova lépéseket vázolja, majd rátér a moszkvai nyomásgyakorlás (a Moszkvából érkező burkolt fenyegetések) taglalására. Ezen a ponton merül fel a szovjet beavatkozás

problematikája: akart-e a Szovjetunió katonai intervenciót indítani az engedetlen Lengyelország ellen? A Szuszlov-bizottság munkaanyaga valós szándékot takar, vagy csak lehetőségként ötlött az fel? Mitrovits Miklós megállapítása szerint még ha voltak is erre irányuló elképzelések pártkörökben, a gyakorlatba semmiképp sem voltak ezek átültethetők. A magyarázat a pénznyelő afganisztáni vállalkozás, az esetleges amerikai beavatkozástól való félelem, a lengyel pápa tekintélye... Mindezt Usztyinov szovjet honvédelmi miniszter fejtegette Honecker keletnémet pártvezetőnek 1980. szeptember 8-án, a Fegyverbarátság '80 fedőnevű hadgyakorlat alkalmával.

Közben Lengyelországban megvalósult a Szolidaritás konszolidálódása, azonban a politikai színpalak mögött már rendezték a színdarabot. A szocialista testvériség azon dolgozott, hogy a lengyeleket elszigetelje a Varsói Szerződésen belül. Ezalatt az új lengyel pártvezér, Stanisław Kania Moszkvába utazott, ahol október 30-án találkozott Brezsnyevvel. Kania arra törekedett, hogy biztosítsa a szovjet vezetőket, a LEMP képes politikai síkon megoldani a problémát. A találkozó után Brezsnyev levelet intézett a csehszlovák, bolgár, keletnémet és magyar pártvezetéshez, amelyben a Lengyelországnak nyújtandó segítség szükségességét hangsúlyozza. Csakhogy a segítségnyújtás hamis álca, mely mögött a bűnbakkreálás, a közösségből való kirekesztés tudatos politikája húzódik. Az effajta lelki terror nemcsak államközi szinten volt bevált eszköz, hanem a hétköznapi emberek szintjén is. Hiszen a manipulált közösség sok esetben gondolkodás nélkül kivetette magából a rendszer által megbélyegzett tévelygőket. S fájdalom: a kirekesztő propaganda hatékonyan működött, megmértelyezte a szocialista országok társadalmát. Ennek kiváló lenyomata Kiss Gy. Csaba *Lengyel Napló* című munkája, melyben a korabeli magyar közvélekedés tükröződik vissza.

Mitrovits a kötet következő nagyobb egységében a Varsói Szerződés országainak

reakcióját s Lengyelországgal, valamint a lengyel eseményekkel kapcsolatos nézeteiket világítja meg. Ebben kap helyet a magyar és a román álláspont bemutatása. Kádár és Ceaușescu közös platformon állt, bár eltérések mutatkoztak a sztrájk jogosságával kapcsolatos álláspontjukat tekintve. Kádár ugyanis a gazdasági helyzet nehézségeiből fakadó ellenállást jogosnak tartotta, míg a román pártvezér semmilyen mérséket nem tartott elfogadhatónak egy olyan láncreakciót esetlegesen beindító mozgalommal kapcsolatban, amely a szocializmus működőképességét fenyegeti. A keletnémet pártvezetés igen harcias álláspontot képviselt, konkrét politikai megfontolások vezették, s ezek rendkívül kockázatos, de hidegen kiszámított, tudatos lépések voltak. Mindezek mellett betekintést nyerhetünk a CIA lengyelországi tevékenységébe, ugyanis Ryszard Kukliński, a Stratégiai – Védelmi Tervezés Részleg főnöke rendszeresen tájékoztatta az amerikai titkosszolgálatot a szovjet katonai mozgásokról. Érdekes alakja a korszaknak, hiszen az 1968-as csehszlovák intervenció előkészületeit a lengyel seregben ő irányította. A CIA-nak dolgozott, miközben 1976-ban elvégezte a moszkvai Fegyveres Erők Akadémiáját. Az amerikai titkosszolgálat rajta keresztül szerzett tudomást egy lehetséges intervenció előkészületeiről. A fejezet utolsó szakasza a nemzetközi, illetve a nyugati megítélést tanulmányozza.

A *Nyomás alatt* című fejezetben a moszkvai káderek cselekvésre ösztönzése a fő téma, illetve a lengyel vezetés arra irányuló törekvése, hogy radikalizálódással vádolhassa a Szolidaritást. A párt készült a konfrontációra, miközben az 1981-es esztendő súrlódásokkal volt terhes. A feszültség két kérdés (szabad szombat, Falusi Szolidaritás) kapcsán éleződött ki. 1981 februárjában következett be a fordulat a lengyel politikai irányvonalban, amikor a miniszterelnöki bársonyszéket egy moszkovita pártkatoná, Wojciech Jaruzelski foglalta el. Nyomban hozzálatott a rendcsinálás, azaz a hadiállapot bevezetésének előkészületeihez.

Közben a helyzet kezdett elmérgesedni, s ennek egyik epizódja volt a bydgoszcki provokáció. Ezt követően kiéleződött a hatalom és a Szolidaritás viszonya, de a kormányzat kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni. Ugyanakkor ez figyelemelterelésként is értékelhető, hiszen a tárgyalásokkal párhuzamosan eldőlt, hogy a rendezés politikai eszközökkel immár megoldhatatlan.

Az *erőgyűjtés időszaka* című fejezet a LEMP vezetésén belüli töréseket fejtegeti, illetve azokat a mélyreható változásokat, amelyek a mindennapi életre is hatottak. Ezek egyike volt a jegyrendszer áprilisi bevezetése, majd a pápa elleni májusi merénylet, végül Wyszyński prímás halála. Mindezek megrázták az egyébként is elcsigázott társadalmat, amely kezdett felőrlődni az állandósuló küzdelemben. Ugyanakkor ebben az időszakban már a Szolidaritás sem volt egységes, megindult egyfajta polarizálódás, s az elkülönülő két szárnyat egyrészt Wałęsa, másrészt Andrzej Gwiazda neve fémjelmezte.

Lengyelországot, de milyet? A párt és a moszkvai nagytetvér engedelmes Lengyelországot óhajtott, ezért fokozta a propagandagépezet működését, miközben a szovjet nyomás egyre elviselhetetlenebbül nehezedett a LEMP döntéshozóira. A Szolidaritás válaszlehetőségeit is taglalja a szerző, tárgyilagosan rámutatva a mozgalmon belül ekkor már világosan elhatárolható törésvonalakra. A Szolidaritás I. Kongresszusa 1981 szeptemberében fenyegetett légkörben zajlott, hisz ekkor került sor a *Zapad '81* fedőnevű hadgyakorlatra. A kongresszus nem volt könnyű helyzetben, a jövőről kellett reális programot kidolgozniuk, de a belső feszültségek is tetten érhetőek voltak.

Hosszú vajúdas után a LEMP Politikai Bizottsága 1981. december 5-én döntött a hadiállapot bevezetéséről, s felhatalmazta Jaruzelski tábornokot az időpont meghatározására. A függöny felgördült, az előadás megkezdődött. Az utolsó felvonás vette kezdetét. 1981. december 12-ről 13-ra virradó éjjel Lengyelországban katonai irányítás

vette kezdetét. Az „Azália-művelet” során elvágta a telefonvonalakat, katonai egységek foglalták el a televízió, a rádió épületét. Éjjel vette kezdetét a *Jodla* (fenyő) fedőnevű akció, azaz megkezdődtek a letartóztatások, internálások, elbocsátások.⁴ A Rohamrendőrség (ZOMO) a hadiállapot ideje alatt számtalan esetben intézett támadást a civil lakosság ellen, azonban az erőszak a hadiállapot feloldása után is tobzódott. Többek között 1984. október 19-én brutális kegyetlenséggel meggyilkolták a Szolidaritás papját, Jerzy Popiełuskót.⁵

Nehéz érdemi kritikai megjegyzéseket fűzni a kötethez, ugyanis rendkívül precíz munkáról beszélünk, amelynek háttéranyaga, levéltári forrásai mélyfúrásokat takarnak. Részletes, pontos bibliográfiával, jegyzetapparátussal dolgozik a szerző. A kötet áttekinthető, a *Függelék*ben található *Életrajzi jegyzetek* nagy mértékben megkönnyítik a tájékozódást a főszereplők között. A stílusa – ahol a tartalom megengedi – könnyed, olvasmányos. Talán annyi hiányérzet támadhat az olvasóban, hogy a földalatti mozgalmakról kicsit bővebben lehetett volna szólni. A Szolidaritást ugyanis nem sikerült felszámolni, sem elszigetelni, mert az ellenzékiesség a föld alá vonult. Azok, akik nem estek a *Jodla* akció áldozatává, a további működés alternatíváit kutatták. A hadiállapot ellen sokféleképpen tiltakoztak. Voltak, akik gyertyát helyeztek az ablakba, emlékeztetve a börtönökben sínylődőkre, néhány város terein virágokból keresztet formáztak. Swidnik városában 1982 februárjában a híradó műsorideje alatt tömeges sétákat szerveztek. Minden hónap 13. napja a tiltakozás jegyében telt.⁶ Megteremtették a második nyilvánosság hálózatát, ekkor vált ismert fogalomká a Narancs Alternatív-

va, mely happeningjeivel érdekes szint vitt az elszürkült, sanyarú mindennapokba.

Nehéz volt az élet a nyolcvanas évek Lengyelországában, jegyre lehetett élelemhez, ruhaneműhöz jutni, az embereket azonban még ebben a kilátástalan helyzetben is jellemezte valamiféle fanyar humor, ami végigvonult az egész évtizeden, s amely megkönnyítette az elviselhetetlen elviselését. A felgyülemelő indulatok levezetésének egyik módja a viccmesélés volt, amely egyfajta társadalmi lélekgyógyításként is hatott. Hasonló tréfákkal oldották a politikai nyomást: „Minek kell történnie ahhoz, hogy a szovjet csapatok kivonuljanak Lengyelországból? Két lehetőség van – az egyik racionális, a másik a csoda. A racionális lehetőség az lenne, hogy jönne Sárkányölő Szent György a Visztula felől, és elűzné a szovjet hadsereget. És a csoda? Az lenne a csoda, ha maguktól mennének el.”

KAROL BIERNACKI – ROTÁR KRISZTINA

⁴ Lukasz Kaminszki: *A lengyelországi szükségállapot*. In: *Beszélő*, 12. évf. 2007. február 78–79.

⁵ Molnár: *Az igazság szabaddá tesz*, 94.

⁶ Kaminszki: *A lengyelországi szükségállapot*, 80.

Számunk szerzői

BAGI DÁNIEL	történész, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pécs
BAGI ZOLTÁN	levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
BERES, ÉWA	történész, gimnáziumi tanár, 4-es számú Gimnázium, Krosno
BIERNACKI, KAROL	levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
BIRÓ TEOFIL	PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pécs
CHWALBA, ANDRZEJ	történész, Uniwersytet Jagielloński, Történeti Kar, Krakó
GÁLFFY LÁSZLÓ	történész, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
G. TÓTH PÉTER	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem – Gál Ferenc Hittudományi Főiskola, Bálint Sándor Valláskutató Intézet, Szeged
KAWALEC, AGNIESZKA	történész, Uniwersytet Rzeszowski, Történeti Tanszékcsoport, Rzeszów
KOVÁCS ISTVÁN	történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
RING ÉVA	történész, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
ROTÁR KRISZTINA	PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged
SÁRY PÁL	jogtörténész, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc
SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR	kutató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
SROKA, STANISŁAW A.	történész, Uniwersytet Jagielloński, Történeti Kar, Krakó
SZYMANOWSKI, MACIEJ	kultúrdiplomata, Lengyel Külügyminisztérium, Varsó
UGRAI JÁNOS	történész, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Miskolc
VAJDA TAMÁS	történész-levéltáros, Szegedi Tudományegyetem Levéltára, Szeged
VARGA E. LÁSZLÓ	történész, Zalaegerszeg
ZAKAR PÉTER	történész, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF, KOVÁCS ISTVÁN és SZENYÁN ERZSÉBET készítették.

Contents

Essays

- STANISŁAW A. SROKA
Students from Bardejov at the University of Cracow in the 15th century and their future career 5
- ÉVA RING
Hungarian–Polish Galician Uprising Plans and Collective Memory ... 15
- AGNIESZKA KAWALEC
The traitors: Adolf Roliński, Ludwik Księżopolski – and Galician jurisdiction in the 1830s 35
- EWA BEREŚ
Events in Krosno and its environs between 1846 and 1849 48
- LÁSZLÓ VARGA E.
His Majesty’s soldier, Kádár’s subject. The life of Nándor Taróczy, lieutenant-general of the Royal Army of Hungary 61

Panorama

- PÉTER ZAKAR
The governance of the diocese of Csanád in 1848/49 82
- TEOFIL BIRÓ
Scottish Highlanders in the Waterloo Campaign 102
- PÉTER G. TÓTH
Church relations between Szeged and Csanád in the late middle ages 120

Workshop

- ISTVÁN KOVÁCS
Galicia’s legacy? 131

Evoking the past

- Records of the establishment and dissolution of the Sokal National Guard in 1848. A memoir of Stanisław Bykowski. (Translation, edited, introduced and annotated by István Kovács) 138

Beyond our borders

- Roots – life itself. An interview with historian Andrzej Chwalba (By Maciej Szymanowski) 159
- Andrzej Chwalba’s main publications 164
- ANDRZEJ CHWALBA
Was the 1914–1918 Great War avoidable? 165

Theory and method

ZOLTÁN BOLDIZSÁR SIMON

A self-justification of the philosophy of history 174

Reviews

Crime and rhetorical masterstrokes in ancient Rome

(*Tamás Nótári: Tényálláskezelés és szónoki taktika Cicero védőbeszédeiben. Lectum Kiadó, Szeged, 2010, 370 pages*)

PÁL SÁRY 185

Philology and mythology. A new theory on the formation of the Polish state

(*László Tapolcai: Lengyelország történeti és mitikus kezdetei. A tér alakulása. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010, 415 pages*)

DÁNIEL BAGI 188

Barriers and bonding in medieval urban communities

(*Segregation-Integration-Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. Eds. Derek Keene, Balázs Nagy, Katalin Szende. Ashgate, Farnham, 2009, 263 pages.*)

LÁSZLÓ GÁLFFY 196

University history in a new light

(*László Szögi – Júlia Varga: A Szegedi Tudományegyetem és elődei története I. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872. Szeged, 2011, 385 pages*)

TAMÁS VAJDA 204

In the forefront of political attention

(*Donáth Péter: A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből, 1868–1958. Trezor Kiadó, Budapest, 2008, 830 pages*)

JÁNOS UGRAI 209

Generals of the Austro-Hungarian Empire

(*Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornaszernagyok. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára sorozat. Ed. Veszprémy László. Argumentum Kiadó, 2010, 348 pages*)

ZOLTÁN BAGI 214

The new manual for “fourtynineologues”

(*Hermann Róbert: Negyvennyolcas történetünk mai állása. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2011. 298 pages*)

BALÁZS ANTOS 217

„The battered generation”. Solidarity as the sign of the crisis of Socialism

(Miklós Mitrovits: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika 1980–1981. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 348 pages*)

KAROL BIERNACKI–KRISZTINA ROTÁR 222

Authors 228

Az Aetas 2012. évi előfizetői felhívása

A folyóiratkiadás egyre szűkülő pénzügyi támogatási rendszere közepette folyóiratunk számára különösen fontos előfizetőink támogatása és hűségének kitartása. Köszönjük!

Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg: Forradalom és kiengedés között; 20. századi magyar történelem; Újkori európai történet; Történelem és információáramlás.

Interjút közlünk Lutz Niethammerrel és Holger Fischerrel.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2012-es évvolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, s áraink változatlanságával igyekszünk bizalmukat és támogatásukat elismerni:

Éves előfizetői ár: **3600 Ft** (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén. Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja **jövedelemadójának 1%-át** egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet arra érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. Ezúton is köszönjük eddigi támogatásukat.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor töltse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatásukat!

Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

A tartalomból

Városi terek – Társadalmi térhasználat

Bonis Bove – Yvonne Héline Le Maresquier – Caroline Bourlet

Közel és távol: kísérletek a késő középkori megélt tér rekonstrukciójára

Karsten Igel

A társadalom-topográfától a társadalmi térig? Megjegyzések a késő középkori német városi társadalom szerkezetéhez és annak térbeli leképeződéséhez

Novák Veronika

Az erőszak topográfiája. Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben

Benda Judit

A kereskedelem topográfiája. A kereskedők térhasználat a késő középkori Budán

Majorossy Judit

A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban

Gerhard Péter

A választás topográfiája. Az 1878-as pesti országgyűlési képviselő-választás korteshadjaratának térhasználat

*A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:
terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkői u. 9.*

A 2011-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnél, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2011-ben a következő tematikus számokat jelenteti meg :

- 43. A könyvtől az olvasóig (megjelent)
- 44. Életút-értelmezések (megjelent)
- 46. Migráció, emigráció, integráció a 19–20. században

*Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, úszteljen meg minket támogatásával!
Adószámunk: 18255030-1-43 Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET*